

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXIII

Sa. 238

Aralık 1999

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

2000

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

GÜRLER, BİNNUR: Tire'nin Eski Oba Köyü'nde Bulunmuş Bir Mezar Grubu (3 resim, 4 çizim ile birlikte).....	721
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmû'ası: Risâla Al-Şâhibiyya (9 belge ile birlikte)	725
MAHİR, BANU: Türk Minyatürlerinde Hil'at Merasimleri (12 belge ile birlikte)	745
KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S.: İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa (8 çizim ile birlikte).....	755
KÖSE, OSMAN: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İlaşe Durumu (1914-1918).....	775
GÜÇLÜ, YÜCEL: Fascist Italy's 'Mare Nostrum' Policy and Turkey.....	813
SEVİN, VELİ-ÖZFIRAT, AYNUR-KAVAKLI, ERSİN: Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları) (27 adet resim ile birlikte)	847

Çeviriler:

EL-BATÂYİNE, MUHAMMED DAYFALLAH: (Çev. Bakır, Abdulhalik): Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri	869
--	-----

Kitap tanıtma :

KAÇALİN, MUSTAFA S.: Mária Ivanics : <i>A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban</i>	935
KESKİN, MUSTAFA: Shai Har-El: <i>Struggle for Domination in the Middle East The Ottoman-Mamluk War 1485-1491</i>	947
YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN: Evangelia Balta: <i>Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVè et XVès)-un premier inventaire</i>	949
KÖROĞLU, KEMALETTİN: Altan Çilingiroğlu : <i>Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı</i>	955
1999 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	961
İngilizce Özeter.....	1003

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68 (11 Hat)
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.gov.tr>
email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LXIII

Aralık 1999

Sayı: 238

TİRE'NİN ESKİ OBA KÖYÜ'NDE BULUNMUŞ
BİR MEZAR GRUBU

BİNNUR GÜRLER

İzmir'in Tire İlçesinin Eski Oba Köyü'nde 9.1.1951 tarihinde Tire Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazısında, bir mezar içinde ele geçmiş olan üç lekythos, iki Ephesos tipi kandil ve bir fenerin oluşturduğu grup geç Hellenistik seramik kronolojisi ve buna bağlı tipolojik gelişim açısından önem taşır.

1 no'lu lekythos¹ pembemsi bej renkte, küçük taş katkılı ve mikali hamura sahiptir. Keskin bir profil yaparak yukarıya doğru daralan dudağı, uzun, dar, silindirik boynu, boyundan omuza birleşen, yivli tek kulpu, küresel gövdesi ve halka kaidesi vardır. Ağız çapı 3,8 cm., yüksekliği 15,7 cm. ve kaide çapı 6,4 cm.dir (Çizim 1, Resim 1).

2 no'lu lekythos² açık kiremit rengi, mikali hamurludur. Dışa çekik ince dudak, uzun, dar boyun, geniş omuz, küresel gövde ile formu tanımlanır. Çift yivli kulpu boynun üst kısmından omuza iner. Tüm dış yüzeyinde ve boynun iç kısmında akıcı, mat kırmızı firnis görülür. Ağız çapı 3,9 cm., yüksekliği 14 cm. ve kaide çapı 5,7 cm.dir (Çizim 2, Resim 2).

Form açısından 2 no'luya benzeyen 3 no'lu lekythos³ kiremit rengi ve mikali hamurludur. Dışa çekik ince dudağı, uzun, dar boyunu, düşük omuzu, küresel gövdesi ve halka kaidesi vardır. Band biçimindeki kulpu boyundan omuza uzanır. Ağız çapı 3,8 cm., yüksekliği 13,8 cm. ve kaide çapı 5 cm.dir (Çizim 3, Resim 2).

Geniş omuzlu, ağız kenarından omuza kadar uzanan tek kulplu ve bazen gövdesinin yarısına kadar akıcı firnisle kaplı bu tür lekythos formları

¹ Tire Müzesi envanter no. 77.

² Tire Müzesi envanter no. 75.

³ Tire Müzesi envanter no. 76.

Kıbrıs'ta yaygındır⁴. Formun M.Ö.2.yüzyılda da kullanılmış olduğunu Sardis'teki bir mezarın buluntuları gösterir⁵. Sikke ile M.Ö.189'a verilen Sardis'teki bu mezarın buluntuları arasında benzer formda lekythos yer alır. Fonn uzun ömürlüdür. Ephesos'ta Bazilika'nın kontekst buluntuları arasında özellikle 1 no'lu lekythos ile benzer dudak profiline sahip bir parça M.S.4-14 arasına tarihlenir⁶. 2 ve 3 no'lu örneklerimizin paralelleri ise Kıbrıs buluntuları arasındadır⁷.

Kourion'da Ayios Ermoyenis nekropolisinde bulunan ve M.Ö.3.yüzyılın başlarında ya da ortasında inşa edildiğini mimarisinin gösterdiği 8 no'lu mezar içindeki Gömü 5'ten elde edilen kontekst⁸ incelemekte olduğumuz mezar grubunu çözmek açısından önemlidir. Kourion'daki söz konusu mezar uzun süre kullanılmıştır. Gömü 5, buradaki beş gömüden kronolojik olarak sonuncusudur ve M.Ö.1.yüzyıla, Augustus devri bitmeden önceye, tarihlenmiştir. Bu gömüde ele geçen mezar eşyaları da en geç Augustus periyoduna verilmektedir⁹:

8 no'lu mezar içindeki Gömü 5 buluntuları arasında lekythos örneklerimize benzeyen formlar bulunmaktadır¹⁰. Bunlar M.Ö. 1.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmişlerdir. Özellikle 1 no'lunun benzerinin bu mezarda yer alıyor olması önemlidir¹¹.

2 no'lu lekythos formunun paralelini ise İskenderiye'deki Mustafa Paşa nekropolündeki bir mezarın buluntuları arasında saptayabiliyoruz¹². Paralel örneğin yer aldığı bu mezar grubu Hellenistik dönem sonuna tarihlenmektedir¹³.

⁴ L. Jehasse, *La ceramique a vernis noir du rempart meridional, Salamine de Chypre VIII*, 1978, Fig. 18.

⁵ T.L. Shear, "Sixth Preliminary Report on the American Excavation at Sardes in Asia Minor", *AJA XXVI*, 4, 1922, 401, Fig. 9.

⁶ V. Mitsopoulos-Leon, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde*, 1. Teil: *Keramik hellenistischer und römischer Zeit*, *FIE IX* 2/2, Wien 1991, Taf. 166.

⁷ *Salamine de Chypre VIII*, Fig. 25.

⁸ G.H.McFadden, "A Tomb of the Necropolis of Ayios Ermoyenis At Kourion", *AJA L*, 4, 1946, 463-467.

⁹ McFadden 1946, 467.

¹⁰ McFadden 1946, 463.

¹¹ McFadden 1946, Pl. XL no. 46.

¹² A. Adriani, *Annuaire du Musee Greco-Romain III (1940-1950)*, Alexandrie 1952, Fig. 70 no. 9.

¹³ Adriani 1952, 124.

Ephesos tipi kandillerden ilki olan 4 no'lu kandilin kulpu ve yanma deliğinin kenarı eksiktir¹⁴. Genişliği 6,2 cm., korunan uzunluğu 10,4 cm ve yüksekliği 3,1 cm. olup omuzunda nokta ve spiral dizisiyle süslenmiştir. Yanma deliği etrafı üçgen biçimlidir (Resim 3). Mikah, pembemsi bej renkte hamurludur. Üzerindeki kırmızı-siyah alacalı firnis yer yer dökülmüştür. Bu motif öncelikle Korinth'de bulunmuş Ephesos tipi kandiller üzerinde tanımlanmıştır¹⁵. Benzer kandiller Sardis'te, Ephesos'ta ve Delos'ta bulunmuştur¹⁶. Bu tip kandiller Tarsus'ta M.Ö.2.yüzyıldan Augustus dönemine kadar izlenirken, örneklerimizin paralelleri Roma dolgusunda ele geçmiştir¹⁷. Antiokhia'da da benzer kandiller vardır¹⁸. 4 no'lu kandilin bir diğer paraleli Pergamon Kapıkaya buluntuları arasındadır ve M.Ö.1.yüzyıla tarihlenir¹⁹. Atina Agorası'ndaki paralel M.S.erken 1.yüzyılı gösterir²⁰. Korinth'de kent'in Sezar tarafından yeniden inşasından sonraki tabakalarda bu tipte kandiller ele geçmiştir. Bu kentteki yakın bir örnek tiyatrodan erken tarihli bir Augustus sikkesi ile beraber bulunmuştur²¹. Kentteki diğer yerlerde ise erken Roma rölyef kandilleri ile beraber ele geçmiştir.

Kourion'daki Ayios Ermoyenis nekropolündeki 8 no'lu mezardaki Gömü 5'te 4 no'lu kandilin form ve dekor açısından benzeri vardır²². Bu tip kandillerin uzun süre kullanılmamış olmasından dolayı²³ M.Ö. 1. yüzyıla, Augustus devri bitmeden önceye, kontekstin diğer eserleriyle beraber tarihlenmiştir.

Burun bu tip kandillerin karakteristik özelliklerinden biridir. Üst kısım düzdür ve kenarlar keskindir. Keskin kenarlı olanların, 4 no'luda olduğu

¹⁴ Tire Müzesi envanter no. 79.

¹⁵ O.Bronner, *Terracotta Lamps, Corinth Vol. IV, Pat II, Cambridge 1930, 67, Fig.29 no.43.*

¹⁶ Shear 1922, 401; O.Benndorf, R.Heberdey, *Der Rundbau auf dem Panayırdagh, Die Kleinfunde, FiE I, Wien 1906, Abb.119; W.Deonna, "Les Lampes antiques trouvees a Delos", BCH XXXII, 1908, 149, Fig.16-22.*

¹⁷ F.F.Jones, *The Hellenistic and Roman Periods, Excavations At Gözlü Kule, Tarsus, Vol.I, Princeton 1950, 89, Fig.94 no.52, 62, Fig.95 no.57.*

¹⁸ F.O.Waage, *Antioch on the Orontes III, Excavations 1937-1939, Lamps, Princeton N.J. 1941, 61, Tip 19a.*

¹⁹ K.Nohlen, W.Radt, *Kapıkaya, Ein Felsheiligtum bei Pergamon, AvP XII, Berlin 1978, Taf.23 no.158.*

²⁰ R.H.Howland, *The Athenian Agora IV, Grec Lamps and Their Survivals, Princeton N.J.1958, Pl.49 no.658, 662.*

²¹ *Corinth IV, II, 70.*

²² McFadden 1946, Pl. XXXVI no. 6.

²³ McFadden 1946, 463.

gibi, yanma deliğinin etrafı üçgen biçiminde biter. Fakat Ephesos tipi kandillerde geniş daire ya da oval biçiminde yanma deliği etrafı da görülür. Bu geç formların hiç biri Sulla'dan önceye ait değildir. Korinth buluntuları bunu kanıtlar²⁴. Bu kentteki çok sayıdaki örnek M.Ö.1.yüzyılın ikinci yarısına aittir. Olasılıkla oval form bu tip içindeki geç bir gelişimdir. M.Ö.1.yüzyılın ortaları ve geç yıllarını işaret eder²⁵.

Omuz dekoru iç içe geçmiş dairelerin dizisinden oluşan, burun üzerinde üstünde ateş yânan sunak motifi bulunan 5 no'lu Ephesos tipi²⁶ kandil geç gelişim olan oval yanma deliği kenarına sahiptir. Yanma deliği kenarının ucu ve, kulpu eksik olup genişliği 6,5 cm., korunan uzunluğu 11,5 cm. ve yüksekliği 3,3 cm.dir (Fotoğraf 3.). Mikali, gri hamurlu, mat gri firnislidir. Diskusunda üç delik bulunur. M.Ö.1.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen benzer örnek Kerameikos'dadır²⁷. Sardis'te sikke ile M.Ö.189'a tarihlenen mezarın buluntuları içinde de benzer bir örnek vardır²⁸.

Mezar grubundaki son parça 6 no'lu fenerdir²⁹. Pembemsi bej renkte mikali hamura sahiptir. Tepesinde yüksek, kalın ve band profilli tutamağı, aşağıya doğru genişleyen konik gövdesi vardır (Çizim 4, Fotoğraf 1). Tutamağın oturduğu üst kısım yivlerle dekore edilmiştir. Kulp da dahil yüksekliği 20,5 cm., dip kısmında çapı 14 cm.dir.

Eserlerin form özellikleri ve gelişimleri, tarihli ve kontekstli paralel örnekler Tire'nin Eski Oba Köyü'nde bir mezarda bulunan bu grubu M.Ö.1.yüzyılın ikinci yarısına tarihleyebileceğimizi göstermektedir. Uzun süre kullanılmış olduğunu örneklerin gösterdiği lekythos formlarının, daha dar zaman dilimine yerleştirilebilecek Ephesos tipi kandillerin iki formuyla beraber değerlendirilebilmesi tipoloji ve kronoloji açısından bu güne kadar bilinenlere katkı sağlayacak niteliktedir. Fener formu için de gruptan elde edilen bilgi önemlidir. Mezarın yerinin kesin olarak bilinmesi de çok az araştırılmış bir bölge olan³⁰ Tire ve civarı için ayrıca değer taşımaktadır.

²⁴ Corinth IV, II, 68, 162, Fig. 88 no. 335.

²⁵ Agora IV, 166-167.

²⁶ Tire Müzesi envanter no. 80.

²⁷ I. Scheibler, Griechische Lampen, Kerameikos Baud XI, Berlin 1976, Taf. 88 no. 615.

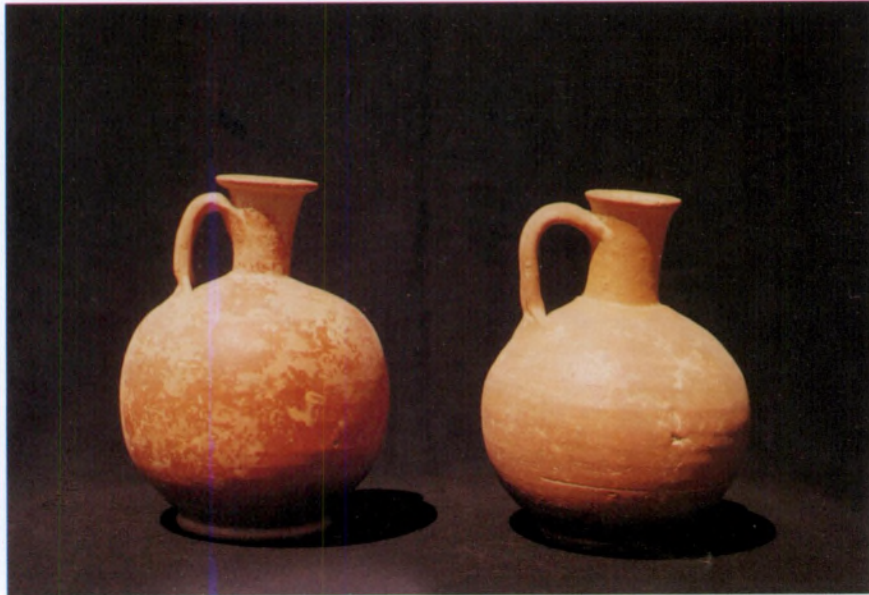
²⁸ Shear 1922, 402-3, Fig 10 sol üst.

²⁹ Tire Müzesi envanter no. 78.

³⁰ J. Keil, A. von Premerstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien, Wien 1914, 82-101.

Res. 1 - 6 no'lu fener ve 1 no'lu lekythos.

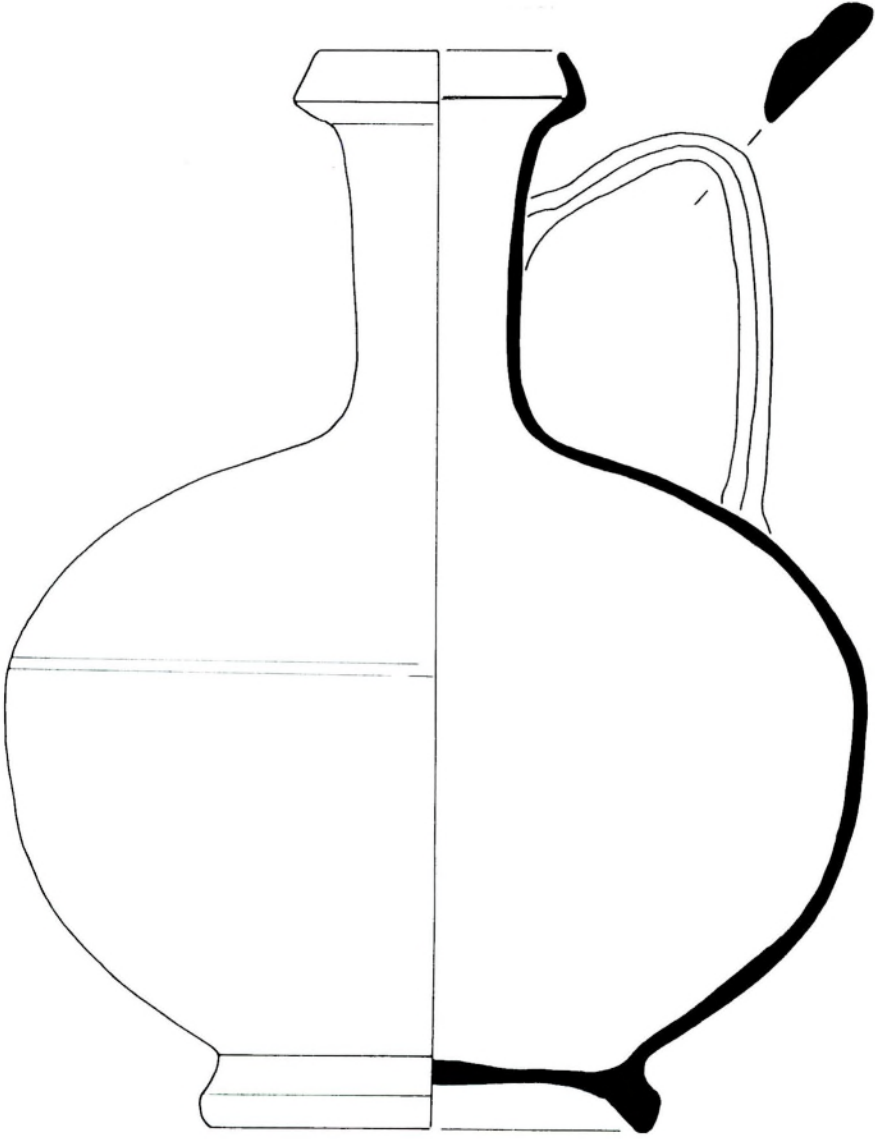
Res. 2 - 2 no'lu lekythos ve 3 no'lu lekythos.

Binnur Gürler

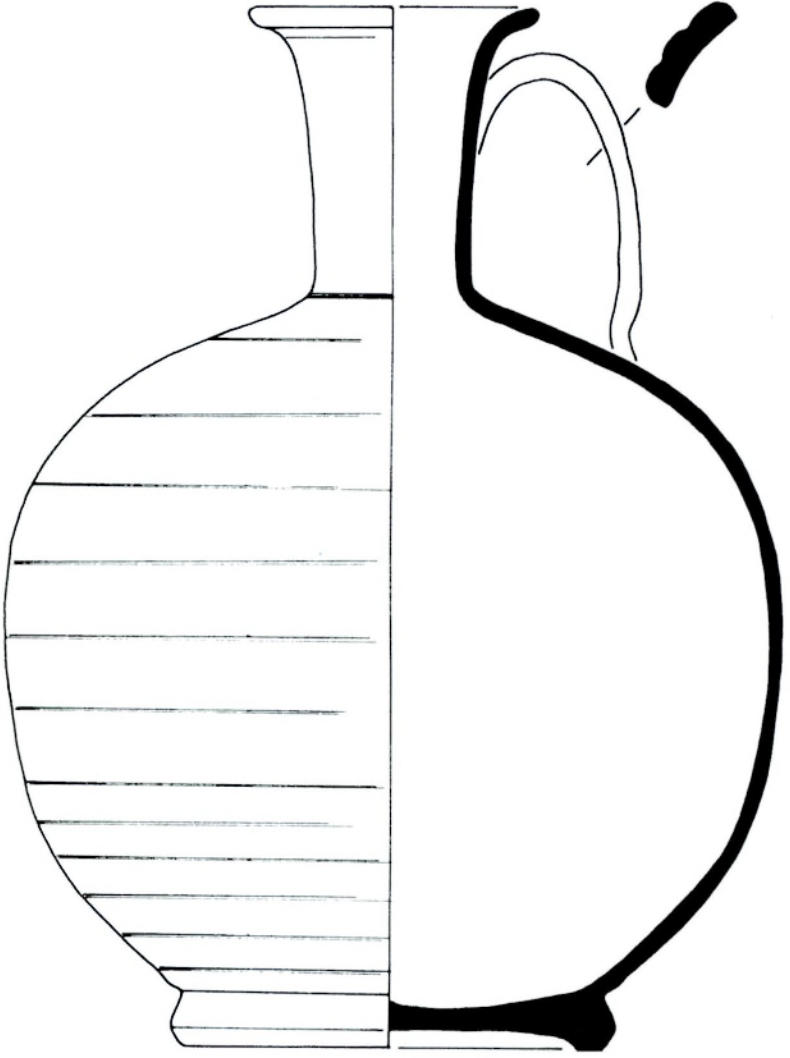
Res. 3 – 4 ve 5 no'lu Ephesos tipi kandiller.

Binnur Gürler

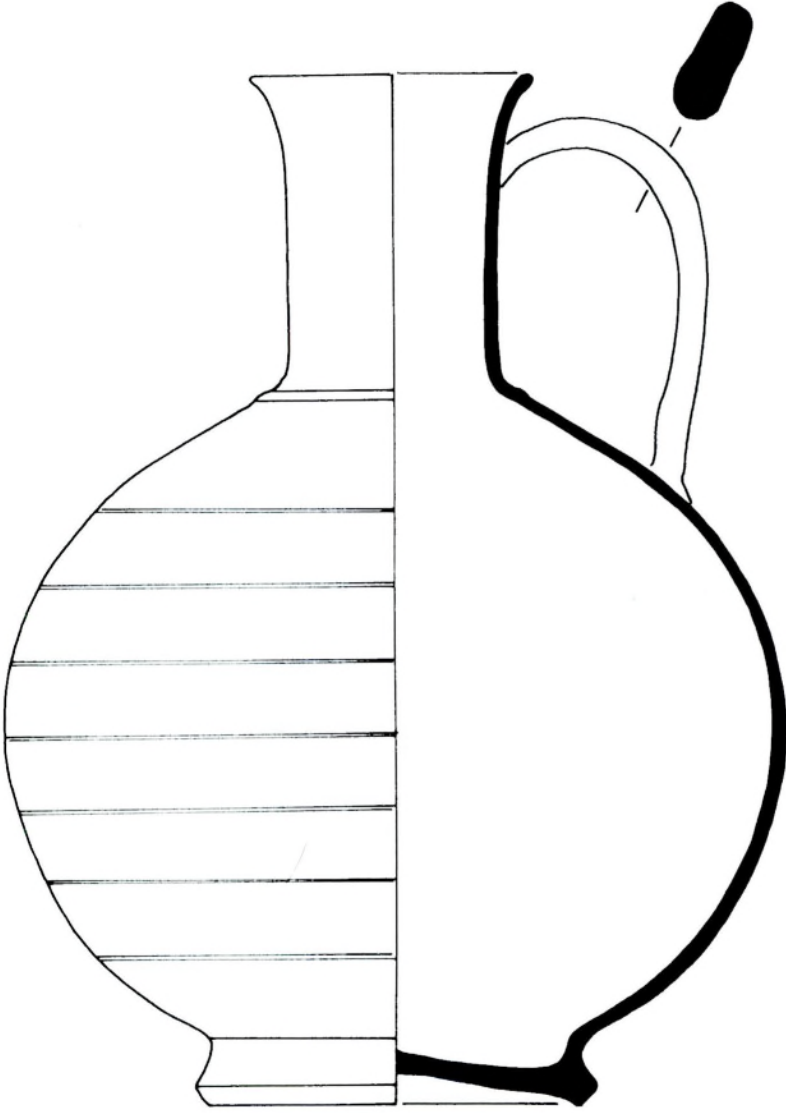
Çizim 1 - 1 no'lu lekythos. Ölçek 1: 1

Binnur Gürler

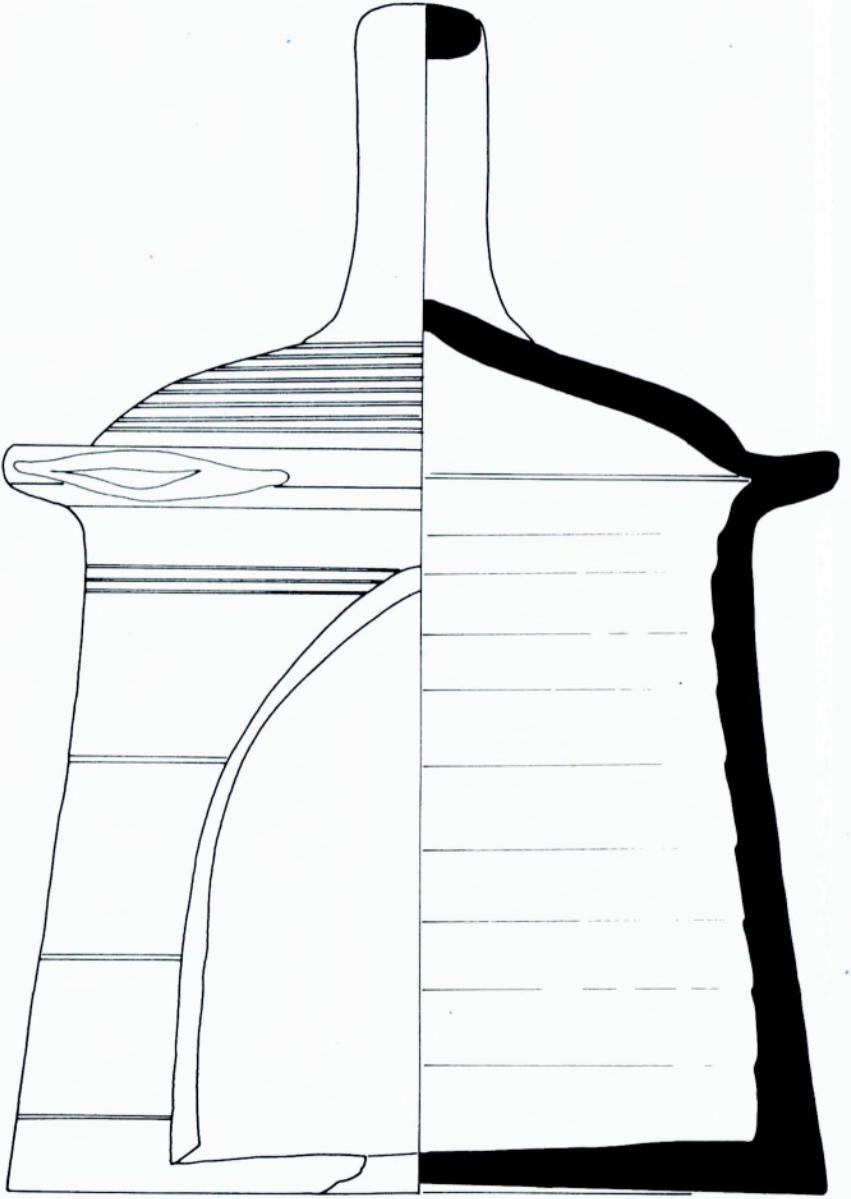
Çizim 2 - 2 no'lu lekythos. Ölçek 1: 1

Binnur Gürler

Çizim 3 - 3 no'lu lekythos. Ölçek 1: 1

Binnur Gürler

Çizim 4 - 6 no'lu fener. Ölçek 1: 1

İLHANLI DEVRİNE AİT ANONİM BİR MÜNŞE'AT MECMÛ'ASI: RİSĀLA AL-ŞĀHİBİYYA

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

İran tarih yazıcılığı, İlhanlılar devrinde büyük bir gelişme göstermiştir. *Tārīh-i Cihān-guşā*, *Cāmi' al-Tavārīh* ve *Tārīh-i Vaşşāf* gibi İran tarihçiliğinin en büyük eserleri hep bu dönemde kaleme alınmıştır. Siyasî tarih kitaplarının yanında, inşâ, siyâk ve devlet muhasebesine dair yazılan kitaplar da bu gelişmeden nasiblerini almıştır. Bugün, İlhanlı devleti mali tarihi üzerine çalışmak isteyen araştırmacılar için beş önemli eser bulunmaktadır. Bunlar:

- 1- Falak 'Alā-yi Tabrīzī'nin, *Ķānūn al-Sa'āda*'si,
- 2- Falak 'Alā-yi Tabrīzī'nin, *Sa'ādat-nāma*'si,
- 3- 'Imād al-Sarāvī'nin, *Cāmi' al-Hisāb*ı,
- 4- 'Abdallah b. Muḥammad Kiyā al-Māzandarānī'nin, *Risāla-yi Falakiyya*'si,
- 5- Muḥammad b. Hindūşāh al-Naḥcavānī'nin, *Dastūr al-Kātib fī Ta'yīn al-Marātib*'idir¹.

* M.Ü. Atatürk Eğitim Fak. Tarih Böl. Araş. Gör.

¹ Bu eserler aşağıdaki araştırmacılar tarafından neşredilerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur; Mir Kamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alā-ye Tabrīzī über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Dr. Tezi), Göttingen 1973. (*Ķānūn al-Sa'āda* ve *Sa'ādat-nāma*); Nejat Göyünç, *Das sogenannte Ķāme'o'l-Hesāb des 'Emād as-Sarāvī, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, (Dr. Tezi), Göttingen 1962; Aynı müellif, "Imad es-Seravi ve Eseri", *Tarih Dergisi*, Sayı 20, İstanbul 1965, s.73-86; Walther Hinz, *Die Resāla-ye Falakiyyā des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyā al-Māzandarānī, Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952; A. Alizadeh, Muḥammad ibn Hindūşāh Naḥcīwānī, *Dastūr al-Kātib fī ta'yīn al-Marātib*, vol. I/1, I/2, II, Moskova 1964, 1971, 1976; Mahmud MirafTAB, *Dastūr al-Kātib fī ta'yīn al-Marātib*, Edition und Darstellung. (Dr. Tezi), Göttingen 1956; Javad Sajadieh; *Administration und Organisation unter den Mongolen in Iran nach dem Dastūr al-Kātib fī ta'yīn al-Marātib des Muhammad b. Hindūşāh*, (Dr. Tezi), Wien 1958. Yine bkz. Ş. Yaltkaya, "İlhanlılar devri idari teşkilatı dair Nasır al-Tusi'nin bir eseri", *THİTM.*,II, 1939, s.7-16; M. Minovi-V. Minorsky, "Nasir al-Din Tusi on finance", *BSOAS*, X. 1939-1942, 755-789; İ. Otari, *Risale-i Felekiyye "Kitabü's-Siyakat" Hakkında*, İstanbul (tarihsiz); A. Muzahirî, "Çand İşlāh-i ḥisābdārī az-ḫar-ni ḥaştom", *Macalla-yi Armagān*, 32/4-5, Tahrān 1342hş., s.152-157; 32/6, s.250-253; P. Remler, "New light on Economic History from Ilkhanid Accounting Manuals", *Studia Iranica*, 14 (1985), s. 157-177. Yine bu devre ait

Burada tanıtımı ve konumuzla ilgili bir kısmının neşri yapılacak olan risalenin muhtevası da bu cümledendir. Söz konusu risale VIII/XIV. yüzyıla aitti ve anonim bir siyak ve münşe'at mecmû'asının içerisinde, Safevî devrine ait inşâ örnekleri ile, Falak 'Alâ-yi Tabrîzî'nin *Sa'âdat-nâma*'sinin ikinci kısmı arasında bulunmaktadır. Eserin ismi, mecmû'anın 11. sayfasında "*Risâla al-Şâhibiyya*" şeklinde kaydedilmiştir². Eserin baş ve son kısımlarındaki eksiklikler sebebiyle müellifinin ismi tesbit edilememiştir.

Risâla al-Şâhibiyya'nin şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz yegane nüshası Tahran'da *Kitâbhâna-yi Millîyi Malik*'te 3697 numaralı mecmû'anın içerisinde bulunmaktadır³. Mecmû'anın tavsifi şöyledir: 15x21,5cm., 17 satır, 180 sayfa, nesih, nestalik ve yer yer siyakat yazısı, meşin kahverengi cilt, Devletabadî kağıt. Yazmanın baş ve son kısımlarında eksiklikler mevcuttur. Hâcî Husayn Malik'e ait olduğu anlaşılan bu mecmû'a, sonradan başka kitaplarla birlikte yukarıda zikrettiğimiz kütüphaneye vakfedilmiştir. Mecmû'anın bu nüsha üzerinden bir mikrofilmi de *Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır⁴. Mecmû'ada pek çoğunun giriş veya son kısımları eksik bulunan, hatta bazıları bir iki sayfadan ibaret sekiz risale bulunmaktadır ki, *Risâla al-Şâhibiyya* altıncı sırada (s.10-72) yer alır.

Risâla al-Şâhibiyya beş kısımdan oluşmaktadır. Biz bu kısımların muhtevasını burada aynen veriyoruz:

I. Kısım: Hitâb ve dualarda mertebe ve derecelerin dakik olarak tanıtımı hakkında, dört fasıl (s.11-16):

1- Hitâb, elkâb ve dualar hakkında (s.11-12).

2- () (s.12-14).

orjinal vesikaların neşri için bkz. M. Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982; A. D. Papazian, *Persidskie dokumenty Matenadarana*, I/1, Erivan 1964.

² Buna rağmen eserin adı kütüphane kataloğunda Farsça şekliyle "*Risâla-yi Sâhibiyya*" olarak kaydedilmiştir. Bkz. İrac Afşâr-Muhammed Takî Dâniş-pajüh, *Fihrist-i Nushahâ-yi Hattî-yi Kitâbhâna-yi Millî-yi Malik*, (*Vâbasta ba-Astân-i Kuds-i Razavî*), Tahrân 1369hş., s.28.

³ İrac Afşâr-Muhammed Takî Dâniş-pajüh, *Fihrist-i Nushahâ-yi Hattî-yi Kitâbhâna-yi Millî-yi Malik*, (*Vâbasta ba-Astân-i Kuds-i Razavî*), Tahrân 1369hş., s.28-31.

⁴ M. Takî Dâniş-pajüh, *Fihrist-i Mikrofilmhâ-yi Kitâbhâna-yi Markazî va Markaz-i Asnâd-i Dânişgâh-i Tahrân*, III, Tahrân 1363hş., s.130. Burada eserin asıl numarası yanlışlıkla 4679 olarak verilmiş ve bu yanlışlık kitabın sonundaki doğru-yanlıştırmada de ikinci kez yanlışlıkla 3679 olarak düzeltilmiştir. (bkz. s.370)

3- Dualar hakkında (s.14-15).

4- Tâbiyyet ifadeleri hakkında (s.15-16).

II. Kısım: Devrin Padişah, Emir ve Sadırlarına yazılacak arz hakkında, beş fasıl (s.16-27):

1- Padişaha hitâb hakkında (s.16-17).

2- Vezirlere hitâb (s.17-19) ve hitâb dereceleri hakkında (s.19-23).

3- Moğol Emirlerine hitâb hakkında (s.23-24).

4- Meliklere (s.24-25) ve Hatunlara (s.25-26) hitâb hakkında.

5- Ekabir ve Sadırlara hitâb hakkında (s.26-27).

III. Kısım: İmâm, Kadı ve Seyyidlere yazılacak *Şadır-nâma*'ler ve cevapları hakkında, yedi fasıl (s.27-43).

1- Mansıb sahibi İmâmlara hitâbta kullanılacak elkâblar hakkında (s.27-29).

2- Kadıların dereceleri hakkında (s.29-31).

3- Seyyidlerin dereceleri hakkında (s.31-33).

4- Ulemâ ve Şeyhlerin dereceleri hakkında (s.33-37).

5- Tabib ve Hekimlerin dereceleri hakkında (s.37-38).

6- Hatib ve Hâcelerin dereceleri hakkında (s.38-41).

7- İhvaniyyat hakkında (s.41-43).

IV. Kısım: İhvaniyyat, Teşekkür ve Şikâyet mektupları ve cevapları hakkında, beş fasıl (s.43-64).

1- İhvaniyyat hakkında (s.43-48).

2- Teşekkür hakkında (s.51-53).

3- Şikâyet hakkında (s.53-58).

4- Tebrikler hakkında (s.58-62).

5- Taziyetler hakkında (s.62-64).

V. Kısım: Ahit-nâme, Berât, Yâfte, Hesâb Rakamları ve İlm-i Şurût hakkında, altı fasıl (s.64-72).

1- Ahid hakkında (s.64-66).

2- Berât ve Yâfteler hakkında (s.66-68).

3- Hesâb Rakamları hakkında (s.68).

4- İlm-i Şart (*Ikrâr-nâme*, *Azâd-nâme*, *Talâk-nâme*, *Şirkat-nâme*, *Barî-nâme*) hakkında (s.69-72).

5- ()

6- ()

Yukarıda parantez içerisinde boş bırakılan yerler, eserin giriş kısmında adı yazıldığı halde, metinde ya atlanan, ya da başlığı yazılmayan fasıllara aittir. Bundan da anlaşılacağı gibi, risalenin metninde atlama ve eksiklikler mevcuttur.

Risale, bundan sonra (s.72), "*Savâd-i âl-tamgâhâ*" başlığı ile İlhanlı devrine ait dört tane ferman'ın metnine geçmektedir ki, bu kısmın ayrı bir risalenin parçası olma ihtimali kuvvetlidir. Abû Sa'îd Hân devrine ait bu fermanların neşr ve tahlilinin hususî bir tetkiki zarurî kılmasından dolayı bu fermanları ileride ayrıca yapacağımız bir çalışmada incelemeyi uygun gördük. Burada, anlaşıldığına göre, eserin beşinci kısmı eksik kalmış ve son iki faslı kaybolmuştur. Mecmû'a, siyâk ihtiva eden bir kaç sayfadan sonra Falak 'Alâ-yi Tabrîzî'nin *Sa'âdat-nâme*'sinin ikinci kısmına geçmektedir (s.79-180) ki, bu eserin de bazı yerlerinde eksiklikler mevcuttur.

*Mecmû'*anın genel yapısı gözönünde tutulduğunda; eserin evelâ bir müellif tarafından VIII/XIV yüzyılda *Risâla al-Şâhîbiyya* ve *Sa'âdat-nâme*'nin ikinci kısmından istifade edilerek bir mecmû'a halinde toplanmış olduğunu ve belkide bu esnada toplayıcı veya katibin dikkatsizliği ya da elindeki malzemenin yetersizliğinden dolayı, tamamlanamadan eksik bir şekilde XI/XVII. yüzyıla kadar ulaştığını, bu tarihte mecmu'anın baştarafına bir munşi tarafından Safevî devrine ait bir kaç inşâ örneği -ki bunlardan bir tanesi 1016/1607 tarihlidir- ilave edilmek suretiyle son şeklini aldığını tahmin etmek mümkündür. Bu tür eserlerin, Ortaçağ İran'ında umumiyetle bürokraside çalışan katiblere (*dabîr*) yol göstermek amacıyla kaleme alındığı ve

derleyicilerin alıntular yaparken çok dikkatsiz davrandıkları bir gerçektir⁵. Şu halde elimizdeki eseri, içerisinde *Risāla al-Şāhibiyya* adıyla VIII./XIV. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan bir eserin alıntularının da bulunduğu, katiblere (*dabīr*) faydalı olması için hazırlanmış bir "*mecmū'a*" saymak daha doğru olacaktır.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla *Risāla al-Şāhibiyya*'yi kullanan ve ilim alemine tanıtan ilk araştırmacı A. Husayn Cihānbaglu olmuşsa da, araştırmacı risalenin sonuna kaydedilen Falak 'Alā-yi Tabrīzī'nin *Sa'ādat-nāma*'sini bu eserin bir parçası zannetmiştir⁶. Yine, eseri kullanarak küçük bir kısmını neşreden bir başka araştırmacı Mu'ayyad Şābitū'dir⁷. Bu araştırmacıya göre, *Risāla al-Şāhibiyya*'nin adı, müellefin eserini Sāhib-i Dīvān Şams al-Dīn Cūvaynī adına kaleme almış olmasından gelmektedir⁸. Ancak, gerek risalenin içerisinde bu hususa işaret eden herhangi bir delile rastlanılmaması ve gerekse risalede aynen kaydedilen bazı alış-satış senetlerinin 730-731/1329-1330 tarihlerine ait olması, eserin Sāhib-i Dīvān Şams al-Dīn Cūvaynī'nin katlinden 50 yıl kadar sonra kaleme alınmış olması gerektiğini ve dolayısıyla da ona sunulmasının mümkün olmadığını göstermektedir.

Bu makalenin sonunda neşr ve tercümesini yapacağımız metin *Risāla al-Şāhibiyya*'nin beşinci kısmının son üç faslını oluşturmaktadır. Metnin muhtevası, çeşitli berāt ve yāftelerle, alış-satış senedleri (*ḥarīd ū furūş*), kiralama (*icāra-nāma*) ve köle azadı (*āzād-nāma*) ve satımına ilişkin vesikalar ile boşanma (*talāk-nāma*) ve ibra (*barī-nāma*) belgelerinden oluşmaktadır. Burada siyakat rakamlarına ayrılan fasıllardan birisinde (üçüncü fasıl: *ḥisāb-ı ruḳūm*) kesirlerin siyakat yazısıyla kaydedilmiş olmasından dolayı, aynı şekilde neşrinin daha faydalı olacağı kanaatiyle metni olduğu gibi vermeyi uygun gördük. Eserin son üç faslındaki sened metinlerinin mufassal bir şekilde istinsah edilmiş olması ve yine vesikaların yazılış tarihlerinin kaydedilmesi dikkate değerdir. Biz eserin önceki kısımlarında bu duruma raslayamamaktayız.

⁵ Bu tür dikkatsizlik ve hataları '*Atabat al-Kataba ve Leningrad Münşe'at Mecmū'ası*' gibi bu tarzın en seçkin eserlerinde de görmek mümkündür. Bkz. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I. Münşe'at Mecmuaları", *DTCFD*, VII/4, Ankara 1951, s.559.

⁶ A. Husayn Cihānbaglu, *Tārīḫ-i İctimā'î-yi Davra-yi Mugūl*, İsfahān 1336hş., s.192-194.

⁷ Sayyid 'Ali Mu'ayyad Şābitū, *Asnād va Nāmahā-yi Tārīḫī*, Tahrān 1346hs., giriş, s.16, 243-245.

⁸ Aynı eser, s.16; Sarhang Cihāngir Kā'immakāmi, *Mukaddama-yi bar-Şināḫt-i Asnād-i Tārīḫī*, Tahrān 1350hş., s.427.

Dolayısıyla, eserin bu üç faslını, içtimaî ve iktisadî tarih araştırmacıları için faydalı olacağı kanaatiyle, aynen neşr ve tercüme etmeyi uygun gördük.

Risale içerisinde yer alan bölümlerin muhtevasını yukarıda zikretmiştik. Eser her ne kadar bir münşe'at mecmû'ası olarak kaleme alınmışsa da, yayınlayacağımız son üç fasıl istisna sayılırsa, müellifin sadece mektupların giriş formülleri ve hitap şekillerini vermekle yetinmiş olması, eserin tarihî araştırmalardaki ehemmiyetini azaltmıştır. Buna ilave olarak, müellifin, risalenin ilk kısımlarındaki mektup örneklerinde İlhanlı ünvanlarına yer vermemesi, yine İlhanlı devri tarih ve inşa yazıcılığında geniş bir yer tutan Türkçe-Moğolca deyim ve terkiplerin eserde kullanılmamış olması, risalenin ilk kısımlarının tarihî araştırmalar için ehemmiyetini azaltmıştır. Müellif, risalenin bu bölümlerinde yazışmalar için sadece örnek paragraflar vermiş, seçtiği metinleri muhtasar bir şekilde kaydetmiş ve yazışmaların içeriğine girmemiştir. Dolayısıyla, burada neşredebileceğimiz metin, risalenin bir bölümü olmaktan ziyade, müellifin özel ve resmî vesikalardan derleyerek eserinin son kısımlarına eklediği küçük bir *mecmû'*a durumundadır. Dolayısıyla, eserin neşredebileceğimiz bu son kısmı ile daha önceki bölümleri arasında muhteva açısından büyük bir fark göze çarpar.

Neşr ve tercüme esnasında mümkün olduğu kadar metnin diline sadık kalınmaya çalışılmıştır. Metinde okunamayan, ya da müstensih hatası olduğu anlaşılan yerlere soru işareti konulmuş ve tercümede geçen ıstılahlar metnin altına ilave edilen notlarla izah edilmiştir. Yine metinde geçen fiyatlarla ilgili küçük bir liste de tercümenin sonuna ilave edilmiştir.

فصل دوم در برواة و یافتجات [ص. ۶۶]

براة قصاب

یحیی قصاب رساند جهت مطبخ خاصه
بدست جوهر گوشت
۱۰ [من]
۵ [من]

تا وقت حساب محسوب باشد کتبه
فی تاریخ چهارم ماه مبارک ربیع الاول
سنه احدی وثلثین و سبعمائه [۷۳۱].

براة صراف

خواجه فخرالدین صراف رساند در وجه پنج
عدد کمخا بدست جمل الدین دیباچی

زر رایج
۱۵۰ [تومان]
۷۵ [تومان]

واعتقاد بر علامت کنند کتبه فی تاریخ
اوایل ربیع الاول سنه احدی وثلثین
و سبعمائه [۷۳۱].

براة خباز

محمد خباز رساند جهت سرکار
خاصه بدست معتمد بلبان نان
۳۰ [من]
۱۵ [من]

تاوقت حساب محسوب باشد
و حرر ذلک فی الثالث ربیع الاول
[سنه] احدی وثلثین و سبع مائه [۷۳۱].

براة بقال

یحیی بقال رساند جهت خاصه
بدست معتمد زکریا الخواجی
۳۲۰ [من]

سینی [؟]
عسل روغن
۱۰ [من] ۵۰ [تومان] ۳۰ [من]
نخود سماق ناردان
۱۰۰ [؟] ۱۰۰ [؟] ۱۰۰ [؟]

تا وقت حساب محسوب باشد
کتبه ذلک فی اواخر ربیع الاول سنه
احدی وثلثین و سبعمائه [۷۳۱].

[ص ۶۷] برآة صرّاف*

برآة بزّاز

خواجه فخرالدين صراف رساند دروجه	خواجه كريم الدين بزّاز رساند بدست
فلان پنج عدد كمخا بدست جمال الدين	خواجه مفتاح
ديياچى زر رايچ صدوپنجاه تومان	كتان روسى
۱۵۰ [تومان]	صد ذرع
۷۵ [تومان]	۵۰ ذرع
واعتماد برعلامات كنند كتبه فى تاريخ	تاوقت حساب محسوب باشد فى تاريخ
اوایل ربيع الاول سنه احدى ثلثين و	۲۰ ماه ربيع الاول سنه احدى وثلثين و
سبعمائۀ [۷۳۱].	سبعمائۀ [۷۳۱].

برآة عطار

برآة اجاره زمين

خوجه بهاء الدين عطار رساند جهت	مولانا فخرالدين احمد رساند از اجاره
شربتخانه بدست حسن پهلوان	زمينى كه در تصرف دارد واجب يكساله
نbat و قند و شكر	از غره محرم الحرام سنه احدى وعشرين
۳۰ [من]	وسبع مائه [۷۲۱] لغايت سلخ ذى الحجه
۱۵ [من]	سنه كذا المذكور
نbat قند شكر	زر رايچ
۱۰ ۱۰ ۱۰	ده دينار [۱۰]
[من] [من] [من]	پنج دينار [۵]
واعتماد برعلامات كنند كتبه فى	تاوقت حساب محسوب باشد
تاريخ دهم ماه ربيع الاول سنه ۷۳۱.	كتبه فى تاريخ المذكوره [۷۲۱].

* در متن اصلى مكرّر نوشته شده است .

[ص ۶۹] فصل چهارم در علم شروط

چون شخصی در حق شخصی اقرار کند چنین نویسد [:] اقرار کرد و اعتراف و گواه بر خود گرفت محمد بن عمر بن محمد الهمدانی مقیم شهر تبریز معروف بصراف به تنی درست و عقلی بر جای بی اکراهی و اجباری ملک بطوع و رغبت خویش که بر ذمت و در ذمت وی است از ان خواجه نجم الدین ابوبکر بن حسن بن عبدالله الخياط بمبلغ صد دینار زرسفید طلغمی نقد شهر تبریز که نیمه این مبلغ بود پنجاه دینار لازم حقی واجب ثابت موجب تامدت شش ماه اقرار کرد مقر مذکور عوض این مبلغ مذکور بتمام و کمال به وی رسیده است بگواهی جماعتی که اسامی ایشان در مکتوب یاد کرده شود. کتبه فی تاریخ غره ماه مبارک ربیع الاخر سنه احدی وثلثین و سبعمائه [۷۳۱] حرره محمود-محمد بن ابی بکر الخالدی الخطی گواهی چنین نویسند [:] بدین موجب گواهی دهد محمود-محمد بن حسین الصراف کتبه بأذنه .

اجاره نامه [فرزند]*

باجاره داد کمال الدین حسن بن عبدالله بن محمد الخياط فرزند خود راحسین نام با استاد اجل منعم محترم ملک الصناع جمال الدین حسین [ص ۷۰] بن احمد الدیاجی یک سال متواتر و متوالی بمبلغ پنجاه دینار زر سفید طلغمی نقد شهر تبریز که نیمه این مبلغ بود ۲۵ تا صنعت دیاجی کند و امانت و دیانت بجای آورد و ملازم کار باشد. بگواهی جماعتی که اسامی ایشان در مکتوب یاد کرده شود. کتبه فی تاریخ دوم شهر مبارک ربیع الاول ۱۰۵۴ [؟]

* [در متن به اشتباه زمین نوشته شده است].

ورده * فروختن

فروخت کمال الدین حسین بن عبدالله بن عثمان السیواسی یک نفر غلام خطائی طهماسب نام - بالا بلند - سفیدپوست - سرخ روی - سیاه چشم - گشاده ابرو - بدارنده مکتوب خواجه غیاث الدین محمود بن عبدالله احراقی بمبلغ پانصد دینار زرسفید طلغمی نقد شهر تبریز که نیمه این مبلغ بود ۲۵۰ دینار بحضور تمغاچیان ودلالان شهر تبریز که اگر دزدیده ویا بلارغو بیرون آید عهده وجواب بر فروشنده باشد بدلای فلان وفلان. کتبه فی تاریخ سیم ماه مبارک ربیع الاخر سنه احدی وثلثین وسبعمائه والسلام. [۷۳۱].

طلاق نامه

اقرار کرد و اعتراف آورد و گواه بر خود گرفت فلان بن فلان اقراری درست شرعی که اهل خود را فلانه بنت فلان و به طلاق رها کرد. چنانکه رجعی و خلعی نباشد قوله تعالی - فَلَا تَحُلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجاً غَیْرَهُ** - و فلانه بنت فلان مهری که بر گردن شوهر داشت و همو فلان بن فلان مبلغ پنجاه دینار زر سفید طلغمی نقد شهر تبریز که نیمه این مبلغ بود بیست و پنج دینار رها کرد و خود را پای [ص ۷۱] گشاده کرد و هرچه بود از پوشیدنی و گستردنی و غیرهم از آنچه ویرا قیمتی باشد هریک بقسط خویش رسیدند و از یکدیگر متفرق شدند و این ذکر بحجت نوشته شد تا وقت حاجت عرض افتد و کتبه فی تاریخ چهارم ما مبارک ربیع الاول سنه ۱۰۵۶.

آزاد نامه

این مکتوب ناطقست بذکر آنکه آزاد کرد صدر کبیر خواجه فلان الدین فلان یک نفر غلام اروس اصل - بلبان نام - میانه بالا - سرخ روی - کبود چشم - پیوسته ابرو - حسبه الله تعالی و طلبا لمرضاته و از جهت آن روز

* ورده یعنی برده .

** قرآن کریم، سورة البقره، (۲)/۲۳۰

که - يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ آتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ * - تا بعد از این مالک نفس خود باشد و هر کجا که خواهد اقامت کند و بعد الیوم هیچ آفریده را از متعلقان این آزاد کننده و غیره باین غلام هیچ حقی و دعوی نباشد و معنی و مزاحم وی نگردد تا بفراغ خاطر بدعاء دولت روزافزون مشغول گردد بدین موجب گواه بر خود گرفت و جماعتی را از اعیان و ثقات. کتبه فی تاریخ یازدهم ماه مبارک ربیع الاول سنه احدی وثلثین و سبعمائه. [۷۳۱].

شرکت نامه

این ذکر مشتمل است بر آنکه فلان بن فلان مبلغ هزار دینار زر سفید طلغمی نقد شهر تبریز که نیمه این مبلغ بود پانصد دینار بشرکت فلان بن فلان نهاد تا بدان مبلغ رأس المال باشد بشرکت آن مبلغ بود میان ایشان مناصفه بود یعنی نصفی مکتسب از آن بصاحب مال فلان المذکور [ص ۷۲] دهد و نصفی خود برگیرد و بدان موجب راضی شدند و قبول اقرار یکدیگر کردند و اگر چنانچه - نعوذ بالله - افتی بدان مال برسد نصفی از آن صاحب مال بود و نصفی دیگر از آن شریک. بر این جمله گواه بر خود گرفتند بطوع و رغبت تحریراً فی شهر رمضان المبارک ۱۰۵۳. والحمد لله رب العالمین

بری نامه

مقر و معترف فلان بن فلان اقرار درست شرعی بتنی درست و عقلی برجای که او را بر فلان بن فلان بهیچ نوعی حقی و دعوی نیست و نه از نقد و نه از جنسی و نه از ودیعت و غیره. هر دعوی که فیما بعد کند بر فلان بن فلان مذکور یا کسی از قبل وی باطل باشد و مزور و بهتان و این ذکر بر سبیل حجت داده شد بگواهی جماعتی که اسامی ایشان در مکتوب یاد کرده شود کتبه فی تاریخ هشتم ماه ربیع الاول سنه احد وثلثین و سبعمائه. [۷۳۱].

Metnin Tercümesi:**(s.66) İkinci Fasıl: Berâtlar⁹ ve Yâfteler¹⁰ hakkında:**

Fırcı Berâtı (Barât-i Habbâz): Muḥammad Habbâz, ḥāşşa ihtiyacı için mutemed Balabân'a vaktinde mahsub edilmek üzere, 30 men¹¹ ekmek ulaştırmıştır. 3 Rebiü'l-evvel 731/15 Aralık 1330.

Kasab Berâtı (Barât-i Kaşşâb): Yahyâ Kaşşâb, maṭbah-ı ḥāşşa için, vaktinde mahsub edilmek üzere, Cavhar'e 10 men et teslim etmiştir. 4 Rebiü'l-evvel 731/16 Aralık 1330.

Bakkal Berâtı (Barât-i Bakḳâl): Yahyâ Bakkâl, ḥāşşa ihtiyacı için, vaktinde mahsub edilmek üzere, mutemed Zakariyâ 'ya; 10 men sini (?), 50 (?) bal, 30 men yağ, 100 men (?) nohut, 105 (?) sumak, 105 (?) nar (= toplam) 320 men (?) ihtiyaç malzemesi teslim etmiştir. 21-30 Rebiü'l-evvel 731/2-11 Ocak 1331.

Sarraf Berâtı (Barât-i Şarrâf): Hvâca Faḥr al-Dîn Şarrâf, beş adet kamḥâyı¹² 150 tûmân râyic altın¹³ üzerinden, vaktinde mahsub edilmek

⁹ Berâtlarla ilgili bkz. *Risâla-yi Falakiyya*, s. 65-66; *Sa'âdat-nâma*, s.110-112; *Kânûn al-Sa'âda*, s. 9-11. Berât formları hakkında son bir araştırma için bkz. N. Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatasında Berat Formu*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

¹⁰ **Yâfte:** Makbuz senedi.

¹¹ **Men:** VIII/XIV. Yüzyıl başlarında İnan'da 5/6 kilograama tekabül eden ağırlık ölçüsü. Bkz. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, T. Terc. A. Sevim, İstanbul 1990, s. 23.

¹² **Kamḥâ:** Bir tür ipekli kumaş.

¹³ **Râyic Altın (Zar-i Râ'ic):** İlhanlı devri resmi muhasebe kitaplarında sık bir şekilde zikredilen bu istilah başta Z.V. Togan ve W. Hinz olmak üzere bazı araştırmacılar tarafından şimdiye kadar umumiyetle iyi ve tam altın manalarına gelen *Zar-i Râbiḥ* şeklinde okunmuşsa da (Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *THİTM*, I, İstanbul 1931, s.4.5; W. Hinz, *Die Resâla-ye Falakiyyâ des 'Abdollah İbn Mohammad ibn Kiya al-Mâzandarâni, Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952, s.22; Kemal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Dr. Tezi), Göttingen 1973, s.55b,116.), son olarak G. Herrmann 725/1325 tarihli bir vesikada geçen bu kelimenin *Zar-i râ'ic* şeklinde okunmasının daha doğru olacağını belirtmiştir. (Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", *ZDMG*, 125, Wiesbaden 1975, s.318,320 ; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayh Oveys", *CAJ*, XIX/1-2, Wiesbaden 1972, s.16,17n.60,18,19.)

üzere, Camāl al-Dīn Dībācī'ya teslim etmiştir. *Alāmete itimād edilsin*¹⁴. 1-10 Rebiü'l-ewel 731/13-22 Aralık 1330.

(s.67) **Sarraff Berātu (Barāt-i Şarrāf)**: (Metin yukarıdaki ile aynıdır. İlave olarak sadece *-filān kimse için-* kelimesi kullanılmış ve miktar, rakamın yanı sıra yazı ile de 150 tümen olarak kaydedilmiştir.)

Kumaşçı Berātu (Barāt-i Bazzāz): H̄vāca Karīm al-Dīn Bazzāz, vaktinde mahsub edilmek üzere, H̄vāca Miftāh'a 100 *zari*¹⁵. Rus keteni (*katān-i Rūsī*) teslim etmiştir. 20 Rebiü'l-ewel 731/1 Ocak 1331.

Attār Berātu (Barāt-i 'Attār): H̄vāca Bahā al-Dīn 'Attār *şarbat-hāna* için, vaktinde mahsub edilmek üzere, Ḥasan Pahlavān'a: 10 men bitki (*nabāt*), 10 men kalıp şeker (*ķand*) ve 10 men şeker toplam= 30 men teslim etmiştir. *Alāmete itimād edilsin*. 10 Rebiü'l-ewel 731/ 22 Aralık 1330.

Toprak Kiralama Berātu (Barāt-i İcāra-yi Zamīn): Mavlānā Faḥr al-Dīn Aḥmad, tasarrufunda bulundurduğu toprağın, 1 Muharrem 721/31 Ocak 1321 tarihinden itibaren aynı yılın Zilhicce ayının son gününe (19 Ocak 1322) kadar bir senelik kirası olarak 10 dinar *rāyic altın* teslim etti. Hesab zamanı geldiğinde mahsub edilir. Zikredilen tarihte yazıldı.

(s.68) Yâftelerle İlgili Örnekler:

Fırıncı (Ḥabbāz) Yâftesi: Maḥmūd Ḥabbāz, parçalar halinde 550 men ekmeği teslim etmiş ve bu durum yâftede belirtilmiştir. Zikredilen ayda yazıldı.

Kasab Yâftesi: Yahyā Kaşşāb, 400 vezin mukabili 230 men koyun etini mutemed Zakariyā'ya teslim etmiş ve bu durum yâftede belirtilmiştir. Zikredilen ayda yazıldı.

¹⁴ *Alāmete itimād edilsin (İ'timād bar-'alāmāt konand)*: *Ḳānūn al-Sa'āda* ve *Sa'ādat-nāma*'de berātaların bitiş formülü için: "*İ'timād bar-tavkī*" ve "*alāmāt-i divānī namāyand*" veya "*İ'timād bar-'alāmāt va tavkī*" ki *dar-divān mukarrar bāşad, konand*" formülleri verilmiştir. (Mir Kemal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alā-ye Tabrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Dr. Tezi), Göttingen 1973, *Ḳānūn al-Sa'āda*, s.12; *Sa'ādat-nāma*, s.111). Bu bitiş formülüne "*İ'timād bar-'alā'im namāyand*" şeklinde Türkiye Selçukluları (Bkz. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 45,72) ve *itimād kılalar/kılasız* şeklinde Osmanlı Diplomatiğinde da sık bir şekilde rastlanmaktadır. (Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, İstanbul 1994, s.130 ; N. Gök, *aynı tez*, s.73,231-237).

¹⁵ *Zari*: Yaklaşık 104 cm. 'lik ölçü birimi.

Köy Kabız (Kābiz) Yâftesi: Mutemed Sa'd Kābiz, 50 bin men hububatu mutemed Zakariyâ vasıtasıyla ulaştırmış ve bu durum yâftede belirtilmiştir. Rebiü'l-evvel 731/13 Aralık 1330-10 Ocak 1331.

Attâr Yâftesi: Hivâca Hasan 'Attâr, parçalar halinde 20 men kalıp (*kand*) ve toz şekeri Maḥmūd'a ulaştırmış ve bu durum onun istizharı ile yâftede belirtilmiştir. 1 Rebiü'l-evvel 731/13 Aralık 1330.

Üçüncü Fasil: Hesab ve Rakamlar Hakkında:

Siyakat rakamları ile aşağıdaki kesirler verilmiştir¹⁶:

1/96, 1/48, 1/32, 1/24, 1/12, 1/8, 1/6, 5/24, 1/4, 7/24, 1/3, 3/8, 5/12, 11/24, 1/2, (5/24, 1/4 tekrar), 7/12, 5/8, 2/3, 19/24, 7/8, 11/12, (?), 21, 22, 23, (?).

(s.69) Dördüncü Fasil: Şart İlmi Hakkında:

(İkrâr-nāma): Bir kimse başka bir kimse hakkında *ikrâr*¹⁷ etse şöyle yazar: Tabrîz şehrinde yaşayan ve *sarraf* olarak tanınan Muḥammad b. 'Umar b. Muḥammad al-Hamadānî, aklen ve bedenen sıhhatli bir şekilde ve hiçbir baskı ve zorlama altında kalmaksızın, kendi isteğiyle, Hivâca Nacm al-Dîn Abū Bakr b. Hasan b. 'Abdallāh al-Hayyāṭ'a olan ve üzerinde (*zimmat*) bulunan nakit 100 *Tabrîz şehri saf gümüş dinarı*¹⁸ borcunu -ki bunun yarısı 50 dinar

¹⁶ Ortaçağ muhasebe kitaplarında kullanılan siyakat rakam ve kesirlerin muhtelif yazım tarzları için bkz. İ. Otar, *Muhasebede Siyakat Rakamları*, İstanbul 1991, s. 22-27.

¹⁷ **İkrâr:** Bütün akli melekeler ve iradeye sahip reşid bir kimsenin hiç bir cebir kullanılmaksızın kadı huzurunda yaptığı itirafur. Bkz. Th. W. Juynboll, "İkrâr", *İ.A. V/1*, s. 948-949; Y. Linant de Bellefonds, "İkrâr", *EF²*, III, (1979), s. 1078-1081.

Şevval 706/Nisan-Mayıs 1307 tarihli orjinal bir "ikrâr" metni için bkz. Donald P. Little, *A Catalogue of the Islamic Documents from al-Haram aş-Şarîf in Jerusalem*, Beirut 1984, s. 380 (faksimile nr. 16).

¹⁸ **Tabrîz saf gümüş dinarı (zar-i safîd-i talğamî-yi şahr-i Tabrîz):** Talğam kelimesinin manası kaynaklarda açık bir şekilde zikredilmemiştir. Ancak, bu kelimenin metinlerde daha çok gümüş (*nukra*) kelimesi ile birlikte kullanıldığı görülmektedir: "*Talâ-yi cā'iz va nukra-yi talğam taslîm-i ḥazāna dārand*" (Vaşşâf, *Tārîḫ-i Vaşşâf*, Tahrân 1338 hş., s. 349); "*nukra-yi talğam* (Raşid al-Dîn, *Cāmi' al-Tavâriḫ*, neşr. A. Ali-zade, III, Baku 1957, s. 492.). Kelime eserin K. Jahn neşrinde, muhtemelen nüsha hatasına bağlı olarak "takğam" olarak geçmektedir. (Bkz. *Tārîḫ-i Mubârak-i Ġāzānî*, neşr. K. Jahn, Leiden 1940, s. 284); "... az-a'yâr-i talâ-yi cā'iz ve talğam-i andakmāya"; "...nim mişkâl talğam-i şâfî... ba-sa mişkâl talğam-i maẓrûb..." *Tārîḫ-i Mubârak-i Ġāzānî*, s. 283-285). Bununla birlikte, kelimenin *Dastûr al-Kātib*'te zar (altun) ve *ākça* kelimeleriyle birlikte dinar mukabilinde kullanıldığı görülmektedir: "*har sâl az-aşl-i mâl ve*

eder- kabul ve ikrârda bulunarak teyid eder. *İkrâr* edici, zikredilen meblağ tam ve eksiksiz bir şekilde, ona altı ay zarfında geri verme zorunluluğunu, isimleri belgede zikredilen topluluğun şahitliğinde kabul etti. (Bu belge) 1 Rebiü'l-ahir 731/11 Ocak 1331'de yazıldı.

Maḥmūd -Muḥammad b. Abî Bakr al-Ḥālādî (kendi?) hattıyla yazdı.

Şahit şöyle yazar: Bu duruma şahitlik eder. Maḥmūd -Muḥammad b. Ḥusayn al-Şarrāf (Onun izniyle yazıldı).

Evladın Hizmete verilmesi¹⁹: Kamāl al-Dīn Ḥasan b. 'Abdallāh b. Muḥammad al-Ḥayyāt, Ḥusayn ismindeki kendi oğlunu, yüce üstâd, ihsan sa-

mutavaccihât-i Tabrîz mablağ-i yak hazâr ü haştad dînâr zar-i râ'ic-i talğam çanânça har rûz pañç dînâr bâşad...; "amîr filân-râ bîst hazâr savâr-i mutasallaḥ va bîst tümân âkça-yi talğam cahat-i tartûb-i maşâliḥ-i 'asâkir-i manşûra badân ḥazrat irsâl kard." Bkz. *Dasûr al-Kâtib fi-Ta'yîn al-Marâtib*, I/I, Moskova 1964, s. 401; II, Moskova 1976, s. 261. "Mablağ-i duvîd ü pancâh dînâr-i zar-i râ'ic-i nov-i talğamî ki nima-yî in bâşad şad ü bîst ü pañç" Bkz. Donald P. Little, *aynı eser*, faksimile nr. 16. (s. 380). Yine, *Târîḥ-i Ülcâyütü* da geçen "moltakam" kelimesinin de bununla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. 'Abdallāh al-Kâşânî, *Târîḥ-i Ülcâyütü*, neşr. M. Hamblî, Tahrân 1340ş., s. 125). Bunun yanı sıra 'Abdallāh al-Kâşânî'nin bir başka eserinde saf altın için kullanıldığını bildiğimiz "zar-i tallî" tabirine karşılık "nukra-yi talğamî" kelimesiyle saf gümüşün kastedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. 'Abdallāh al-Kâşânî, 'Arâ'is al-Cavâhir va Nafâ'is al-Aṭâ'ib, neşr. İ. Afşâr, Tahrân 1345ş., s. 216. *Risâla-yi Falakiyya* (s. 229) ve *Sa'âdat-nâma* (s. 85, 104, 164) gibi devlet muhasebesine dair yazılmış eserlerde ve bu devre ait orjinal vesikalarda (bkz. İ. Şayḥ al-Ḥukamâ'î, "Bâzhvânî-yi yak sanad-i târiḥî", *Macalla-yi Cavidân*, 4, Tahrân 1372ş., s. 49; Donald P. Little, *aynı eser*, s. 380, faksimile nr. 16) rastlanılan bu kelime W. Hinz tarafından saf gümüş (*Feinsilber*) olarak tercüme edilmiştir. (Bkz. *Die Risâla-yi Falakiyyâ*, s. 23). "Zar" ve "talâ" (altın) kelimeleri tıpkı dinar kelimesi gibi, İlhanlılar devrinde bazen gümüş para için de kullanılmış ve böyle olduğu durumlarda *safid* (beyaz), *râ'ic* ve *talğam* kelimeleriyle birleşerek yeni bir ıslahın ortaya çıkmasına sebep olmuştur: "Zar-i safid-i talğamî"; "nukra-yi talğam"; "nukra-yi râ'ic-i talğam"; "talâ-yi râ'ic-i talğam". Bu durumda gerçek altın için ise daha çok *zar-i surḥ* (kızıl altın) tabirinin kullanıldığı görülmektedir. (Bkz. *Târîḥ-i Mubârak-i Ğâzânî*, s. 289). İlhanlılar devrinde altın paranın bazarda az bulunur olması ve alım-satımlarda daha çok gümüş paradan istifade edilmesi sebebiyle, dinar kelimesiyle de "zar-i safid" ve "talâ-yi râ'ic"te olduğu gibi gümüş para kastedilmekte idi. (Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayḥ Oveys", *CAJ*, XIX/1-2, 1972, s. 16). Nitekim, bu ıslahın 700/1301 tarihli bir köy sauş senedinde dirhem kelimesiyle birlikte "Anadolu (Rum) da mütedavil bulunan talğamî gümüş dirhem" (*dirham fîzî talğamî râ'ica fî bilâd al-Rûm*) şeklinde kullanılmış olması da bu görüşü doğrulamaktadır. (Bkz. O. Turan, "Selçuklular Devrine Ait Köy Sauşı Hakkında Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 10, Ankara 1973, s. 128) İbarenin başına *Tabrîz şehri* kelimesinin getirilmesini ise, İlhanlı Devleti'ne bağlı tâbi devletlerin muhtelif ayarlarda para basmasına bağlı bir durum olmalıdır.

¹⁹ Metinde yanlışlıkla "zamîn" (toprak) kiralınması yazılmıştır. Oysa metnin muhtevası bir kimsenin çocuğunu çıkarılığa vermesiyle ilgilidir.

hibi, muhterem *Malik al-Şannā'* Camāl al-Dīn Hısayn (s.70) b. Aḥmad al-Dībāçī'ya bir yıllık süreyle nakit 50 *Tabriz şehri saf gümüş dinarı* -ki bunun yarısı 25 dinar eder- ücret mukabilinde dibâcılık²⁰ sanatu yapması, emanet ve diyaneti yerine getirmesi ve o işle meşgul olması için, belgede isimleri yazılı olan topluluğun şahitliğinde hizmete verdi. 2 Rebiü'l-ewvel 704(?) tarihinde²¹ yazıldı.

Köle Satışı: Kamāl al-Dīn Hısayn b. 'Abdallāh b. 'Uşmān al-Sivāsī'nin satımı bir aded: Tahmāsb adında, uzun boylu, beyaz tenli, kırmızı yüzlü, kara gözlü, açık (*guşāda*) kaşlı, elinde Ğiyās al-Dīn Maḥmūd b. 'Abdallāh al-Aḥrākī'nin mektubuna sahib olan bir aded Çin (*Hiṭāy*)'li köle nakit 500 *Tabriz şehri saf gümüş dinarma* -ki bunun yarısı 250 dinar eder- Tabriz şehri *taṃgāci*²² ve dellallerinin huzurunda satıldı. Eğer çalınmış (*duzdīda*) veya bulunmuş (*bulārgū*) çıkar ise sorumluluğu satıcıya aittir. *Filān* ve *filān*'ın dellalliğiyle. 3 Rebiü'l-ewvel 731/15 Aralık 1330.

Boşanma Belgesi (Ṭalāk-nāma): *Filān b. filān b. filān*, şer'i hükümlere uygun olarak, kendi ehli (hanımı) *Filāna bint filān*'ı boşayarak serbest bıraktığını, geri dönme ve vazgeçmede bulunmayacağını beyân ve ikrâr eyledi. Yüce Allāh derki: *Erkek zevcesini boşarsa ondan sonra kadın kendinden başka bir ere nikahlanıp varıncaya kadar ona helâl olmaz*²³. *Filāna bint filān*, kocası *Filān b. filān*'ın üzerine vazife olan nakit 50 *Tabriz şehri saf gümüş dinarı* -ki bunun yarısı 25 dinar eder- mihr ile boşandı (s.71) ve kendisini azad kıldı. Giyecek, eşya vb. değerli şeylerden her ne var ise, taraflardan herbirisi kendi arzusuna ulaştı ve birbirinden ayrıldılar. Bu durum ihtiyaç anında ibraz edilmek üzere hüccete kaydedildi. 4 Rebiü'levvel 1056(?)/16 Aralık 1330(?).

Köle Azad Belgesi (Āzād-nāma): Bu vesika, Şadr-ı Kabīr Hıvāca *Filān al-Dīn filān*'ın; Rus asıllı, Balabān isimli, orta boylu, kırmızı yüzlü, gök gözlü, çatuk kaşlı, bir aded köleyi *Allāh rızası* ve o gün için ki: "*ne mal fayda eder ne*

²⁰ **Dibâcılık:** İpek kumaş dokuyuculuğu ve satıcılığı.

²¹ Burada ve sonraki iki vesikanın sonunda 704, 1055 ve 1053 tarihlerinin kullandığı görülmektedir. Ancak metinlerin dil ve üslup özelliklerine bakıldığı zaman, bu vesikaların da diğer vesikalarla aynı tarihe (731/1330) ait olması gerekmektedir.

²² **Tamgāci:** İlhanlı Devleti'nde ticari mallardan vergi tahsil eden memur. Bkz. Ş. Şarik Amīn, *Farhang-i İştilāḫāt-i Dīvānī-yi Davra-yi Muğūl*, Tahrān 1357hş., s. 101-102.

²³ **Kur'ân**, II/230.

de oğullar, meğerki Allâh'a tamamen salim bir kalp ile gelenler olsun"²⁴ azad ettiğini bildirir. Bundan sonra o kendi nefsinin hakimidir. Her nerede ister ise orada ikamet eder. Bu günden sonra, azad edenin yakınları ve başkalarından hiç kimsenin bu köle üzerinde hiçbir hak ve yetkisi yoktur. Onun huzurlu bir şekilde devlete dua ile meşgul olması için engelde bulunulmasın ve ona zahmet verilmesin. Bu şekilde taahütte bulundu. Seçkin (ā'yān) ve güvenilir bir topluluğun huzurunda. 11 Rebiü'l-evvel 731/23 Aralık 1330²⁵.

Ortaklık Belgesi (Şirkat-nāma): Bu vesika ile, *Filān b. filān*'ın nakit 1000 *Tabrîz şehri saf gümüş dinarını* -ki bunun yarısı 500 dinar eder- *Filān b. filān*'ın şirketine ortaklık için koyduğunun zikridir. (O), bu para ile malın sahibi olur ve diğeri de bu paraya ortak olur, onların arasında paylaşılr. Kazanılan maldan yarısını adı zikredilen *Filān*'a verir ve (s.72) yarısını da kendisi alır. Buna razı oldular ve birbirlerinin beyanlarını kabul ettiler. Eğer -*Allâh korusun*- bu mala bir zarar gelirse, yarısı malın sahibine ve yarısı da ortağına aittir. Bu şekilde kendi istekleri ile taahütte bulundular. Ramazan 1053(?). "*Alemelerin rabbi olan Allâh'a hamd olsun*".

İbranâme (Barî-nāma): *Filān b. filān* şer'i kaidelere uygun, aklen ve bedenlen sağlam bir *ikrâr* ile, *Filān b. filān* üzerinde nakid, mal, emanet ya da başka şekillerde hiç bir talebi olmadığına dair beyanda bulunmuştur. Bu tarihten itibaren zikredilen *Filān b. filān* ya da onun tarafının yapacağı talepler batıl ve iftira olacaktır. Bu durum isimleri belgede zikredilen kimselerin şahıdığında hüccete kaydedildi. 7 Rebiü'l-evvel 731/19 Aralık 1330.

* * *

²⁴ Kur'ân, XXVI, 88-89.

²⁵ Türkiye Selçukluları devrine ait *Rusûm al-Rasâ'if*'de kaydedilen bir *âzâd-nāma* için bkz. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 185. Yine 1111/1699 tarihinde yazılan ve aslı günümüze ulaşan bir *âzâd-nāma*, metnimizde geçen bazı özel islahların Safeviler devrinin sonlarında da kullanılmakta olduğunu göstermektedir. (Bkz. 'A. Suhayli *Hvânsârî*, "*âzâd-nāma*", *Macalla-yi Vahîd*, II/2, s. 14-15).

Vesikalara Göre İlhanlı Devrine Ait Bazı Fiyatlar:

Tarih	iş-mal	fiyat
Muharrem 721	Bir yıl için toprak kiralanması	10 dinar
2 Rebiü'l-ewvel 704	Bir yıl için çocuğun hizmete verilmesi	50 dinar
3 Rebiü'l-ewvel 731	Bir aded köle satımı	500 dinar
4 Rebiü'l-ewvel 1056(731?)	Kadın için boşanma mihri	50 dinar
Ramazan 1053(731?)	Bir işe ortaklık bedeli	1000 dinar

زبانها بر قصد من سناهند و لی زین عضاها باکی نماندم که از اطفال او آمده ام
اما امید آنکه و مراد چنان است که بهار هر گلشن که از آن نبات میدرخد شیرین تر است
از نبات ذوق نامرادی زده و مراد بگذرد و درم اگر سعادت تو بهوسته بود
بناطرم طلعت تو از زنی آفتاب محرم جنت دارم حوینا ه ساره دوست تو
مقدّمه بر تو ام خود نوسید صبا شفق احوال در دستان تو و آن کف دلان را غم خیزد
بیم نیست که میم رفت که بعد از گامی ایام طول الام و حرس خاوه در حال کس لای
سالم ای این رفتار من در ری اسپر قید جمهوری شده و در آن وقت که از خجسته
پرنون و سبب نترس بفرمودند آن کتب نامور رسید از دیار و کس نوروز جان
ز خط حکما در کس دل ما در نشو و نمویست چنانکه در نقد خجسته بنی بر ارم مبارک
و چون از گامی نبات موای جنت لقدس و استقامت فرج احوال حاد و وار
مضون بشارت منجلی استقامت تمام مرفوق بر ارم و اقباض در آن حال موقوفه انعام بر اقمه
انعام محمود کس بر اسم انصاف و اما صای و لازم که از آن بفرمید رسد شکر خدا از درود کس
بر است نوس که کار و بار دوم انظار و توانم باز بیا و انظار و در بود بسیار بر خط و ای آن
منع و کس نام آمده و لی ای آرام و کس با آمدی دشمن خود است جان من و نبات علی که

که علی و آد و رانوی در خطب طلبی به هیما شد
و نیز هر که خواهد که تا اول با بلوک و اجیان و کاکه عهد و زمان انقی باشد
یا صدور و اقران قرینی بودی همه او نیز عهد و آد و رانوی ای مردی مهر
جان و در خلعت توتب و نوا سف و شریف از ملل انجمن شریف
ایشی خیال نایب منی فی الحقیقت تسخیر و عهد و عهدیاز خاطر ان بوده
چون طاعت خود شمس ملل جدا بر نمانده شمار فرغ قار عامل ان
علاصطلاح اهل اللات ترفیق دلانده و نود و روزگار بویست
ان مساجد حلا تا بید اسکان فل جانب فضل بیست و نود و نواون برداد اقامه کرد
رسالة الصالحین کرد حسن توفیق قسم اول در وقت قفاتی در خطب و رات
خطب و دعوات نامه و در ان چهار فصل قسم دوم در حاجت بخشن کرامت
پادشاهان وقت و در ان پنج فصل است قسم سیم در صدر نامه انیمه و تقاضاه و است
ماحولت و در ان هفت فصل است قسم چهارم در حوالت و فقر و شکر و نکات
ماحولت و تقاضای و در ان پنج فصل است قسم پنجم در سفر و عتبات
و زینت و باقیات و حساب رقوم و علم شرط و در ان شش فصل است
قسم ششم در معرفت قفاتی و در حاجت عورات خطب و دعوات
نامه و در ان چهار فصل است فصل اول بیا که العکاء الله و ارشدن که مهم ترین
در کتب و نهتن مقدار و رجات و معرفت و است و عقلاست تا در خطب
سوی بنفند و خطب و التاب است که بر صدر مکاتبات

تاویل و رحمت بدین سوکند نهاده بدین موجب اقرار کرد و گواہ بر خود گرفت تاریخ فلاته فصل دوم قدر واه و باقی است	براهه خنسا از حیاة فصاحت
محمد خیار رسا از هر کجا خاصه بدست	سعی قصاب سنا از هر مطبع خانه
معتدلمان مان	بدست محمد کشت
ما	ع
ما وقت حیا که پیش میوز	ما وقت حیا که پیش کتب
ذکر در الما در مع اللول اصدی	ذکر در حیا که مبارک است در مکاره
و طبع و سبب مانه	سپرد و طبع و سبب مانه
سوز و غم	سوز و غم
سعی خال رسا از هر کجا خاصه بدست محمد	سعی خال رسا از هر کجا خاصه بدست محمد
زکریا احوال	زکریا احوال
ما	ما
سید عبد	سید عبد
ده	ده
کسود	کسود
ما	ما
ما وقت حیا که پیش باشد و کمره ذلک	ما وقت حیا که پیش باشد و کمره ذلک
ما او خیر مع کله و سید و طبع و سبب مانه	ما او خیر مع کله و سید و طبع و سبب مانه

دی ذکر در یافته ها

مجود نبرد رساند بهت نال عدوی لغد و بنجاه من ابو محور داشته شد
 و این کرب را سپید افشید در قلم آمد و هر دو لاکت خسته تر کند با یافته و قصاب
 از دست نجی قصاب قلم خود در دست و برین گوشت کوه سفید وزن چهارم
 بدست معتمد کرب را رسانید و این ذکر را سپید یافته تعلیم آمد و کتبه تر کند احمد
 یافته فایض شده از دست معتمد کرب احمد فایض منبع بخاه هزار من قلم
 بدست معتمد کرب را رسانید کتبه ملین ذکر را سپید یافته در قلم آمد و کتبه بلک و سفید

اصناف

ربیع الاول کهنی و کلبش و سپاه غنم یافته **طاد**
 از دست خواجہ حسن عطار سعادت بدست محمود سپید کتبه و سنگت من
 و این ذکر را کتبه آورد در قلم آمد کتبه فایض غره ربیع کلام ۳۱ لاله
فضل سیم در حساب تعلیم رقوم

فضل سیم در حساب

مورع عیوب	ط ۶	ر ۶	س ۶
مورع عیوب	ط ۶	ر ۶	س ۶
مورع عیوب	ط ۶	ر ۶	س ۶
مورع عیوب	ط ۶	ر ۶	س ۶
مورع عیوب	ط ۶	ر ۶	س ۶

کتبه با اولی
 کتبه با اولی
 کتبه با اولی
 کتبه با اولی

فضل سیم در حساب

و صل چهارم در علم شریعت
 چون شخصی در حق شخصی اقرار کند چنین نویسد اقرار در
 و گواهی بر خود گرفت محمد بن محمد بن محمد الهدی بن مقیم شهر تبریز
 معروف بصراف منقحی در دست و عقیده بر حاجی ابراهیم
 و احبار طایف بطبع و رغبت خویش که بر وقت و در وقت
 وقت و در وقت و میت از آنست **خواجه**
 نجم الدین ابوبکر بن حسن بن عبدالله انصاری
 صد و بیست و نه روز سفید طلوع نشود و نیز در کمال
 لازم و حق واجب است موی جل آمدت شش ماه اقرار
 کرد مقرر کرد عوض این مسند که در تمام و کمال اقرار است
 کبواهی جانی که اسامی ایشان در مکتوب یاد کرده و کتب جامع
 غزه ماه مبارک ربیع الثانی در ولادت و سبعا
 حدیث محمد بن ابوبکر الخدی اعظم که در حق نویسنده
 کلام در حق محمد بن حسن الصراف کرده

سجده نامه زمینی
 با طیاره داد کمال الدین حسن بن عبدالله بن محمد انصاری طبرستان
 حسین نامه با ستاد اجل بنم ختم ملک الصواع جلال الدین حسین

بن احمد الباقی کسک متواتر متواتر علی مینجایه و نماره سفید
 طلعی نقد تهریز در نیمه این مه و در صعبت اصفت و میاچی کند
 و امانت و درانت کار او و طلعه کارایت کجا هر جا
 که اسیر ایشان در کتوب یل کرده شود کتبه فایع صم از مبارک کتبه
 و رده فروختند

فروخت کمال الدین حسین بن عبد القدر بن عثمان السوی بکفر
 غلام خطای طهات نام بالانند سفید بوبت بیع روی شایم
 کتاده ابرو ملازده کتوب خلیه غیث الدین محمد بن عبد الله اعراب
 سفید با کتبه نماره سفید طلعی نقد تهریز که نیمه این مه بیع
 کتوب تخفایان و دلالان تهریز که اگر ز دیده با طار غویرون آید
 عهد و جواب بر فرشته بابت جمله فلان و فلان کتبه اسم
 ماه مبارک بر تکرار سنه لعی و طین و سماه و لک الم
 طلاق ناصر اقرار کرد و اعزاف آورد و کلاه بر خود گرفت
 فلان بن فلان بن فلان اقرار دست بر خود اهل خود فلان بن
 فلان بن طلاق را کرد چنانکه در صحیح و خلیه نباشد قوله فلان فلان
 کتوب نقد خلیه کتوب زواج غیره و طلعه نبی فلان مهر کتوب
 شمارده است و هو فلان بن فلان سفید نماره زوجه
 طلعی نقد تهریز در نیمه این مه بیع و بجز نماره را کرد و خود را

کتاب

کتابه کرد و هر چه بود از پوشیدنی و کسترزید و غیره از آنجا و بر حق باشد
هر یک قبط خویش رسیده و از یکدیگر متفرق شدند و این ذکر بحکم مقرر شد
تا وقت حاجت عرض افتد و کتبش را در این ماه مبارک بکمال سعادت

ازادنامه

این مکتوب با طفتت بفرما که از اد کرده صدر کبر خواجده فلان الدین
فلان مکینه غلام ادوس اصل طهارت نام میانه بالاسنخ روز یکم چشم
پوشته ابرو حشمت قدر تقوا و طمنا کله ضایقه و از جهت آن روز
که یومر لاکا یفیع مال و لا یبون الا لراعی الله یقلب سلیم
تا بعد از این مالک نفس خود باشد و هر گاه که خواهر او صفت کند
و بعد از این بیخ افزیده را از معلقان این از او گرفته و خیره با این
غلام بیخ حتی و در عورت نباشد و مانع و مزاج وی کله و نوزاد عظم
در جوار صفت روز افزون مشمول کده بدین صفت لاه بر خود نشد
و عظم را از ایمان و تقاضا کته بیخ با نفهم ماه مبارک بکمال سعادت

اصی و طینی و سبحانه شریکت نام

این ذکر مشتمل بر آنکه فلان بن فلان صبیح کده باز رسیده
طعن قد شتر تبرز که نیمه این صبیح بود با بصد و بار شریکت فلان بن فلان
نهالکایان صدر اس المال بیخ شریکت آن صبیح صبیح فلان بن فلان
تقدیر صفت کتب از آن بصلب مال و بیچ فلان المنفور و بعد

و بعضی خود بر کبر و بدان موجب رانی شدند و قبول اقرار بگیر کردند
 و اگر محتاط بودند باقی بدان مال برسد یعنی از آن صاحب مال؟
 و بعضی دیگر از آن شریک بر این جمله کلاه بر خود گرفته لطیف صورت
 کوزان شهر رمضان المبارک ۱۰۵۴ و اوردند علی بن
 سرتک **بنا صنف و معرفت فلان بن فلان اقرار**
 درست شرعی نمی درست و قیام جابر و ابو ابرهه بن فلان بن فلان
 هیچ نوع صحیح و دعوی نیست و نه ارفقه و نه ارضین و نه ازود و نه
 و همه دعوی که قیام کند بر فلان بن فلان هر کد با کسر از قبل وی باطل باشد
 و مورد بهمان ولین ذکر بر سبیل محبت داده شد بگویم حاجت که اسامیر
 اینان در مطوب با دیده خود گفته می هم نامی هم نامی و طبعی سبحانه

بینه

TÜRK MİNYATÜRLERİNDE HİL'AT MERASİMLERİ

BANU MAHİR*

Osmanlı padişahlarının ve sadrazamlarının yabancı elçileri, devlet erkânını ve memurlarını çeşitli vesilelerle onurlandırmak ve taltif etmek amacıyla, bir tür hediye olarak giydirdikleri kaftan veya kürke, genel bir tanımlama ile *hil'at* denilmektedir. Arapça bir kelime olan *hil'at* "üste giyilen elbise, kaftan" anlamındadır, "resmen giydirilen elbise, teşrifat kaftanı, halâ-ı fâhire" şeklinde de açıklanmıştır¹.

Osmanlı padişahları tarafından devlet erkânına ve şerefendirilmek istenen her kimseye giydirilebildiği gibi, bazı durumlarda sadrazamlar, defterdarlar ve diğer devlet erkânı huzurunda da, ilgili kişilere *hil'at* giydirildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Tevkii Abdurrahman Paşa tarafından toparlanmış bir kanunname (1676-77) "*Her kimse ki mansıp için şevketlü Padişah-ı Alempenah hazretlerinden hil'at giye elbette varub Vekil-i Devletten dahi bir hil'at giymek kanun-u kadimdir. Vüzera-i azimden ise seraser kablu samur kürk ilbas olunur. Maadasına sade hil'atdır, ancak bazı beylerbeylere bir hizmet-i azim mukabelesinde ziyade iltifat ve inayet cehtinden iki hil'at giydirmek vaki olmuştur. Lakin gayet nadirdir. Ve Divan-ı hümayundan gayri zamanda vüzera huzur-u padişahi hil'at giymek lazım gelse kanun samur kürklü seraser ilbas olunmaktadır*" şeklinde bir bilgi vardır².

Hil'at verme adetinin geçmişini araştıran Fuat Köprülü, Osmanlı padişahlarının herhangi bir kimseyi taltif için *hil'at* vermelerinin eski bir adet olduğunu bildirmiştir. Aynı geleneğin Bizans Sarayı'nda da varolmasının, yüzeysel bir karşılaştırma yapmaya yol açmaması gerektiğini belirterek, meselelerin derinlemesine incelenmesi halinde varılan sonucun bambaşka olduğunu kanısına varmıştır. İslâm devletlerinde daha Emevîler'den başlayarak hükümdarlara mahsus darüttırazların (resmi elbise ve kumaş dokunan yer) varlığı söz konusudur. Bunları yapurtmak ve taltif edilecek kimselere armağan etmek doğrudan doğruya hâkimiyet hukukundan sayılmaktadır. F. Köprülü,

* Doç. Dr. M. S. Ü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 833.

² *Milli Tetebbüleri Mecmuası*, İstanbul 1331, Sayı: 3, s. 529.

Abbasiler, Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Gazneliler, Selçuklular, Fatimiler, Eyyubiler, Memlûkler, Harzemşahlar ve Anadolu Selçuklularında bu adetin varolması sebebiyle, bu kurumun kökeni hakkında kesin bir söz söylemenin mümkün olmadığını belirtmiş, Sasaniler'de bu adetin büyük önemi olduğu gibi, eski Mısır'da da firavunların taltif için hil'at verdiklerinin bilindiğini kaydetmiştir. Bu geleneğin, Babil-Asur kaynaklı olabileceğinin ve İslâmlar'ın Sasaniler'i ve Bizans'ı taklit etmiş olabileceğinin öne sürülmesi de, Köprülü'ye göre tutarlı değildir. Hil'at verme adetinin eski Çinlilerde de varolduğu ve Türkler arasında, İslâmiyetten önce de yaşadığı tahmin edilebilmekte ve Moğollar'ın, İlhanlılar'ın, Altınordu hükümdarlarının bu adete uymalarında Uzak Doğu etkisinin rol oynadığı düşünülmektedir. Köprülü, Bizans ve Osmanlı saraylarında ortak olan hil'at verme geleneğinde, Osmanlılar üzerinde Bizans etkisi aramanın yersiz olduğu sonucuna varmış; bu konuda Bizans'ın eski bir etkisi varsa, onu Osmanlılardan çok, önceki zamanlarda, yani Emeviler'de ve Fatimiler'de aramanın daha mantıklı olacağını belirtmiştir³. Bunun dışında, soğuk iklimli eski Türk toplumları çevresinde de hükümdarların "kedüt" (hil'at) hediye ettiği ve bunların "ton üze ton" (üst-üste elbise) olarak giyildiğine Emel Esin değinmiştir⁴. Aynı geleneğin Selçuklularda da yaşadığını, Nurhan Atasoy ayrıntılı olarak ele almıştır⁵.

Hil'at, Osmanlı padişahları tarafından Saray'da, sadrazamlar tarafından ise, Bab-ı Ali'de (Paşa Kapısı'nda) giydirilirdi. Teşrifatta hil'at verilmesi, teşrifatçılık müessesesinin görevleri arasındaydı. Bu müessese, Hammer'e göre, Kanuni Sultan Süleyman zamanında geliştirilmiştir⁶. Teşrifatçının emri altındaki teşrifat kalemi mensuplarından kaftancıbaşı, padişah ve sadrazamın huzurlarına kabul edilecek olanlara giydirilecek hil'atları korur ve gerektiğinde çıkarırdı. Teşrifat kalemi, yevmiye defterleri tutar, bu defterlere padişaha takdim edilen kişilerin isimleri, giydikleri hil'atın türü, kürk masrafları gibi bilgiler kaydedilirdi. Teşrifatçıların defterlerindeki hil'atlar, Birun hazine-

³ F. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, C.1, s.273-276, nakleden M. Z. Pakalın, a.e., s.833-834.

⁴ E. Esin, "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", *Türk Kültürü El-Kitabı*, Seri II, Cilt 1/b, İstanbul 1978, s. 136.

⁵ N. Atasoy, "Selçuklu Kıyafetleri Hakkında Bir Deneme", *Sanat Tarihi Yıllığı IV*, İstanbul 1971, s. 111-151.

⁶ J. von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cild VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, s. 1293.

sinde hazinedarbaşı tarafından verilir ve hesabı kapatılırdı⁷. Teşrifat ile ilgili risaleler ve arşivlerdeki çoğunluğu XVIII.-XIX. yüzyıllara ait teşrifat ile ilgili defterlerden, padişah, sadrazam ve defterdar huzurunda giydirilen hil'atlar ve türleri hakkında çok çeşitli bilgiler edinmek mümkündür. Bu hil'atların en değerlisine *hass'ül has*, daha az değerlisine *kuşaklık*, daha basitine *âla* ve en basitine de, *hass-ı sade* denildiği, gerek bu kayıtlardan, gerek bazı belgelerden anlaşılmaktadır⁸.

Saray'a ve padişahlara ait kürklerle hil'atları diken iki sınıf terzi vardı. Bunlardan hil'at terzilerine *hayyatın-i hil'at*, diğer sınıfa da *hayyatın-i hassa* adı verilmiştir. Hil'at terzileri padişahın kendisiyle rütbe ve mansıb sahiplerine giydirilecek hil'atları dikerlerdi, üç bölüktüler, mevcutları 21 ile 23 arasında değişirdi. Bu mevcuttan başka, müteferrika denilen onüç kadar hizmet efradı da vardı. Başlarına da *ser hayyatın-i hil'at* denilmiştir. Hil'at terzileri ve diğer terziler, Hazine kethüdasının emri altındaydılar. Saray'ın Enderun Hazinesi'nden *Taşra Hazinesi* denilen *Hil'at Hazinesi*'nin amirinin hazinedarbaşı, iç hazinenin amirinin ise, Hazine kethüdası olduğu anlaşılmaktadır⁹.

Hil'at verilmesine vesile olan olaylar çok çeşitlidir, hepsine burada değinmek mümkün olamayacağından, sadece önemlilerine ve hangi devlet görevlilerine ne tür hil'atlar verildiğini bildirmekle yetineceğiz. Bir padişahın cülusu üzerine, usulen mazul, yani azledilmiş sayılan sadrazam, padişahın mühr-ü hümayunu ile makamında ibka olduğunda, yani aynı göreve devam etmesi uygun görüldüğünde, şeyhülislâm da aynı şekilde yerinde ibka edilirdi, daha sonra padişah tarafından davet edilip, kendisine mühr-ü hümayun verilir, makamında kalması uygun görülmüş olan sadrazam, şeyhülislam ile birlikte sadaret alayıyla Paşa Kapısı'na gelir, yeni padişahın cülusuyla azledilmiş sayılan devlet ricaline de, Paşa Kapısı'nda hil'at giydirilerek, onları da görevlerinde bırakır ve bu törene *Umum Hil'ati* denirdi¹⁰.

Belgelere göre, bir vezir sadrazam olunca, şeyhülislâma *ferve-i beyza* da denilen beyaz çuhaya kaplı postin samur, yeniçeri ağası, kaptan-ı derya ve ni-

⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 461 ve s. 316.

⁸ Teşrifatla ilgili bazı risaleler için bkz. Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*; Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifat*, İ. Ü. Ktp., T.8892; Naili Abdullah Paşa, *Defter-i Teşrifat*, TSM Ktp., Y.Y. 612; teşrifatta verilen hil'atlar hakkında bkz. Zeki Tekin, *Teşrifatta Giydirilen Hil'atlar*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982.

⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s.461 ve s.316.

¹⁰ Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 124; *Saray Teşkilatı*, s. 58.

şancıya *hassülhas ba postin samur*, reisülküttab, çavuşbaşı, tezkire-i evvel, tezkire-i sani ve mühürdara *hassülhas*, sadrazam tezkirecisine *hil'at-ı has*, beylikçi, sipah ve benzeri görevlilere *kuşaklık hil'at*, asesbaşı ve subaşıya *hil'at-ı âlâ*, defteremini, şehremini ve benzeri görevlilere de *hil'at-ı has* giydirdirdi¹¹. Fatih tarafından yazdırılan kanunnameye göre, yılda bir kez rikab-ı hümayun'a irad ve masrafı okuyan defterdara da *hil'at-ı fahire* giydirilirdi¹².

Belgelerden, *hassülhas*, *kuşaklık*, *âlâ* ve *hass-ı sâde* olarak anılan bu hil'at çeşitleri arasında çuka feracelerin (atlas kumaşlı, samur veya sincab kürklü) seraser kaplı kaftanların, kerrakelerin, kontoş samur kürklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, padişah huzurunda, sadrazam huzurunda ve defterdar huzurunda hangi olaylar esnasında hil'at hediye edildiği de ortaya çıkmaktadır. Örneğin padişah huzurunda, donanmanın gelişinde ve gidişinde, arz esnasında, aşure gününde, bayram merasiminde, bayram hediyesinin tesliminde, cebe-i hümayun esnasında, surre ihracında, nakl-i hümayun'dan padişaha at çekilmesinde, hüccac-ı müslim'in dönüş haberinde, Kaymakam Paşa'yı tebrikte, mevacic ihracında, mevlid okunmasında, nevrüziye ihracında, şehzade sultanların doğumunun tebrikinde, tevcihat esnasında; sadrazam huzurunda, at hediyesinin gelmesinde, Bab-ı Asafi'ye elçi gelmesinde, bayram esnasında, bayram hediyesinin tesliminde, donanmanın sefere çıkışında, kalyon-u hümayun'un denize indirilmesinde, sadrazama gönderilen fermanın okunmasında, tersane-i amire'de bodoslama refinde, sadaret tebrikinde, tevcihat esnasında, vezaret esnasında; defterdar huzurunda ise, topların dökülmesi ve tevcih esnasında gibi vesilelerle hil'at giydirilmektedir¹³. Enderun'dan yeni bir görevle çıkan Hasoda ağalarına padişah huzurunda kürk giydirildiği ve en çok on gün kadar sarayda konuk edildikten sonra, *hil'at-ı veda* adı verilen bir kürk daha giydirildikten sonra, evleri varsa evlerine çıkarıldıkları, yoksa sadrazama misafir edildikleri de kaydedilmiştir¹⁴.

Yabancı elçilerin ağırılanmalarında ise, elçinin İstanbul'da karşılanışında, sadrazam huzurunda hil'at giydirilir, elçiyi getiren çekürme beylerine ve di-

¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 124, dipnot 3.

¹² Abdülkadir Özcan'ın "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi" adlı makalesindeki *Kanunnâme-i Âl-i Osman*'dan (*Tarih Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1982, s. 30-48) olarak yayınlayan Yusuf Halaçoğlu, XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991, s. 180.

¹³ Zeki Tekin, *a.g.t.*

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 345.

ğer hizmeti geçenlere de hil'atlar verilir¹⁵. Sadrazam tarafından yapılan resmi kabulde, mektup takdimi ve ikramdan sonra, elçiye samur kürk, yanındaki beyzadelere kakum (hermin) kürkleri, diğerlerine de hil'atlar hediye edilirdi¹⁶. Padişahların huzuruna kabulünde ise, itümadnamesini takdimden sonra, Babüssaade yanındaki eski Divanhane önünde elçiye rütbesine göre, seraser veya çukaya kaplı samur kürk, baş kâtibi, tercümanları ve adamlarına da mevkîilerine göre kontoş samur, kubur kakum, kerrake ve diğer hademelerine de, hil'atlar giydirilirdi¹⁷. Görüldüğü gibi, hil'at verme vesileleri saymakla bitmemektedir. Bu gelenek, Sultan II. Mahmud'un yaptığı kıyafet devrimi sonrası kaldırılmış, bundan sonra şereflendirilmek istenen kişiye saat, altın tabaka, enfiye kutusu, kılıç, köstek ve nişan gibi armağanlar verilmeye başlanmıştır¹⁸.

Osmanlı Türk minyatürlerinde hil'at verilmesi konusunu işleyen minyatürlere¹⁹ ilk defa, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde korunan Mustafa Âli'nin yazmış olduğu *Nusretnâme*²⁰ adlı eserde (H.1365) rastlanmaktadır. Eserin hattatı Sultan III. Murad dönemi katiplerinden Mustafa bin Celil'dir ve H.992 (M.1584) yılında istinsah edilmiştir. Eserde Gürcistan, Azerbeycan ve Şirvan'ın zaptına tayin olunan Lala Mustafa Paşa'nın fetihleri anlatılmaktadır. Eserin 91 a yaprağında yer alan minyatürde, Levendoğlu'na sancak, berat, at, hil'at ve kılıç gelmesi tasvir edilmiştir. Geriye doğru daralan çizgile-

¹⁵ M. S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan, Ankara 1989, s. 212, dipnot 66 ve s. 213 dipnot 75.

¹⁶ M. S. Kütükoğlu, *a. m.*, s. 220.

¹⁷ M. S. Kütükoğlu, *a. m.*, s. 222 dipnot 122; Zarfı Orgun, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nâme ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim", *Tarih Vesikaları*, Cilt 1, Sayı: VI (Mayıs 1942), s. 410; H.1211-1222 (M. 1791-1807) tarihleri arasında gelen bazı elçilere, maiyetlerine, Bab-ı Ali ve Divan-ı Hümayun'a gelişlerinde giydirilen kürk hil'atlar için bkz. Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, Neşreden: Cahit Baltacı, İstanbul 1979, s. 132-144.

¹⁸ M. Z. Pakalın, *a. g. m.*, s. 384.

¹⁹ Osmanlı Saray teşrifatında hil'at verme geleneğini işleyen XVI. yüzyıl minyatürlerinin büyük çoğunluğunun tespiti için, Dr. Zeren Akalay'ın (Tanındı) hazırlamış olduğu, *Tarihi Konulu Minyatürlü Yazmalar: Şehnameler ve Gazanamerler* adlı basılmamış doktora tezinden (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1972) yararlanılmıştır.

²⁰ F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, (2 cilt), no. 699; I. Sichoukine, *La peinture Turque d'après les manuscrits illustrés, Ier partie: de Suleyman Ier à Osman II (1520-1622)*, Paris 1966, s.75-76; E. Esin, *Turkish Miniature Painting*, Tokyo 1960 (second edition, London, 1965), s.24; N. Atasoy- F. Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul 1974, s. 49-50; F. Çağman- Z. Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979, no.154.

rin yarattığı mekânda, ortada Levendoğlu altın renkli, belli ki seraser olan bir kaftanı giymiş olarak ayakta durur, sağ elini ileri uzatarak, kendisine verilen sancağı alır, solunda kılıcı taşıyan figür ve ön planda iki seyisin tuttukları at görülür (res.1).

Aynı eserin 115 a yaprağında ise, Şirvanlılardan bir grubun serdara gelip, memleketlerine bir hâkim tayin etmesini istemeleri ve serdarın bu isteklerini yerine getirerek, onlara hil'at giydirip, kanunnameler vermesi tasvir edilmiştir. Sahnenin sağ tarafında yer alan otağ önünde serdar oturmakta, önünde etek öpen ve geride hil'at giydirilen Şirvanlılar görülmektedir. Serdarın solunda iki silahdar ve kanunname veren görevliler, sağında da, olayı seyredenler bulunmaktadır (res.2).

Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın Şeref Han'a hil'at giydirmesi konusu ise, eserin 140 b yaprağındaki minyatürde işlenmiştir. Bir cephe önünde oturan beylerbeyi ve iki silahdarı, önünde hil'at giyecek olan Şeref Han durmaktadır. Hanın başına sarık konmakta ve kılıç verilmektedir. Sahnenin altında bir peykin tuttuğu at ve sağ köşede hil'at giymiş olan hanın maiyeti yer almaktadır (res.3). Eserin 149 a yaprağında da, Şirvan'ın fethi dolayısıyla serdara padişahın kılıç ve hil'at gelmesi konusu işlenmiştir. Süslü bir cephe önünde duran serdar, altın renkli (seraser) hil'ati giymiş ve kendisine gönderilen kılıcı torbasından çekmiştir. Sol gerisinde iki silahdarı, altta havuzun sağında ve solunda serdarın maiyetindeki kişiler (Handan Ağa gibi) görülür (res.4).

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde korunmakta olan *Şecaatname*²¹ adlı eserde ise, yine sefer sırasında verilen hil'atlar hakkında fikir veren bir minyatür vardır. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1578-86 yılları arasında yaptığı doğu seferini anlatan ve Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölümüyle sona eren bu eser, Asafî Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Hattatı Ali bin Yusuf'tur. Türkçe ve manzum yazılmış olan eser, H.994 (M. 1586) tarihini taşır. Eserin 279 a yaprağında hasta yatağında Osman Paşa'nın Çağala Paşa'ya hil'at vermesi ve ordunun idaresini ona teslimi tasvir edilmiştir. Sahnenin orta kısmında serdar otağında yatakta yatmaktadır. Çağala Ağa, yatağın ya-

21 F. Edhem- I. Stchoukine, *Les Manuscrits Orientaux Illustre de la Bibliothèque de l'Universite de Stamboul*, Paris 1933, no.IV; G. İnal, "The Influence of the Kazvin Style on Ottoman Miniature Painting", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. G. Feher, Budapest 1978, s.463-464.

nında etek öpmektedir. Önde iki figür, kılıç ve kaftan tutarlar. Çadırın iki yanında ise, silahdar ve hizmetkârlar ile devlet erkânı yer alırlar (res.5).

Seyyid Lokman tarafından Farsça ve manzum olarak yazılan ve Sultan III. Murad zamanının 1582-1588 yılları arasında geçen olayları anlatan *Şehinşehnâme*²² adlı eser (TSM Ktp. B.200) 1592 yılında tamamlanmış ve Sultan III. Mehmed'e takdim edilmiştir. Bu eser, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde F. 1404 numara ile kayıtlı bulunan *Şehinşehnâme*'nin²³ ikinci cildir. Eserin 9 b yaprağında Vezir Sinan Paşa'nın serdarlığa tayin edilip, padişahın huzuruna gelmesi tasvir edilmiştir. Padişah sahnenin üst kısmında Arz Odası'nda tahtta oturmakta, solda kendine doğru ilerleyen serdar ile ilgilenmektedir. Sağında çuhadarı ve silahdarı görülmektedir. Sahnenin altında, revakların önünde gruplar halinde saray mensupları, kapıcılar ve revakların birinin altında bir minder üzerine konmuş murassa Mısır kılıcı görülmektedir. Padişah, kılıç ve hil'at vererek, ordunun idaresini serdara teslim etmektedir (res.6). Eserin 93 a yaprağında da, Revan'ın fethine tayin edilen Vezir Ferhad Paşa'nın huzura gelişi görülür. Padişah üstte Arz Odası'nda tahtta oturur, önünde serdar bulunur. Sahnenin aşağısında, bahçede hizmetkârlar ve ellerinde bohçalar içerisinde hil'atlar taşıyan görevliler vardır (res.7). 95 b'deki minyatürde ise, Mısır'a tayin olunan İbrahim Paşa'nın padişahın huzuruna gelişi tasvir edilmiştir. Üstte Arz Odası'nda oturan padişahın sağında serdar, solunda iki silahdar yer almaktadır. Padişahın bulunduğu mekânın önündeki bahçede kapıcılar, ellerinde bohça içinde hil'atlar taşıyan hizmetkârlar görülmektedir (res.8). 113 a'da da, padişah Kandil Bahçesi'ndeyken Revan'ın fethinin haberini getiren Cafer Kethüda'ya hil'at verilmesi canlandırılmıştır. Deniz kenarındaki bir köşkte padişah oturmaktadır. Solunda iki silahdarı ve hizmetkârları, sağında hil'at giyecek olan Cafer Kethüda ve hil'atları tutanlar görülmektedir (res.9). 117 b'de ise, Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Demirkapı'da hil'at giymesi minyatürü vardır. Sahnenin ortasında hil'at giymiş olan vezir yer alır. Önünde bir at ve onu tutan peykler görülür. Bu grubun sağında devlet erkânı, solunda asker-

²² F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, no.792; I. Stchoukine, *a.g.e.*, s. 82-83; R. Ettinghausen, *Turkish Miniatures from the 13th to the 18th Century*, Milan 1965, s.19; N. Atasoy- F. Çağman, *a.g.e.*, s. 50-51; F. Çağman- Z. Tanındı, *a.g.e.*, no.158.

²³ F. Edhem- I. Stchoukine, *a.g.e.*, no.III; I. Stchoukine, *a.g.e.*, s.68; N. Atasoy- F. Çağman, *a.g.e.*, s.36-38; H. Aksu, "Sultan III. Murad Şehinşahnâmesi", *Sanat Tarihi Yıllığı IX-X*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü 1979-1980, İstanbul 1981, s. 1-22.

ler, mehter ve bayraklar, sahnenin aşağısında ortada bohçalar üzerinde kılıçlar, hil'at giyecek olan kişiler ve hil'atları tutanlar, sağda yeniçeriler ve ağaları yer alır (res.10).

Aynı eserin 143 a yaprağında Yemen Hidivi'ne hil'at verilmesi işlenmiştir. Hediye getiren yeniçeriler, Babüssâade önüne doğru ilerlerler. Revakların gerisindeki mekânda, solda padişah tahtta oturur. Sağında iki silahdarı, tahtın önünde elinde tomar tutan sadrazam ve arkasında vezirler, bunların da gerisinde kapıcıbaşlarıyla birlikte duran Yemen Hidivi görülmektedir. 149 a yaprağındaki minyatürde de, isyan eden Kırım Hanı'nın öldüğü müjdesini getiren Osman Paşa'ya Sultan'ın hil'at giydirmesi tasvir edilmiştir. Yalı Köşkü'nde oturan padişahın arkasında silahdarları, iki genç hizmetkâr ve önünde bir cüce bulunur. Padişahın solunda hil'at giyecek olan paşa ve onun gerisinde bohçalar içerisinde hil'atları getiren hizmetkârlar yer alır (res.11). 156 a'da da, aynı kompozisyonla, padişahın Sinan Paşa'ya hil'at vermesi sahnesi yer alır. Padişah, yine Yalı Köşkü'nde oturur, sağında iki silahdar, genç bir hizmetkâr, önünde bir cüce, solunda Paşa ile bohça ve silah taşıyan diğer iki hizmetkâr görülür.

Eserin 157 a yaprağında ise, Safevi elçisi İbrahim Han'ın Osman Paşa ile konuşması tasvir edilmiştir. Osman Paşa Şah'a Tebriz'i kendilerine bırakmasını söylemesini ister. Elçiye hil'at verilir ve gitmesi için Sultan'dan izin çıkar. Sahnenin üst kısmında, iç mekânda halı üzerindeki bir tabureye serdar oturmuş, sol elini ileri uzatmıştır. Solunda önde duran figür, sola doğru dönerek, Safevi elçisini göstermektedir. Elçinin solundaki kimse onu tutmakta ve diğer iki Safevi'nin gittiği yöne sürüklemektedir. Sağ köşede görülen kapıya aceleyle bir atı çeken iki Safevi ve onları heyecanla takip eden arkadaşlarıyla yeniçeriler yer almaktadır.

Sultan II. Selim'in saltanatı sırasında Sinan Paşa'nın 1570 yılında Yemen'i, 1574'de Tunus'u fethini anlatan ve 1594 yılında tamamlanıp, Sultan III. Mehmed'e sunulan *Tarih-i Feth-i Yemen*²¹ adlı eser (İ.Ü.Ktp. T.6045) Mustafa Rumuzi tarafından kaleme alınmıştır. Hattatı Ahmed Likâ'dır. Eserin 247 b yaprağında Tule kuşatması sırasında Yena, Heyme kabilelerinin şeyhlerinin Türklere tabii olup, hil'at giymeleri tasvir edilmiştir. Sahnenin üst

²¹ F. Edhem-İ. Stchoukine, a.g.e., no.V; F. Öğütmen, *Tarih-i Fethi Yemen'in Minyatürleri*, İst. Ün. Ed. Fak. Sanat Tarihi mezuniyet tezi, İstanbul 1964; H. Yavuz, "İslâm San'atları Bakımından Rumûzî'nin Fütûh-ı Yemen'i" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, İstanbul, 1986, s. 53-65.

kısımında yumuşak konturlu tepe üzerinde kale yükselir. Sol alt köşedeki otağ önünde oturan serdarın huzurunda Araplar hil'at giyerler. Eserin 254 b yaprağında da, aynı kompozisyonu tekrarlayan minyatürde, Tule kuşatmasında Tiyes'deki Arapların itaat edip, hil'at giymeleri tasvir edilmiştir. Kale, sahnenin üst kısmında dağ üzerindedir. Sağ alt köşedeki otağ önünde oturan serdarın huzurunda Araplar hil'at giyerler (res.12).

Görüldüğü gibi, hil'at giyme, savaş, sefer sırasında itaat etme, tabii olma olaylarında da hediye olarak kullanılmıştır. Bunun dışında, şehzadelerin sünnet düğünlerinde de, yabancı ülkelerin kutlamak amacıyla elçileriyle hediye yollamalarına bir karşılık olarak, gelen elçilere kat kat hil'atların giydirilmesinin de, bir gelenek olduğu, *Surnâme-i Hümayun* (III. Murad Surnâmesi) ile Âli'nin *Camiü'l hubur der Mecalis-i Sur* adlı eserinden öğrenilmektedir²⁵. Bu şenliği konu alan *III. Murad Surnâmesi* (TSM Ktp. H.1344) Sultan III. Murad'ın oğlu Mehmed için, 1582 yılında Atmeydanı'nda düzenlenen, 52 gün ve 52 gece süren düğünü anlatır. 1582 yılı sonunda hazırlanmış olduğu düşünülür. Eserin minyatürlü nüshası Saray kütüphanesindedir. Viyana Ulusal Kitaplığı'nda korunan ve bu yazmanın müsvedde nüshası olan minyatürsüz *Surnâme* metninden, yazarının *İntizamî* mahlasını kullanan ve Divan-ı Hümayun kâtipliği görevinde bulunmuş olan bir Saray görevlisi olduğu anlaşılmıştır²⁶. Şenlikle ilgili minyatürleri, hem *Şehinşehnâme*'nin ikinci cildinde (TSM Ktp. B.200), hem de *III. Murad Surnâmesi*'nde (TSM Ktp. H.1344) buluyoruz. *Şehinşehnâme* ikinci ciltte, yaprak 80b-81 a'da, yeniçeri ağası huzurunda, yeni Müslüman olan Acemi oğlanlara ve Müslüman fakirlere, baştan aşağı hil'at giydirilip, sünnet edildiğini gösteren minyatür, hil'at verilme vesilelerinden bir başkasını bize tanıtmaktadır²⁷. Bunun dışında, yine *Surnâme* minyatürleri arasında, devlet erkânı ve

²⁵ Orhan Şaik Gökçay'ın her iki eseri okuyarak hazırladığı "Bir Saltanat Düğünü" adlı makalesinde (*Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1*, İstanbul 1986, s.21-55) düğün esnasında herkesin altın işlemeli hil'atlarla murada erdikleri, vezirlerin ikişer, sadrazamın üç hil'at ile ağırlandığı bildirilmektedir. Ayrıca, Özbek Han'ın elçisine, Acem Şahı'nın elçisine ve maiyetine, elçi İbrahim Han'a da altın işlemeli hil'atlar verilmiştir.

²⁶ N. Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı*, İstanbul 1997, s. 14.

²⁷ N. Atasoy, "III. Murad Şehinşahnamesi, Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library'deki İki Minyatürlü Sayfa", *Sanat Tarihi Yıllığı V*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü 1972-1973, İstanbul 1973, s. 363, res.9.

yeničeri ağası gibi görevlilere hil'at giydirildiğini gösteren örneklerle de rastlanmaktadır²⁸.

Sonuç olarak, hil'at verilmesini konu alan Osmanlı Türk minyatürlerine, tarihi konulu eserlerde, *şehnâme* ve *surnâme* türü eserlerde rastladığımızı ve bu minyatürlerden bazı veriler elde ettiğimizi söyleyebiliriz. Örneğin, seferlerde, otağlarda, serdarları taltif etmek için veya yabancı bir toplumun itaat etmesi olaylarında da hil'at verildiğini minyatürlerden öğrenmekteyiz.

Hil'atlar bohça içerisinde getirilmekte, hil'at giyen kişiye mutlaka kılıç, donanmış at, bazen sorguç ve sarık da hediye edilmektedir²⁹. Ayrıca, minyatürlerde hil'atların çoğu altunla boyalı olarak resmedilmiştir. Bu da, bize bunların altın klabdanlarla işli seraser kaftanlar olabileceğini düşündürür. Şehzade sünnetlerinde, hayır işi olarak yoksul çocuklara ve acemi oğlanlara baştan aşağı hil'at giydirildiğini de, bu geleneğe ışık tutan bir bilgi olarak ekleyebiliriz. Görüldüğü gibi, sayıca az da olsalar, XVI. yüzyılda hazırlanmış tarihi konulu el yazmalarda yer alan hil'at verilmesi geleneğini işleyen minyatürler³⁰, Osmanlı Sarayı'nın teşrifat ile ilgili kuralları arasında büyük rolü olan bu adeti aydınlatan, kaynakların verdikleri bilgileri destekleyici, belgesel katkılara sahiptir.

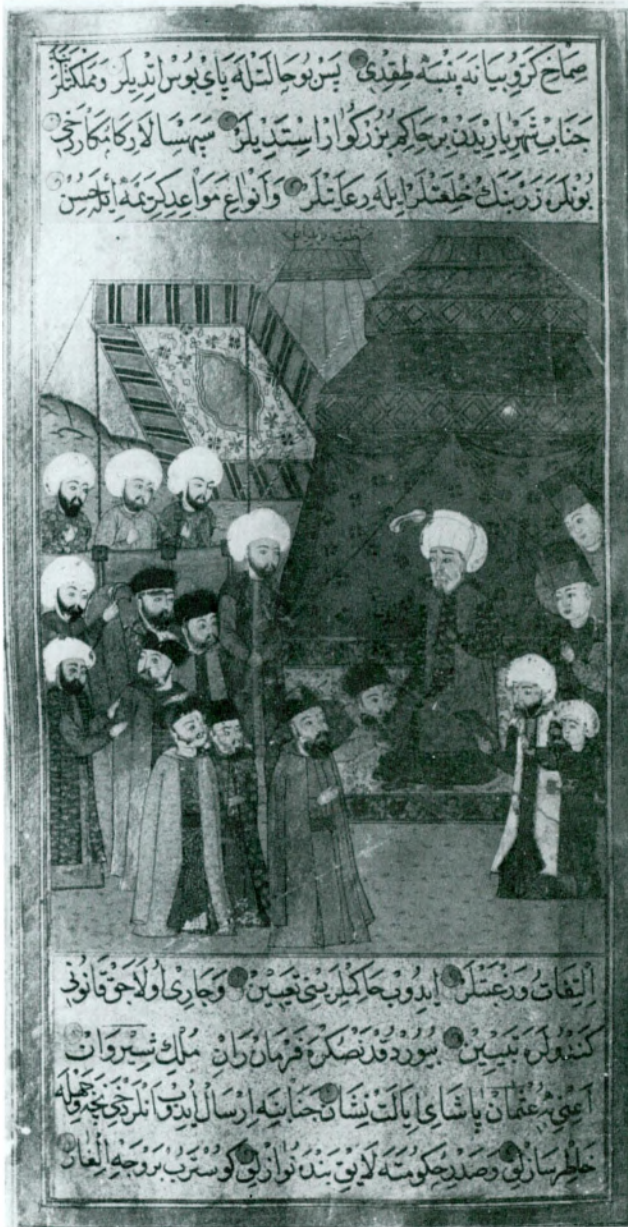
²⁸ *TSM Ktp. H.1344*, y.412a, 422a, 426a; bu konudaki minyatürleri de içeren, *Surname-i Hümayun*'daki tüm minyatürlerin konuları için bkz. N.Atasoy, a.g.e. (1997), s. 134.

²⁹ Minyatürlerden edinilen bu bilgiyi destekleyen önemli kaynaklardan biri de, Sultan IV. Murad döneminde (1623-40) kaleme alınmış olan *Koçi Bey Risalesi*'dir. Bkz. Ali Kemal Aksüt neşri, İstanbul 1939, s. 109 ve s. 126.

³⁰ Hil'at verilmesi geleneğini işleyen XVII. yüzyıla ait bir minyatür, Londra British Library'de korunmakta olan, Sultan IV. Murad için yaklaşık 1630'lu yıllarda istinsah edilmiş Tulû'i İbrahim'in *Paşanâme* (Sloane Add. 3584) adlı eserinde bulunur. Sultan IV. Murad'ın Kenan Paşa'yı huzura kabulünü ve hil'at verişini tasvir eden minyatür, eserin 8 b. yaprağındadır. Bkz. Norah Tuley, *Miniatures from Turkish Manuscripts, Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Library and British Museum*, London 1981, no.61, res.51.

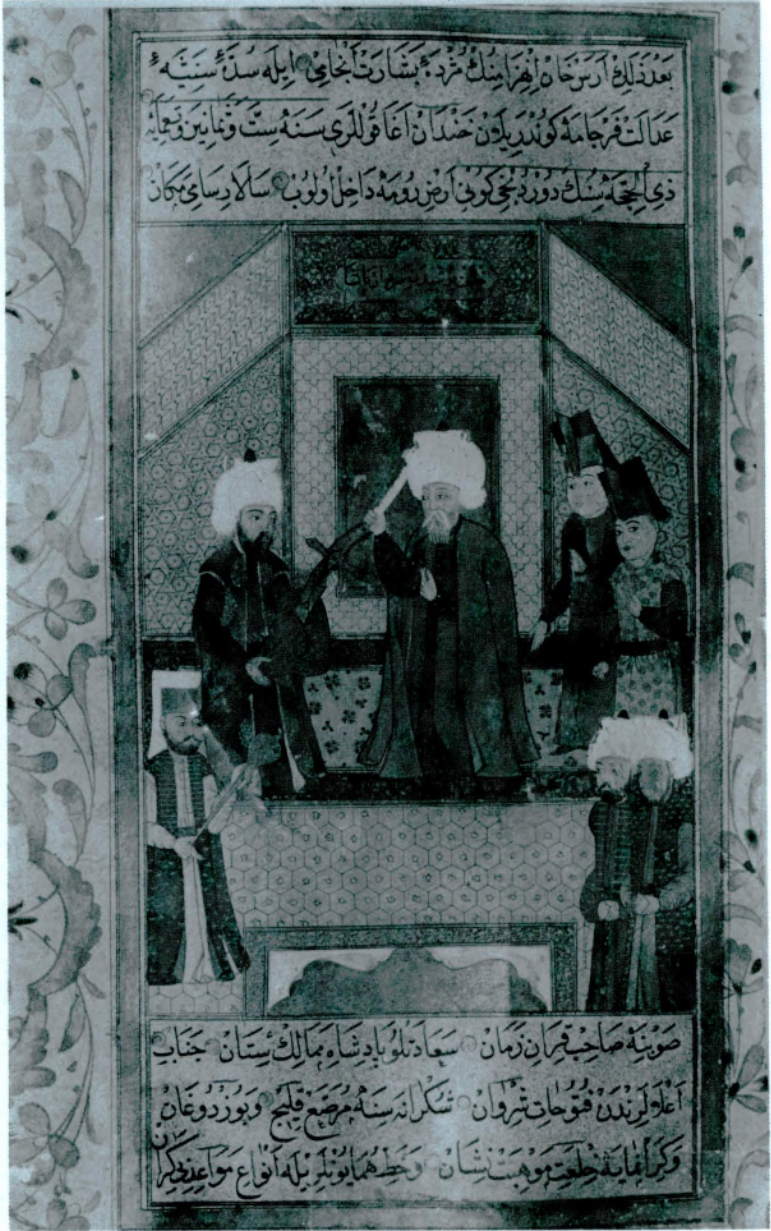
Res. 1 – Levendoglu'na sancak, berat, at, hil'at ve kılıç gelmesi, Nusretname'den, 1584 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1365, y. 91a.

Res. 2 – Serdarın (Lala Mustafa Paşa'nın) Şeref Han'a hil'at giydirmesi, *Nusratname*'den, 1584 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1365, y. 115a.

Res. 3 – Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın Şeref Han'a hil'at giydirmesi,
Nusratname'den, 1584 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1365,
y. 140b.

Res. 4 – Şirvan'ın fethi dolayısıyla serdara (Lala Mustafa Paşa'ya) padişah'tan kılıç ve hil'at gelmesi, *Nusretname*'den, 1584 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1365, y. 149a.

Res. 5 - Özdemiroğlu Osman Paşa'nın hasta yatağında Cağala Paşa'ya ordunun idaresini teslim ederek hil'at giydirmesi, Şe'atnâme'den, 1584 tarihli, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 6043, y. 279a.

Banu Mahir

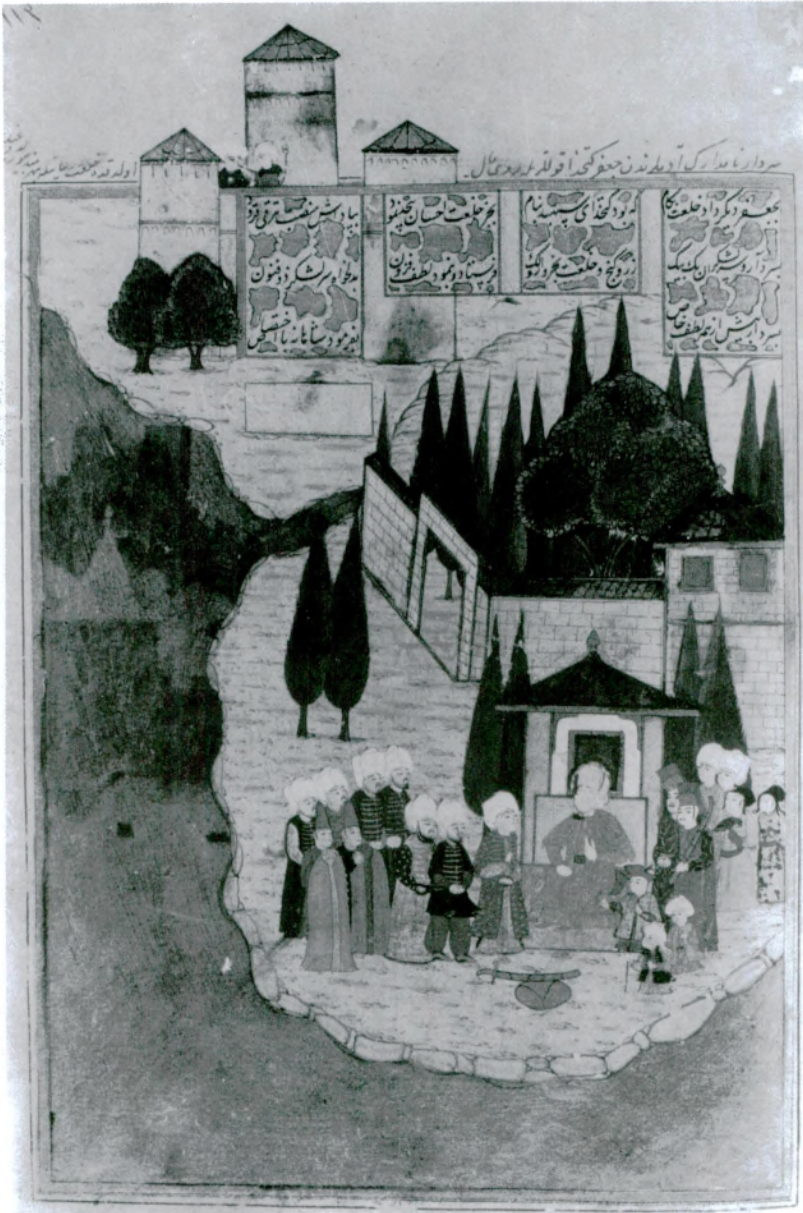
Res. 6 – Vezir Sinan Paşa'nın serdarlığa tayin edilip padişahın huzuruna gelmesi, ordunun idaresini teslim alarak, kılıç ve hil'at alması, *Şehinşehname*'den, 1592 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 200, y. 9b.

Res. 7 – Revan'ın fethine tayin edilen Vezir Ferhad Paşa'nın padişahın huzuruna gelişi ve hil'at alışı, *Şehinşehnâme*'den, 1592 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 200, y. 93a.

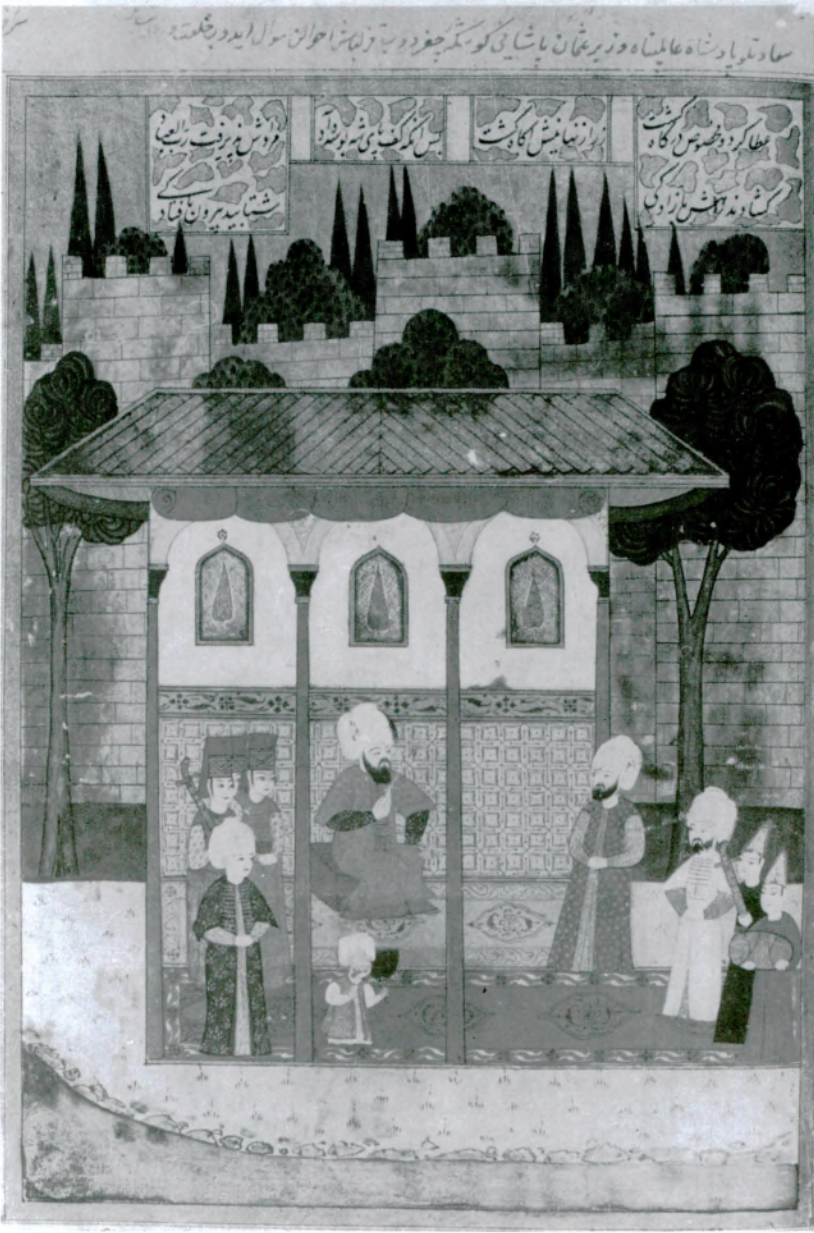
Res. 8 – Mısır'a tayin olunan İbrahim Paşa'nın padişahın huzuruna gelişi ve hil'at alışı, Şehinşehnâme'den, 1592 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 200, y. 95b.

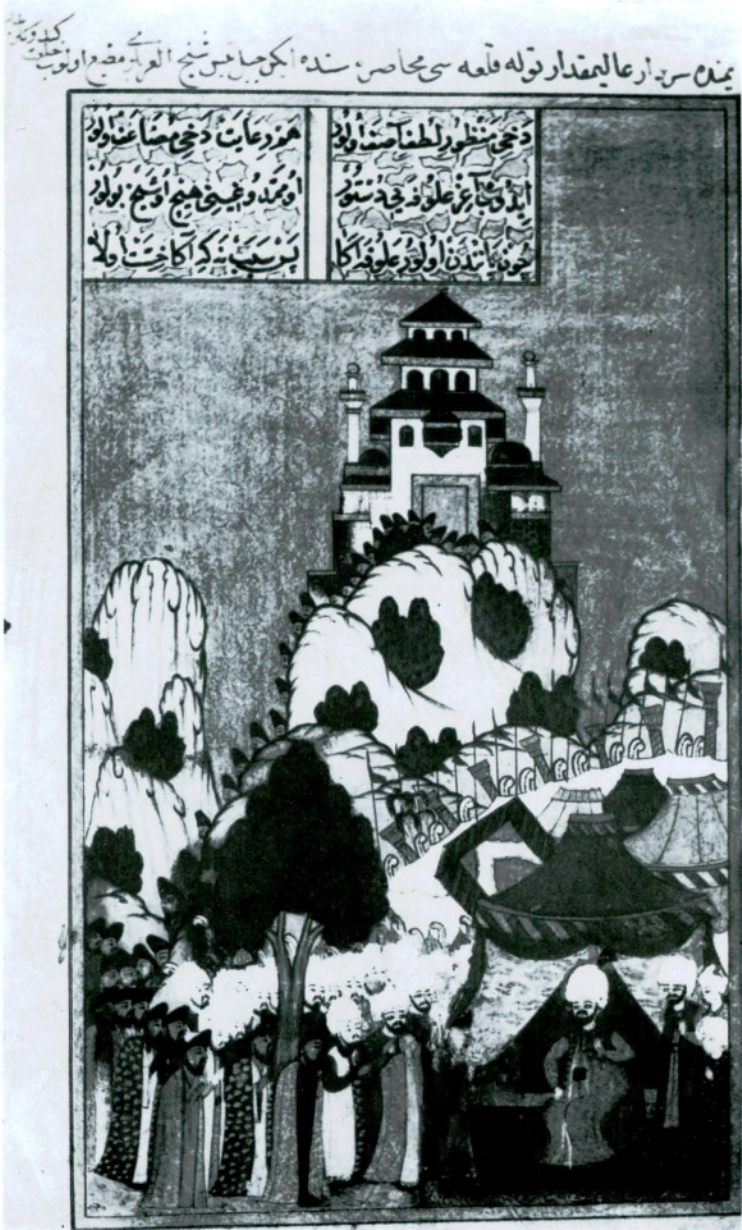
Res. 9 – (III. Murad) Kandil Bahçesi'ndeyken Revan'ın fethinin haberini getiren Cafer Kethüdaya hil'at verilmesi, *Şehinşehnâme*'den, 1592 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 200, y. 113a.

Res. 10 – Vezir Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Demirkapı'da hil'at giymesi, *Şehinşehnâme*'den, 1592 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 200, y. 117b.

Res. 11 – Yalı Köşkü'nde padişahın Sinan Paşa'ya hil'at vermesi, *Şehinşehnâme*'den, 1592 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B. 200, y. 156a.

Res. 12 – Tule Kalesi kuşatmasında Tiyes'teki Arapların itaat edip hil'at giymeleri, *Tarih-i Feth-i Yemen*'den, 1594 tarihli, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 6045, y. 254b.

İZMİR TEMETTÜ SAYIMLARI VE YABANCI TEBAA

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

Tanzimat devrinde maliye alanında yapılan değişiklikler arasında farklı adlarla alınan vergilerin tek bir kaleme indirilmesi de vardır. Bu yeni vergi için bütün hane reislerinin mal, mülk ve gelirlerinin tesbit edilmesi gerekmiştir. Onun için de bu sayımlar "temettü" sayımları olarak adlandırılmıştır. İlk defa 1256'da başlanan temettü sayımlarına, biraz değişikliğe uğratarak 1261 (1845)'de devam edilmiştir¹. Müslim ve gayr-i müslim bütün tebaa yanında yabancı tabiiyetinde bulunanlar da sayım kapsamı içine alınmıştır. Osmanlı tebaası köy köy, mahalle mahalle yazılırken yabancı tebaa tâbî oldukları devletlere göre ayrı ayrı kayd edilmişlerdir. Bu sayımlarda "*an cemaatin*" vergi de denilen "*vergi-i mahsûs*" miktarlarının tesbiti yanında cizye mükellefi oldukları halde bir şekilde saklanmayı başaranların tesbiti de hedeflenmiştir.

İzmir Temettü Tahrirleri

İzmir, Anadolu'nun en mühim ticârî merkezi olması dolayısıyla hayli gayr-i müslim tebaayı barındırmakta ve bunlardan imkân bulanlar cizye başta olmak üzere bazı mükellefiyetlerden kurtulmak için yabancı tabiiyetine geçmekteydiler. Yeni konulan verginin sadece Osmanlı tebaasından alınması halinde şimdiye kadar yabancı tabiiyet veya himayesine girmeyenlerin de bu yola baş vuracakları düşünülerek yabancı tebaa ve himayesine girenlerin vergi mükellefi haline konulmaları uygun bulunmuştu. Ancak, 1263 (1847)'de yabancı tebaanın ödemesi gerekli verginin 1256'dan beri tahsil edilemediği görülmüştü². Yabancı tabiiyet ve himayesinde olanlar,

¹ Temettü defterleri için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (Ankara 1995), 395-412.

² İzmir'deki müstemenlerin 1256-1262 yıllarına âid ödemeleri gereken *vergi-i mahsûs*ları şöyle idi:

Yıl	Vergi miktarı
1256	345.858
1257	368.958
1258	379.692

Tanzimatın ilk yıllarında yapılan tahrirde emlak, kira ve temettülerin doğru yazılmadığını iddia ederek vergi-i mahsûsayı ödemeyi reddediyorlardı. İzmir Muhassılı Şakir Bey, bu iddianın vergi ödememek için bir bahane olduğu görüşündeydi³. Ayrıca, o zamana kadar Osmanlı tabiiyetinde kalmış olanlar bakımından da hakkaniyetsizlik söz konusu oluyor; bunlar da âdetâ tabiiyet değiştirmeye özendiriliyorlardı. Şakir Bey, bu konuda elinden gelen gayreti göstermiş; İzmir'deki bazı ileri gelen yabancı tebaa ile meseleyi müzâkere ederek biriken meblâğın ödenmesine sıcak bakmalarını sağlamıştı⁴. Bu husus, önce Meclis-i Vâlâ, sonra Meclis-i Hass-ı Vükelâda görüşülmüş; birikmiş olan meblâğın taksidde bağlanması uygun bulunurken, gerek birikenlerin, gerekse bundan böyle tahakkuk edecek vergilerin zamanında ödenmesi için İzmir'de, yabancılardan sözü dinlenir kimselerin de yer alacağı husûsî bir meclis kurulması için irade çıkmıştı⁵.

Diğer yerlerde yapılanlarla birlikte 1261'de İzmir'de de sayıma başlanmıştı. Osmanlı tebaası olan Müslüman ve gayr-i müslimlerin sayımı için Asâkir-i muntazama-yı şâhâne kaymakamlarından Hacı Raşid Bey memur edilirken yabancı tebaa ve himayesinde bulunanların sayımlarıyla Ahmed Vefik Efendi (Paşa)⁶ vazifelenirilmişti⁷. Ancak, Ahmed Vefik Efendi yabancı tebaanın bir miktarını tahrir etmiş; defterleri düzenlerken İzmir'de bir yangın çıkmış⁸ ve bunun için de tahrir yarım kalmıştı. Tahririn bitirilememesi-

1259	383.000
1260	383.000
1261	383.000
1262	383.000

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade tasnifi-Meclis-i Vâlâ (İrade-MV), nr. 2345/4).

³ Şakir Bey'in 29 Şa'ban 1263 (12 Ağustos 1847) tarihli şukkası: İrade-MV, nr. 2345/2.

⁴ Şakir Bey'in 16 Ramazan 1263 tarihli diğer şukkası: İrade-MV, nr. 2345/1.

⁵ 20 Şevval 1263 (1 Ekim 1847) tarihli arz tezkiresi hâmişine aynı tarihli irade: İrade-MV, nr. 2345.

⁶ *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ahmed Vefik Paşa" maddesinde Prof. Faruk Akün, 1842-49 yıllarında Hariciye Tercüme Odası birinci sınıf hulefâlığında bulunan Ahmed Vefik Paşa'nın 1843'de "İzmir'de tabiiyet meselesinin halli işi" ile vazifelenirildiğinden bahs etmektedir (II, İstanbul 1989, s. 144).

⁷ İzmir Muhassılı Şakir Bey'in 16 Ramazan 1263 (28 Ağustos 1847) tarihli şukkası: İrade-MV, nr. 2379/1.

⁸ Bu yangın 29 Cemâziyelâhır 1261 (5 Temmuz 1845) günü Peştemalcılarbaşı'ndaki İmamoğlu Hanı'ndan çıkmış ve kısa sürede yayılarak Ermeni Mahallesinin %95'den fazlasını, Rum ve Frenk mahallelerindeki yapıların 1/3'ünü, Müslüman Mahallesinde 200-300 ev ile Yahudi Mahallesindeki evler ve Rum ve Ermeni kiliselerini yakmıştı. Yangından ancak çarşı ve gümrükler ile bazı Müslüman Mahalleleri ve Frenk Mahallesinin sahil tarafı kurtulabilmişti. Tafsîlat için bk. Kemalettin Kuzucu, "1825 İzmir Yangını", *Toplumsal Tarih*, sayı 62 (İstanbul Şubat 1999), s. 20 vd.

nin bir sebebi de binden fazla şahsa konsoloslar tarafından sahib çıkılmasını Ahmed Vefik Efendi'nin kabul etmemiş olmasıydı. Yabancı tebaaya mensub bazı kimseler ise yazılmak üzere gelmemişlerdi. Bu durumda sayıma devamı imkânsız gören A. Vefik Efendi tamamlanan defterleri Rıf'at Paşa'ya teslim ederek şehirden ayrılmıştı⁹. Osmanlı tebaasının tahririne memur edilen Râşid Bey ise Müslüman nüfusun sayımını bitirmiş; reayanın tahririne başladığı sırada yangın çıkmıştı. Bir süre sonra Raşid Bey'in de başka bir memuriyete tayini dolayısıyla reaya tahrir olunamamıştı. Daha sonra oradaki ferikler nezaretinde bir kâtib tarafından reayanın tahririne başlanmışsa da bu defa da tamamlanamamıştı.

Diğer taraftan, İzmir'de her hangi bir devlet tebaa veya himayesinde olmadığı halde "sifat-ı ecnebiye"de bir hayli insan mevcuddu. Çeşme, Urla ve Kuşadası'nda da yabancı himayesinde olduğunu iddia eden hayli reâyâ bulunmaktaydı. Elde bir tahrir defterinin bulunmayışının başka mahzurları da vardı. Doğum ve ölümler takib edilemediğinden reayanın miktar ve durumları hakkında kesin bir bilgiye sahip bulunulmuyordu. Dolayısıyla toplanması icab eden cizyenin 2/3'ye yakın kısmı toplanamıyor; cizye evrakının çok büyük bir kısmı İstanbul'a iade ediliyordu. Bu durumun halli için kesinlikle yeni bir tahrir ihtiyacı olduğu açıkça görülüyordu. Ancak, tahriri yapacak şahsın lisan bilmesi de gerektiğinden Muhassıl Şakir Bey, 16 Ramazan 1263 tarihli şukkasında, yine Tercüme Odası hulefasından birinin bu işle vazifelenirilmesi taleb etmişti¹⁰.

Şakir Bey'in yazıları üzerine Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonunda İzmir tahririnin bu durumda kalmasının doğru olmadığına ve bir an önce bitirilmesi için yine Tercüme Odası hulefasından birinin, reaya tahriri için ise İzmir muhassıllığınca ihtiyacı olan kâtiblerin tayinine karar verilmişti¹¹. Yabancı tebaanın da tahrir edilecek olması Hariciye Nezâretinin devreye girmesini gerektiriyordu. Bunun için İstanbul'daki sefaretlerle temasa geçilip İzmir'deki konsoloslarına kurulacak özel komisyon için talimat vermeleri istendi. Komisyonun yabancı üyeleri, Tanzimatın ilk yıllarındaki tahririn kifa-yetsiz olduğu, oturdukları evlerin bazı odalarını kiraya verenlerin tahrir dışı kaldığı, bunun ise hakca olmadığını bir kere daha belirttiler. Neticede

⁹ İrade-MV, nr. 2379/1.

¹⁰ İrade-MV, nr. 2379/1.

¹¹ 9 Şevval 1263 (20 Eylül 1847) tarihli Meclis-i vâlâ mazbatası: İrade-MV, nr. 2379/2. Bu konudaki irade Selh-i Şevval 1263 (10 Ekim 1847) tarihlidir. İrade-MV, nr. 2379.

Avısturyalılar dışındaki üyeler yeni bir tahrir husûsunda görüş birliğine vardılar. Buna göre vergilendirme, emlakî olanlar için emlak kıymetlerine göre, emlakî olmayıp zenaat ve ticaretle geçinenler için kazançları üzerinden hesablanacaktı¹².

Kararın 1263'de alınmasına rağmen tatbiki için biraz zaman geçmesi gerekti. 1266'da Tercüme Odasından Ali Nihad Efendi tahrir işiyle vazifelendirildi. Ali Efendi, İzmir'e gidip durumu mahallinde inceledi ve nasıl bir usul takib edilmesi gerektiğini tesbit ederek iki müzekkire sundu. Tahririn nasıl yapılacağı hakkındaki müzekkirede şehrin mahallelerindeki cadde ve sokaklara isim verilmesi ve bu isimlerin sülüs hatla yazılmış levhalarının sokak ve caddelerin sağ başlarına asılması, her sokakta sağ baştan başlanarak ev, mağaza, dükkânlarla, hâli arsalarla varıncaya kadar numara verilmesi; şehrin bir plânı yapılarak bu numaraların plân üzerinde de gösterilmesi; bundan sonra bu numaralar esas alınmak üzere emlakın teker teker tahriri ve her birinin, milliyet ve şöhretleri de kayd edilmek üzere sahibleri, kirada ise kiracıları ile kıymet ve gelirlerinin cedveli bir deftere kayd edilmesi; her mahallenin emlak, arsa vs.nin toplamının verilmesi usulü benimsendi¹³. Frenk mahallesi isminin kaldırılması ve bu kısmın dört mahalle olarak yeniden teşkilâtlandırılması kabul edildi. O sırada Sultan Abdülmecid'in İzmir'i ziyareti vuku' bulduğu ve Padişah bu caddeden de geçtiği için, ziyaretin hatırasını yaşatmak üzere dörde ayrılan Frenk mahallesine *Mecidiye*, *Sultaniye*, *Teşrikiye* ve *Mes'udiye* adları verildi¹⁴.

Defterlerin hazırlanması Padişahın İzmir'deki kısa ikametine yetiştirilememiş; daha sonra Ali Nihad Efendi defterler, harita ve Halil Rif'at Paşa'nın tahriratlarını hâmlen İstanbul'a gitmiş, sunduğu müzekkirelerdeki teklifler uygun bulunarak kendisine gerekli talimat verilmişti¹⁵.

¹² 9 Receb 1265 (31 Mayıs 1849) tarihli İzmir Meclisi mazbatası: İrade-MV, nr. 4104/2 ve bunun kabulü makamında olan 10 Şa'ban 1265 (1 Temmuz 1849) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası: İrade-MV, nr. 4104/1.

¹³ Ali Nihad Efendi'nin bend bend kaleme aldığı müzekkiresi ve her birinin üzerinde komisyonca verilmiş kararı ihtiva eden belge: İrade-MV, nr. 5865/4.

¹⁴ 17 Zilka'de 1266 (24 Ekim 1850) tarihli komisyon raporu (İrade-MV, nr. 5865/2) ve buna dayanan 21 Muharrem 1267 (26 Kasım 1850) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası (İrade-MV, nr. 5865/1).

¹⁵ Sadrazamın 3 Safer 1267 (8 Aralık 1850) tarihli arz tezkiresi hâmişinde Padişahın 5 Safer (10 Aralık) tarihli iradesi: İrade-MV, nr.5865.

Yabancılarâ Âid Temettü Defterleri

İzmir'de, birinci yarım kaldığı, yapılanlar ise sıhhatli olmadığı için, iki def'a temettü tahriri yapıldığı anlaşılıyor. Ancak, buna rağmen Başbakanlık Arşivindeki temettü defterleri içinde İzmir'e âid olanların sayısı çok az olup bunlar da yabancı tebaaya âiddir. Dört büyük devletin (İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya) yanı sıra İtalyan devletlerinden Napoli, Sardinya, Ceneviz ve Toskana ile Danimarka, Prusya, Felemenk ve Yunan tebaaları defterleri bulunmaktadır.

Defterler, hane reisleri esas alınarak ve mahalle mahalle yazılmıştır. Frenk mahallesi 8 mahalle olarak gösterilmektedir. Bunlardan 5. Gül Mahallesi, 8. ise Hacı Karantı Mahallesi adlarını taşımaktadır. Diğerleri numara ile gösterilmişlerdir.

Hane reislerinin,

- 1) Adı, baba adı, nereli olduğu, Yahudi ve Ermenilerde milliyeti, yaşı;
- 2) Varsa oğulları ve kardeş, baba, damat, yeğen, enişte (yaşları ve çalışıyorlarsa meslekleri ile birlikte), şerik ve refikleriyle çırak ve hizmetkârları da yazılmıştır.
- 3) Bundan sonra mülklerine yer verilmiştir. Ev, dükkân, mağaza, mahzen, değirmen ve arsaların yerleri, sayıları ve kıymetleri; kayık ve pereme gibi geçim vasıtaları ile beygir ve katır gibi hayvanlar; bunlardan gelir getirenlerin yıllık gelirleri kayd edilmiştir.

4) En alta toplam mal ve mülk kıymetleri ile o şahsın işinden ve mülkünden elde ettiği temettü yazılmıştır. Mülklerin temettü, kıymetlerinin %1'i oranındadır ki bu, alınacak vergi olmalıdır¹⁶.

5) Defterlerin son sahifelerinde emlak kıymetleri ve nüfus toplamları kayd edilmiştir. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, bu kayıtlar tam bir titizlikle tutulmuş gibi görünmemektedir. Meselâ, meslek, memleket, tebaa ve himaye hususları her zaman belirtilmemiştir. Fazla mülkü olan şahısların emlaklerinden olan temettüleri çok kere kayd edilmediği gibi kazanç getiren mesleklerde de iş temettüleri ekseriya ihmal edilmiştir. Dolayısıyla bu defter-

¹⁶ Osmanlı tebaasının temettü sayımlarına âid 1256 tarihli ilk defterlerde sadece kıymet, 1261'dekilerde ise sadece gelir kayd edilmiştir (Bk. M.S. Kütükoğlu, a.g.m.). Halbuki İzmir'deki yabancı tebaa için tutulan temettü defterlerinde bunların ikisine birden yer verilmiştir.

lerden kesin istatistikî bilgiler çıkarmak imkânsızdır. Toplamların doğru yapıldığı da söylenemez. Bilgisayarda yapılan toplamlarla defterlerde verilenler arasında bazen milyonu bulan farklılıklar tesbit edilmektedir. Elimizdeki defterlerde tanzim edenlerin isim ve mühürlerinin¹⁷ bulunmayışı bunların sûret olduklarını düşündürmektedir ki, belki de bazı bilgilerin ihmal edilmiş olması bundan kaynaklanmıştır.

Bütün bu eksikliklere rağmen, İzmir'de yabancı tabiiyet ve himayesinde bulunan nüfusa âid temettü defterlerinin tetkiki, kesin olmamakla beraber bizi nüfus, mülk ve gelirleri hakkında bazı sonuçlara götürmektedir.

Nüfus

a. Her şeyden önce İzmirde yabancı tebaa olarak kayd edilmiş olanların tamamı yakını Osmanlı tebaası olarak doğan, sonradan tabiiyet değiştiren veya himayeye girenlerden meydana gelmektedir. Bunların da büyük ekseriyeti rumdur. Yunan tebaası olanların çoğu adalardan gelmiştir. Bir kısmının kaç yıl önce geldiği veya kaç yıldır tabiiyet yahut himayede olduklarına işaret edilmiştir. En kalabalık grup İstendillilerdir (%19). Onu Andreli (%7) takip etmektedir. İzmirli %5'dir. %1 kadar da Yahudi vardır. Diğerleri Moralı, Nakşalı, Sakızlı, Rumelili ve Manyot'dur¹⁸.

Tablo I

İzmir'deki Yunan Tebaasının Menşe'lerine Göre Dağılışı

Adalı	Andreli	İstendilli	İzmirli	Manyot	Moralı	Nakşalı	Rumelili	Sakızlı	Yahudi	Diğer	Belirsiz
10	47	136	36	28	27	25	6	14	5	51	331

b. Yabancı tebaanın büyük ekseriyeti Frenk mahallesinde yaşamaktadırlar. İkinci sırada Kasab Hızır mahallesi geliyor. Ermeniler genellikle Kasab Hızır'daki Ermeni mahallelerinde, Ermeni Hastanesi civarında oturmaktadırlar. Yahudiler ise İzmir'in daha ziyade Kefe'vi ve Cami'-i atik mahallelerinde, daha az olarak da Pazaryeri, Hatûniye ve Hasan Hoca mahallelerinde yaşamaktadırlar.

¹⁷ Temettü defterleri serisinin diğer mahallere âid orijinallerinde defterlerin sonunda daima tanzim edenlerin makam mühürleri bulunmaktadır.

¹⁸ Bk. Şekil 1.

c. Yabancı tebaa içinde en kalabalık grup Yunan tabiiyetinde olanlardır. Yunan tebaa ve himayesinde bulunan hane reisleri sayısı 716'dır. İngiltere 671 kişi ile ikinci, Avusturya 305 kişi ile üçüncü, Fransa 297 kişi ile dördüncü ve Rusya 129 kişi ile beşinci gelmektedir. Onları, İtalyan devletlerinden sırasıyla Toskana (100), Ceneviz (96), Napoli (46) ve Sardinya (37) takip etmektedir. Felemenk (34), Danimarka (19) ve Prusya (7) tebaalarının sayıları ise 50'nin altındadır¹⁹.

d. Yabancı tebaa yaş ortalamasına göre tasnif edildiğinde en fazla sayıda olanlar bütün gruplarda 30-40 yaş arasındakilerdir. Ceneviz ve Prusya tebaaları hariç, bunu 40-49 yaş arasındakiler takip eder. Üçüncü sırada ise 20-29 yaş arasındakiler gelir. Ceneviz tebaasında ikinci sırada 20-29, üçüncü sırada 40-49 yaş grubu yer alır. Prusya tebaası içinde 40-49 yaş grubunda kimse yoktur. Zaten en az sayıdaki yabancı tebaa Prusya'dadır. Napoli tebaasında ise 20-29 ve 40-49 yaş gruplarındakilerin sayıları aynıdır²⁰. Tabii olarak en az sayıda yabancı tebaa 80 yaşın üzerindeki kilerdedir. 80-89 arasında Avusturya, Fransa, İngiltere, Toskana ve Yunan tebaalarında, 90'ın üzerinde ise sadece Yunan tebaası içinde bir kişi vardır.

Yabancı tebaada bulunanların bir kısmının yaşları kayd edilmemiştir. En fazla kayıtsız Fransız tebaasındadır. Onu Yunan, Avusturya ve Rusya tebaası içindikiler takip eder.

¹⁹ Bk. Şekil 2.

²⁰ Bk. Şekil 3.

Tablo II

İzmir'deki Yabancı Tebaanın Yaş gruplarına Göre Dağılışı

Devletler	Yaş Grupları									Belirsiz
	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-100	
Avusturya	6	52	88	61	49	19	6	2	0	24
Ceneviz	2	26	23	18	11	6	2	0	0	9
Danimarka	0	2	5	4	2	2	1	0	0	3
Felemenk	0	5	13	8	3	4	1	0	0	2
Fransız	12	36	72	66	44	21	6	2	0	38
İngiliz	14	97	136	97	50	23	7	3	0	6
Napoli	1	9	11	9	7	2	2	0	0	0
Prusya	0	2	3	0	0	1	1	0	0	0
Rusya	6	19	35	30	13	8	5	0	0	13
Sardinya	0	2	7	13	7	3	0	0	0	5
Toskana	6	21	29	22	15	4	2	1	0	1
Yunan	25	189	253	127	69	24	1	1	1	26

e. Şehirdeki yabancı tebaanın erkek nüfusunun hesaplanabilmesi için defterlerde adları kayıtlı hane reislerinin yanlarında yaşayan veya aynı evi paylaşan sadece evlâd değil baba, kardeş, torun, yeğen, damat, kuzen, uşak, hizmetkâr, çırak, besleme gibi kimselerin de ilâve edilmesi gerekir ki bunların sayısı 66'dır. Defterlerde kayıtlı 2.465 kişiden 252'si bekâr olduğuna göre hane sayısı 2.213 demektir. Erkek evlâd (2.340) ve aynı yerde birlikte yazılan yakınlar (514) katıldığında sayı 5.067'yi bulur. Her evde bir eş ve en azından bir de kız evlâd olduğu düşünülürse yabancı tebaanın âileleriyle birlikte sayıları en aşağı 9.500 - 10.000 raddelerine varır²¹.

f. Çocuk sahibi olanlar içinde en çok rastlanan sayı "1"dir. İngiltere, Avusturya, Rusya, Yunanistan, Ceneviz, Sardinya, Danimarka ve Felemenk tebaası olan âileler içinde en kalabalık grup tek çocuklu olanlardır. Onu hemen arkadan iki çocuklular takip etmektedir. Fransa, Toskana ve Napoli tebaaları âileler içinde ise iki çocuğa sahip olanların sayısı daha fazladır.

²¹ 2213 hane reisi
 2377 erkek evlâd
 4426 eş ve kız evlâd (tahminî)
 — 514 baba, torun, kardeş, vs.
 9530

g. Âile sayısı ile çocuk sayısı genellikle ters orantılıdır. Tek çocuklu yabancı tebaa, toplam çocuklu âileler (-ki, 1197 âiledir-) içinde %43 gibi yüksek bir orana ulaşmaktadır. Onu %31 ile iki çocuklular takip etmektedir. Üç çocuklu âileler %14,5 iken dört çocuktan itibaren oran sür'atle düşmektedir. 8 çocuklu âile sadece İngiliz ve Ceneviz; 9 çocuklu âile ise Felemenk tebaası arasında bulunmakta ve oran 0.08'e inmektedir²². Devletler tebaaları ayrı ayrı incelendikte durum toplamın seyriyle hemen hemen paralellik arz etmektedir. Sadece Fransa, Napoli ve Toskana tebaasının iki çocuklu olanlarının dışında ters orantı geçerliliğini korumaktadır. Tablo III'de de görüleceği gibi babalarının yanında yaşayan erkek evlâdların sayısı 2.377'yi bulmaktadır.

²² Bk. Şekil 4.

Tablo III

İzmir'deki Yabancı Tebaaların Erkek Evlâd Sayılarına Göre Dağılımları

	Çocuk adedine göre evlâd sahibi âile sayısı								Toplam erkek evlâd sayısı
	1	2	3	4	5	6	8	9	
Avusturya	68	51	25	8	4	3	0	0	315
Ceneviz	18	17	12	4	3	1	1	0	133
Danimarka	4	3	1	0	0	1	0	0	19
Felemenk	9	3	4	3	0	0	0	1	48
Fransa	50	52	24	10	5	0	0	0	291
İngiltere	161	89	52	25	10	3	1	0	671
Napoli	4	12	2	1	1	4	0	0	67
Prusya	2	0	0	0	0	0	0	0	2
Rusya	24	23	6	5	2	0	0	0	118
Sardinya	9	8	0	2	0	1	0	0	39
Toskana	24	26	7	5	1	1	0	0	128
Yunanistan	143	98	40	15	3	2	0	0	546
Toplam¹	516	382	173	78	29	16	2	1	2.377
<i>Çocuklu âile sayısına göre %</i>	43,1	31,9	14,45	6,5	2,4	1,3	0,16	0,08	
1 Evlâd sayısının bulunması için toplam hanelerindeki rakamların o sütunun tepesindeki evlâd sayısı ile çarpılması gerekir.									

Meslekler

Bazı gruplarda bazı mesleklerin ağır basıyor olması da dikkat çekicidir. Meselâ Yunanistan tebaa ve himayesinde olanlar içinde en fazla rastlanan zenaat kunduracılıktır. Âile reislerinin %17'si kunduracılık, %2'si pabuççuluktan hayatlarını kazanmaktadırlar. İkinci sırada gelen yapıcılarının oranının %6; 3. sıradaki doğramacıların %4 olduğu düşünülürse bu hayli yüksek bir orandır. Kunduracılar da "kunduracı" (satıcı olmalı), "kunduracı ustası", "kunduracı kalfası" ve "kunduracı çırağı" olarak belirtilmişlerdir. Bunlar içinde en büyük grupu satıcılar oluşturmakta, ondan sonra sırasıyla "kalfa", "usta" ve "çirak"lar gelmektedir.

Tablo IV

Yunan Tabaası İçindeki Kunduracılar

Kunduracı	Usta	Kalfa	Çırak	Toplam
78	9	35	6	128

Fransız tebaası arasında en fazla rastlanan meslek simsarlıktır. Toplam âile reislerinin %12'si simsardır. 2. sırada %6 ile bazirgânlar gelmektedir. Rusya tebaası içinde önde gelen meslek yemişçiliktir. Onu tüccarlar takip etmektedir. Toskana (%25), Ceneviz (%17) ve Avusturya (%6) tebaaları içinde yine simsarlar önde gelmekte; onları Ceneviz'de frenk terzileri (%10) ve tüccarlar (%7); Toskana'da hahamlar (%21) ve bazirgânlar (%10); Avusturya'da tüccar (%5) ve hekimlerle hizmetçiler (%4) takip etmektedir. Bu tebaa içinde mesleği kayd edilmediği için belirsizler olarak adlandırılan gruba sokulanların sayıları hayli yüksek olup %31'i bulmaktadır. Toskana tebaası arasında haham sayısının fazla oluşu şaşırtıcı değildir. Zira bütün gruplar içinde en fazla musevî bunlar arasında olup grup içinde ekseriyettedirler²³. İngiliz tebaası içinde en fazla rastlanan meslek terzilik ve kaykıcılıktır. %17'nin mesleği ise kayd edilmemiş olan bu grup içinde çok çeşitli meslek gruplarına rastlanması dolayısıyla en çok icra edilen mesleğin oranı bile %5'te kalmıştır²⁴.

²³Bunlar "yahud taifesi" şeklinde belirtilmiş olmakla beraber işaret edilmeyenler arasında da musevî isimlerinin bulunması kesin sayı verilmesini imkânsız kılmaktadır. Bk. Tablo V.

²⁴Bk. Şekil 5.

Tablo V

Bazı Yabancı Tebaanın Mesleklerine Göre Dağılışı

Meslekler	Milletler ¹							Milletler							
	A	C	F	İ	R	T	Y	Meslekler	A	C	F	İ	R	T	Y
Aşçı							10	Manav				16			
Attar	3			6		4		Manifaturacı		3	7			3	
Bakkal				9			5	Marangoz	3						12
Balıkçı	3			24				Meyhaneci				23			
Bazirgân	21		17	19	7	6		Mezeci				6			
Berber				8				Mısırcı				5			
Boğaçacı				5		4		Muzikacı	3						
Cevahirci	7							Pabuççu							12
Doğramacı	3			16			29	Papas				12	9		
Eskici							5	Rençber					12		10
Fenerci				5				Sarraf					6		
Fesçi						4		Simsar	19	17	35	16		16	8
Gemici				5			11	Şapkacı	3						
Gündelikci	3			5			13	Şerbetçi							5
Haham			7					Şişeci				6			
Hekim	13		9	8		4		Taşçı							8
Hizmetkâr	13	3	5	3		2	38	Tercüman	4		7		4	3	
Kahveci	23		7	23			5	Terzi	10	10		31			18
Kalafatçı	6							Tüccar	16	7	12	10	13		8
Kaptan	3							Varilci			6	8			16
Katmerci							5	Yapıcı							49
Kayıkçı	3			30				Yazıcı	8			10			
Koltukcu	23			23			9	Yemişçi	3	4			19		5
Kunduracı	20			20			128	Diğerleri	48	55	83	156	32	30	163
Kuyumcu	3							Belirsiz	95	18	83	111	47	8	193

¹ A = Avusturya; C = Ceneviz; F = Fransız; İ = İngiliz; R = Rus; T = Toskana; Y = Yunan

Emlâk ve Gedik Tasarrufu

Yabancı tebaanın sahip olduğu emlâk hiç de küçümsenecek gibi değildir. Pek çok kimse oturduğu evin sahibi olmalıdır. Ancak bunların tam olarak tesbiti mümkün değildir. Zîrâ,

a. Gelir getiren mülkü olanlar yazılmış olmakla birlikte sadece oturduğu eve sahip olanlar ihmal edilmiş gibi görünüyor. Odalarından bir kısmı kiraya verilen evler mutlaka kayd edilmiştir. Kiracı olanlar "filâncanın müsteciri" şeklinde, han odalarında ve dükkânlarda yaşayan bekârlar da bu özellikleri belirtilerek yazılmış olmakla birlikte bütün bunların toplamları nüfusun tamamını vermemektedir²⁵. Muhtemelen aradaki farkın bir kısmını oturduğu evden başka mülkü olmayanlar meydana getirmektedir. Fakat bunun ne kadarının sadece kendisinin oturduğu bir evi bulunan, ne kadarının ise hiç mülkü olmayanlardan meydana geldiğini tesbit etmek mümkün değildir.

b. Pek çok kimsenin, özellikle oturduğu evinden başka mülkü ve fazla geliri olmayan orta halli kimselerin, evlerinin fazla odalarını kiraya vermek suretiyle gelir sağladıkları görülmektedir. Nitekim bu husus, idarecilerin de gözünden kaçmamış ve vergi tarhında haksızlık olduğu kanaatinin uyanmasına sebep olmuştur. Hane numaralarının yazıldığı defterlerde birkaç âilenin aynı numarada oturması da bunu ispatlamaktadır. Az olmakla beraber, kendisi mülk sahibi olduğu halde kirada oturanlara da rastlanmaktadır.

c. Çeşitli devletler tebaalarının toplam mülk kıymetleri, nüfusla orantılı değildir. Nüfus olarak ikinci gelen İngiltere tebaası sahip oldukları emlâkın değeri bakımından ilk sırada yer almaktadır. Nüfus bakımından üçüncü sırada olan Avusturya tebaası emlâk bakımından İngiltere tebaasından sonra ikinci sıradadır. Onu takip eden Fransa ve Rusya tebaaları nüfus ve emlâklarının sıralanmasında paralellik göstermektedir. En fazla haneye sahip Yunan tebaası ise pek zengin görünmüyor. Ancak beşinci sırada gelmekte ve İngiltere tebaası mülklerinin ancak %19'una ulaşabilmektedir²⁶. Buna da sebep, Yunan tebaasından olanların ekserisinin daha az gelir sağlayan esnaflıkla uğraşmalarıdır. Halbuki dört büyük devlet tebaası simsarlık, tüccarlık gibi daha yüksek geliri olan meslekleri icra etmektedirler. Nüfus bakımından 6. sırada gelen Toskana tebaası da fazla zengin görünmüyor ve mülk kıymetinde 9. sıraya düşüyor. Nüfus bakımından 10. sırada yer alan Felemenk te-

²⁵ Bk. Tablo VI.

²⁶ Bk. Şekil 6.

baası ise emlak bakımından 6. sıraya yerleşiyor. Nüfus ve emlak bakımından aynı sırada gelen iki devlet tebaası 7. sıradaki Ceneviz ve 11. sıradaki Danimarka'dır.

Tablo VI

İzmir'de Yaşayan Yabancı Tebaadan Mülk Sahibi ve Kiracı Olanlarla Mülklerin Toplam Kıymeti ve Temettüleri

	Mülk sahibi	Kiracı	Belirsiz	Mülk kıymeti	Yıllık kira tutarı
Avusturya	90	120	95	2.792.871	309.844
Cenova	25	28	43	427.670	56.382
Danimarka	9	4	6	87.779	10.241
Felemek	13	7	14	461.641	68.641
Fransa	96	107	94	2.412.263	245.817
İngiltere	187	279	484	4.817.744	456.120
Napoli	5	22	19	33.368	3.792
Prusya	2	3	2	97.560	13.590
Rusya	49	34	46	1.856.684	198.451
Sardinya	13	12	12	328.850	36.725
Toskana	29	59	12	168.439	28.415,5
Yunanistan	124	225	367	860.959	114.733
Toplam	642	934	1.096	14.035.093	1.542.762

d. Sahib oldukları emlak bakımından âile reisleri gruplandırıldığında en büyük grubu 5.000 kuruşa kadar olan emlak sahipleri meydana getirmektedir. Danimarka tebaası içinde 50.000; Yunan ve Toskana tebaaları içinde 60.000 kuruş kıymetin üstünde emlak tasarruf eden yoktur. Rus ve Fransız tebaaları ise bunlara nazaran hayli zengindir. Rus tebaasından emlakli bulunanlardan altı kişi (%13) 100.000 - 400.000 kuruş kıymeti olan emlak sahibidir. Ancak bu altı kişiden beşininkinin kıymetleri 150.000 kuruşun altında, sadece bir kişi 300.000 kuruşun üstündedir. Fransız tebaası arasında Rus tebaasına nazaran daha zengin olanlar da vardır. 100.000 - 400.000 arasında emlak tasarruf eden 7 kişi mevcut olup bunlar, toplam emlak sahiblerinin %8'ini meydana getirmektedir. İki kişi 200.000, bir kişi 300.000 kuruşun üstünde emlak sahibidir. Avusturya ve İngiliz tebaalarının %30'u emlak sahibi olarak görünmektedir. Avusturya tebaası içinde 300.000 kuruşun üzerinde kıymete sahip emlak tasarruf eden sadece bir kişi, 200.000'in üzerinde iki kişi, 100.000 üzerinde ise altı kişi vardır. İngiliz tebaasına gelince: Eski İngiliz konsolosu John [Cartwright ?], sadece 1.000.000 kuruşun üzerinde kıymeti olan mülke sahip yegâne İngiliz tebaası değil, yegâne yabancı tebaa

olma özelliğine de sahiptir. İngiliz tebaasından bir âile 300.000, bir bazirgân 200.000, yedi kişi ise 100.000 kuruşun üzerinde kıymeti olan mülk tasarruf etmektedirler. Felemenk ve Sardinya tebaaları içinde birer kişi 100.000 kuruşun üzerinde emlâk sahibidirler.

Tablo VII

İzmir'deki Yabancı Tebaanın Sahib Oldukları Gayr-i Menkullerinin Kıymetlerine Göre Dağılışı

	< 1.000.000	< 300.000	< 200.000	< 100.000	100.000-50.000	50.000-20.000	20.000-10.000	10.000-5.000	5.000-1.000	> 1.000	Toplam	Nüfusa oranı (%)
İngiltere	1	1	1	7	11	19	23	32	79	34	208	30,9
Avusturya		1	2	6	6	11	16	13	30	9	94	30,8
Fransa		1	2	4	4	15	12	10	32	12	92	30,4
Rusya		1		4	5	12	9	6	8	1	45	34,8
Yunanistan					1	5	21	30	65	17	139	19,4
Felemenk				3	1	2		1	1	3	11	32,4
Ceneviz					3	1	3	4	4	1	16	16,6
Sardinya				1	1	2	3	3	3		13	35
Toskana					1	2	2	1	10	8	24	24
Prusya					1						1	14,8
Danimarka						1	1	1	4	1	8	27,5
Napoli							3		3	3	9	19,5

e. En fazla kira geliri olan yabancı tebaa İngilizlerdir. Onu Avusturya, Fransa, Rusya ve Yunan tebaaları takip etmektedir²⁷. Kira gelirleriyle mülk kıymetleri arasında büyük bir paralellik vardır. Yıllık kira miktarları, genellikle mülk kıymetlerinin 1/10'i kadardır.

f. İzmir'deki yabancı tebaanın çok çeşitli gayr-i menkul edindiği görülmektedir. Gayr-i menkulün mülk veya gedik²⁸, yahut da hem mülk hem de gediğine sahiptirler. Bu âilelerin sayısı toplam 698'i bulmaktadır. 356 âile oturdukları mülk, 14 âile gedik evlerinin bir veya birkaç odasını kiraya vererek gelir temin etmektedirler. Kendi oturdukları evlerden başka ev sahibi olanların sayısı da az değildir. 295 mülk, 14 gedik ve 8 mülk ve gedik kira evi

²⁷ Yabancı tebaanın mülklerinden elde ettikleri gelirler için bk. Şekil 7.

²⁸ Gedik, bir zenaatın icrası için gerekli âletler ve o zenaatın icrası selâhiyetidir. Gedik sahibi olmayan kimse dükkân açmadığı gibi esnaflık da yapamazdı. Bir gedik hangi esnaf koluna tahsis edilmişse sahib olan ancak o dalda esnaflık yapabiliirdi. Gediğin şekil değiştirmesi ancak ihtiyaç halinde ve resmî müsaadeyle olurdu. Gedikler, alınıp satılır, borç alınmasında ipotek edilebilirdi. Tam, yarım, 1/4, 1/8 gibi hisselerle de gediğe sahib olunabilirdi. Tafsîlât için bk. Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul 1325 ve M. S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1994, s. 611.

mevcuddur. Bu grupta da İngiliz tebaası 76 mülk kira eviyle ilk sırada yer almakta; onu Avusturya (55), Fransa (51), Rusya (35) ve Yunanistan tebaası (29) takib etmektedir. Bir Avusturya, iki de Fransız tebaası mülk yalı, bir Felemenk tebaası ise mülk ve gedik yalı sahibidir. Rusya ve Toskana tebaalarından birer kişinin mülk yazlıkları vardır. Avusturya tebaasından bir kişi frenkhane gediği, İngiltere ve Yunanistan tebaalarından birer kişi rumhane mülkü, Avusturya tebaasından bir kişi de rumhane gediği sahibidir. Yahudhane mülk ve gediği sahiblerinin sayısı biraz daha yüksektir. Üç Fransız tebaasının mülk yahudhanesi; iki İngiliz tebaasının, biri 1/5, biri 3/5, iki Toskana tebaasının ise birer tam yahudhane gedikleri; bir Avusturya tebaasının ise mülk ve gediği kendisinin olmak üzere yahudhanesi vardır.

Felemenk konsoloshanesince kullanılan konak konsoloshanenin malıdır. Yabancı tebaa arasında han, han odası ve handa menzil sahipleri de bulunmaktadır. İki Fransa, sekizi İngiltere, ikisi Rusya, biri de Yunanistan tebaasına âid olmak üzere toplam 13 mülk han; İngiliz tebaasından iki kişinin ise 2 han gediği vardır. 25 mülk, 5 gediği İngiliz tebaasına âid olmak üzere yabancı tebaa toplam 45 mülk, 9 gedik han odasına sahibdir. Bir Fransız, bir İngiliz hastahanesi, bir İngiliz mektebi mevcuttur.

g. Yabancı tebaanın, mülk ve gedik olarak çeşitli zenaatların icra edildiği dükkânları vardır. Bunların bir kısmı sadece dükkân olarak kayd edildikleri halde büyük kısmının hangi zenaat veya ticaret koluna âid oldukları belirtilmiştir. Yabancı tebaanın gerek mülk, gerekse gedik olarak sahip buldukları dükkân sayısı bakımından İngiltere tebaası yine ilk sırada yer almakta, onu Avusturya, Rusya, Yunanistan ve Fransa tebaaları takib etmektedir.

İngiliz tebaasının mülk dükkânlar içindeki payı, 115,5 dükkân ile %31'e ulaşmaktadır. Onu %23 ile Avusturya, %14 ile Rusya, %9 ile Fransa ve Yunanistan tebaaları takib etmektedir. En düşük pay 3 dükkân (%1) ile Napoli'ye âiddir²⁰.

²⁰ Bk. Şekil 8.

Tablo VIII

Yabancı Tebaanın Sahib Oldukları Dükkânların Mülk ve Gedik Sayıları

	Mülk	Gedik	Mülk-gedik	Toplam
Avusturya	83,5	15,5	2	101
Ceneviz	8	8		16
Danimarka	7,5	1,3		8,8
Felemenk	10	6		16
Fransa	33	8	1	42
İngiltere	115,5	56,5	3	175
Napoli	3			3
Prusya	6			6
Rusya	53,5	36	1	90,5
Sardinya	7			7
Toskana	8	13		21
Yunan	34	12,5		46,5
Toplam	369	156,8	7	532,8

Yabancı tebaa "71" değişik zenaat veya ticaretin icra edildiği dükkâna sahiptir. Ancak toplam sayıları "10"un üzerinde olan "8" dal vardır. Bunlar içinde de en fazla sayıda olan "koltuk" tabir edilen ve "mevcud ve muayyen dükkânlardan fazla olarak aynı çarşıda veyahut esnafın toplu olarak bulunmadığı diğer bir mahalde"³⁰ ; başka bir ifadeyle mahalle aralarında, "köşede bucakta" açılan dükkânlardır³¹. Koltuklar hem mülk, hem de gedik olarak ilk sırada gelmektedir. Bu da, hiç olmazsa yabancı tebaa elindeki dükkânların en büyük kısmının mahalle aralarında bulunduğunu göstermektedir. Koltuk dükkânlarını kunduracı ve bakkallar takib etmektedir. Attar ve tütüncü dükkânları ile doğramacı ve manifaturacı mülk dükkânlarının sayıları aynıdır. Gedik sayılarında koltuktan sonra doğramacı ve bakkallar gelmektedir.

³⁰ Osman Nuri [Ergin], *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1922, I, 302.

³¹ a.g.e, I, 653, n. 1.

Tablo IX

Yabancı tebaanın onun üzerinde dükkâna sahib oldukları meslekler

	Mülk	Gedik	Mülk-gedik	Vakıf
Attar	13	2		
Bakkal	14	6	1	1
Berber	10	2		
Doğramacı	11	7		
Koltuk	28	18	2	
Kunduracı	17	2		
Manifaturacı	11	4,5	1,5	
Tütüncü	13	1		

Diğer iş kollarındaki dükkânlar ise abacı, aşçı, bardakçı, berber, boyacı, çakıcı, çanakçı, çerçi (ufak tefek eşya ve bunları satan), çilingir, çubukçu, çukacı, doğramacı, eskici, eyerci, fenerci, francalacı, hekim, hırdavatçı, horasancı, hurdacı, incici, iplikçi, iskemleci, ispençyar (eczacı), kalaycı, kanaviçeci, kasab, katmerci, kazzaz, kömürcü, kuşçu, kuyumcu, kürkçü, makarnacı, manav, marangoz, mısırcı, pabuççu, piştovcu (tabancacı), saatçi, sahtiyancı, sandıkçı, sardalyacı, sarraf, sigaracı, simci (gümüşçü), sütçü, şapkacı, şekerlemeci, şerbetçi, şişeci, taşçı, tenekeci, terzi, tuhafçı (tuhafiyeci), tülbenççi, uncu, urgancı, varilci, yemişiçi, yorgancı ve zahirecidir. Bu dükkânların büyük kısmı birer veya ikişer tanedir.

Mağaza ve mahzen sayıları da hayli kabarıktır. "64" mülk, "46" gedik, "4" mülk ve gedik mağaza vardır. Gerek mülk (20) gerekse gedik (13) olarak en fazla sayıda mağazaya sahip olanlar Rusya tebaasıdır. İkinci sırada mülkte Fransa (12), gedikte İngiltere (10) tebaaları gelmektedir.

Yabancı tebaanın sahip olduğu mahzen sayısı da hayli yüksektir. 270 mülk, 78,5 gedik, 13 mülk ve gedik mahzen vardır. Mülk mahzenlerde Avusturya (87), İngiltere (78,5), Rusya (52) ve Fransa (30); gediklerde ise Avusturya (30), Fransa (20) ve Rusya (11,5) tebaaları ilk sıralardadır.

Meyhane, kahvehane, fırın, lokanta ve yazıhaneler de yabancı tebaanın sahip oldukları gayr-i menkullerdendir. 27,5 mülk kahvehaneden 11'i frenk kahvehanesidir. Fırınlara da ekmekçi, francalacı, börekçi, katmerci ve peksimet fırınları olarak yazılmışlardır. Bir kısmında ise ne fırını olduğuna işaret edilmemiştir ki, bunlar, düzenlemede ekmekçi fırını olarak kabul edilmiş-

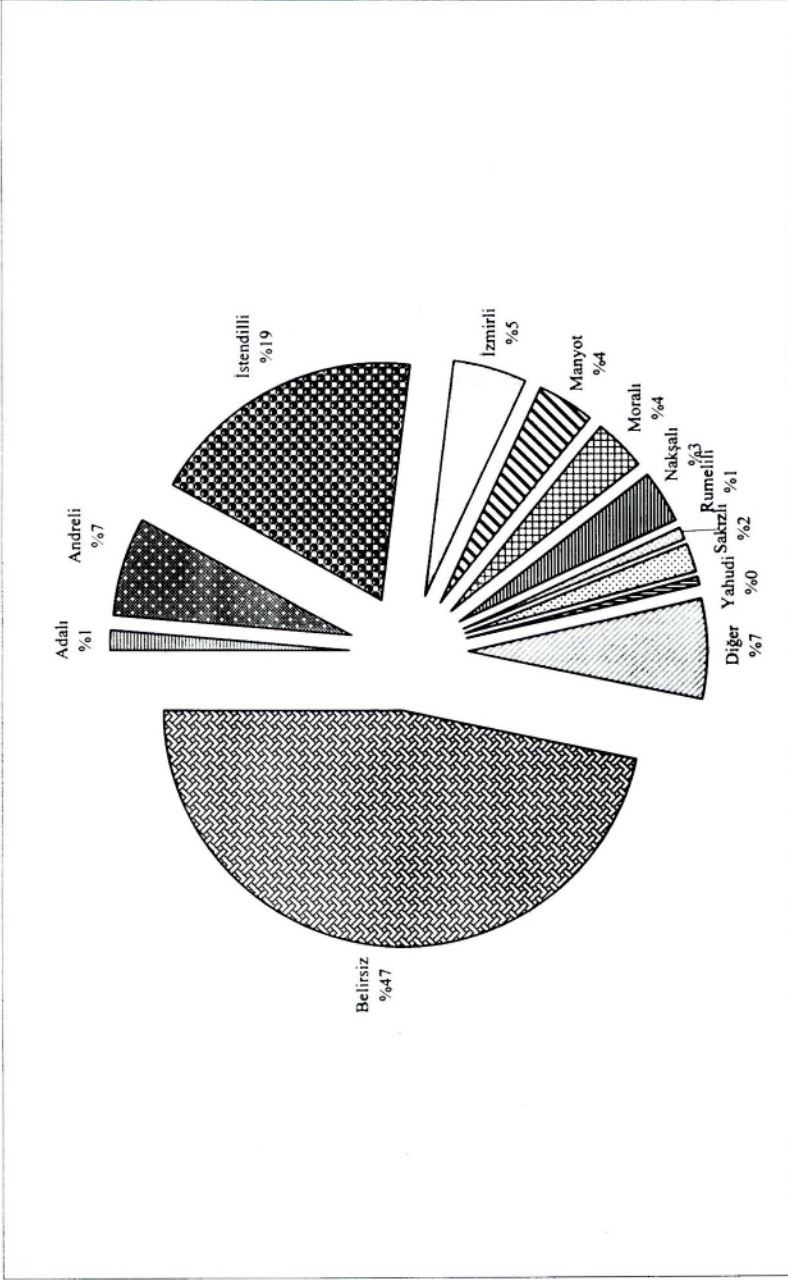
lerdir. Toplam 16,5 fırın yabancı tebaanın mülkiyetindedir. Ayrıca, "5" gedik ve "2" mülk ve gedik fırın tesbit edilmektedir.

"2"si frenk lokantası olmak üzere "7" mülk lokanta, "28" de yazıhane vardır.

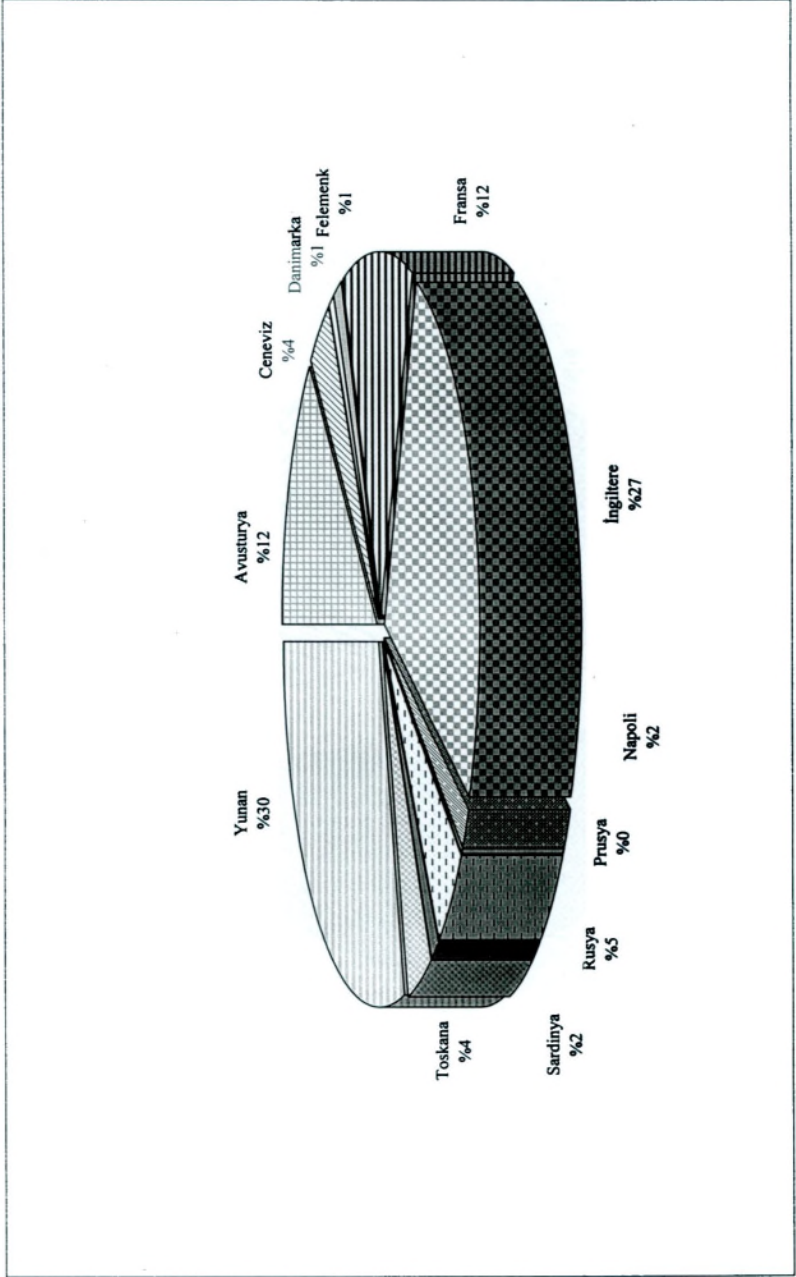
Yabancı tebaanın tekne ve hayvan sahiplerine de rastlanmaktadır. "43" kayık (-ki bunlardan biri ıgırıp, biri taş, ikisi kortiya kayığıdır-), "3" mavna, "14" pereme, "10" korina; "32" beygir, "3" katur, "2" de merkeb sahibi sayılmaktadır.

Sonuç

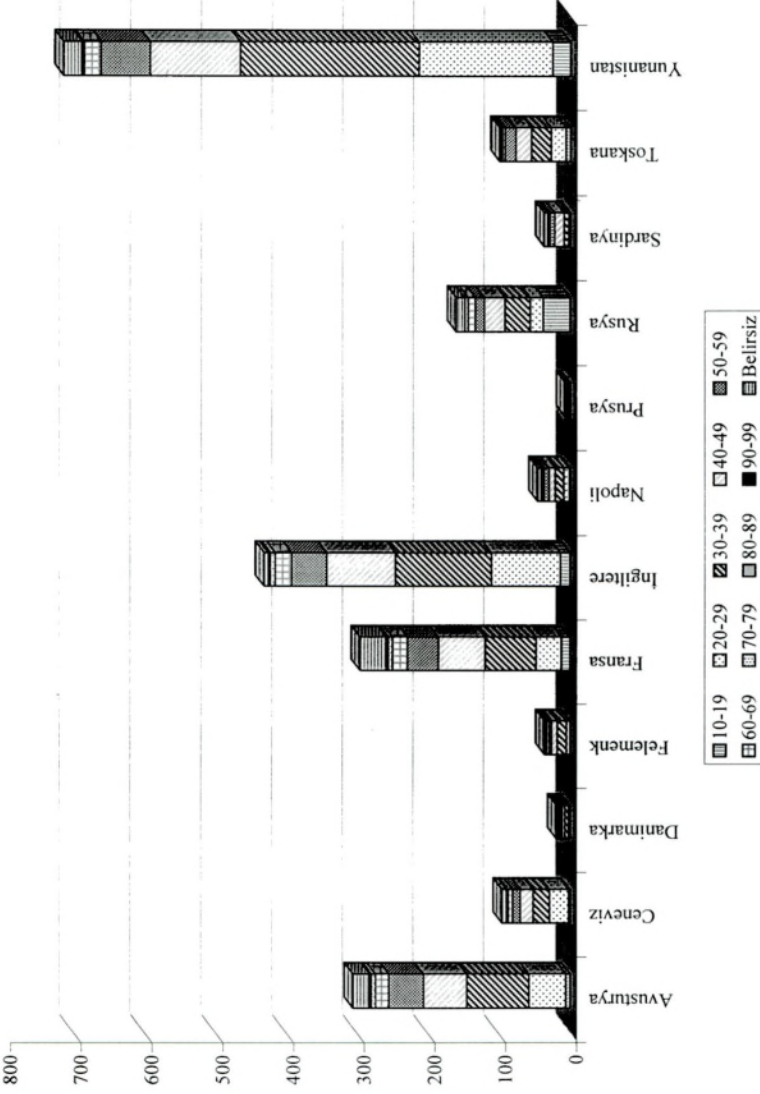
Aslında bu defterlerdeki bilgiler eksiksiz olarak yazılmış bulunsaydı XIX. yy. ortalarında İzmir'deki yabancı tebaa ve himayesindeki nüfusu ve bunlara âid özellikleri mükemmel bir şekilde tesbit edebilecektik. Ne yazık ki, eldeki defterlerde zaman zaman meslekler, yaş, temettü veya vergi gibi hususların tam yazılmamış olması bize bu imkânı vermiyor. Bununla birlikte hiç de küçümsenmeyecek bilgiler edinebiliyoruz. Eğer ileride Osmanlı tebaasına âid defterler de bulunabilirse -ki meselâ reaya nüfusuna âid tahrir defterlerinin olduğu yabancı tebaa defterlerindeki bazı kayıtlardan, Müslüman nüfusun tahririnin yapıldığı ise belgelerden anlaşılmaktadır- İzmir nüfusu ve şehirdeki ev, han, dükkân, vs. gayr-i menkullerini bütün olarak görmek ve şehrin sosyal ve iktisâdî yapısı üzerinde oldukça doğru sonuçlar çıkarmak mümkün olabilecektir. Temennimiz, bugün ulaşılamayan defterlerin bir an önce bulunup tasnif edilerek araştırmacıların incelemelerine sunulmasıdır.

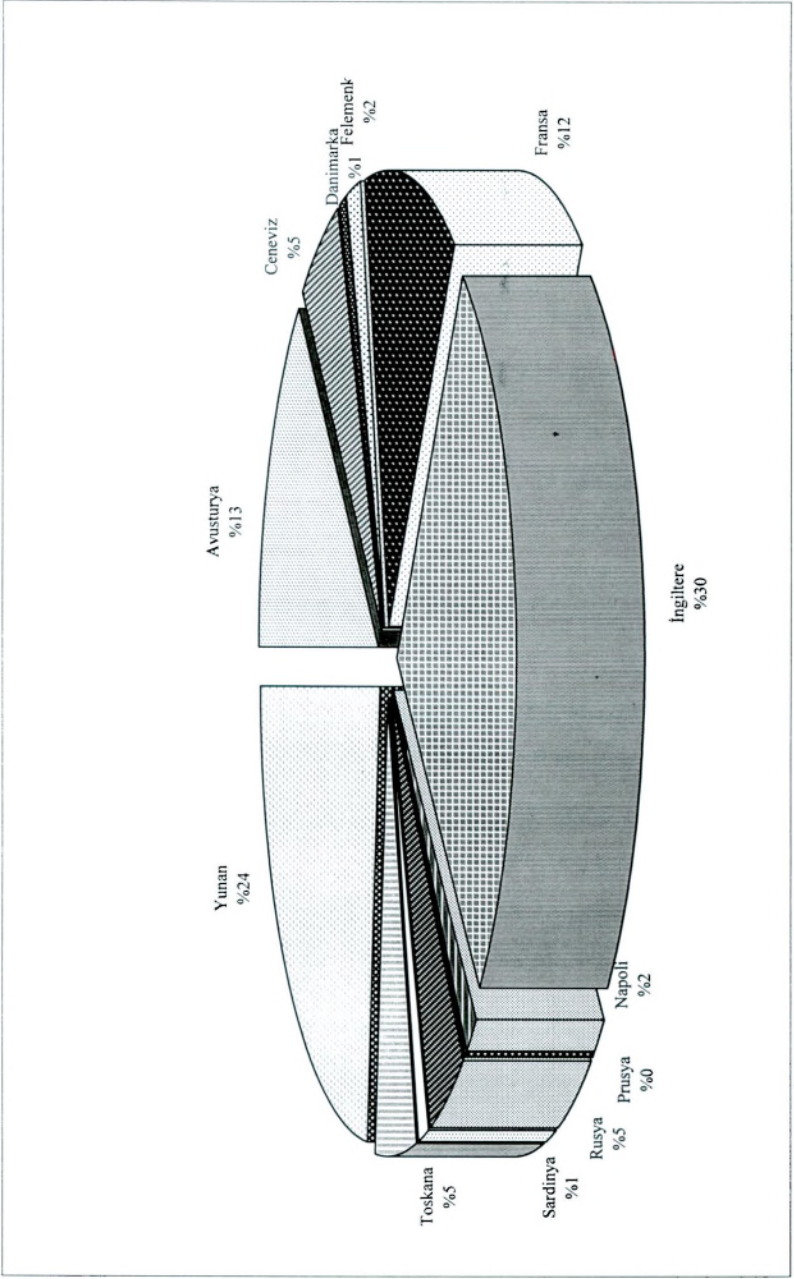
Şekil 1
Yunan Tebaasının Menşelerine Göre Dağılışı

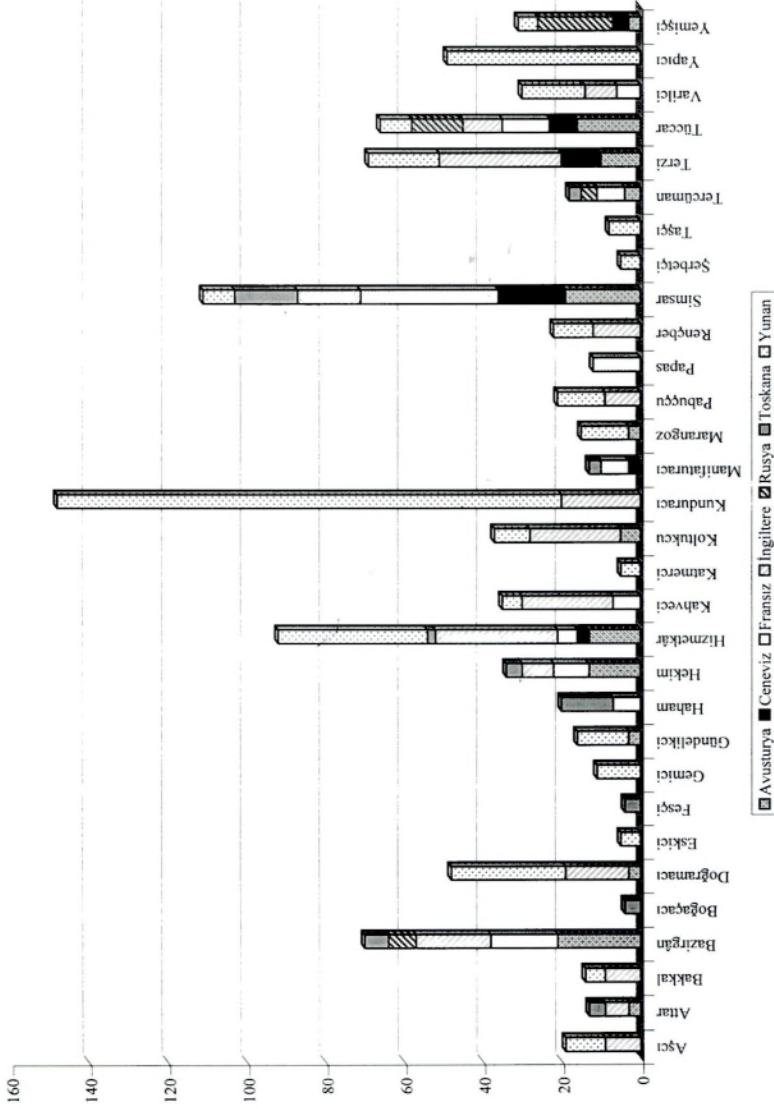
Sekil 2
Yabancı Tebaanın Devletlere Göre Dağılışı

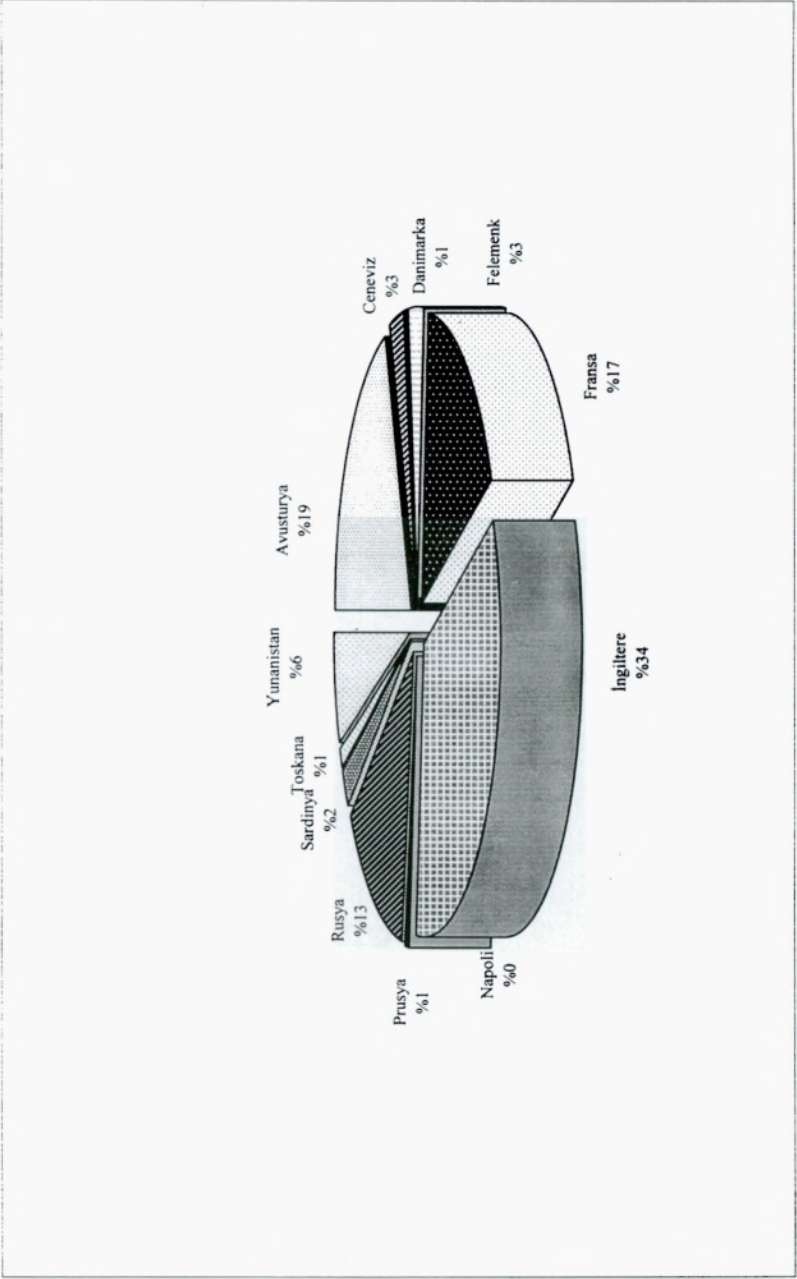
Şekil 3
Yabancı Tebaanın Yaşlarına Göre Dağılışı

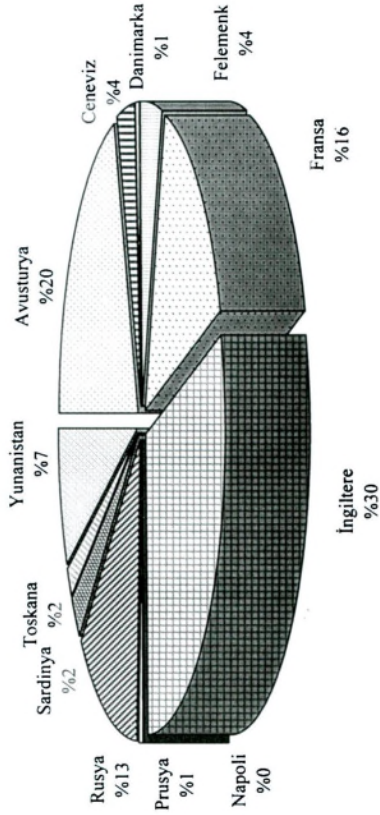
Şekil 4
Yabancı Tebaanın Erkek Evlâd Sayısına Göre Dağılışı

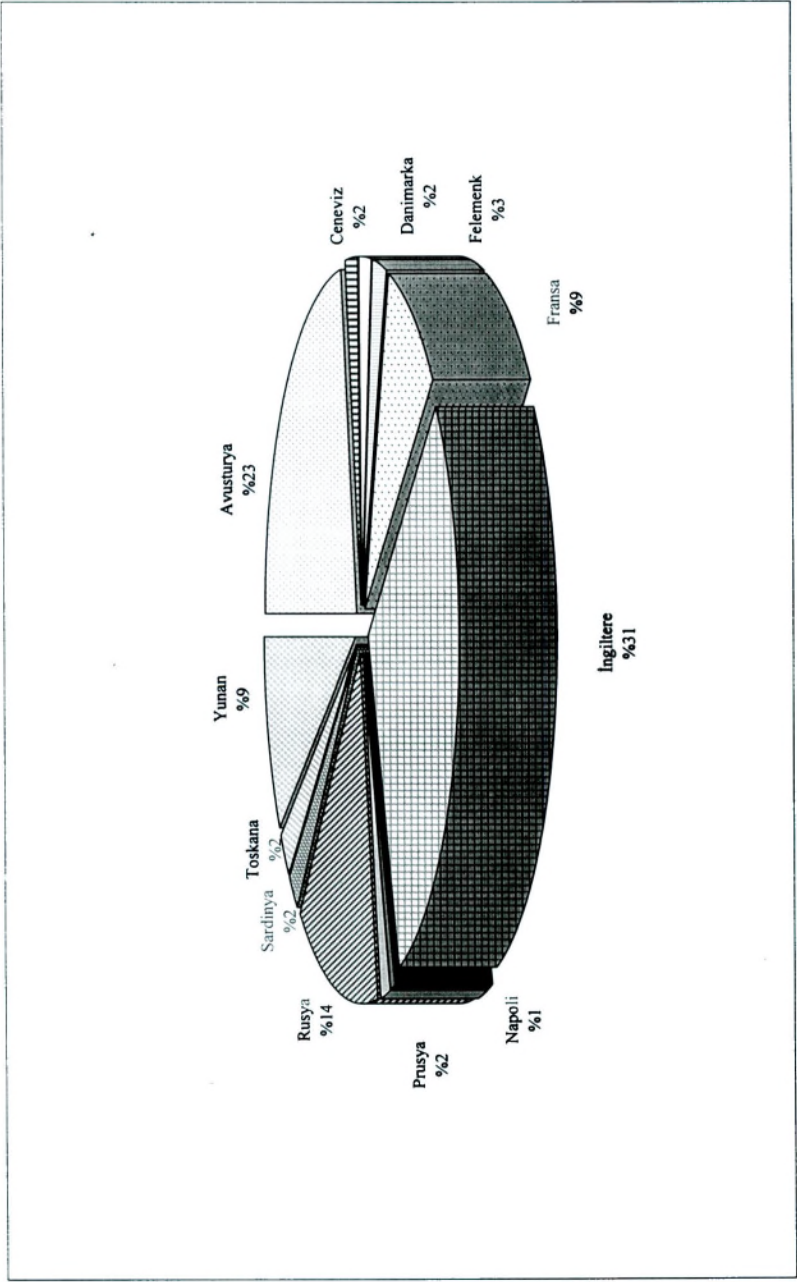
Şekil 5
Yabancı Tıbaanın En Çok İcra Ettikleri Mesleklerle Göre Dağılışı

Şekil 6
Yabancı Tebaanın Mülk Kıymetlerine Göre Dağılışı

Şekil 7
Yabancı Tebaanın Kira Gelirlerine Göre Dağılışı

Şekil 8
Yabancı Tebaanın Mülk Dukkânlarına Göre Dağılışı

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA CANIK'IN İAŞE DURUMU (1914-1918)

OSMAN KÖSE*

GİRİŞ

İaşe, kelime olarak beslenme, yedirip içirip geçindirme anlamlarına gelmektedir. İaşe buhranı ise çeşitli nedenlerden ötürü ortaya çıkan iktisadi darlıkta temel geçim maddelerinin bulunamaması veya aşırı fiyat yükselmesinin tüketiciye yansımadır.

Tarih boyunca oluşan iaşe buhranlarının sebepleri çok çeşitlidir. Fakat, toplumları derinden sarsan, siyasi ve sosyal bir takım sonuçlar doğuran bu buhranın temel sebepleri her zaman aynı olmuştur. Toplumun iaşe kıtlığına götüren gelişmelerin başlıcaları nüfus tehâcümü, para kıymetinin düşmesi ve maliyetin yüksek oluşudur. İaşe buhranının kıvılcımı olarak addedilen sebepler ise kuraklık, salgın hastalık, harp, idari ve mali yolsuzluklardır. Bu tür gelişmelerin sonucu kıtlık oluşmaktadır. Kıtlığın ansızın ortaya çıkardığı darlık ve dengesizlik, bir müddet sonra ihtikârla biraz daha şiddet kazanmakta ve iaşe buhranı dediğimiz hadise vukûa gelmektedir¹.

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonuna kadar askeri, siyasi ve ekonomik alanda dünya devletleri arasında saygın bir konumda bulunmaktaydı. Bu yüzyıldan sonra başlayan sanayileşme hareketleri Avrupa devletlerini askeri, siyasi ve ekonomik yönlerden kuvvetlendirirken, mevcut yeniliklere kapalı kalan Osmanlı Devleti tarım ülkesi olma özelliğini korumaya devam etmiştir. Sanayileşen Avrupa ülkeleri devamlı güçlenirken Osmanlı Devleti, çöküntünün ve daha sonra ise yıkılmanın eşiğine gelmiştir. Avrupa ülkeleri, sanayileşmenin doğal sonucu olarak hammadde ihtiyaçları, ucuz insan gücü ve üretilen mallara bol kazanç getirecek pazarlar bulmak için bir arayış içine girmiş bulunuyorlardı. Bu açıdan sanayileşmemiş fakir ülkeler ve toplumlar

* (Yrd. Doç. Dr.) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s.82-94.

çok iyi birer pazar görünümündeydi². Pazar ve hammadde alanını paylaşım mücadelesi sonucu dünya kendisini genel bir savaşın içinde bulmuştur.

Osmanlı Devleti, Avrupa'da sanayileşme hareketleri faal bir şekilde devam ederken, Tanzimatın ilanından sonra siyasi ve sosyal alanda yapılan değişiklikler yanında ekonomik alanda da bir takım faaliyetler içerisine girmiştir. Bir tarım ülkesi olması nedeniyle bu faaliyetler tarım alanında kendisini göstermiştir. Tarım sektöründe bol verim almak ve bunu sosyo-kültürel yapıya oturtmak için ülkenin muhtelif yerlerinde ziraat mektepleri açılmıştır. Halkalı Ziraat Mektebi mezunları tarımı modernize etmeye yönelik çalışmalarda bulunmak üzere çeşitli vilayetlere tayin edilmişlerdir. Yapılan çalışmalarını organize etmek için 1877 yılında Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Meclisi, 1879 yılında Ziraat ve Ticaret Odası kurulmuştur. Yine tarım kesimine hizmet sağlayacak idari teknik kurum olarak Ziraat Komisyonu, Ticaret Komisyonu, Ziraat Memurluğu ve Baytarlık gibi kadrolar ihdâs edilerek tarım teşkilatı genişletilmiş ve ülke geneline yayılmıştır³. Üreticiye kredi imkânı sağlamak amacıyla Tuna Vilayeti valisi Mithat Paşa tarafından 1876'dan itibaren Memleket Sandıkları kurulmuş ve bu kurum 1883'te Menâfi Sandıkları ismini alarak faal bir hüviyet kazanmıştır. Bu kurum da yerini 1888'de Ziraat Bankası'na devretmiştir. Bahsi geçen bu kurumlar, bir müddet sonra Karadeniz Bölgesi'nde de teşkilatlanmışlar ve üreticiye uygun şartlarda kredi vermeye başlamışlardır⁴.

Canik Mutasarrıflığı'nın bağlı olduğu Trabzon vilayetinde üreticiye sağlanan kredi imkânından başka, modern ziraat aletleri, kimyevî gübre, tohumluk ve damızlık hayvan temininde kolaylıklar gösterilmiştir. 1910 yılından sonra Trabzon ve Gümüşhane'de olduğu gibi Samsun'da da Ziraat Bankası öncülüğünde bir depo açılarak, ziraat aletlerinin isteyen üreticilere maliyetine ve yedi taksit üzerinden satılmasına başlanmıştır⁵.

² Birinci Dünya Savaşı'nın temel sebeplerini 1815 yılından sonra dünyada olan gelişmeler ve endüstrileşmenin XIX. yüzyıl içinde kazandığı hız sonucu sömürgeciliğin Afrika ve Uzakdoğu'ya yayılma emelinde aramak gerekir. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1988, s. 100.

³ Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Yılları Arasında Tarımsal Gelişmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s.59.

⁴ Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesi'nin 1870-1914 Yılları Arasında Tarımsal Gelişmesi", s.60.

⁵ Trabzon valiliği bunun için 14 Ekim 1909'da Dahiliye Nezareti'ne müracaat etmiştir. Nezaret bunu bir teklif olarak 14 Mart 1910'da Ticaret ve Nafia Nezareti'ne havale etmiştir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye-i İrâdiye*. (BOA.DH.MUİ)

Canik, XX. yüzyılın başında Bafra, Çarşamba ve Terme gibi mısırın bol yetiştiği ve Fatsa ve Ünye gibi fındık bölgesi olan kazalarıyla ve 380 bin kadar toplam nüfusuyla⁶ kendi ihtiyaçlarını karşılayan bir yapıya sahip bulunuyordu.

A - SAVAŞIN İLK YILLARINDA CANIK'İN İAŞE DURUMU

Birinci Dünya Savaşı arefesinde uluslararası siyasi atmosferin muhtemel bir savaş ortamına doğru sürüklenmesi Osmanlı Devleti'ni de bazı tedbirler almaya sevk etmişti. Bu meyanda muhtemel bir savaşta asker açığını kapatabilmek için 12 Mayıs 1914 tarihli Askeri Mükellefiyetler Kanunu çıkarıldı.

Osmanlı Devleti, gelişmelerin bir savaş ortamına doğru gitmesi üzerine 2 Ağustos 1914'te seferberlik ve 4 Ağustos 1914'te de silahlı tarafsızlık ilan etti⁷. Seferberlik ilanından sonra 27 Temmuz 1914 tarihli kanun gereği ülke dahilinde Tekâlif-i Harbiye Komisyonları kuruldu. Bu komisyonlar, ahalinin elindeki artık ürüne el koyma hakkına sahiptiler. Üreticinin elinden alınan malların değeri bu komisyon tarafından takdir edilip bedeli seferberliğin sonunda ödenecekti. Paranın devamlı değer kaybettiği dikkate alınacak olursa üreticinin zor durumda kalacağı meydanda idi⁸.

Canik bölgesinde kurulan Tekâlif-i Harbiye Komisyonları Üçüncü Ordu kumandanlığına bağlı olarak faaliyetlerine başladılar. Canik'te üreticiden

78/48-2, Dahiliye Nezareti'nden Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tel. 4 Nisan 1910 (23 Mart 1326); Teklif burada da uygun bulunarak hayata geçirilmek üzere Orman ve Maaden ve Ziraat Nezareti'ne gönderilmiştir. 78/48-1, Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne tel. 4 Nisan 1910 (23 Mart 1326).

⁶ 1914 yılında Canik nüfusu şöyleydi: Müslüman 265.950, Rum 98.739, Ermeni 27.058, Katolik 261, Protestan 1257, Yahudi 27. Canik'in Osmanlı Devleti idaresine geçtikten sonra nüfusunun tarihi gelişimi için bakınız. Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, (Samsun 1997), s. 145-160.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1996, s. 380-381; 28 Temmuz'da Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan ettiği sıralarda Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa ve Mebuslar Meclis'i Başkanı Halil Paşa tarafından Almanlar ile bir dizi görüşmeler yapılarak gizli bir andlaşma imzalanmıştı. Buna göre Almanya savaşa gireirse Osmanlı Devleti'de buna iştirak etmek zorunda kalacaktı. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s.412; Bu oldu bittiyi sonradan öğrenen bazı devlet adamları, Balkan savaşlarının yarasının henüz daha yeni sarılmakta olduğunu ileri sürerek, en az iki yıl daha savaşa girilmemesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, I, İstanbul 1991, s. 23.

⁸ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 36.

başta buğday olmak üzere toplanan ihtiyaç maddeleri ile İstanbul'dan sevk edilen hububat askeri alanda kullanılmak üzere depolanmaktaydı⁹. Bununla beraber, harbin başladığı Kasım ayının ilk haftalarında Canik'te toplanan Tekalif-i Harbiye hasılatı, doğu cephesinden kaçan mültecilerin ihtiyaçlarında kullanılmak üzere Trabzon'a nakledilmiştir¹⁰. Ahalinin temel ihtiyaç maddelerinin kanun gereği askeri ihtiyaçlara harcanması, savaşın uzun sürmesi halinde bölgede her an vukûbulacak iâşe buhranının habercisiydi.

Osmanlı hükümeti, seferberliğin ilanından sonra iâşe işleriyle ilgilenmek, halkın ve ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için 9 Ağustos 1914'de Harbiye ve Dahiliye Nezareti görevlilerinden müteşekkil hususi bir komisyon kurdu. Yalnız, seferberliğin ilanından sonra % 80'i tarımla uğraşan genç nüfusun askere alınması ziraatı olumsuz yönde etkilemeye başlamıştı. Devlet, 1285-87 (1869-1872) doğumluları terhis ederken 1288-1309 (1873-1894) doğumluları silah altına almıştı. Terhisler üreticileri sevindirirken, güz tohumlarının atılacağı sırada 20-29 yaş arasındaki ziraatle uğraşan genç nüfusun askere alınması bir sonraki zirâi istihşâlini tehlikeye sokmuştu. Trabzon vilayeti, Canik başta olmak üzere mülhâkata gönderdiği talimatta, tohumlukların silah altına alınmayanlara ektilmesi talimatını verdiyse de bu pek etkili olmamış ve vali vekili mevcut duruma çare bulunması amacıyla 9 Eylül 1914'te Dahiliye Nezareti'ne müracaat etmiştir¹¹.

Canik ahali Tekâlif-i Harbiye komisyonlarının isteği üzerine aynı zamanda -ziraatın vazgeçilmez birer unsuru olan- ellerindeki hayvanlarla çev-

⁹ BOA. *Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi* (DH.ŞFR) 47/20, Muhacerat-ı Umumiye Dairesi'nden Trabzon vilayetine tel 16 Kasım 1914 (27 Zilhicce 1332); Canik, Orta-Anadolu'nun limanı olması hasebiyle stratejik bir konumda bulunuyordu. Çorum, Amasya, Sivas ve Tokat'tan temin edilerek karayolu ile Sinop ve Samsun limanlarına getirilen gıda maddeleri buralardan kayıklar vasıtasıyla Trabzon'a nakledilmekteydi. 47/371, Tahrirat Dairesi'nden Samsun ve Sinop Mutasarrıflıklarına tel. 18 Kasım 1913 (19 Muharrem 1332); Canik Mutasarrıflığı, Trabzon için biriken erzakın sevki için belirli zaman aralıklarıyla Trabzon veya Sinop'tan yelkenli kayak veya motor istemekteydi. 47/61, İdare-i Umuriye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Trabzon vilayetine tel. 26 Ocak 1914 (28 Zilhicce 1332); Yine Ünye ile Canik arasındaki stokçu ve istifçilerden temin edilen erzak da Canik'ten motorlarla veya yelkenli kayıklarla Trabzon'a nakledilmekteydi. Bu nedenle Canik limanı faal bir konumdaydı; *Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye* (DH.İ.UM.E),73/18, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne şifreli telgraf. 16 Kasım 1914 (3 Teşrin-i Sâni 1330).

¹⁰ BOA.DH.ŞFR. 47/137, İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Canik'e tel 23 Kasım 1914 (5 Muharrem 1332).

¹¹ BOA.*Dâhiliye Nezâreti Siyâsi Kısım Belgeleri* (DH.SYS), 123-9/21-2 (10), Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezaretine tel. 9 Eylül 1914 (24 Ağustos 1330).

redede askeri noktalara yük de taşımaktaydı. Köylüler bir taraftan 1914 yılı harmanını kaldırırken, diğer taraftan da Havza, Kavak ve Kadamut köyüne askeri erzak ve mühimmat nakliyatı yapmakla mükellef tutulmuşlardı. Yine kayıklarla Trabzon'a gönderilecek Canik hasılatının, çevreden limana taşınması için ahali mükellef tutulmuş ve karşılığında da arpa ve buğday ekiminde kullanmak üzere tohumluk almak için kendilerine dağıtılmak üzere Mutasarrıflık emrine 300 bin kuruşluk havale gönderilmiştir¹².

Ziraat harici uzun yollarda yük taşımak için kullanılan hayvanların tırnakları zedelenmiş ve akabinde salgın bir şekilde çıkan "şab hastalığı" hayvanları güçsüz ve taksiz bırakmıştı. Bunun yanında 1914 yılı sonlarında havaların iyi gitmemesi sebebiyle ahali zirâi faaliyetlere ancak Kasım ayı ortalarında başlayabilmişti. Tarlalara atılacak tohumun da kıt olması üreticileri tamamen zor bir durumda bırakıyordu. Bu durum ertesi yıl hasılatın iyi olmayacağını işaretliydi. Bunun üzerine Canik Ziraat Müdürlüğü, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne durumu bildirerek üreticiyi zor durumda bırakan nakliye meselesinin halledilmesini ve muhtaç çiftçilere tohumluk dağıtılmasını talep ederek aksi takdirde gelecek seneki mahsulün önceki senelerin derecesine ulaşamayacağını bildirmiştir¹³. Bütün cephelerde yoğun bir savaş ortamına girildiğinden, askeri faaliyet ve sevkiyata ağırlık verilmeyle birlikte askerin ve halkın iaşesinin temeli olan ziraatın da ihmal edilmesi beklenemezdi. Bu nedenle Dahiliye Nezareti 17 Ocak 1915'de Canik Mutasarrıflığı'na yaptığı tebliğatta askeri faaliyetlerin sekteye uğratılmaması şartı ile, köylülerin elinde ziraati yapacak kadar nakliye vasıtasının bırakılmasını tavsiye etti¹⁴.

Dahiliye Nezareti 18 Ekim 1914'de bütün vilayetlere gönderdiği emirle ahalinin tohumluk ihtiyaçlarını karşılayabileceğini bildiriyordu. Fakat Canik başta olmak üzere Trabzon bölgesinde söz konusu ambarlar henüz teşkil edilmemişti. Bu nedenle ihtiyacı Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü vasıtasıyla karşılanması yoluna gidildi¹⁵. Trabzon vilayeti bölgede tohumluk ihtiya-

¹² BOA.DH.İ.U.M.E/33-70, Trabzon valisi Cemal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel. 16 Ocak 1915 (3 Teşrin-i Sâni 1330).

¹³ BOA.DH.SYS. 123-9/21/2 (4), Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat 16 Ocak 1915 (3 Kânûn-ı Sâni 1330).

¹⁴ BOA.DH.SYS. 129-9/21-2 (16), Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 17 Ocak 1915 (4 Kânûn-ı Sâni 1330); Dahiliye Nezareti'ne bu yönde vâki şikayetler gelmiş olacak ki, 27 Ocak 1914'de gönderdiği bir yazıyla önceki emrini tekrarlamıştır. 123-9/21-2 (7), Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 27 Ocak 1914 (27 Kânûn-ı Sâni 1330).

¹⁵ BOA.DH.SYS. 123-9/21-2 (2), Trabzon valisi Cemal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel. 11 Aralık 1914 (29 Teşrin-i Sâni 1330).

cını karşılamak için 1.507 bin liralık bir tahsisata ihtiyaç duyuyordu¹⁶. Neticede vilayet emrine bölgedeki kaza ve nahiyelere dağıtılmak üzere talep edilen meblağ 30 Ocak 1915'te gönderildi¹⁷. Söz konusu tahsisat ile bölgenin ihtiyacı nisbeten azalmış ve üreticileri rahatlatılmıştır.

Karadeniz'in deniz yolu ulaşımının tehlikeli bir hale gelmesinden sonra 1915 yılı başından itibaren Canik'ten Trabzon'a bu yolla yapılan nakliyat durduruldu. İaşesi Canik'ten gelecek erzaka bağlı bulunan Trabzon'un bu tarihten sonra erzak ihtiyacının had safhaya ulaşması ve açıkların olması mukadderdi. Trabzon'a gönderilecek erzakta yığılma olunca Canik'teki depolarda bekleyen sabun, peksimed, arpa, un, yulaf, buğday, bulgur ve şekerin bir kısmı Üçüncü Ordu'ya sevk edilmek üzere Sivas'taki menzil ambarlarına nakledildi¹⁸. Rusların Karadeniz kıyılarını bombardımanı hafifletmesi üzerine Mart 1915 başından itibaren Trabzon'a peyderpey zahire gönderilmesine tekrar başlanmıştır¹⁹. Yine, Canik limanına çevreden mal taşıyan nakliye araçları Sivas'ta bulunan Üçüncü Ordu emrine tahsis edildi²⁰. Bu nakliye vasıtaları Ulukışla-Erzurum yoluyla askeri birliklere erzak taşımacılığında görevlendirileceklerdi²¹.

1 - Ziraatle Uğraşan Amele Taburlarının Sivas'a Çağırılması Meselesi

1915 yılı itibariyle Canik ve kazalarında iaşe kıtlığı ile ilgili bir probleme rastlanmamaktaydı. Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum'dan temin edilen buğday ile Canik'in köylerinde üretilen mısır ve sair mahsûlât ile ahalinin geçimleri temin ediliyordu. Harbin ilanından sonra genç nüfusun cephelere gitmesi sonucu sancak dahilinde ortaya çıkan iş gücü açığı amele taburlarıyla kapatılmaya çalışılıyordu.

¹⁶ Nezaret söz konusu teklifi 2 Aralık 1914'de Maliye Nezareti'ne göndermiştir. BOA. DH.SYS. 123-9/21-2 (1), Dahiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne tel. 2 Aralık 1914 (19 Teşrin-i Sâni 1330).

¹⁷ BOA. DH.SYS. 123-9/21-2(11), Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tel. 4 Şubat 1915 (22 Kânûn-ı Sâni 1330); Aynı meblağdan verilmek üzere Niksar ve Reşadiye'den alınan tohumluk Aybastı kazasında üreticilere dağıtılmıştır. 123-9/21-2 (14), Dahiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne tel. 31 Ocak 1915 (18 Kânûn-ı sâni 1330).

¹⁸ BOA.DH.ŞFR. 50/117, Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 27 Şubat 1915 (12 Rebi'u'l-âhır 1333).

¹⁹ BOA.DH.ŞFR. 50/167, Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 4 Mart 1915 (17 Rebi'u'l-âhır 1333).

²⁰ BOA.DH.ŞFR. 50/52, Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 20 Şubat 1915 (5 Rebi'u'l-âhır 1333).

²¹ BOA.DH.ŞFR. 50/51, Dahiliye Nezareti'nden tel. 20 Şubat 1915 (5 Rebi'u'l-âhır 1333).

Ancak Üçüncü Ordu kumandanlığı, Canik'te ziraatle meşgul olan üç amele taburunu yol çalışmalarında görevlendirmek üzere Sivas'a çağırdı. Savaşın başlamasından itibaren gönderilen 10 binden fazla insanın büyük çoğunluğu da Sivas amele taburlarında görevlendirilmişti. En son 1915 yılı Ocak ayı içinde Müslüman ve gayr-ı müslimlerden oluşan 3 bin kişi bu maksatla gönderilmiş bulunuyordu. Söz konusu ziraatle uğraşan amele taburlarının Sivas'a gönderilmesinin ileride Canik'te iaşe buhranına sebep olacağı düşünülüyordu. Çünkü, Harbiye Nezaretü'nin emriyle Lazistan kumandanlığı emrinde görevlendirmek üzere Canik'te 50 yaşından küçük eli silah tutan bütün erkekler silah altına alınmıştı. Ayrıca 1313 doğumlular (18 yaşındakiler) askere sevk edilmiş ve 1314 doğumluların da askere sevk edilmek üzere muayenesi yapılmıştı. Bu nedenle ziraatın bütün yükü söz konusu amele taburlarının üzerinde kalıyordu. Canik Mutasarrıfı Kemal Bey, Sivas vilayetinden kendisine ulaşan bu yöndeki isteği, Canik'te ziraati sekteye uğratacağı ve halkı zor durumda bırakacağı nedeniyle şiddetle reddederek, karardan vazgeçilmesi için 23/24 Şubat 1915'te Dahiliye Nezaretü'ne müracaat etti²².

Dahiliye Nezaretü, Sivas vilayetine 24 Şubat 1915'te gönderdiği telgrafla, talep edilen üç amele taburunun ziraat mevsiminin sonuna kadar Canik'te kalmasının uygun olacağını bildirdi²³.

Sivas valisi Muammer Bey, Dahiliye Nezaretü'ne 26 Şubat 1915'te gönderdiği cevabi telgrafta Canik livasının tohumluğuna kadar tüm zahiresinin Sivas vilayetince karşılandığını, zaten talep edilen amele taburlarının ziraat alanında istihdam edileceğini bildirdi²⁴.

Bunun üzerine, Dahiliye Nezaretü 4 Mart 1915'te Harbiye Nezaretü'ne bu konuda bir yazı göndererek, Üçüncü Ordu'nun ihtiyaç göstererek Canik'te görevli amele taburlarını talep ettiğini, fakat Canik Mutasarrıflığı'nın da bu taburlara ihtiyaçları olduğunu belirttiğini söylemiş, bu taburların hangi böl-

²² BOA.DH.İ.UM.59/3 (1/17)-11, Canik Mutasarrıfı Kemal Bey'den Dahiliye Nezaretü'ne şifreli tel. 23 Şubat 1915 (10 Şubat 1331); 59/3(1/17)-8, Canik Mutasarrıfı Kemal Bey'den Dahiliye Nezaretü'ne şifreli tel. 24 Şubat 1915 (11 Şubat 1331).

²³ BOA.DH.İ.UM.59/3 (1/17)-1, Dahiliye Nezaretü'nden Sivas Vilayeti'ne tel. 24 Şubat 1915 (11 Şubat 1331); 59/3(1/17)-7, Dahiliye Nezaretü'nden Sivas Vilayeti'ne tel. 26 Şubat 1915 (13 Şubat 1331).

²⁴ BOA.DH.İ.UM.59/3(1/17)-6, Sivas valisi Muammer Bey'den Dahiliye Nezaretü'ne tel. 26 Şubat 1915 (13 Şubat 1331); 59/3(1/17)-5, Dahiliye Nezaretü'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 27 Şubat 1915 (14 Şubat 1331); 59/3(1/17)-4, Canik Mutasarrıfı Kemal Bey'den Dahiliye Nezaretü'ne tel. 1 Mart 1915 (16 Şubat 1331).

gede görevlendirileceği meselesinde Nezaret'in karar vermesini istemiştir. Ayrıca bu konuda Üçüncü Ordu kumandanlığına da katı bir emir verilmesini istemiştir²⁵.

Bu sırada Ticaret ve Ziraat Nezareti de Harbiye Nezareti nezdinde söz konusu taburların ziraat işlerine devam etmesi için Canik'te bırakılmasını istemiştir. Nezaret, kendisine yapılan bu yöndeki teşebbüsler sonucu Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkireyle amele taburlarının Canik'te bırakılmasının kararlaştırıldığını ve bu yöndeki emrin Üçüncü Ordu kumandanlığına bildirildiğini ifade etmiştir²⁶. Durum 12 Mart 1915'te Canik Mutasarrıflığı'na tebliğ edildi²⁷. Böylece ziraatı olumsuz yönde etkileyecek bir gelişme engellenmiş oldu.

2 - 1915 Yılı İaşe Durumu

Canik'te genç nüfusun büyük oranda askere gitmesine rağmen, gerek amele taburları ve gerekse ahalinin gayretleri sonucu 1915 yılı yaz ziraatinin, önceki seneler gibi verimli olması tahmin ediliyordu²⁸.

Fakat Canik, sadece kendi ihtiyaçlarıyla başbaşa kalmıyor, Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereği ihtiyaç fazlası olarak tespit edilen erzaklara Harbiye Nezareti'nce el konuluyordu. Bu nedenle, doğuda Ruslara karşı çetin bir savaş veren Üçüncü Ordu'ya bağlı olan askerlerin iaşesi için Canik'ten sürekli erzak gönderilmekteydi. 1915 yılının ilk yarısında Üçüncü Ordu'daki erzak ihtiyacı had safhaya ulaşmıştı. Canik Mutasarrıflığı, Harbiye Nezareti'nin 23 Mart 1915 tarihli yazısı doğrultusunda Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereği ve satın alma suretiyle temin ettiği erzak maddelerini Erzurum'a sevk etmek üzere Sivas'a göndermiştir²⁹. Bu şekilde, Üçüncü Ordu'ya Canik bölgesinden devamlı ihtiyaç maddeleri gönderiliyordu. Harbiye Nezareti vilayetlere gönderdiği yazılarda "*her türlü vesilelere müracaat ederek Üçüncü Ordu'ya erzak sevkiyatının artırılmasını*" talep etmekteydi³⁰.

²⁵ BOA.DH.İ.U.M. 59/3(1/17)-3, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkire 4 Mart 1915 (18 Şubat 1331).

²⁶ BOA.DH.İ.U.M.59/3 (1/17)-2, Başkumandanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire, 10 Mart 1915 (25 Şubat 1331).

²⁷ BOA.DH.İ.U.M. 59/3(1/17)-1, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 12 Mart 1915 (28 Şubat 1331).

²⁸ BOA.DH.İ.U.M.59/1(1/119, Canik Mutasarrıfı Süleyman Necmi Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel. 16 Nisan 1915 (3 Nisan 1331).

²⁹ BOA.DH.ŞFR.51(132), Harbiye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 25 Mart 1915 (9 Cemâziye'l-evvel 1333).

³⁰ BOA.DH.ŞFR.48(325), Harbiye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 7 Haziran 1915 (24 Şa'ban 1333).

Canik'ten, kendisine erzak sevki yapılan diğer bir bölge ise, Rus bombardımanı sırasında sevkiyatın bir müddet durduğu Trabzon'du. Canik'ten her gün 20-25 kayak dolusu erzak Trabzon'a gidiyordu. Fakat, havaların iyi olmadığı zamanlarda bir kayak üç günlük yolu ancak 20-25 günde alabildiğinden iaşesi büyük ölçüde Canik'ten gelen erzaka bağlı olan Trabzon'da birkaç günlük zahire gecikmesi, fiyatların anormal yükselmesine sebep oluyordu. Trabzon valisi Cemal Bey'in durumu Dahiliye Nezareti'ne iletmesi sonucu, Canik'teki *vesikalı* kayıklar yalnızca ahalinin ihtiyaçlarını taşımak üzere Canik-Trabzon arasında görevlendirildi³¹. Askeri ihtiyaçları ise sayıları 330'u bulan farklı kayıklar taşımaya başladı³².

Üçüncü Ordu'nun kontrol ettiği alanın çok geniş olması ve bu bölgenin aynı zamanda Ruslar ile sıcak çatışma içinde bulunması iaşe giderlerini de ciddi boyutlara ulaştırmaktaydı. Askerin erzak gideri yanında yaklaşmakta olan kış için ambarlarda depolanmak üzere hazırlık da yapmak gerekiyordu. Bu nedenle, Üçüncü Ordu iaşe mütukasını ihtiva eden Trabzon vilayeti Bayburd ambarına, Sivas vilayeti Erzincan ve Bayburd ambarlarına, Diyarbakir ve Ma'muretülaziz vilayetlerinin ise Erzincan, Muş ve Kiği ambarlarına erzak göndermeleri gerekmektedir. 1915 yılı Ekim ayı itibariyle ambarlardaki mevcut stok miktarının kış ihtiyacını karşılayacak seviyede olmaması sebebiyle yeniden söz konusu vilayetlere erzak irsâlâtına hız vermeleri tembihlendi³³. Bu durum, yani Tekâlîf-i Harbiye gereği ahalden iaşe temini yoluna gidilmesi, kış arifesinde ellerindeki hubûbatın ve ihtiyaçlarının alınmaya başlanması, diğer bölgelerde olduğu gibi Canik'te de yavaş yavaş iaşe sıkıntısına yol açmaya başlamıştı.

³¹ BOA.DH.İ.U.M. 82/1 (1-20)-1, Trabzon valisi Cemal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tezkire. 11 Temmuz 1915 (29 Haziran 1331); 82/1(1-20)-2, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 12 Temmuz 1915 (30 Haziran 1331).

³² Askeri erzak taşıyan kayıklar hava muhalefeti veya başka sebeplerle herhangi bir iskeleye yanaşması halinde ancak resmî vesikasını ibraz ettiğinde kendisine erzak ve kumanya veriliyordu. BOA.DH.ŞFR. 52(261), Muhaberât-ı Umumiye Dairesinden Trabzon ve Canik Mutasarrıflığı'na tel. 3 Eylül 1915 (23 Şevval 1333).

³³ BOA.DH.İ.U.M.82/2 (1/45)-5, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkire. 7 Ekim 1915 (24 Eylül 1331); Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilayetleri söz konusu ambarlara erzak gönderebilmek için para talep etmişlerdir. Ma'muretülaziz vilayetine 10 bin lira gönderilirken, Diyarbakir vilayetine de icabında kullanmak üzere bankada bir miktar para açık hesap olarak gösterilmiştir. 82/2(1-45)-4, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkire 29 Eylül 1915 (16 Eylül 1331); 82/2(1-45)-7, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkire. 16 Ekim 1915 (3 Ekim 1331).

Zaten, 1915 yılı mahsûlü Osmanlı Devleti genelinde normalin altına düşmüştü. İaşe stoklarının yeterince idareli kullanılmaması, alınan tedbirlerin kifâyetsizliği ve istihşâli teşvikte geç kalınması mevcut iaşe dengesini bozmuştu. Aynı yıl buğday ekim sahasında 4 milyon dönüm ve mahsûlde de % 30 gerileme olunca bütün memlekette iktisâdî darlık başgöstermeye başlamıştı³⁴. Neticede 14 Aralık 1915 tarihli bir kararla hububat gümrük resminden muaf tutularak Romanya'dan bir miktar buğday ithal edilmiştir³⁵.

Canik'te 1915 yılı sonlarında kısmî olarak erzak sıkıntısı belirmeye başlamıştı. Canik'in iaşesi kendi hâsılatıyla beraber Çorum başta olmak üzere Tokat, Amasya ve Merzifon'dan temin edilen mahsûle dayanıyordu. Bir de Canik, Trabzon ve Üçüncü Ordu emrine sürekli hubûbat veya erzak sevk ediyordu. Buralardan herhangi bir sebeple erzak gelmemesi kıtlığa sebep olabilirdi. Ayrıca Tekâlif-i Harbiye gereği ellerinden fazla malları alınan ahalinin en ufak bir darlıktan etkilenmesi mukadder görünüyordu. Nitekim, 1915 yılı Ekim ayında Çorum'dan zahire ihracatının kesilmesi Canik'te fiyatları hemen yükseltmeye başladı. Canik'e zahire ihracatının kesilmesi Trabzon'da da benzer tehlikenin vukubulacağı anlamına geliyordu. Bu nedenle, Canik mutasarrıfı Kemal Bey, Dahiliye Nezareti aracılığıyla yaptığı girişimler sonucu Canik'e zahire ihracatını sağladı³⁶. Yalnız, Çorum'dan bir kaçgün zahirenin gelmemesi sonucu fiyatların yükselmesi, bir buhran karşısında Canik'i zor günlerin beklediğinin işaretiydi.

3 - Trabzon'un İşgalinden Sonra Canik'in İaşesi

Sarıkamış hezîmetinden sonra Artvin, Borçka ve Acara ahalisinin büyük kısmı memleketlerini terk edip hicret etmişlerdi. Bu havaliden göç edenler kabileler halinde Trabzon'a gelmekteydiler. 1915 Şubat ayında şehrin bombardımanını müteakip Trabzonlu kadın ve çocuklar da göç kervanına katıldılar³⁷. Ruslar, Trabzon'a doğru yaklaştıkça işgal ettikleri yörelerin ahali onların zulmünden kaçarak, can, namus ve mallarını kurtarabilmek amacıyla hızlı bir şekilde göç ediyorlardı. Göç istikameti Trabzon üzerine oluyor ve gelenler sahil boyu Canik'e doğru sefil ve perişan bir halde yollara dökülüyor-

³⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, s.34.

³⁵ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, s. 43.

³⁶ BOA.DH.İ.UM.98/1(1-49)-2, Canik Mutasarrıfı Kemal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel. 4 Kasım 1915 (22 Ekim 1331).

³⁷ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu*, Samsun 1994,s.61.

lardı. Mart 1916 yılında Ruslar, Erzurum, Van ve Bitlis dışında Trabzon'a kadar olan bölgeyi kendi paylarına almalarını Petrograd protokolüyle müttefiklerine kabul ettirince Trabzon'a baskını yoğunlaştırdılar³⁸.

Rusların Trabzon'u işgal etmek üzere harekete geçmesi Canik'i zor durumda bırakmıştı. Çünkü, oradan kaçanlar muhacir olarak Canik'e akın ediyorlardı. Dışarıdan plansız ve programsız gelen bu insanlar zaten kendi kendine ancak yetebilen Canik'i iaşe temini yönünden güç duruma sokmaktaydı. Canik'e gelen muhacirlerin hepsinin burada iskân ve iaşelerinin temini imkân dışıydı. Bu nedenle gelen göçmenlerin bir kısmı Çorum, Amasya, Tokat, Sinop ve Sivas'a gönderilmekteydi. Buralardan da yerleştirilmek üzere daha ilerilere gönderiliyorlardı. Harp mıntukasından, herşeyini bırakarak aç ve sefil olarak yollara düşen bu insanların iaşeleri muhacirin tahsisatından karşılanıyordu³⁹.

Dışarıdan gelen göçmenler arasında ziraatle uğraşanlar olduğu gibi istila altına düşen şehir ve kasabalarda görev yapan memurlar da bulunuyordu. Gelen bu kimselere iaşelerini temin ve hayatlarını idame ettirebilmek için Canik Mutasarrıflığı bünyesinde aylık tahsisat verilmekteydi. Fakat her gün göçmen sayısının artması mali zorlukları da beraberinde getiriyordu. Zîra, bunların yanında Canik'te görev yapan memurlar ve asker ailelerine de aylık tahsisat verilmekteydi. 1916 yılı Mart ayında mali zorluk nedeniyle ödeme

³⁸ Sebhattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s.4.

³⁹ BOA.DH.ŞFR.61/113, İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti'nden Canik ve Çorum mutasarrıflıklarına tel. 26 Şubat 1916 (21 Rebi'ü'l-evvel 1334); Vilayet ve mutasarrıflıklar bünyesinde bulunan boş evler gelen muhacirlere tahsis ediliyordu. 65/37, İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 19 Nisan 1916 (17 Şa'ban 1334); 1916 yılı başlarında her taraftan Anadolu'ya göçmen gelmesi üzerine hükümet, bunlara daha iyi hizmet verebilmek için bazı önlemler alma yoluna gitti. Mevcut İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti, Mart 1916'da mülhak bir bütçeyi hâiz olarak Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti Umûmiyesi'ne dönüştürüldü. Kurumun genel müdürlüğüne de İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey tayin edildi. Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da...", s.72; Göçmenlerin, vatanlarının istilâdan kurtulmasına kadar daha az sıkıntıyla zamanlarını geçirebilmek için yeni birimin oluşturulmasından sonra Canik başta olmak üzere göçmen olan yörelerde Ermeni ve Ecnebi bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilmesi yoluna gidildi. Özellikle dul kadın ve çocukların mevcut durumdan fazla etkilenmemeleri için genç ve dul kadınlar evlenmeye teşvik edilirken, çocuklar ise Dârüleytam ve Öksüz Yurtları'na verilmeye başlandı. 63/142, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 30 Nisan 1916 (26 Cemâziye'l-âhur 1334).

yapamayan Canik Mutasarrıflığı, Maliye Nezareti'nden 20 bin liralık ek ödenek istemek zorunda kalmıştır⁴⁰.

18 Nisan 1916'da Trabzon'un Ruslar tarafından işgali, Canik yöresine doğru göçmen akınına daha da hızlandırdı. Gelen her göçmen kafilesi Canik'te hayat şartlarını ve geçimi zorlaştırıyordu. Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesi, diğer vilayetlere olduğu gibi Canik Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazılarda da gelen mültecilerin nakil ve işelerinin temin edilmesini, en çok nelere ihtiyaç duyduklarının İstanbul'a bildirilmesini istiyordu⁴¹. Fakat savaş, devleti bütün birimlerine kadar derinden sarstığından mültecilerin yönlendirildiği vilayetler kendi imkânlarıyla başbaşa kalıyorlardı.

Osmanlı hükümeti, cephelelerdeki ordunun ihtiyaçları, iktisadi darlık çekilen bölgelerin bu alandaki gereksinimlerinin giderilmesi ve harp bölgelerinden emin mıntukalara gelen mültecilerin işe meselelerini düzene koymak için bir dizi düzenleme yapmak zorunda kalmıştır. Bu amaçla 1 Mayıs 1916'da çıkan muvakkat bir kanunla, İstanbul'da Şehremini ve vilayetlerde valiler, gerekli gördükleri takdirde değirmen ve fırınlara el koymaya, ihtiyaç maddelerinin satış fiyatları ve usullerini tesbit etmeye yetkili kılındılar. 23 Temmuz 1916'da da İşe Kânun-ı Muvakkatı çıkarıldı. Bununla ordu ve halkın işesi için memleket bölgelere taksim edildi. Bu bölgelerden dışarıya zahire çıkarılması yasaklandı. Zahire alım satımı yapacak ve bunların kontrolünü sağlayacak olan bir heyet oluşturuldu. Bu heyet Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında olup Harbiye Nezareti Riyâset-i Umûmiye Reisi, Maliye ve Ticaret Müsteşarları, Ziraat Bankası Genel Müdürü ile Dahiliye Nazırı'nın uygun göreceği kişilerden oluşmaktaydı. Söz konusu heyet 3.5 milyon liralık bir ödenekle göreve başladı⁴².

⁴⁰ BOA.DH.İ.UM, 4/1(47)-2, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tel. 11 Nisan 1916 (29 Mart 1332); Söz konusu teklif Dahiliye Nezareti tarafından 12 Haziran 1916'da Maliye Nezareti'ne gönderilmiştir; 4/1(47)-1, Dahiliye Nâzırı Talat Bey'den Maliye Nezareti'ne tezkire. 12 Haziran 1916 (30 Mayıs 1332).

⁴¹ BOA.DH.ŞFR.66/154, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 5 Ağustos 1916 (5 Şevval 1334); Canik'teki bazı görevliler gelen mültecilere kötü muamele ediyorlardı. Bu konudaki şikâyetlerin İstanbul'a kadar ulaşması üzerine Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bu konuda Canik Mutasarrıflığı'nı uyararak, suçluların cezalandırılmasını ve neticenin genel müdürlüğe bildirilmesini istemiştir. 67/19, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 16 Ağustos 1916 (16 Şevval 1334).

⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, Ankara 1991, s. 536.

İaşe ile ilgili muvakkat kanunun çıkması meselelere tek yetkili olarak eğilen bir muhatap bulunması açısından olumlu bir gelişmeydi. Yapılan bu düzenleme en çok da Canik'i sevindirmişti. Çünkü, Tekâlif-i Harbiye gereği verilen ihtiyaç fazlası mallar ve gelen mültecilerle Canik tamamen iaşe buhranı ile karşı karşıya kalmıştı. Nitekim Ağustos 1916'da çekilen zahire kıtlığı Canik başta olmak üzere Ordu, Giresun ve Trabzon'u açlık tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Amasya'dan; Canik, Ordu, Giresun ve Trebolu ahalisinin ihtiyaçları için tüccarlar tarafından un toplanmaktaydı. Fakat bilinmeyen bir nedenle Amasya'dan un ithali yapılamayınca Canik'ten Giresun istikametine sevkiyat yapılamadı. Depolarda olan un, Canik halkının ihtiyacına harcandı. Yerli ve göçmen ahâli açlıkla karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Ordu, Giresun ve Trebolu'da "*bir dirhem bile*" un, buğday ve mısır kalmadığından buralarda sıkıntılar tahammülü imkânsız boyutlara ulaştı⁴³. Fakat, Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'in girişimi üzerine Sivas'tan un ve buğday temin edilmesiyle mevcut sıkıntı atıldı⁴⁴.

1916 yılında Canik'te iaşe teminini en çok zorlaştıran unsur harp bölgelerinden gelen göçmenlerdi. Aralık sonu itibariyle Samsun ve kazalarında 80 bin civarında göçmen bulunuyordu⁴⁵. Gelen göçmenlerin masraflarına karşılık belirli aralıklarla Muhacirin tahsisatından gönderilen paralar onların ihtiyaçlarına yetmemekteydi⁴⁶.

B - 1917 İAŞE BUHRANI

Amasya, daha önceleri bir sıkıntı çekmemesine rağmen, 1917 yılı başından itibaren iaşe sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Fakat buna rağmen toplanan

⁴³ BOA.DH.İ.UM.98/3(1/92)-1, Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel. 24 Ağustos 1916 (11 Ağustos 1332).

⁴⁴ BOA.DH.İ.UM.98/3(1/92)-2, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Sivas Valisi Muammer Bey'e tel. (24 Ağustos 1916 (11 Ağustos 1332).

⁴⁵ Gelen göçmenlerin 18 bini Samsun'da, 18 bini merkez kazası mülhâkatında, 4 bini Bafra'da, 18 bini Çarşamba'da, 1600'ü Terme'de, 7 bini Terme mülhâkatında, 18 bini Ünye'de ve 1.500'ü Fatsa kazalarında idi. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 127.

⁴⁶ BOA.DH.ŞFR.68/78, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 20 Eylül 1916 (22 Zilka'de 1334); Gelen göçmenler içinde geldikleri yerlerde devlet hizmetinde görevli olanlar Canik'de geçici olarak sevk, iaşe, iskân ve emsali işlerde yevmiyeli olarak istihdam edilmişlerdir. Ücretleri ise iskân masraflarından verilmiştir. 68/175, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 4 Ekim 1916 (6 Zilhicce 1334); Kasım 1916 tarihinden itibaren de Canik başta olmak üzere Sivas, Ankara, Trabzon, Konya, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde ve Bolu livalarında mülteci işlemlerinin sorumluluğu Erzurum valisi Mithat Bey'e verildi. 70/113, 26 Kasım 1916 (30 Muharrem 1335).

un ve zahireler peyderpey tüccarlar vasıtasıyla Canik'e gönderiliyordu⁴⁷. Buraya getirilen zahireler genelde tüketiciye fahiş fiyatla ulaşıyordu. Yol masrafları dahil 7.5 liraya mal edilen bir çuval un, 18 lira veya daha fazlaya satılıyordu. Bu durum korkunç bir pahalılaşmayı beraberinde getirirken özellikle muhacirler ve fakirler iâşe darlığı ile karşı karşıya kalmıştı. İâşe sıkıntısının ihtikâra yol açmasının sebebi, Amasya'daki iâşe darlığını fırsat bilen istifçi ve vurguncuların yapacakları ticaretten büyük kârlar elde etme düşüncesi idi. Canik Mutasarrıflığı, ahâliyi perişan edecek ve birkaç kişinin zenginleşmesine yol açacak bu vurgunculuğun önüne geçmek için Üçüncü Mıntıka İâşe Riyaseti ve Merkez İâşe Heyeti Reisi olan Dahiliye Nazırı nezdinde yaptığı girişimler sonucunda bir takım önlemler aldı⁴⁸.

1917 yılı Mayıs ayı başlarında alınan bu önlemlere göre, Canik'e un ve zahire taşıyacak tüccarlar mutasarrıflıktan, yetkili olduklarına dair vesika almak mecburiyetinde bırakıldılar. Tüccarlar topladıkları zahirelerin miktarlarını, maliyetini ve nakliye ücretlerini mutasarrıflığa bildirmek zorundaydılar. Tüm bu işlemlerin sağlıklı yürümesi ve ahaliye ucuz ekmek ve iâşe temin edebilmek için tüccarların alış-verişlerini kontrol altında tutmak amacıyla Canik'ten "emin" ve "mu'temet" bir memur Amasya'ya gönderildi. Görevlendirilen bu kimse, Amasya livasının tayin edeceği aynı yetkileri haiz bir başka memurla ortak çalışacak ve fiyatları kontrol altında tutmak amacıyla Canik Mutasarrıflığı'na sürekli rapor gönderecekti⁴⁹.

Bu gibi tedbirlerle ithal edilen zahirenin aşırı fiyatla satulmasından doğan buhran kısmen de olsun önlenmeye çalışılırken, bu sırada merkeze bağlı ilçelerde de bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı. Çarşamba'nın yüksek köylerinde, bir önceki sene mahsûl verimli olmadığından, tohumluğunu ayıran ahalinin elinde yemeklik mısır kalmamıştı. Bu nedenle yüksek köylerde ahali açlıkla başbaşıydı. Bu köylerden en fazla sıkıntı içinde bulunan Yoncaoğlu Köyü

⁴⁷ Merzifon Belediyesi, Canik'e gönderilmek üzere toplanan 400 çuval una el koymuştur. Canik mutasarrıfı, Dahiliye Nezaretî'ne müracaat etmesine rağmen el konulan unları alma imkânı olmamıştır. Hatta kendisine, söz konusu unların, Canik Nokta Kumandanlığından verileceği söylendiği halde, verilen sözde durulmaması onu çileden çıkarmış, "bu memlekette kanunla nizamla halkı doyurmak nasıl kâbil olacaktır" diye tepkisini ortaya koymuştur. BOA.DH.İ.UM.E./35(62), Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezaretî'ne tel. 24 Haziran 1917 (24 Haziran 1333).

⁴⁸ BOA.DH.İ.UM.E./32 (53)-3, Sivas valisi Süleyman Necmi Bey'den Dahiliye Nezaretî'ne tel. 29 Nisan 1917 (29 Nisan 1333).

⁴⁹ BOA.DH.İ.UM.E./32(53)-3, Dahiliye Nazırı vekili Cavid Bey'den Canik Mutasarrıflığı'na tel. 1 Mayıs 1917 (1 Mayıs 1333).

muhtarı Ali ile Karakaya Köyü muhtarı Hasan, Dahiliye Nezareti'ne müracaat ettiler (17 Mayıs 1917). Buna göre, kışlık mahsüllerinin çıkmasına kadar geçimlerini temin için iki aylık ihtiyaçlarına karşılık 36 bin kıyye (46.800 kg.) yemeklik mısır istemektedirler⁵⁰. Aynı maksatla Çarşamba kaymakamlığı da Nezarete müracaat etmiştir. Bunun sonucunda, Sivas'ta bulunan Üçüncü Mıntuka İaşe Riyaseti'ne bilgi verilerek Çarşamba'da ekmeçlik un sıkıntısı çeken köylere mısır gönderilmiştir⁵¹.

Bafra kazasında da 1917 yılı mayısına doğru erzak sıkıntısı had safhaya ulaşmaya başlamıştı. Depolarda ahaliye satılacak un miktarı 20-30 çuvala inmiş ve Vezirköprü'den temin edilmeye çalışılan zahire de tedarik edilememişti. Askeri memurlar A'şar Ambarı'ndan mîrî fiyatla ihtiyaçlarını gördüklerinden bu sıkıntudan en çok "*ufak maaşlı memurlar*" ve düşük gelirli aileler etkilenmekteydi. Mevcut sıkıntının bir ölçüde aşılabilmesi için, Canik Mutasarrıflığı askeri memurlar gibi mülkî memurlar ve düşük gelirli ailelerin de, A'şar Ambarı'ndan mîrî fiyatla ihtiyaçlarını temin etmesini Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Dahiliye Nazırı Talât Paşa, Maliye Nazırı Câvid Bey ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bu konuda 24 Mayıs 1917'de müracaatlarda bulunmuşsa⁵² da Harbiye Nezareti "*pek şedid olan ihtiyâc-ı askeri*" sebebiyle A'şar Ambarı'ndan mülkî memurlar ve düşük gelirli ailelerin mîrî fiyatla ihtiyaçlarını temin etmelerini kabul etmemiştir⁵³. Bu durumda Talât Paşa, Üçüncü Mıntuka İaşe Riyaseti'ne gönderdiği bir tel ile, mıntuka dahilinde bulunan Bafra'nın iaşesinin nasıl temin edileceğini sormuştur⁵⁴. Yani erzak sıkıntısının giderilmesi Canik Mutasarrıflığı'nın ve Bafra kaymakamlığının özel çabalarına kalmıştır.

1 - Mülteci Akınlarının Fiyatları Yükseltmesi

Canik'te çok sayıda mültecinin bulunması ve onların iaşe ve giderlerinin devletçe karşılanmaya çalışılması kuşkusuz fiyatları anormal derecede etkili-

⁵⁰ BOA.DH.İ.UM.E/33(64)-3, Karakaya muhtarı Hasan ve Yoncaoğlu köyü muhtarı Ali'den Dâhiliye Nezareti'ne tel. 17 Mayıs 1917 (17 Mayıs 1333).

⁵¹ BOA.DH.İ.UM.E/33(64)-2, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel. 22 Mayıs 1917 (22 Mayıs 1333).

⁵² BOA.DH.İ.UM.E/33(49)-1, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ve Maliye Nazırı Cevat Paşa'ya tezkire. 24 Mayıs 1917 (24 Mayıs 1333).

⁵³ BOA.DH.İ.UM.E/33(49)-3, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire. 29 Mayıs 1917 (29 Mayıs 1333).

⁵⁴ BOA.DH.İ.UM.E/33(49)-2, Harbiye Nazırı Talat Paşa'dan Üçüncü Ordu kumandanı Vehip Paşa'ya tel. 2 Haziran 1917 (2 Haziran 1333).

yordu. En azından gün geçtikçe çoğalan istifçi ve vurguncular, fiyatların artmasında etkili oluyorlardı. Bu nedenle Canik Mutasarrıflığı ihtiyaçların karşılanmasında güçlük çekmekteydi. 1917 Mayısında fiyatların aşırı derecede artması sonucu bir okka (1283 gr.) mısır ekmeği 20 kuruş ve buğday ekmeğinin okkası da 35 kuruşa yükselmişti. Aynı yıl İstanbul'da dağıtım tâbi ekmeğin kıyyesinin (1.300 gr) 2.5 kuruşa verildiği dikkate alınırsa bu durum tahammülü imkânsız bir görünüm arz etmekteydi. Gerçi İstanbul'da serbest piyasa ekmeğinin kıyyesi 18 kuruştur, ama yine de Canik'teki fiyatların irtifası memur, mülteci ve muhtaç insanları ürkütüyordu⁵⁵.

Mültecilere kişi başına 100 para (kuruşun kırkta biri) yevmiye verilmekteydi. Bu parayla bir kişinin kendisini geçindirmesi imkânsızdı. Belediye tarafından temin edilen un ve zahirenin fiyatları daha ucuza gelmekteydi. Meselâ, mısır ekmeğinin okkası 13 kuruştur. Fakat, çok sayıdaki muhacirin yanında düşkün insanların ihtiyaçlarının temini de işin içine girdiği için belediyenin satdığı ekmekler yetmemekteydi. Bu nedenle ahâli mecburen serbest piyasaya yöneliyordu. Muhacirlere verilen 100 para ile ancak "50 dirhem" (162.5 gr.) ekmek alınabiliyordu ki bu, bir insanın günlük ihtiyacını karşılamada yetersizdi. Canik Mutasarrıflığı, bir muhacirin iâşesini karşılayabilmek için yevmiyesinin 10 kuruşa çıkarılmasını istemekteydi. Fakat, harbin mali sıkıntısının ülkenin her tarafını aynı taziyette etkisi altına aldığı düşünülecek olursa, bu teklifin kabul edilmesi imkânsızdı. Çünkü sadece mülteciler değil, işsiz-güçsüz ahali, erkeği askerde bulunan aileler ve memurlar açlıkla karşı karşıya bulunuyorlardı⁵⁶. İşte bu nedenlerle Canik Mutasarrıflığı mültecilerin iâşesi için zahire denen bir şeyin kalmadığını ileri sürerek onlar ve diğer muhtaç kimselerin iâşelerinin temini için İâşe-i Umûmiye-i Merkez Heyeti Reisi (Dahileye Nezareti)'nden yardım istemekteydi⁵⁷.

⁵⁵ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s. 50; Canik'te fiyatların artması dışarıdan ihtiyaç kadar tüketim maddelerinin gelmemesinden kaynaklanıyordu. Mesela, 1917 Mayıs ayında Bafra Nokta Kumandanlığının, Canik Belediyesi'nce alımı yapılan sığırları göndermemesi ve el koyması bu alanda belirli bir süre darlık oluşturmuştur. Askerî ve sivil idareciler arasındaki irtibatlılık da bu darlığın oluşmasına kısmî etki yapıyordu. BOA.DH.İ.UM.E/33(74), Dahiliye Nâzırı Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya tezkire. 23 Mayıs 1917 (23 Mayıs 1333).

⁵⁶ BOA.DH.İ.UM.98/4(1/43)-4, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tel. 1 Haziran 1917 (1 Haziran 1333).

⁵⁷ BOA.DH.İ.UM.98/4(1-43), Nazır Talat Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Vehîp Paşa'ya tel. 27 Mayıs 1917 (27 Mayıs 1333).

Canik'te iaşe müzâyakasına sebep olan çok sayıda muhacirin göç yoluyla gelmesi, Dahiliye Nezareti'nin Trabzon valiliğine gönderdiği bir yazıyla önlenmeye çalışıldıysa da bunun önüne geçilemedi. Zira, firar suretiyle akınlar devam ediyordu⁵⁸. Hatta, Ordu'dan Canik tarafına muhacir geçirilmemesi yolunda Trabzon vilayetine tebl'gât yapılmasına rağmen, gelenlerin ellerindeki vesikalara eski tarihler atılarak yine sevkiyata devam edilmekteydi⁵⁹.

1917 yılı Haziran ayı itibariyle Canik'e gelen muhacirler iki kısma ayrılıyordu⁶⁰:

1- Daha önceden ve son iki-üç ay öncesine kadar gelenler: Bunlar tamamen iskân edilmiş, hastaların tedavileri çeşitli hastahanelerde yapılmıştır. Yetim çocuklar için 600 küsür kişilik Dârüleytam açılmış, çocukların üstleri giydirilerek mekteplere tahsil için gönderilmeye başlanmıştır. Bunlardan bir çoğu da asayışı temin edilen köylerde iskân edilerek kendilerine tohumluk verilmiştir.

2 - Mütemediyen Trabzon vilayetinden sevk edilmek ve firâr etmek suretiyle gelenler: Bunlar da mümkün olduğu kadar iskân edilmeye çalışılmış ise de iskân edecek bina ve verilecek zahire kalmadığından zor durumda bulunmaktadırlar.

Dahiliye Nezareti, Canik'in daha fazla bunalıma düşmemesi için, bu aşamadan sonra gelen muhacirlerin iaşe ve iskân edilmeyip istedikleri yerlere gitmeleri için başka yerlere sevk edilmesini istemiştir. Bundan sonra gelen muhacirler Heyet-i Sıhhiye'nin tayin ettiği gün kadar konaklama mahallerinde bekletilip ihtiyaçları giderildikten sonra serbest bırakılmaya başlanmıştır⁶¹.

Son gelen muhacir gruplarının Rumlardan boşalan köylere ve evlere iskân edilmeleri düşünüldüyse de asayişin olmaması sebebiyle Canik Mutasarrıflığı bu sorumluluğu üzerine alamayacağını bildirmiştir. Çünkü,

⁵⁸ BOA.DH.ŞFR.76(93), Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayetine tel. 12 Mayıs 1917(20 Receb 1335).

⁵⁹ BOA.DH.İ.UM.98/4(1/43)-4, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tel. 1 Haziran 1917 (1 Haziran 1333).

⁶⁰ BOA.DH.İ.UM.98/4 (1/43)-3, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tel. 1 Haziran 1917 (1 Haziran 1333).

⁶¹ Canik'ten sevk edilen göçmenler Bafra üzerinden Sinop veya Kavak-Havza yoluyla Çorum tarafına sevk edilmekteydi. İaşelerinin temini için güzergâhlarda dörder saat ara ile noktalar kurulmuştu. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*,s.127.

her gece köylerde baskınlar devam etmekteydi. Soygunlar, ırza tecavüzler, hırsızlık ve adam öldürmeler olmaktaydı. Asayiş sağlanmakla görevli Samsun ve Havalisi Kumandanlığı huzuru temin etmede yetersiz kalmaktaydı. Üçüncü Ordu tarafından Canik'in asayişinin sağlanması için teşkil edilen bu kumandanlık diğer mülki görevlilerle irtibatlı bir şekilde çalışmıyor ve bu nedenle de mutasarrıf tarafından tenkit ediliyordu. Mülki idarenin emrinde hiçbir kuvvet bulunmuyor ve jandarma ile diğer kuvvetlerin hepsi bu kumandanlığın emrinde vazife yapıyorlardı. Mutasarrıf Lütfi Bey, Samsun ve Havalisi Kumandanlığı'nı, eşkiyanın nasıl takip edileceğini bilmemekle, sancağın asayiş ile ilgili görüş alış verişinde bulunmamakla ve çalışmalarının neticelerinden kendilerine bilgi vermemekle tenkit etmekteydi. O, bu kuvvetlerin yedide biri zamanında kendilerine verilseydi bölgedeki asayiş sağlanabileceğini iddia ediyordu. Ayrıca, memleketin geleceği için ümitsiz olduğunu, işin hallolma zamanının gelip geçmekte olduğunu ve "*memleketin ne elim bir idâre içine yuvarlandığını*" belirttiikten sonra "*bir gün evvel bu memlekete hakiki ve meşrû bir idâre tayin edilmesini*" temennî etmekteydi (11 Haziran 1917)⁶².

Bütün önlemlere rağmen muhacir akını sürüyor ve onların ihtiyaçları her geçen gün çoğalıyordu. Yerli halkın da geçim sıkıntısı dikkate alındığında durum çekilemez bir hale giriyordu. Bu nedenle Canik'te yerli ve muhacir muhtaçların ihtiyaçlarının düzenli bir şekilde temini için köklü idari bir düzenlemeye ihtiyaç vardı.

2 - İaşe-i Umûmiye Kararnâmesi'nin Canik'te uygulanması

İaşe meselesini köklü bir düzene koyabilmek ve ihtikârı menederek ekonomik buhranı önlemek için hükümetçe bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu nedenle daha önce geçici olarak çıkarılan 1 Mayıs 1916 ve 23 Temmuz 1916 tarihli kanunların kapsamları biraz daha genişletilerek 5 Nisan 1917'de "*Gıda ve sair ihtiyaç maddelerinin satış ve Tevzî*" hakkındaki kanun çıkarıldı. Bu kanuna göre İstanbul'da, İaşe-i Umûmiye-i Merkez Heyeti, vilayetlerde İaşe Tâli Komisyonları kurulacaktı. İstanbul'da Şehremaneti, taşralarda ise belediyeler belirleyecekleri ihtiyaç maddelerine azamî fiyatlar koyabilmeye ve bunların satış usullerini tesbite yetkiliydiler⁶³.

⁶² BOA.DH.İ.UM.98/4(1/43)-5, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tel. 11 Haziran 1917 (11 Haziran 1333).

⁶³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4 ,s.536.

25 Nisan 1917'de de İaşe Kanunu'nun tatbik-i suretini gösterir bir nizamname yayınlandı. Buna göre kanunun tesbitini emrettiği bölgeler yeniden karara bağlandı ve ülke şu şekilde beş bölgeye ayrıldı⁶⁴:

Birinci bölge: İstanbul, Trakya, bütün Marmara çevresi, Ege vilayetleri, Eskişehir, Ankara, Konya ve Kastamonu.

İkinci bölge: Diyarbakır, Mamüretülaziz, Maraş, Urfa ve Antep.

Üçüncü bölge: Trabzon, Kayseri, Samsun ve Sinop.

Dördüncü bölge: Adana, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Cebel-i Lübnan ve İçel.

Harp sahnesi olan Erzurum, Van, Bağdat ve Basra bu taksimata dahil edilmemiştir.

Dağıtımdaki aksaklıklar ve suistimallere mani olunamaması nedeniyle 24 Mayıs 1917'de ihtikârî önlemek için geçici bir kanun çıkarıldı. Buna göre, malların yüksek fiyatlarla alınıp satılması ve tek elde biriktirilmesi yasaklandı. İhtikâr ile ilgili davalara Divân-ı Harb-i Örfî bakacaktı. İhtikâr suçunu araştırmak ve iaşe heyetinin işlemlerini denetlemek için Dahiliye Nezareti'nin başkanlığında bir heyet kuruldu⁶⁵.

Bu kanunun üzerinden iki-üç ay geçmeden 18 Ağustos 1917 tarihinde “İaşe-i Umûmiye Kararnâmesi” çıkarıldı⁶⁶. Dahiliye Nazırı Talât Paşa ile Harbiye Nazırı Enver Paşa arasındaki çatışmanında bu düzenlemeyi getirdiği söylenmekteydi. Çünkü bu kararnâmeye göre, İaşe Müdüriyeti Umumiyesi kurularak, mülga iaşe heyetinin bütün alacak ve borçları bu müdürlüğe devrediliyordu. Müdürlük bu sefer Harbiye Nezareti'ne bağlanıyor ve ilk defa olmak üzere sivil halk ile askeriyenin iaşe işleri birleştirilmiş oluyordu⁶⁷. İaşe ambarlarının ayrı ayrı teşkil edilmesi ve farklı memurlar atanmasının hazineli zarara sokacağı öne sürülerek, ambarlar birleştirildi. Fakat askerler ile sivillere yapılan dağıtımlar ayrı defterlerde tutulmaya başlandı⁶⁸.

⁶⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, s.45.

⁶⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.537.

⁶⁶ İaşe Kararnâmesi 28 maddeden mürekkeptir. *Düstûr*, c.10,2. terüp, İstanbul 1928, s. 558; İaşe Kânunu'nun çıkarılması sırasında Meclis-i Mebusan'daki müzakereler için bakınız: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3. cilt, Devre:3, İçtümâ 4, s. 56,82,129,168,198,235,444,510,541.

⁶⁷ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, s.46.

⁶⁸ BOA.DH.İ.U.M.20/4(2/75)-14, Harbiye Nezareti'nden tezkire 2 Haziran 1918 (2 Haziran 1334).

5 Nisan 1917 tarihli "Gıda ve sâir ihtiyaç maddelerinin satış ve tevzi" hakkındaki kanun çıktıktan sonra Canik'in bağlı olduğu üçüncü iâşe bölgesi olan Sivas'ta, yeni düzenlemeleri gözden geçirmek ve tevziatı buna göre yapmak amacıyla bir toplantı yapıldı. Canik Mutasarrıfı, Sivas'taki toplantıya yürürlüğe konan kanun gereği- İâşe Tali Komisyonu Başkanı sıfatıyla katılıyordu. Sivas'taki Mıntuka İâşe Heyeti müzakeresinde varılan karar gereği, hâsılât-ı umûmiyeden öşür çıktıktan sonra öşrün bir mislinin - tamamı geçen seneki öşür miktarı kadar olmak kaydıyla- ordu namına alınması, kalan hâsılâttan ziraatçilerin bir senelik yiyecek, yemlik ve tohumluğu çıktıktan sonra bâkîsinin İâşe Komisyonu adına mübâyaası kararlaştırıldı. Ayrıca iâşe tevziatı da vesikaya bağlanıyordu. Canik mutasarrıfı, önceki sene sancakta çok kıtlık çekildiğini, bu sene bol olması beklenen mısırın tamamının açlık içerisinde kıvranan ahalinin ihtiyaçlarına sarfedilmesi için Canik'ten ordu namına alım yapılmamasını istedi, fakat bu teklifi kabul görmedi. Mutasarrıf, sancağın kendi mahsûlüyle beslenmelerine imkân olmayan muhacirlerin iâşesi bol olan yörelere naklini de teklif etti. Fakat bu teklif de, yeterli nakil vasıtalarının olmadığı ve muhacirlerin yollarda telef olabilecekleri öne sürülerek, oldukları yerlerde kalmalarının daha evlâ olduğu ve mıntuka tarafından da ihtiyaçlarının teminine çalışılacağı sözü verilerek uygun bulunmadı⁶⁹.

Mutasarrıf, Sivas toplantısından sonra, yeni oluşumu uygulamak üzere 22 Temmuz 1917'de Canik'e geldi ve aynı gün çalışmalarına başladı. Bu zamana kadar sancakta bir iâşe komisyonu kurulmamıştı. Askerî hizmetten muaf olmak için birkaç zengin'in ortaklaşa oluşturdukları sermayeler ile mevcut bir şirket vardı. Bu şirket zahire ve erzak ithal etmeye çalışıyor, fakat fâhiş fiyatla sattıkları için iâşe buhranına sebep oluyordu. Söz konusu şirket hemen dağıtıldı. Yine belediye de kendi imkânlarıyla un ve zahire ithal edip ahaliye uygun fiyatla dağıtmaya çalışıyor, fakat bu yeterli olmuyordu. Ekmeğin fiyatı 40 kuruşa kadar çıkmıştı. Canik mutasarrıfı, bu şartlar altında 22 Temmuz 1917'de kanunun ön gördüğü şekliyle İâşe Tali Komisyonu'nu kurdu. Komisyon 23 Temmuz'da ilk toplantısını yaparak belediyenin elindeki ve sipariş ettiği un ve zahireleri bedeli üzerinden saun aldı. İlk icraat olarak kıyyesi 15 kuruştan ekmeğe satışına başlandı. Merkezin nüfusunu öğrenmek için 2-3 günlük bir çalışma neticesinde Canik merkezinin nüfusu tesbit edildi. Ayrıca liva genelinde köylere varıncaya kadar ziraatçı ve ziraatçı

⁶⁹ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-15, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânun-ı Sani 1334).

olmayan nüfus belirlendi. Bu sayımlar neticesinde 30 Temmuz'dan itibaren 11.657 büyük ve 4.700 küçük nüfus muhacire her gün ekmek tevziine başlandı. Bu şekilde piyasadan 16.357 müşteri çekildiğinden serbest piyasada ekmek fiyatları ucuzlamaya başladı. Canik'in kendi hâsılâtının mevcut işesine yetmemesi sebebiyle ordu mübâyaasından muaf olmak amacıyla, 12 Ağustos'ta Mıntuka İaşe Heyeti'ne tekrar mürâcaat edildiyse de bu istek yine reddedildi⁷⁰.

Temmuz sonlarında Mıntuka İaşe Heyeti reisi Vehip Paşa ve ikinci reis Necmeddin Bey yapılan çalışmaları tetkik için Canik'e geldiler. Merkez sancağın 15 günlük işesi için Amasya'dan 100 bin kilo zahire tedarik emri verdiler. Ayrıca Tokat'tan da 100 bin kilo zahire istenildiği zaman alınacaktı. Vehip Paşa beraberindeki heyetle Bafra'ya geçerek oranın işesi hakkında incelemelerde bulundu. Harmanlar döktürülerek Bafra'nın bir aylık işesi temin edildi. Oradan Çarşamba ve Trebolu'ya kadar uzanan güzergâhda incelemelere başlandı. Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarının işesi de aynı Bafra gibi geçici de olsa güvence altına alındı. Fakat Ordu, Giresun ve Trebolu'nun durumları çok kötüydü. Bu yörelerin geçen seneki mahsûlâtları da pek verimli olmamıştı. Ordu kazası Belediyesi zor şartlar altında da olsa Amasya ve Çorum sancaklarından zahire ithal etmek için bir teşkilât kurmuştu. Temin edilen zahireler işe fiyatından epeyce yüksek idi ama, içinde bulunulan durum gereği yine de ehven sayılıyordu. Trebolu kazasının ziratile uğraşan ahali daha az ve ihtiyacı da o kadar fazlaydı. Durumu tespit eden Vehip Paşa, daha önce Canik emrine tahsis edilen Tokat'tan ithal edilecek zahireyi söz konusu kazaların ahalinin ihtiyaçları için kullanma tâlimatı verdi⁷¹.

Vehip Paşa, bölgede incelemelerde bulunurken 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesi çıkarıldı. Bu nedenle Canik mutasarrıfı da he-

⁷⁰ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-15, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

⁷¹ Tokat'tan zahire getirilmesi hemen mümkün olmadığından, bu sırada Niksar ambarına gönderilmek üzere olan Karakuş nahiyesi zahiresi öşründen 100 bin kilo zahirenin kullanılmasına karar verildi. Tokat'tan temin edilen aynı miktardaki zahire de Niksar'a geçirecekti. Buna göre, 100 bin kilo zahirenin 30 bini Ordu, 60 bini Giresun, 5 bini Trebolu kazalarına ve 5 bin kilosunun da acil ihtiyaçlı olan bölgeye sevk edilmek üzere Ünye'de bırakılmasına karar verildi. Yalnız ileride kullanılmak üzere ayrılan 5 bin kilo zahire (Arpa) Ünye tohumluğuna kullanıldığından, bunun mukabilindeki mısır Trebolu'ya gönderildi. BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-16, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

yetle beraber Sivas'a giderek İaşe Kararnamesi gereği yapılacak yeni uygulamaları ve alınacak yeni kararları tesbit etmek için yapılan toplantıya katıldı. Toplantı sonunda Mıntıkaca takip edilecek hareketler tespit edildi. Birçok münakaşalar neticesinde şu kararlara varıldı⁷²:

1 İaşe namına, aynı öşür nisbetinde alımlar yapılacaktır.

2- Kendi iaşesini temin edecek derecede iaşesi olmayan ve menzil mıntukaları tarafından iaşe edilmeyen şu kimse ve grupların vesika mukâbilinde iaşe ambarlarından iaşeleri temin edilecektir: Memurlar, mülteciler, muhacirler, polisler, jandarmalar, şehid aileleri, tüm emekli memurlar, yetimler ve dul kadınlar, gece mektepleri, hapishaneler, hastahaneler, ziraatle iştigâl etmeyen ahaliden fakir ve serbest zahireden iaşelerini temine imkânı olmayanlar.

3- Ekmek veya zahire yardımı yapılan muhacirlere yevmiye dağıtılmayacaktır.

4- Mıntuka dahilinde serbest zahirenin kazadan kazaya nakli livanın, livadan livaya nakli de Mıntuka İaşe Riyâseti'nin kararına ve vesika vermesine bağlıdır.

Canik mutasarrıfı yakarıdaki kararların bazılarını muhalif kaldıysa da Amasya, Çorum ve Tokat'tan 100'er bin kilo zahire sözü alarak Sivas'tan ayrıldı. Vesikasız zahire naklini kazalara gönderdiği tamimle yasakladı ve tâlimatnameyi aynen uygulamaya başladı. Harmanlardan da yerli mahsûllerin alınmaya başlanmasıyla, Canik'te iaşe sıkıntısının azalacağı tahmin ediliyordu. Amasya, Çorum ve Tokat'tan satın alınacak zahireleri temin için Dahiliye Nezaretine müracaat edildi. Ayrıca Amasya ve Tokat'dan 200'er bin kilo zahire sözü daha alındı. Canik Mutasarrıflığı, söz konusu zahireleri ithal etme görevini müteahhidlere verirken, sancağın her tarafında dağıtılacağına ve fiyatlar üzerinde oynama yapmayacaklarına dair kendilerinden, Adliye Katipliği'nden tasdikli taahhütnameler almaktaydı. Zahire tedarik edecek müteahhitler şu hususları kefilleniyorlardı⁷³:

⁷² BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-17, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezaretine rapor. 15 Ocak 1918(15 Kânûn-ı sâni 1334).

⁷³ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-13, İaşe Talimatnamesi gereği Çorum, Tokat ve Amasya'dan zahire celbedecek tüccarların imzaladıkları senet.

- 1- Kendileri veya adamları vesika ile alım yapacaklardır.
- 2- Aldıkları zahireleri ilgili sancak yetkililerine tasdik ettirip, oradan alacakları dönüş vesikası ile Canik'e geleceklerdir.
- 3- Zahire alış fiyatlarını ilgili sancakta dönüş vesikasına kaydettireceklerdir.
- 4- Nakliye ücretini ilgili sancakta tasdik ettireceklerdir.
- 5- Zahireleri Canik Mutasarrıflığı'nın tesbit ettiği yerlerde esnafa satacaklardır. Yüzde on kârla satış yapılacak ve görevlilerce tasdik edilecektir.
- 6- Bir kişiye on kilodan fazla zahire satılmayacak ve alıcıların isimleri, verilen miktar bir deftere kaydedilecektir. Bu defterlerin sahifeleri Ticaret Odası tarafından mühürlenecek ve hükümet tarafından her zaman teftişe açık bulunacaktır.

7- Hükümet engellemedikçe zahire ithal edip satmaya mecburdurlar.

8- Taahhünameye aykırı hareket edenler mahkeme hükmüne gerek olmadan Samsun Belediyesi'ne 500 lira tazminat ödemek zorundadırlar.

Serbest zahire ile işe komisyonlarının iştigâli mevcut işe teşkilâtuna aykırı bir olaydı. Daha önce zahire işleriyle ilgilenen belediyenin efkâr-ı umûmiyede hüsn-i te'sir bırakmadığı dikkate alınarak doğacak suistimallerin önüne geçmek için zahire alımlarında Ticaret Odası'nın da nezareti şartı getirildi⁷¹.

Yeni düzenlemeler yapıldıktan sonra taahhünameleri alan tüccarlar zahire getirmek üzere Tokat, Amasya ve Çorum'a gitmeye başladılar. Amasya mutasarrıfı, alımların belirlendiği kazalardan yapılması şartını getirdi. Gittikleri kaza kaymakamları kendi ihtiyaçları olduğunu ileri sürerek tüccarların alımlarına engel olmaya başladılar. Bazıları da alımı yapılacak hubûbatı sınırlama yoluna gitti. Çorum mutasarrıfı, zahire tedariki imkânı olmayan iki kaza gösterdi ve daha önce alımı yapılan zahireyi vermedi. Sivas'ta bulunan Mıntuka İaşe Riyâseti, gösterilen bu engellemelere müdahalelerde bulunmadı. Hatta Çorum'da, Canik'ten giden tüccarlar vasıtasıyla tedarik edilen

⁷¹ Giresun kazası da Canik'teki yeni oluşumu örnek alarak Tokat, Amasya ve Çorum'dan zahire ithaline yönelik bir şirket kurdu. Kurulan şirketin sorumlulukları ve faaliyet alanları Canik'te müteahhitlerin taahhüdleriyle aynıydı. BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-17, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

zahirenin elverişli bulunanlarının tohumluk olarak, kalanının da işeye sarf edilmek üzere Çorum İaşe Komisyonu tarafından alınmasını emretti. Zahire ithali için giden, fakat kendilerine bütün zorlukların gösterildiği tüccarlar elleri boş dönerek, daha fazla zarara uğramamak için taahhütnameleri iade etmeye başladılar. Tüccarların bu seferinden sadece Amasya'da önceden tedarik edilen 15.375 kilo un getirebilmek mümkün olabildi. Bunun da 4.650 kilosu Giresun'a gönderildi⁷⁵.

Üçüncü Mıntuka İaşe Heyeti'nin Amasya'da yapılan değerlendirme toplantısında Canik'e getirmek üzere toplanmaya çalışılan zahirelerin engellenmesi görüldü. Burada alınan kararlar Canik'te ziraatçilerin tohumluklarının dışarıdan temini kararlaştırıldı. Mısır mahsulü de bol olduğundan ileride sancak dahilinde işe buhranı olmayacağı tahmin ediliyordu. Fakat mısır hasılatının ahalinin tüm ihtiyaçlarına yetişmesi imkânsız görünüyordu. Bol olduğu söylenen mısırın da kuruması ve ihtiyaca âmâde bir hale gelmesi uzun zamanı alacaktı. Zaten istihlâki yapılan mısırlar fırında kurutularak harcanıyordu. Bu nedenle Canik mutasarrıfı önceden alınması kararlaştırılan zahirelerin temin edilmesini istedi. Fakat Üçüncü Mıntuka İaşe Heyeti, Canik'in nüfusuyla ilgili bir cetvel gönderilmesini, hesapsız yapılacak tevziâtın bir ihtiyacı kapatabileceğini, diğer taraftan da daha büyük problemlere yol açacağını söylemekteydi. Haddizâtında Canik'in nüfusu ve ihtiyaçlıların listesi Sivas toplantısında mutasarrıf tarafından Mıntuka İaşe Heyeti'ne verilmişti. 1917 yılı Eylül'ü ortalarında Canik'te 22.480 kişinin işesi sağlanıyordu. Ayrıca muhtaç olduğu tesbit edilen 5.960 Rum'a da işe tevziâtı için hazırlık yapılıyordu. Yani, şayet dışarıdan zahire gelmezse Canik'te işe buhranı kaçınılmaz bulunuyordu⁷⁶.

İaşe talimatnamesinde, zahiresi bol olan mıntukalardan işe sıkıntısı olan bölgelere tedarik yapılması emrine rağmen Canik'e zahire temin edilememesi işe ambarından ihtiyaçlarını temin edeceklerle, serbest zahireden geçimini sürdürenleri açıklıkla başbaşa bıraktı. Nitekim, işe ambarından yardım alınamaması ve Çorum, Tokat ve Amasya'dan da zahire temin edilememesi nedeniyle 30 Eylül-1 Ekim 1917 tarihleri arasında Canik'te fırınlarda ekmek çıkmadı. Başta muhacirler olmak üzere memur ve muhtaç kesim bu arbe-

⁷⁵ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-18, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

⁷⁶ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-19, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

dede etkilenen kesimlerdi. Memurlara nüfus başına her gün büyüklere 400, küçüklere ise 200 gram un verilmekteydi. Canik'te başlayan bu buhran, şayet dışarıdan zahire getirilemezse mısırın kullanıma hazır hale gelmesine kadar devam edecekti⁷⁷.

Kaçak zahirenin de yasaklanması Canik'teki iaşe kıtlığını ciddi boyutlara taşımaktaydı. Canik Mutasarrıflığı, ahalinin zahire sıkıntısı ile başbaşa kalması üzerine Üçüncü Mıntuka İaşe Heyeti ve Dahiliye Nezareti nezdinde teşebbüse geçti. Amasya, Çorum ve Tokat'tan önceden söz verilen miktarda zahirelerin bir-kaç gün içinde acilen gönderilmesini istiyordu. İç bölgelerden talep edilen zahireler 650 bin nüfuslu Canik sancağında ancak geçici bir rahatlama yapabiliyordu. Zaten tüm bu kısa vadeli tedariklerle yerli mahsül mısır zamanının gelmesi hedefleniyordu⁷⁸.

Canik, ancak zor şartlar altında geçimini temin ederken ve bazen ekmek dahi çıkmazken, aynı zamanda Trebolu'ya kadar sahil boyu iaşe sevkiyatı da yapıyordu. Yapılan iaşe sevkiyatı, ahalinin ihtiyaçlarından kısılarak ve zor şartlar altında gerçekleştiriliyordu. Bu nedenle, Canik'te bulunan iaşe ambarı hiçbir zaman dolmamıştı. Bu çerçevede 18 Temmuz-7 Ekim 1917 arasında Giresun'a 358 çuval un, 66 çuval arpa, 39 çuval buğday ve 65 çuval mısır, 46.057 kilo mısır, Ordu'ya da 240 çuval un ve 10 çuval mısır gönderildi. Yine 15-22 Kasım tarihleri arasında da Ordu'ya 5.000 kilo arpa sevk edildi. Mısırlar Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarından ahalinin mahsülünden satın alınarak gönderilmiştir⁷⁹. Canik Mutasarrıflığı'nın emriyle toplanan bu mısırların Trebolu istikâmetinde gönderilmesine, kendi ihtiyaçlarını vermek istemeyen kaza kaymakamlıkları tarafından bazen engel olunuyordu. Çarşamba kaymakamlığı 1917 Mayıs ayında kazadan tertip edilen mısırların Giresun'a sevkine sadece bu sebeplerden dolayı engel olmuştur⁸⁰. Yine Canik'ten Giresun ahalisinin ihtiyaçları için gönderilen unları taşıyan şahıs-

⁷⁷ BOA.DH.İ.UM.E/39(40), Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tel. 30 Eylül 1917 (30 Eylül 1333); Nöbette kalan posta memurlarına iki ekmeğe verilmekteydi. E/39(69), Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Posta ve Telgraf Nazırı Haşim Bey'e tezkire. 4 Ekim 1917 (4 Teşrin-i evvel 1333).

⁷⁸ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-19, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

⁷⁹ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-20, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

⁸⁰ BOA.DH.İ.UM.E/33(78), Trabzon valisi Cemal Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne tel. 23 Mayıs 1917 (23 Mayıs 1333).

lar bu erzakı Terme'de satarak paraları zimmetlerine geçirmişlerdir⁸¹. Tüm bu engellemeler şiddetle takip edilmesine rağmen, söz konusu bölgelerdeki muhtaç ahali asıl mağdur olanlar olmuştur.

18 Ağustos İaşe Kararnâmesi'nden sonra memurlara da iaşe tevziatına başlanmıştı. İaşe dağıtımının meşakkatli bir duruma girmesi aylıkları yetersiz olan memurları epey zor durumda bırakıyordu. Zîra, 1917 yılı sonlarına doğru zahire kıtlığının doğurduğu ortamda fiyatların anormal derecelerde artması sonucu ekmeğin okkası 80-90 ve hatta 100 kuruşa kadar çıkmıştı. Bu durumda bütün mesaisi devlete hizmet olan memur, ölüm veya hırsızlıktan birisini tercihe zorlanmıştı. Sadece Canik merkezinde aynı tarihte 2732 memur ailesi bulunuyordu. Memurlarla birlikte iaşeleri her gün bilfiil ekmek verilerek temin edilen 23.250 muhacir ve muhtaçlar için, iç kesimlerden getirilen unlar Havza ve Canik değirmenlerinde öğütülüyordu. Yalnız, Eylül sonlarında iç kesimlerden zahirenin gelmemesi üzerine bu sefer Canik'teki askeriye ait fabrikalarda bu işlem görülmeye başlandı. Fakat, askeri fabrika yetkilileri günde 75 çuval ihtiyaca karşı ancak 50 çuval un verebileceklerini bildirince, muhacir, memur ve muhtaçlara da aynı Hıristiyanlar gibi arpa ekmeği vermek zarureti hasıl oldu. İaşe ambarlarında arpanın buğdaydan daha fazla olması da yetkilileri bu yönde karar almaya sevk etmişti. Nitekim 8 Ekim'den sonra dağıtılan ekmekler %30 arpa karışımı olarak ahaliye verilmeye başlandı⁸².

Fakat, Eylül sonlarında iç kesimlerden zahirenin gelmemesi sebebiyle, bütün tedbirlere rağmen ahalinin iaşesi genel olarak kaçak zahireye kaymaya başladı. Kaçak zahireden faydalananlar, muhacir, memur ve muhtaçların dışındaki kesimdi. Bunlar ticaretle uğraşanlar ve serbest meslek erbabıydı. Canik'in merkezinde aksaklıklara rağmen iaşe temini kısmen iyi gidiyordu. Terme, Çarşamba, Bafra, Ünye ve Fatsa'daki memur, mülteci ve muhacirlerin durumu ise bunlardan daha kötüydü. Onlar iaşe ambarlarından yardım almakla beraber çoğu zaman serbest piyasadan geçimlerini temin etmek zorunda kalıyorlardı. Fakat Ordu, Giresun ve Trebolu'dakilerin halleri ise gerçekten içler acısıydı. Canik'te olan iaşe darlığı buralarda en az on kat faz-

⁸¹ Terme'de unları satanlar mahalli görevlilerce tutuklandıktan sonra işkence gördüklerini iddia ederek şikâyetle bulundularsa da, yapılan tahkikatlar sonucu bu iddiaların asılsız olduğu anlaşılmıştır. BOA. DH. İ. UM. E/37/58, Trabzon valisi Cemal Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne tel. 29 Mayıs 1917 (29 Mayıs 1333).

⁸² BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-21, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

laydı. Bu bölge ahalisinin elinde geçimlerini sağlayacak fındıklarından başka bir şey bulunmuyordu⁸³.

İç kesimlerden zahire getirilmesi işi gerçekleşemeyince Canik'in kaza ve köylerinden mısır temini için çalışmalara başlandı. Özellikle Terme ve Çarşamba kazaları mısır istihşâli açısından zengin bir bölgeydi. Toplanan mısırların öşrü çıktıktan sonra, ahali ihtiyacı nisbetinde ayırıyor ve arta kalan ordu ihtiyacına alınıyordu. Aralık 1917'ye geldiği halde mısırların daha henüz kurumamış olması, artık mısıra dayanan muhtaçlara yönelik ekmek tevziatını olumsuz etkilemeye başlıyordu⁸⁴. Mısır'ın kurumamış olmasından dolayı fırınlarda kurutulmak suretiyle koçan halinde alınması çalışmalarına gidildi. Bunun için tetkiklerde bulunmak üzere Çarşamba ve Terme'ye heyet gönderildi. Şayet mısır alımı yapılmazsa iaşe ambarından muhtaçlara ekmek tevziatı yapılamayacağı bildirilmekteydi⁸⁵. Zira iaşe ambarındaki stoklar da tükenmek üzereydi. 15 Ocak 1918 tarihinde Canik iaşe ambarında 20.038 kilo arpa ve sebze ile 1714 kilo mısır ancak kalmıştı⁸⁶. Bu rakamlar, her gün yirmibinin üzerinde insana ekmek dağıtan sancağın hangi şartlar altında hizmet verdiğini göstermeye yetiyordu.

3 - Canik İaşe Ambarı'nın Faaliyetleri

18 Ağustos 1917 tarihli İaşe Kararnamesi'nden sonra Canik iaşe ambarı, livadaki çok sayıda muhacir ve iaşeye muhtaç memurlar ve düşkünler sebebiyle faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir döneme girmişti. Özellikle Eylül ayından itibaren başlayan iaşe kıtlığı bu ambardan yapılan tevziatı daha da önemli kılıyordu.

Bu ambardan 27 Aralık 1917- 5 Ocak 1918 tarihleri arasında Sancak memurları, askeriyeden: mütekâidler, yetimler, dul kadınlar ve şehid aileleri, mülkiyeden: mütekaidin, yetimler ve dul kadınlar, İmamlar ve vakıf mütevellî-

⁸³ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-22, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne rapor. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334). 1918 yılı ilkbaharında Giresun ahalisi tohumusluk ve zahire yokluğundan ölümle başbaşa bulunuyordu. Fiyatlar da aşırı derece yükselmişti. Bu nedenle zahire ihtiyaçları karşılanıncaya kadar, ambarlarda mevcut fındık posaları belediyeye devredilerek halkın istifadesine sunuldu. 2-39/20-30, Dahiliye Nezareti'ne tel. 24 Mayıs 1918 (13 Şaban 1336).

⁸⁴ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-30, Üçüncü Ordu kumandanlığından tel. 20 Aralık 1917 (20 Aralık 1333).

⁸⁵ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-29, Üçüncü Ordu kumandanlığından tel. 2 Ocak 1918 (2 K. sâni 1334).

⁸⁶ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37), Karar lâhıkası. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

leri, mahalle ihtiyar heyetleri, Cemiyetlerden: Müdâfaa-i Mülkiye, Ticaret Odası, Donanma Cemiyeti üyeleri, hastahane hademeleri, Osmanlı Bankası memurları, Konsolos ve Ecnebîler, Reji memurları, muhacir ve mülteciler, Dârüleytamlar, Menzil hastahaneleri, hapishaneler, Himâye-i Etfâl Şefkat Yurdu ve Jandarmalara toplam 89.135 kilo erzak dağıtılmıştır.

İaşe ambarından söz konusu kişilerden büyüklere 320 gram ve küçüklere ise 160 gram mısır ekmeği verilmekteydi. Bu miktar 28 Aralık 1917 tarihinden sonra büyüklere 400 ve küçüklere 320 gram olmak üzere artırılmıştır. Ayrıca Aralık 1917'de muhtaçlara 11.150 kilo da balık dağıtılmıştır⁸⁷.

Aralık 1917'de memurlara iaşe tevziâtı devam ederken, zahire ktlığı bahane edilerek muhacirlere yalnız 10 günlük arpa dağıtımı gerçekleşmiş ve yerli muhtaç ahaliye ise hiçbir dağıtımda bulunulmamıştır. Dağıtım yapılmamasına sebep, mısırın henüz kurutulmadığından alımının yapılmamış olması gösterilmiştir. Bu nedenle muhacirler fiyatların pahalı olduğu serbest piyasadan ihtiyaçlarını temin yoluna gitmişlerdir. Üçüncü Mıntka İaşe Heyeti Reisi Vehip Paşa, Canik İaşe Ambarı'ndan yalnız memurlar ve ailelerine dağıtımın yapılması, buna karşılık muhacir ve yerli muhtaçların zaruret içerisinde bırakılmasını önlemek için, İaşe Ambarı'nın komisyonun bütün üyelerinin iştirakiyle açılmasını ve eşit dağıtım yapılması şartını getirmiştir (Ocak 1918). Buna göre, ambardan dağıtılacak aylık zahireler komisyonun huzurunda çıkarılacak, işlemler deftere kaydedildikten sonra mühürlenecekti. İaşe komisyonuna ait mühürlerin birisi askeri azada diğer ikisi ise sivil görevlilerde olacaktı⁸⁸.

Canik'te ahalinin hepsine eşit miktarda ve sürekli dağıtımı yapılacak kadar zahire mevcut bulunmuyordu. Bu zamana kadar merkezde üç yoldan gelen zahire vardı . Bunlar öşür olarak iaşe ambarlarına gelen zahire, ilk önce belediye ve özel şirketin sonraları da mutasarrıflığın tüccarlar vasıtasıyla getirdiği serbest zahire ve kanunen yasaklanan, fakat muhtekirler tarafından kolayca satışı yapılabilen kaçak zahireydi. İşte, ambarların boşalması ve serbest zahirenin gelmemesi nedeniyle Canik sancağı kendi mahsülü olan mısır ile yetinmek zorunda kalmıştır. Mısır ise henüz kurumadığından belirli bir süre iaşe darlığına sebep olmuştur. Canik Mutasarrıflığı bu geçiş aşamasında

⁸⁷ BOA.DH.İ.UM.20/37(2/37)-24, Üçüncü Mıntka İaşe Riyaseti'nden Dahiliye Nezaretine tel. 6 Ocak 1918 (6 Kânûn-ı sâni 1334).

⁸⁸ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-33, Üçüncü Ordu kumandanı Vehip Paşa'dan Canik Merkez İaşe Komisyonu'na tel. 13 Ocak 1918 (13 Kânûn-ı sâni 1334).

iaşe dağıtımında memurlara öncelik tanımış, muhacirlere 10 günlük ekmeğe vermiş ve yerli muhtaçları kaçak zahire ile başbaşa bırakmıştı. Dahiliye Nezareti'nden dağıtımın eşit yapılması uyarısı geldikten sonra toplanan Canik İaşe Komisyonu, 1918 Ocak ayı ortaları itibariyle ambarda bulunan 10.407 kilo buğday ve 20.038 kilo mısırın nasıl dağıtılacağını tartışmıştır. Toplantıda, talimatın 14. maddesi gereği bütün muhtaçlara eşit dağıtım yapılması ve memurlara maaşları karşılığı, muhacirlere de imkân nisbetinde iaşe tevziatı yapılması görüşleri üzerinde durulmuştur. Neticede, pek yakında mısırın kuruyarak gelmesinden sonra bütün ihtiyaçlılara eşit olarak dağıtım yapılacağı ifade edilerek ikinci görüş benimsenmiştir⁸⁹. Yani, mecburiyet karşısında yerli ahaliye yine dağıtım yapılamamıştır.

Bu sıralarda Çarşamba ve Terme'de Canik'in ihtiyacı için ahalinin elindeki mısırın toplanması da büyük meşakkatlerle gerçekleşiyordu. Yaş olan mısırlar fırınlarda kurutulmuş, köylülerin elinden alınıyordu. Bu şekilde toplanan mısırlar gruplar halinde Canik İaşe Ambarı'na naklediliyordu⁹⁰. 1918 yılı Ocak ortalarından itibaren bütün muhtaçlara bu şartlar altında dağıtım yapılmaya başlandı. Harbiye Nezaretinin daha sonraki emri gereği, eşit dağıtım yapılan tevziatın yetmemesi durumunda, Askerî Menzil Ambarları'ndan takviye yapılması müsaadesi verildi⁹¹.

4 - Canik Mutasarrıfı Hakkında Soruşturma

Canik Mutasarrıflığı'nda 1917 yılı son aylarında zahire yetersizliği nedeniyle iaşe dağıtımında memurlara öncelik tanınması, muhacirlere kısmî erzak verilmesi ve yerli ihtiyaç sahiplerine ise tevziatta bulunulmaması Üçüncü Mınuka İaşe Heyeti Reisi ve Dahiliye Nazırı'nın tepkisini çekmişti. Üçüncü Mınuka İaşe Heyeti'nin ikinci Amasya toplantısında bu konu gündeme geldi. Toplantıda, Canik Mutasarrıfının idâri alandaki liyakat ve başarısına rağmen, iaşe dağıtımını sancak merkezindeki memurlara hasır ettiği, muhacirlere, yerli muhtaçlara ve sancak merkezinden uzak bölgelere pek ehemmiyet vermediği görüşleri üzerinde duruldu. Bu durumun İaşe-i Umûmiye

⁸⁹ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-31, Canik İaşe Komisyonu kararı. 16 Ocak 1918 (16 kanun-ı sâni 1334).

⁹⁰ Terme'de mısırların toplanması sırasında Nokta Kumandanlığı sokaklara nöbetçiler koyarak ambarlara mısır gönderilmesini engellemiştir. DH.İ.UM.20/2(2/37)-28, Üçüncü Mınuka İaşe Riyaseti'ne tel. 15 Ocak 1918 (15 Kânûn-ı sâni 1334).

⁹¹ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-25, Dâhiliye Nezareti'nden Üçüncü Mınuka Riyaseti'ne tel. Ocak 1918 (Kânûn-ı sâni 1334).

Teşkilatı'nın kuruluş amacına ters olduğunu iddia eden Üçüncü Mıntuka İaşe Heyeti Reisi Ferik Vehip Paşa, gerekli muamelenin yapılması için Canik Mutasarrıfını Harbiye Nezareti'ne şikâyet etti⁹².

Harbiye Nezareti, Canik Mutasarrıfı hakkında usulsüz dağıtım yaptığı gerekçesiyle yapılan şikâyeti soruşturmak için, 16 Aralık 1917'de kendisine yapılan müracaatı Dahiliye Nezareti'ne havale etti. Dahiliye Nazırı Talât Paşa, 23 Aralık 1917 tarihinde Sivas valisi Necmi Bey'e gönderdiği telgrafla, Mıntuka İaşe Heyeti'nin Canik Mutasarrıfı hakkındaki bilgi ve iddialarını araştırıp bildirmesini istedi⁹³.

Aslında Canik Mutasarrıflığı, Canik'teki faaliyetlerini Dahiliye Nezareti'ne rapor ederken, aldıkları aylıkların çok düşük olması nedeniyle maaş karşılığı memurlara öncelik tanıdığını, muhacirlere Aralık ayında 10 günlük zahire verdiğini, yerli muhtaçlara ise dağıtım yapılamadığını söylemişti. Harbiye Nezareti, Üçüncü Ordu Kumandanı'nın daha sonra yaptığı tetkiklerden sonra, Canik Mutasarrıfının kesin suçlu olduğuna hükmederek gerekli kânûnî muamelenin yapılması için Dahiliye Nezareti'ne tekrar müracaatta bulunmuştur⁹⁴.

Dahiliye Nezareti'nin yaptığı tetkikler sonucunda mutasarrıfın suçsuz olduğu anlaşılmalı, fakat iaşe teşkilatının amacı gereği zahire dağıtımında şu sıranın takibi istenmiştir: muhacirler, yerli muhtaçlar, memurlar ve sâirleri⁹⁵. Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne verilen bilgide, dağıtımın zarûretten kaynaklandığı, mutasarrıfın gayretli olduğu ve Mıntuka İaşe Riyâseti'nin de kendisine bu çalışmalarından dolayı kısa bir süre önce teşekkürname takdim ettiği ifade edilmiştir⁹⁶.

⁹² Aynı toplantıda, Yozgat mutasarrıfı da iaşe ambarından, gelecek seneye ait tohumluk ve kuru sebzeleri emir hilafına sarfetmesin sebebiyle suçlanmıştır. Vehip Paşa onun aleyhinde de soruşturma açılması için Harbiye Nezareti'ne müracaatta bulunmuştur. BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-3, Üçüncü Ordu Kumandanı Ferik Vehip Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne tezkire. 12 Aralık 1917 (30 Kasım 1333).

⁹³ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-4, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Sivas valisi Necmi Bey'e tel. 23 Aralık 1917 (23 Aralık 1334).

⁹⁴ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-11, Harbiye Nezareti'den Dahiliye Nezareti'ne tezkire. 22 Ocak 1918 (22 Kânûn-ı sâni 1334).

⁹⁵ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-25, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tezkire. Ocak 1918 (Kânûn-ı sâni 1334).

⁹⁶ BOA.DH.İ.UM.20/2(2/37)-10, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya tezkire. 23 Şubat 1918 (23 Şubat 1334).

C - HARBİN SONUNA DOĞRU CANİK'İN İAŞESİ

Canik'te 1917 yılı sonlarında dışarıdan zahire gelmemesi ve yerli mısırın da kuruyarak henüz kullanıma müsait olmaması sebebiyle baş gösteren darlık, mısırların fırında kurutulmasıyla önlenmiş oldu. Tekrar bütün muhtaçlara önceden kararlaştırılan bir şekilde İaşe Ambarı'ndan dağıtım yapılmaya başlandı.

Karadeniz bölgesinde baş gösteren iaşe darlığı nedeniyle hükümet harbin başlangıcından itibaren ilk defa olmak üzere Kızılırmak vapuruyla Canik'e erzak gönderdi. Şubat ayı ortalarında gelen vapurda 1186 sandık ve 5 çuval şeker, 190 sandık kibrit, gaz ve diğer erzak bulunuyordu. Gelen bu erzaklar Hicaz Demiryolu Müdüriyeti Umumiyesi adına satılacaktı ve bu nedenle satış işlemini Canik tüccarlarından Seyri Sefain Acente memuru Hüseyin Efendi gerçekleştirdi. Şekerin kıyyesi (1.300 gr) Canik merkezinde 150 lira ve hariçte ise 155 liraya satılmaya başlandı⁹⁷. Devlet, 15 Mart 1918'de Muvâzene-i Umûmiye Kanunu ile memur maaşlarında da iyileştirme yapınca⁹⁸ bu durum Canik'te görev yapan memurların ekonomik yönden biraz rahatlamasına sebep oldu.

Trabzon'un 24 Şubat 1918'de Rusların işgalinden kurtarılmasından sonra diğer bölgelerde olduğu gibi Canik'te de geçici olarak ikâmet ettirilen göçmenler, gruplar halinde geri dönüş hazırlıklarına başladılar. Onların

⁹⁷ BOA.DH.İ.UM. 3/1(1/4)-5, Canik Mutasarrıfı Raşid Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel 3 Şubat 1918 (3 Şubat 1334); Canik Belediyesi, Hicaz Demiryolları adına satılan bu erzaktan Rûsüm-ı Belediye Kanunu gereği İskele rûsümü istedi. Belediye, gönderilen maddelerin kim tarafından gönderilirse gönderilsin ticaret maksadıyla satıldığını ve bu nedenle vergi alınması gerektiğini ileri sürüyordu. Acente memuru ve gönderilen maddeleri satmakla görevli Hüseyin Efendi istenilen vergiyi vermeyince belediye ile nizalı bir duruma düştü. Mutasarrıf Raşid Bey, mevcut durumu çözmek üzere olayı Dahiliye Nezareti'ne bildirdi. Nazır vekili Cemal Paşa, gönderdiği yazıyla gelen maddelerin ticaret maksadıyla satıldığını ve bu nedenle belediyenin iskele rûsümü almaya hakkı olduğunu bildirdi. Ayrıca Hicaz Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi'ne de bu konuda bilgi gönderildi. 3/1(1/4)-5, Nazır vekili Cemal Paşa'dan Canik mutasarrıfı Raşid Bey'e tel. 6 Şubat 1918 (6 Şubat 1334).

⁹⁸ Maaşlara yapılan zamlarla bin kuruşa kadar maaş alanlara % 50, 1001-3000 kuruş arasında maaş alanlara % 30, 3001-7499 kuruş arasında maaş alanlara da % 20 oranında zam yapılmıştır. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s. 54; Bununla memur maaşlarına savaş esnasında ikinci defa zam yapılmış oluyordu. Memurların tamamına olmak üzere ilk zam 1916 yılı sonunda yapılmıştır. Buna göre, 1000 kuruşa kadar maaş alanlara %20 ve 7500 kuruşa kadar maaş alanlara da %15 nisbetinde zam verilmiştir (8 Kânûn-ı evvel 1916). Meclis-i Mebusan'daki müzakereler için bakınız: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C.1, Devre:3, İçtima:3, s.184.

memleketlerine dönmeleri ile Canik'te erzak sıkıntısı kısmen bitecekti. Fakat geri dönüşün uzun zamanı alacak olması ve harbin cepheelerde halen devam etmesi bu beklentinin uzun bir zamanı alacağını gösteriyordu. Yerli mısırın kullanılmaya başlanması, gemi ile gelen tüketim maddeleri ve memur maaşlarına yapılan zamlar ancak bölgede geçici bir rahatlama getirmişti. Halkın iaşesinin temin edilmesine rağmen askeriye için gerek iç bölgelerden ve gerekse Canik dışından zahire temini ve sevkiyatı devam ediyordu. Canik Mutasarrıflığı'nın 1918 yılı yaz aylarında uğraştığı en önemli mesele Kavak ve Havza kazalarından askeriye adına toplanan zahirelerin merkeze nakliyd. Şimdiye kadar yapılan uygulamalarda köylüler ellerindeki yük taşıma hayvanlarıyla mevcut zahireleri Canik'e taşıyorlardı. Bu durum köylülerin o yılki ziraatlerini olumsuz etkiliyordu. Mutasarrıf Raşid Bey, Canik aha .sinin tek geçim kaynağı olan ziraatin olumsuz yönde etkilenmemesi ve bir iaşe bulhrasına yol açılmaması için zahire taşımacılığıyla ilgili bir teklif sundu. Bu teklife göre¹⁰⁾:

1- Mevcut 30 otomobilin faaliyetinin sürekli olması için Samsun'da devamlı benzin bulundurulması.

2- Otomobillerin işleyemeyeceği günlerde köylerden nöbetle tedarik edilecek nakliye vasıtalarının ücretlerinin hemen verilmesi.

3- Köylerden gelecek nakliye vasıtalarının daha fazla iş görebilmeleri için Canik-Kavak yolunun 26. kilometresi olan Çakallı'da, Havza'dan gelecek zahirelerin koyulacağı bir ambar yapılması.

4- Nakil vasıtalarının yanlarında kadınlar ve çocuklar bulunması sebebiyle, yükleme ve boşaltma sırasında ortaya çıkan açığın onlara ödettirilmesi için nakliye kafilelerinin yanında bütün mesuliyeti yüklenecek memurlar görevlendirilmesi.

5- Otomobillerin rahat gidebilmesi için yollarda sürekli bir amele taburunun bulundurulması.

6- Çarşamba ve Terme tarafından yapılacak nakliye için de ırmak altında kalan yolların tamirinde köylülere yardım için bir amele taburunun da bu bölgede görevlendirilmesi.

¹⁰⁾ BOA. DH.İ.UM.E.55/92, Canik Mutasarrıfı Raşid Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tezkire. 15 Ağustos 1918 (15 Ağustos 1334).

7- 1917 yılı içinde a'şarın bir misli kadar ordu adına alınan zahirelerin parası ve birçok nakliye ücretleri hâlâ ödenmediğinden bunların hemen ödenmesi.

Askeriye için zahire taşımacılığına bu şekilde bir düzen verilmesinden sonra kazalardan Canik'e zahire getirilmesinde kısmen de olsa ziraatle uğraşan ahalinin yükü hafifletilmiş oldu. 17 Temmuz 1918 tarihli bir kararnameye İaşe Nezareti'nin kurulmasından sonra ise Nazır Kemal Bey, memleketin her tarafında tedarik edilen zahirelerin tek fiyat üzerinden satılması şartını getirdi¹⁰⁰.

Canik'te 1918 yılı yarılardan sonra iaşe sıkıntısı tekrar gündeme geldi. Muhacirler ve muhtaçlar geçimlerini iaşe ambarından temin ediyorlar ve köylüler az da olsa ettikleri ürünlerle geçiniyorlardı. Fakat, bütün geliri devletin verdiği maaşa bağlı olan memurların ekonomik durumu fiyatların aşırı derecede artması sonucu bayağı kötüleşmeye başladı. Canik'te olan tek un fabrikası askeriye'nin elinde bulunuyordu. Oradan ancak bazı müesseseler için bir miktar un alınabiliyordu. Canik İaşe Ambarı, memurların içinde bulunduğu sıkıntıyı azaltma çerçevesinde onlara fasulye, patates, nohut ve kilosu 6 kuruştan buğday vermektedir. Geçim sıkıntısı içindeki memurlar aldıkları buğday farklı fiyatlarla satıyorlar ve elde ettikleri kârları başka ihtiyaçları için kullanıyorlardı. Fakat ekmeklerini de 50 kuruştan tedarik etmek zorunda kalıyorlardı. 1918 yılı ikinci yarısı itibarıyla Canik'te¹⁰¹ bazı ihtiyaç maddelerinin İstanbul ile karşılaştırmalı fiyatları şöyleydi¹⁰²:

Canik			İstanbul
Cinsi	Miktarı		
şeker	Bir okka (1.283 gr)	:400 kuruş	Bir kıyyesi (1.300 gr.) 195 kuruş
gaz	Bir teneke	: 20 lira.	Bir kıyyesi 140 kuruş
ıspanak	Bir kilo	: 30 kuruş	-
elbise	Bir takım	: 100 lira	60 lira
ayakkabı	Bir çift	: 30 lira.	11 lira
ekmek	Bir okka	: 50 kuruş	30 kuruş

¹⁰⁰ BOA.DH.İ.UM.20/4(2/42), Canik Mutasarrıflığı'ndan İaşe Nâzırı Kemal Bey'e tel. 6 Eylül 1918 (24 Ağustos 1334).

¹⁰¹ BOA. DH.İ.UM.20/6(10/43)-10, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne şifre tel. 31 Aralık 1918 (18 Kânûn-ı evvel 1334).

¹⁰² Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s.51.

Canik 106.309 kişiye varan merkez nüfusuyla, tümüyle dışarıdan gelen ihtiyaç maddelerine bağlıydı. Göçmenler ve muhtaçlar işe ambarından geçimlerini kısmen olsun temin ederken, en zor durumda olan cüz'i miktarda maaşla çalışan memurlardı¹⁰³.

Mutasarrıflık, memurların içinde bulunduğu durumu düzeltmek amacıyla, İşe Nezareti'ne gönderdiği teklifte İstanbul'da olduğu gibi maliyeti dikkate alınmaksızın 60 paraya ekmek veya zahire verilmesini önerdi. Fakat bu teklif kabul görmedi. Yalnız, belediyeye harpten evvelki rayiçlere göre tespit edilen fiyatların uygulanmasını önerdi. Fakat memurların durumu gerçekten içler acısıydı. Bir mahkeme reisi 700 kuruş aylık alıyordu. Bu maaşla ancak ayda 23 okka ıspanak alındığı dikkate alınırsa mahkeme reisinin nasıl bir ortamda hüküm vereceği çok iyi anlaşılır. Zaten memurların bir kısmı -genelde zabıtalara- birçok yolsuzluklara karışmış bulunuyorlardı. Memurların ekserisi savaş esnasında askere gitmemek için maaşları az da olsa bu görevlerini yapmak zorunda kalıyorlardı. Fakat 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile memurlar açısından farklı bir dönem başladı. Ayakta yemiş satarak boş zamanlarında çalışan bir memur günde 2/3 lira para kazanıyordu. Askerlik korkusunun ortadan kalkmasıyla beraber memurlar yavaş yavaş görevlerini bırakmaya başladılar. Bu durumda devlet dairelerinin boş kalması endişesi belirmeye başladı. Çünkü, mevcut maaşlarla bir devlet memuru ya geçim sıkıntısı içinde kıvrılmak zorunda kalacak veya ticaretle işğal ederek rahat bir hayat sürme seçenekleriyle başbaşa kalacaktı. Nitekim, serbest işin daha kârlı bulunması nedeniyle boş bulunan memurluk kadrolarına dahi kimse itibar etmez olmuştur¹⁰⁴.

¹⁰³ 1918 yılında Canik'in nüfus yapısı şöyleydi:

	Keldani	Protestan	Yahudi	Ermeni	Rum	İslam	Yekün
Canik Merkez	10	263	19	5.062	54.200	46.755	106.309
Ünye kazası	-	-	9	5.763	5.184	58.483	69.439
Bafra "	-	-	-	1.803	31.365	51.418	84.586
Fatsa "	-	404	-	1.234	3.286	39.026	43.950
Çarşamba "	-	616	-	10.798	4.012	57.563	72.989
Terme "	-	-	-	2.598	919	23.495	27.012
TOPLAM	10	1.283	28	27.258	98.966	276.740	404.286

BOA. DH.SN.M.5050/40-15, Canik sancağının nüfusu. 1918 (1334).

¹⁰⁴ BOA.DH.İ.UM.20/6(10/43)-9, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne şifre tel. 18 Aralık 1918 (18 Kânûn-ı sâni 1334).

Canik Mutasarrıflığı memurların içinde bulunduğu kötü durumun düzeltilmesi, görevden kaçmaları önlemek ve devlet memurluğunu tekrar cazip hale getirmek için memur maaşının altın olarak verilmesini veya elviye-i selâse memurlarına verilen zamların umuma teşmil edilmesini, elbise, ayakkabı ve yakacak da dahil olmak üzere bütün ihtiyaçların iaşe ambarlarından temin edilmesini teklif etti. Bunların yapılabilmesi için de¹⁰⁵:

1 - İaşe ambarından dağıtılacak zahire için ziraatçilerden a'şarın bir misli kadar alınacak zahirelerin bütün köylere teşmil edilmesi.

2 - Fakir köylüler muaf tutulmak kaydıyla seferberlikten evvel tespit edilen fiyatlar üzerinden ahaliden zahire toplanması.

3 - Fiyatı, Meclis-i İdare tarafından tayin edilen yakacağın köylülere mü-nâvebeli bir suretle taşınması.

4 - Diğer ihtiyaçların takdir edilecek fiyatlarla tüccardan tedariki.

Dahiliye Nezareti'ne Canik'ten başka Diyarbakır, Adana ve başka vilayetlerden de şikâyetler ve bu tür teklifler gitmekteydi¹⁰⁶. 1919 yılı Ocak ayından sonra Canik'te özellikle memurlar arasında başgösteren erzak sıkıntısı tüccarlar hariç toplumun tüm kesimlerini etkilemeye başladı. Ahalinin en çok ihtiyaç duyduğu tüketim maddelerinden kara lahananın okkası 50 kuruş, kömürün okkası 25 kuruş ve odunun arabası 12 liraya çıktı. İaşe Nezareti, fiyatların aşırı derecede yükselmesine müdahale etme yetkisine haizken, bir türlü bunu gerçekleştiriyordu. Canik Mutasarrıfı Raşid Bey, İaşe Nezareti'nin haiz olduğu fiyatları kontrol yetkisinin illerde mevcut İaşe Komisyonlarına de verilmesi için Nezarete müracatta bulundu¹⁰⁷. Fakat, Mondros Ateşkes Andlaşması'ndan sonra ülkenin çeşitli bölgeleri itilaf devletleri tarafından işgal edildi ve ondan sonra Samsun'dan hareketle Anadolu'da istiklâl mücadelesi başladı. Canik'te, iaşe buhranı başta olmak üzere sıkıntılar farklı bir boyut kazanmış oldu.

¹⁰⁵ BOA.DH.İ.UM.20/6(10/43)-8, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne şifre tel. 18 Aralık 1918 (18 Kânûn-ı sâni 1334).

¹⁰⁶ BOA.DH.İ.UM. 20/6(10/43)-5, Dahiliye Nezareti'nden Sadrazam Tevfik Paşa'ya tel. 23 Aralık 1918 (23 Kânûn-ı sâni 1334).

¹⁰⁷ BOA.DH.İ.UM. .20/5(2/49)-2, Dahiliye Nezâreti'nden İaşe Nâzırı İzzet Bey'e tezkire. 29 Aralık 1918 (29 Kânûn-ı sâni 1335).

D - İAŞE DAĞITIMINDAN DOĞAN HUKUKİ MESELELER

İaşe dağıtımı ile ilgili hukûkî meseleler olduğunda, görevliler hakkındaki suç duyuruları Me'murin Muhakematı Kanununa göre soruşturulması gerekiyordu. Soruşturmadan sonra davaya kanunun ikinci maddesi gereği Meclis-i İdare bakacaktı. Yani, Adliye Nezareti'ne bağlı mahkemelerin İaşe Komisyonları hakkında bir hüküm verme gibi yetkileri bulunmuyordu. İdare ve Adliye birbirinden ayrı ayrı kuvvetlerdi. Canik'te İaşe dağıtımı ile ilgili sıkıntular ve kargaşalar yaşanmasına rağmen, memurların görevlerini kötüye kullandıklarına dair dikkate değer hadiseler rastlanılmamaktadır. Canik Mutasarrıflığı'nı aşarak Nezaretlere yapılan başvurular, İaşe Komisyonları'nın erzak dağıtım işlerinde faaliyetlerini hızlandırarak, hareket alanlarının genişlemeleri isteğinden kaynaklanmaktaydı.

1918 yılı Temmuz ayında Ünye Bidayet Mahkemesi'nin verdiği iki önemli karar, iaşe ile ilgili yaptığı icraatlar nedeniyle Canik Mutasarrıflığı'nı zor durumda bıraktı. Kazada, kendilerinden öşrün bir misli kadar zahire alındığını iddia eden bir grup ile kaçak zahire isnadıyla müsadere edilen mallarının kendilerine iâdesini talep eden birkaç kişi İaşe Komisyonu aleyhine Ünye Bidayet Mahkemesi'nde dava açtılar. Mahkeme, öşrün bir misli nisbetinde alınan zahirelerin geçen süredeki rayiç farkları da dikkate alınarak bedelinin ilgililere iadesi ile zaptedilen malların sahiplerine verilmesi yönünde karar verdi. Verilen bu kararlar tatbik edilmek üzere Ünye İaşe Komisyonu'na gönderildi. Ünye İaşe Komisyonu, Canik İaşe Komisyonu'nun talimatları ile icraatlarda bulunduğundan, Canik Mutasarrıflığı meseleyi Adliye Nezareti'ne bildirdi. Mutasarrıflığa göre, idari ve askeri birimler tamamen birbirinden bağımsızdır ve tahkikat yapılmadan bir dava açılmamalıdır. İaşe komisyonları bu hareketle âdî suçlarla aynı kefeye konulmuştur. Adli kuvvetin idari mekanizma üzerinde tahakkümâne bir harekete girişmesi idari ahengi yaralar. Kaldığı bu tür olaylar Memurin Muhakematı Kanununa göre yargılanacağından söz konusu dava kararları geri çekilmelidir (5 Ekim 1918)¹⁰⁸.

Adliye Nezaretinin Ünye Bidayet Mahkemesi ile ilgili kararları isteyip tetkik etmesinden sonra konu Şûrây-ı Devlet'e havale edildi. Orada yapılan değerlendirmeler sonucu Ünye Bidayet Mahkemesi'nin verdiği kararı iaşeyle

¹⁰⁸ BOA.DH.İ.UM.11/7(10/53)-9, Canik Mutasarrıflığı'ndan Adliye Nezareti'ne yazılan 11 Ağustos 1334 tarihli tahrirat . 5 Ekim 1918 (5 Teşrin-i evvel 1334).

İlgili bir mesele olduğu için, onun Memurin Muhakematı Kanunu hükümlerine göre yargılanacağı hükmünü verdi. Yani Ünye Bidayet Mahkemesi'nin verdiği karar geçersiz sayıldı¹⁰⁹.

Mutasarrıflığa bağlı köylere öşürleri toplamakla görevlendirilen memurlar, bazen zimmetlerine para geçiriyorlardı. Bu durumlar çoğu zaman ahalinin şikâyetleri üzerine açığa çıkıyordu. Bafra'nın 8. kol köyleri öşürünü toplamaya memur edilen Şemsi Efendi Kabalı Kaplancı Köyü'nden topladığı öşürleri zimmetine geçirdi. Köylülerin şikâyetlerini Bafrada ikamet eden Gümrükçü İbrahim mutasarrıflığa bildirdi. Ahaliye verdiği makbuzlarla beyanda bulunduğu miktarlar karşılaştırılınca Şemsi Efendi'nin suçlu olduğu kesinleşerek tevkif edildi (Temmuz 1919)¹¹⁰.

Yine Üçüncü Ordu Kumandanı Ferik Vehip Paşa da yemeklik ve tohumluk zahire ile tütün alımında suistimal yaptığı gerekçesi ile Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmıştır¹¹¹.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile devletin geneline oranla Canik'te ahalinin iâşe durumu paralellik göstermiştir. Yalnız İstanbul ile kıyaslandığında, Canik bölgesi yoğun göç akınına maruz kalması ve erzak ihtiyacı dışarıdan gelen hububata dayalı olması itibariyle çok daha zor durumda kalmıştır.

Canik'te en büyük sıkıntıyı çekenler ilk zamanlar göçmenler olmuştur. Canik Mutasarrıflığı yoğun bir gayretle Amasya, Tokat, Çorum ve kısmen de Sivas'tan tedarik ettiği hububatları bunlara dağıtmaya gayret sarf etmiştir. Fakat harbin uzun bir zaman dilimine yayılması, memleket geneline paralel olarak Canik'teki iâşe buhranının toplumun tüm kesimlerine yayılmasına sebep olmuştur. Evleri erkeksiz kalan tüm aileler ve çocuklar mevcut sıkıntıdan en çok etkilenen kesim olmuşlardır. Akabinde bütün mesaisini devlet hizmetlerinin yürütülmesine harcayan memurlar da gerçekten açlıkla karşı karşıya kalmışlardır. Harbin sonuna yaklaşıldığı sıralarda, ticaretle uğraşanlar

¹⁰⁹ BOA.DH.İ.UM.11/7(10/53)-1, İaşe Nazırı Ali Kemal Bey'den Canik Mutasarrıflığı'na tezkire. 9 Haziran 1919 (9 Haziran 1335).

¹¹⁰ BOA.DH.İ.UM.20/6(2/54)-3, Canik Mutasarrıfı Hamit Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tahrirat. 19 Ağustos 1919 (19 Ağustos 1335).

¹¹¹ BOA.DH.İ.UM.19/8(1-9)-2, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire. 18 Eylül 1919 (18 Eylül 1335).

hariç, bütün ahali geçim sıkıntısı ve açlıkla mücadele eder hale gelmiştir. Ekonomik sefaletin doğal sonucu olarak bölgede asayiş bozulmuş ve yavaş yavaş gayr-ı ahlâki olaylar vukubulmaya başlamıştır.

Canik'teki iâşe buhranından istifade etmek isteyen fırsatçılar bu durumdan büyük kârlar elde edebilmek için hummalı bir gayret içine girmişlerdir. Canik Mutasarrıflığı dışarıdan erzak getirerek bunu önlemeye çalıştıysa da, toplumun tamamına yakını boğazını doyurmak derdinde olduğu için bunun önüne geçilememiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile Osmanlı Devleti daha farklı bir döneme girmiş ve memleketin itilaf devletleri tarafından işgal edilmeye başlaması ile Canik bölgesindeki geçim darlığı sorunu yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir.

FASCIST ITALY'S '*MARE NOSTRUM*' POLICY AND TURKEY

YÜCEL GÜÇLÜ

In both the Western and Turkish historiography there has been a tendency to give short shrift to Turkish-Italian relations in the 1930s. Insufficient attention was paid to the subject and consequently the importance of the relations between Fascist Italy and Kemalist Turkey was somewhat downplayed. Several reasons may be at the roots of this lack of care. Historians, past and present, have rather had some difficulty in taking the Fascist Italy seriously. Since 1945 Italian fascism at times has acquired the semblance of near-innocence, an impression deriving in part from the contrast with the more vicious régime of the Third *Reich* and in part from the temptation to dismiss Benito Mussolini as mere buffoon. The newsreel image of Italians surrendering by their thousands during the military operations of the Second World War is dramatically imperfect; but the impression still remains and it inhibits efforts to reassess the historical significance of Fascist Italy.

Long years of extensive research have failed to reveal a single scholarly monograph, or even an article in periodical literature, on the theme of Fascist Italy's '*mare nostrum*' (our sea) policy and Turkey. Neither Turk nor Westerner has devoted more than a few pages to the matter under focus here. Moreover, much of what they have said about it is superficial and inadequate. This paper is an attempt to fill this void and it intends to make a contribution to a better understanding of an important but long neglected topic by trying to argue that there was, indeed, something more serious in Fascist Italy's '*mare nostrum*' policy than is generally acknowledged, something more than frivolous projects and idle rhetoric.

Italy was poor in raw materials and densely populated, a factor which was made more evident by the restriction of emigration and an extraordinary rise in the birth rate as a result of Fascist propaganda. The Italians began to feel uncomfortable within their frontiers. Fascism had made Italy into a military power, allowing the *Duce* to put his expansionist policy into practice. In

this, reasons of prestige for the Italian leader were certainly important, as was the failure to fulfil, according to Rome, the promises of territory made to it to persuade it to enter the war against its former allies. Mussolini was dreaming of capturing a colonial empire for his country¹.

The principle which underlay the '*mare nostrum*' policy of Mussolini could be called Machiavellian. The basis of that attitude was that in great times and in great issues it was impossible for statesmen to feel themselves bound by the ordinary canons of morality. Mussolini believed that he was living in those great days, and he in particular intended to recreate, so far as possible, the old structure of the Roman Empire and in the circumstances any method which secured that result was justifiable.

From 1932 it was known in the eastern Mediterranean that Italy was preparing for an imperialist adventure; only the point of attack was uncertain. Therefore from this date onwards relations between Ankara and Rome had gradually deteriorated. Turkish - Italian trade had not developed according to expectations. The agreement of the limits of territorial waters around the island of Castellosso in 1932 had remained an isolated instance of mutual trust².

From 1934 Turkey was beginning to follow a more active foreign policy. There is little doubt that this resulted from a quickening appreciation of external threats and the most immediate menace was Italy. It was no coincidence that the active phase in Turkish policy began at the same time as the Italians started to appear menacing. Italy became the principal factor in Turkey's foreign policy and the government began to try to diversify its diplomatic relations. It was primarily against Italy that Turkey concluded its alliance with Greece and began to play a prominent part in the League of Nations and led its southeastern European neighbours in the formation of the Balkan Pact. It was also with the Italian threat in mind that Turkey and Greece began to increase the size of their fleets after 1934. Italy's intensive preparation for war with Ethiopia created a tense and alarming atmosphere

¹ E.M.Robertson, *Mussolini as Empire Builder*, London, 1977, p.69. See also M. MacCarthy, *Italy's Foreign Policy and Colonial Policy 1914-1937*, London, 1938, p.211.

² Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", *International Affairs*, XXIII, No.4, 1947, p.478.

in Turkey. The Italian threat and the British opposition to a regional Mediterranean Pact enhanced the feeling of insecurity in Ankara³.

Local symbol of the Italian threat was the Dodecanese Islands which Italy began to fortify in 1934 contrary to agreement. Italy reinforced its garrisons in the Dodecanese and turned these islands into a sort of rear base. So long as Italy spoke or thought in terms of its destiny in the Mediterranean, Turkey remembered that the Dodecanese Islands in the Aegean Sea belonged to Italy and that the heavy fortifications in the aero-naval base at Leros were aimed against naval communications to and from the Mediterranean. It was clear that the purpose of an air and sea base in the Dodecanese was either to attack western Anatolia or to disrupt sea traffic in the eastern Mediterranean. The use of these islands would depend to a large extent upon the naval balance in this part of the Mediterranean. The government of Rome also laid claim to other islands situated close to the Turkish mainland and made striking allusions to its special interests and plans in the East. Italy's excuses that the Leros fortifications were aimed at Russia were accepted with reservations. Turkey did not like the presence of Italian guns and airmen in the twelve islands of the Dodecanese, most of which lay within sight of its shore. The potential threat of Italy undoubtedly had been one of the factors responsible in placing the new steel complex at Karabük in northern Turkey, in locating the ammunition works, the aeroplane factories, the new railroad repair installations in the interior of Anatolia and in planning the railroad system⁴.

Mussolini followed remilitarization of the Dodecanese Islands with a series of inflammatory speeches indicating that Italy would not be denied much longer its 'historic objectives' in Africa and Asia⁵. After the most violent

³ Foreign Office Papers, Public Record Office, London – henceforth referred to as "F.O." – 371/19037/2849. Annual Report for 1934. Para.29. Also F.O.371/19040. Report of Captain Potts of 11 May 1935. Potts informed the Admiralty that Turkey and Greece had agreed to spend five million pounds on their fleets in 1935.

⁴ F.O. 371/1011/61. Loraine (Ankara) to Hoare, 25 November 1934.

⁵ Hugh Knatchbull-Hugesson, *Diplomat in Peace and War*, London, 1949, p.146. See also *Survey of International Affairs (1934)*, London, 1936, p.330n. Mussolini had begun to stake out the Italian claim anew in 1932 by propagandizing a series of articles which had appeared in the French press hinting that France would not be adverse to the settlement of Italian claims in Asia Minor. The Turkish government was seriously offended and protested vigorously to Rome. Documents Diplomatiques Français – henceforth referred to as "D.D.F." –, ser.1, vol.2, no.182 annexes.

of these speeches, Vasif Çınar, the Turkish ambassador in Rome lodged a formal protest with the Italian Foreign Ministry⁶. As one of Italy's 'historic objectives' was Antalya, a province on the Anatolian seaboard, Turkey had cause for concern. Mussolini's assurances to the Turkish ambassador in Rome that this passage of his speech did not refer to Turkey, since it was a European country, did not set the Turkish government at ease. The Turks had been unable to trust Mussolini⁷. This statement by the *Duce* showed that despite the Turkish -Italian Treaty of Friendship and Neutrality signed in 1928, Italy had not renounced its designs on Anatolia.

Atatürk and the Turkish leadership despised the Fascists as upstarts, too busy strutting about in fantastic uniforms to properly govern the nation at the head of which they had set themselves. Turkish opposition to Fascism, in many ways, derived as much from distaste as from calculation of national interest⁸. The Fascists appeared to the Turks as little better than civilian rabble-rousers who had militarized and brutalized a democratic nation. Atatürk, in comparison, had always insisted on a rigorous separation of army from politics and hoped to introduce democracy to his own country. The victorious commander, he had become the civilian President. Mussolini, a political agitator, had put on the uniform and airs of a generalissimo. In doing so, he earned Atatürk's contempt⁹.

⁶ Mussolini, 18 March 1934: "I could give you the details of a plan up to 1945 but I prefer to point out to you the historic objectives towards which our generation and the generations to follow should be directed during the present century. Let us calmly consider a plan that reaches the nearby millenium, the year 2000. It is only a question of sixty years. The historic objectives of Italy have two names: Africa and Asia. South and East are the cardinal points that should excite the interest and the will of Italians. There is little or nothing to do towards the North and the same towards the West, neither in Europe nor beyond the Ocean. These two objectives of ours are justified by geography and history. Of all the large Western Powers of Europe, Italy is nearest to Africa and Asia. A few hours by sea and much less by air are enough to link up Italy with Africa and Asia." Quoted from H. Braddick, "The Hoare-Laval Plan: A Study in International Politics", *European Diplomacy between Two Wars 1919-1939*, Chicago, 1972, p.153.

⁷ Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, vol.2, Istanbul, 1980, p.556.

⁸ Patrick Balfour Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London, 1964, p.322. Also Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, 1961, p.285.

⁹ "I am not", Atatürk assured Georges Bonnet in 1934, "like Mussolini who adores the uniform of a marshal or general and who covers himself with decoration; for all that he was never, like me, the commander of a victorious army." Georges Bonnet, *Vingt Ans de Vie Politique*, Paris, 1970, p.225.

The Turkish President dismissed Mussolini as a mere buffoon. He considered the *Duce* a caricature of a soldier, a wicked man parading in uniform who would sooner or later be unable to resist playing the role of a conquering Caesar and predicted that one day he would be hanged by his own people¹⁰. Accordingly, it had become difficult to credit the latter and his régime with the kind of disciplined energy that might have proved great enough to determine the issue of peace or war. That impression was further strengthened by the near-derision with which the Italian armed forces were often regarded. Certainly the *Duce's* legions had not evoked Turkish respect for their performance in battlefield. It therefore appears that Atatürk never took the *Duce's* flamboyant claims as seriously as some of his contemporaries in Western Europe, but the danger which Fascist Italy represented could not be ignored. Atatürk replied to Mussolini's speech by making a tour of Turkey's Mediterranean coast on a destroyer with a military torpedo boat escort. On another occasion, when Mussolini's ambassador mentioned Italy's claim to Antalya, Atatürk rose, excused himself, left the room and returned shortly thereafter in the uniform of a Turkish marshal. "Now please continue", he invited the startled ambassador. Later he was to react to Italian claims with even less tact. "Antalya is not in the pocket of your *Duce* in Italy", he scolded the Italian ambassador. "It is right here. Why don't you try to come and get it? I have a proposition to make to His Excellency and the *Duce*. We will allow him to land Italian soldiers in Antalya. When the landing is complete, we will have a battle and the side which wins will have Antalya." There was nothing for the frightened Carlo Galli, the lucid Italian diplomat of the pre-Fascist school, to do but ask if he was to understand that this was a declaration of war¹¹.

Despite the treaty of friendship and repeated assurances of Mussolini, the Turks did not feel wholly secure as to the effect of their country of Italian imperial ambitions, a feeling of which Italy was well aware. Turkey considered Italy and Mussolini its main foes.

If Ankara needed additional reasons to abhor Italian policy, Rome was not slow to provide them. The shift to a more aggressive Balkan policy after 1934 led Italy to adopt a much less accommodating attitude towards certain

¹⁰ H. Yücebaş, *Atatürk'ün nükteleri, fıkraları ve hatıraları* (Atatürk's witticism, stories and recollections), İstanbul, 1963, p.60.

¹¹ Kinross (1964), pp.322 and 545.

questions considered vital in the Turkish capital. In 1933, for example, Italy stood as god-father to the Turkish-Greek Treaty of Mutual Assistance. In 1934, however, Italian objections precluded the inclusion of Albania in the Balkan Pact and rumour was that Italy had also encouraged Bulgaria to keep out. In an Ankara extremely anxious that Balkan Union go forward, Italian obstruction could be viewed with nothing but distaste¹².

The year 1935 marked the start of a more dangerous phase in Italy's foreign policy. Mussolini began to cherish aspirations of dominating the Mediterranean and establishing a predominant position in the Near East. While it sought an empire in Ethiopia, Italy was also gradually and constantly building up its forces in Libya and the Dodecanese. The *Duce* understood that Turkey, defended by a war-hardened army and backed by that of the Soviet Union, was not for him and took another path.

The Italian-Ethiopian war, which began on 3 October 1935, placed Turkey in the forefront of the diplomatic stage. Once again, Turkish and Italian policies diverged and bilateral relations quickly began to sink into mutual enmity. Ankara quickly came to be one of the more outspoken leaders of the sanctions party in the League of Nations. Turkey took a prominent part in the sanctions imposed on Italy for its unjustifiable attack on Ethiopia and supported the proposal to impose oil sanctions. Tevfik Rüştü Aras, the Turkish Foreign Minister, attending the League in person at this time, was a vocal member of each of the committees created to consider the matter and throughout followed a line, originating with Atatürk himself, as radical as that of any member of the League. As late as the autumn 1935 Turkey was exporting coal, corn and cattle to Italy, but in November it accepted sanctions and the Istanbul port authorities refused to supply Italian ships with oil and coal. The Balkan Union, pursuing a united policy in harmony with the Little Entente (Yugoslavia and Roumania being members of both), attained for the time being a new level of importance. In December 1935 Turkey, with Poland, opposed the French Foreign Minister Pierre Laval's efforts to get the Hoare-Laval plan adopted by the League of Nations¹³.

¹² MacCarthy (1938), p.211.

¹³ Ahmet Şükrü Esmer, *Turkey and the United Nations*, New York, 1961, p.40.

At the end of 1935 Turkey had replied to the request of Britain for military support in the event of an Italian aggression, arising out of the application of Article 16 of the Covenant, on units of the Mediterranean fleet or other British objectives, to the effect that it would faithfully apply the Covenant in order to support, by collective action, the state exposed to such an act of aggression. Turkish reply constituted a complete and unconditional acceptance of the thesis of the British government. As regards certain specific naval facilities and means of support sought by London; the Turkish government stated that this matter was settled *a fortiori* by the above reply, but that as the question of facilities and methods of cooperation was a military one, Turkey was ready and anxious to discuss such matters with the British naval and military authorities. Arrangements were accordingly made early in February 1936 for discussions on naval, military and air matters to be conducted with the Turkish General Staff by, respectively, the naval and military attachés to British Embassy in Ankara and by an air officer specially delegated for the purpose by Royal Air Force Headquarters, Middle East. In the course of the discussions, full and frank information was volunteered by the Turkish General Staff, which was clearly eager to make the maximum contribution in its power towards cooperation in the event of war with Italy¹¹.

On 17 February 1936, shortly before the opening of these discussions, Carlo Galli, the Italian ambassador in Ankara informed the Turkish government orally that the Italian Embassy in London had learnt that one or several British Royal Air Force officers were to arrive, or had already arrived, in Turkey to visit aerodromes at Izmir and in southwestern Anatolia in order to prepare with the Turkish General Staff a collective action against the Dodecanese. Galli inquired whether this corresponded with the facts. In acquainting, Sir Percy Loraine, the British ambassador in Ankara with this *dé-marche*, Numan Menemencioglu, the Secretary-General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs stressed the desirability of acting in close understanding with the British government in the matter and handed to the British ambassador the text of the reply which it was proposed to return to Galli – to the effect that, since collective action had been decided on, the Turkish government did not think that any useful purpose would be served by reverting to the question of principle, of which Galli's request merely concerned a detail of application of interest to the military authorities only. The Turkish go-

¹¹ F.O. 371/20886/10426. Annual Report for 1936. Para.32.

vernment was, moreover, able to state formally that Italian information in regard to preparations for an attack on Italy was devoid of all foundation. After consulting the Foreign Office in London, Loraine was able to inform the Turkish government that, in the event of the British government also being approached by the Italian government, they would reply in terms similar to those of the Turkish draft, which appeared entirely adequate¹⁵.

Earlier, on 2 January 1936, Fethi Okyar, the Turkish ambassador in London was informed, in reply to an inquiry, that in the event of an unprovoked attack by Italy during the existing emergency on a nation, i.e. Turkey, fulfilling its obligations under the Covenant, Britain might be counted upon to do its duty. Similar assurances were given to the Greek and Yugoslav governments. 1936 thus started in an atmosphere of cordial cooperation between Turkey and Britain in the face of the difficult situation created by Italy in the Mediterranean. The policy of Turkey *vis-à-vis* Italy throughout the Ethiopian dispute was similarly inspired by a desire to cooperate in the greatest possible measure with Britain, consonantly with its obligations to keep in consultation with its Balkan allies¹⁶.

The Italian ambassador in Ankara, Carlo Galli, had inquired, at the very end of 1935 how the Turkish government intended to harmonize its conduct towards the British request for assurances with the spirit of the Turkish-Italian Pact of 1928, which was still in force. Turkey decided to consult Britain on the terms of the reply to be made to Galli, its purpose being to ensure that it should accurately reflect the identical conception held by both countries of the obligations imposed by the Covenant. On 3 January 1936 Loraine received from Menemencioğlu the text of an instruction which had been despatched to Okyar at London to this end. Loraine was able, on instruction from the Foreign Office, to convey to the Turkish Ministry of Foreign Affairs the view of the British government on the reply to be returned to Galli, which was to the effect that, in the event of an Italian act of aggression, Turkey immediately and automatically made common cause with its victim, and that the obligation to do so, which flowed from paragraph 3 of Article 16 of the Covenant, in no way conflicted with the Turkish-Italian Pact of 1928¹⁷.

¹⁵ Ibid. Para.36.

¹⁶ F.O. 371/954/28. Eden Minute, 7 January 1936.

¹⁷ Ibid.

In March 1936 Turkey, together with Greece, Yugoslavia and Roumania and in accordance with its obligations under the Covenant, supported the policy of oil sanctions, which the French Foreign Minister Pierre Etienne Flandin was endeavouring to prevent. Ankara was one of the most consistent supporters of the League. It was desirous of setting up international machinery to ensure the independence of every country¹⁸.

The loyal support given by Turkey in the application of economic and financial sanctions against Italy in connection with the Ethiopian dispute and the guarantees of mutual assistance exchanged between Turkey and Britain against the eventuality of an Italian act of aggression in the Mediterranean inevitably placed Turkish-Italian relations on an uncomfortable basis in the first half of 1936. On the Turkish side, there was genuine apprehension of Italian designs on southwestern Anatolia directed from the Dodecanese which no doubt sharpened Turkish eagerness to cooperate with London. On the other hand, the Italian ambassador in Ankara was the constant mouthpiece of his government's resentment at the policy pursued by Turkey regarding the Ethiopian dispute. At the end of February, for example, after complaining that Turkey was accentuating its cooperation with Britain and showing more zeal than other states in performing its role of collaboration, Galli reminded the Secretary-General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs that the present crisis would pass, but that the memory of the clouds then obfuscating Turkish-Italian relations and, especially of Turkish-British cooperation, would keep green a certain resentment against Turkey in Italy. Menemencioglu replied that if such was the view that Italy was going to take, Turkey would just have to put up with it. In the course of the crisis Galli several times reverted, in conversation with the Turkish government, to his customary attitude of chiding a wayward Turkey and vaguely threatening that one day a day of reckoning might come¹⁹.

In the spring of 1936, however, the policy of sanctions and collective security broke down altogether, although as late as May 1936 the Turkish Foreign Minister professed belief in collective security, but added that the greatest vigilance was required for national defense. With the raising of sanctions and the ending of mutual and unilateral assurances of action in the event of Italian attack against a member of the League of Nations acting un-

¹⁸ F.O. 371/20886/10426. Annual Report for 1936. Para.134.

¹⁹ Ibid.

der Article 16 of the Covenant, Turkish-Italian relations became more normal, although suspicion of Rome's ultimate intentions continued to be present in the minds of Turkish statesmen. Turkey still remained hostile to any attempt of Italy to claim or establish any political or naval hegemony in the Mediterranean, or to try to reach with Great Powers only any form of Mediterranean settlement that left Turkey out of account or was of a character to strengthen the position of Italy or prejudice that of Turkey²⁰.

As indicated earlier, Turkey felt a long-standing suspicion of Italian intentions towards it. The Treaty of London of 26 April 1915, between the Entente Powers and Italy, had promised to grant the latter, "in the event of a total or partial partition of Turkey-in-Asia, a just share of the Mediterranean region adjacent to the province of Antalya." And the Saint-Jean-de-Maurienne Agreement of 17 April 1917 had clarified the Italian claims in Asia Minor, promising Italy the Aydın province with İzmir. Some of these territories had been partly occupied for a time by Italy after the First World War and they had been recognized as zones of Italian influence by the Treaty of Sèvres of 10 August 1920. Ever since this abortive treaty the Turks had been anxious about Italian designs on their land. Following his seizure of power in 1922 Mussolini looked around him, investigating the '*mare nostrum*' of the ancient Romans. He was seduced by the rich Anatolian land bordering the Mediterranean. The southwestern Anatolia, whose coasts could be easily seen from the Islands of Dodecanese attracted him. The Fascist leader went so far as to make, in 1925, secret concentrations of troops in some of the Dodecanese Islands with a view to effecting a sudden *coup de main* on the Mediterranean shores of Anatolia. The Turkish government, having being informed on time, was compelled to proceed with substantial mobilization. Fortunately, things went no further, but as Mussolini did not cease his ambitions each time he opened his mouth, Turkey, feeling the seriousness of the menaces, was obliged to live under strenuous vigilance²¹.

During Mussolini's decision to raise Italy's consciousness in 1926, Turks had heard words uttered in Rome on the Italian link with Anatolia. As part of this campaign, the *Duce* had embarked on a well-publicized trip to Libya. The trip had been significant because Mussolini was the first Italian Prime

²⁰ *Survey of International Affairs (1936)*, London, 1938, p.604. Also Ahmet Şükrü Esmer, "The Straits: Crux of World Politics", *Foreign Affairs*, January 1947, p.295.

²¹ Açıkalın (1947), p.478.

Minister to personally visit one of Italy's African possessions while in office. The trip, of course, included venting Italy's colonial ambitions. Arnaldo Mussolini, for instance, the *Duce's* brother and a publicist declared that Italy had Tripoli, but that was only a beginning: there was the entire eastern Mediterranean basin, where the remnants of the old Ottoman Empire were to be found. There was Albania which had the oil that Italy needed. There was also Syria, which France would not even colonize because it had no excess population. Then there was İzmir which should belong to Italy. And finally there was Antalya. Such rhetoric understandably alarmed the Turkish government, which took seriously rumours that the Italian fleet was preparing to sail on Antalya²².

Meanwhile the over-population of Italy had given rise to the belief that France might be willing to transfer the Syrian mandate to Italy, if Italy were in return to forgo its claims in Tunisia. Italian government and its guided press had a keen interest in events in the mandated territory of Syria and were highly critical of French policy. Indeed Italy seemed for a time very eager to replace France as the mandatory in Syria. This possibility was extremely displeasing to Turkey. Should Italy, already in possession of the Dodecanese, succeed to the Syrian mandate, the government of Ankara apprehended that the Italians might take advantage of a future Russo-Turkish conflict to renew their claims to the Antalya littoral. While there was no immediate danger of such a possibility being realized, allowances had to be made for Turkish susceptibilities, since a nation which had suffered for the last hundred years under the continual hammer-blows of foreign intervention and occupation was bound to remain suspicious for a long time to come²³.

Turks had seen the Italian base in the Dodecanese Island of Leros steadily growing stronger. They had listened without conviction to the Italian contention that Leros exists against possible attack on Italy by either Russia or Britain. They had in short, been wont to regard Italy as their only potential enemy—for Turkey was at friendship, and bound by treaties, with all its neighbours.

²² *Oriente Moderno*, VI (June 1926), pp.327-329.

²³ Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris – henceforth referred to as "M.A.E." –, T 1939-1940, François - Poncet (Rome) to M.A.E., 14 July 1939, vol.628, pp.148-155. See also *Oriente Moderno*, XIX (August 1939), p.443.

For some time Turkey had shown dissatisfaction with the status of the Straits, demilitarized, opened to international navigation and placed under international supervision at Lausanne in 1923. The failure of the disarmament discussions and the consequent rearmament of Germany, together with shifting Balkan alignments, caused Turkey as well to consider a new programme of armament. The Ethiopian war had also had the effect of creating tension and uncertainty at the eastern end of the Mediterranean. It was, by April 1936, patently obvious that Italy would win the war in Ethiopia. The Ethiopian collapse underlined the failure of collective action as applied by League to provide security²⁴.

It was significant that while Turkey's reiterated wishes for a change in the status of the Straits had hitherto gone unanswered by the Western Powers, the Turkish note of 10 April 1936, led to prompt action. Turkey wanted a revision of the Straits régime established at Lausanne, because Article 18 of the Lausanne Straits Convention was no longer of any value under the existing conditions. By Article 18, the signatories jointly bound themselves to guarantee the demilitarized Straits. Obviously this had no validity in 1936 with Italy, a principal signatory, a declared aggressor. The Turks considered the matter most urgent. The Turkish case thus rested mainly on the changed circumstances and on the undependability of the guarantees undertaken in 1923. With Italy's exception, the reactions to the Turkish note were favourable²⁵.

On 16 May 1936, Atatürk, in a conversation with the British ambassador at Ankara Sir Percy Loraine, judged that the sanctions against Italy had obviously failed and there seemed little point in continuing them. He doubted, however, that Mussolini would be satisfied with the Ethiopian conquest. Mussolini had declared his goal to be the re-establishment of the Roman Empire and Atatürk was inclined to believe that he meant it. Any nation in the eastern Mediterranean could be the next target. The threatened nations should use the interim before the next attack, Atatürk thought, to strengthen and associate themselves in order to build up such an array of effective

²⁴ Feridun Cemal Erkin, *Les Relations Turco-Soviétiques et la Question des Détroits*, Ankara, 1968, pp.70-77. Esmer (1947), p.295. Also Harry Howard, "The Straits After the Montreux Convention", *Foreign Affairs*, October 1936, p.200.

²⁵ *Ibid.* For the text of the Turkish note see *Documents on International Affairs (1936)*, London, 1938, pp.645-648.

force and cohesion as to render further expansion a far too hazard venture for Italy to take. Germany also, Atatürk considered, was becoming a greater danger. Turkey's course was clear. It desired an alliance with Britain and France against the present Italian and future German threats. If Russia could be brought into this alliance so much the better²⁶.

A conference to consider a new Straits statute was held at Montreux, Switzerland, in June and July 1936. On 20 July, with Italy abstaining from the vote, the Montreux Convention brought back the Straits to full Turkish sovereignty and control. Turkey received the unrestricted right to occupy and fortify the Dardanelles and Bosphorus. It thus gained a heightened sense of international security in a period of growing distrust of collective security and non-aggression pacts. Ankara began serious armaments preparations. The details of these fortifications were not made public, but there could be little ground for doubt that no fleet would be likely to penetrate from the Mediterranean to the Black Sea against the will of the guardian of the Straits. The rearmament of the Straits restored Turkey to the position of a "power factor" in the Mediterranean²⁷.

For the first time since the beginning of the struggle for the Straits, Turkey, Britain and Russia were at one. This occurred largely through the opposition of all three states to Italian expansion, but it was only made possible by the real independence of Turkey. Turkey's free right to dispose of the Straits considerably extended its influence and significance. The Turkish government doubtless realized that by regaining almost complete control over the Straits, it would be so important in European diplomacy that not only could no country afford to disregard it, but each would have to seek Turkey's good will and friendship. That Turkish policy succeeded cannot be doubted²⁸.

On the other hand, what the Italians disliked in particular about the outcome of the Montreux Convention was the possibility of increased Russian influence to counter-balance their own in the eastern Mediterranean, as well as the success of Britain in winning the friendship of Turkey which the Italians themselves had courted six years previously.

²⁶ F.O. 371/1011/63. Loraine (Ankara) to Eden, 16 May 1936.

²⁷ Text of Montreux Convention in League of Nations Treaty Series, No.4015, vol.173 (1936-1937), pp.213-241.

²⁸ Howard (1936), pp.201-202.

Turkey's position under the new convention was so strong, however, that it was in no hurry to obtain Italian adherence to it; it could always counter an Italian attempt to insist on the rights of Italian warships under the old convention by discriminating against Italian commerce passing through the Straits. Its firm attitude was made clear in a declaration uttered by the Turkish Prime Minister, İsmet İnönü, at the beginning of August 1936, to the effect that "those who have a policy of international peace at heart will have profit from collaboration with us. Those who expect a different policy from us will be disappointed"²⁹.

Italy seemed at this point to have realized the weakness of its position and therefore to have decided to reverse its policy of unfriendliness towards Turkey, in the hope, no doubt, of drawing it away from its new friendship with Britain. This was probably one of the chief motives underlying the assurances given by Italy to Turkey, Greece and Yugoslavia at the end of July 1936 as to its peaceful intentions in the eastern Mediterranean and its statement to Ankara that it continued itself bound by the Turkish-Italian Pact of 1928. These assurances were largely instrumental in enabling the British and Turkish governments to terminate the naval arrangements which had hitherto been a source of friction between Turkey and Italy. There followed an improvement in Turkish-Italian relations which was encouraged by the fact that Turkey was the first Power to remove its diplomatic representative from Addis Ababa, without waiting for a decision from Geneva, as a step towards the recognition of the Italian Empire in Ethiopia³⁰.

Relations between Turkey and Italy became correct on the surface; below the surface there were undercurrents showing that each side wished to obtain something from the other. Rome, in general way, aimed at undermining Turkey's loyalty to Anglo-French ideas concerning the Mediterranean; in particular it desired to secure Turkey's recognition of the Italian African Empire. Turkey, on its side, while resolute in resisting Italian blandishments, stood to gain by the adhesion of Italy to the Montreux Straits Convention. Aras received a message from Count Galeazzo Ciano in January 1937 to the

²⁹ *Survey of International Affairs (1936)*, London, 1938, pp.652-666. İnönü's speech in *İsmet İnönü'nün Söylev ve Demeçleri. TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)*, [İsmet İnönü's Speech and Statements in the Grand National Assembly of Turkey and in the Conventions of the People's Republican Party (1919-1946)], İstanbul, 1946, p.298.

³⁰ *Ibid.*

effect that he was considering sympathetically the possibility of Italy adhering – a move which was the outcome of a suggestion made to Count Ciano by the British ambassador in Rome. Later, a conversation between Aras and the Italian ambassador led to a suggestion that a meeting should take place between the former and Count Ciano for the purpose of carrying out the formalities of Italy's adhesion. The expectation that Italy was prepared to adhere formally at this stage was not fulfilled. However, Aras expressed his readiness to go to see Count Ciano in Italy³¹.

Meanwhile, the signature on 2 January 1937 of the Anglo-Italian gentlemen's agreement was greeted with satisfaction in Turkey. In a statement to the Republican People's Party Parliamentary Group, Şükrü Saraçoğlu, the acting Foreign Minister said that there was nothing to cause Turkey anxiety in this agreement, which, on the contrary, would result in the strengthening of security in the Mediterranean. Although Turkey had officially stated how pleased it was with the improvement of Anglo-Italian relations, it mistrusted and felt concern over Britain's endeavours to reach an agreement with Italy. Britain, on its part, was trying to detach Italy from Germany and perhaps win its good will or at least neutralize it. Following the Anglo-Italian gentlemen's agreement on the Mediterranean Ankara appeared to have feared that France and Britain might possibly at some future date permit Mussolini to occupy the port city of Alexandretta (İskenderun) in the mandated territory of Syria, just fifteen kilometers below the Turkish town of Payas in southern Anatolia, as part of an overall diplomatic bargain. In such a probable situation, Italy could further endanger Turkish naval security in the eastern basin of the Mediterranean.

At the end of January 1937 the Italian press made it known that direct conversations would shortly take place between the Foreign Ministers of the two governments to arrange for Italian adherence to the Montreux Convention. The event which, more than any other, paved the way for the Turkish-Italian conversations of 3 February 1937 was the signature on 2 January 1937 of the Anglo-Italian gentlemen's agreement concerning the Mediterranean, and that for two reasons. In the first place the reassurances which Italy gave in that agreement on the status quo in the Mediterranean implied a guarantee of the integrity and security of Turkey against attack by

³¹ F.O. 371/20886/10426. Annual Report for 1936. Para.86.

Italy in pursuit of 'its historic objectives'; in the second place the absence of in the agreement of any mention of arms limitation implied that Britain intended to rearm in order to ensure its position in the Mediterranean and this British rearmament seemed likely to contribute further to the security of Turkey as the friend of Britain³².

On the part of Rome, it was probable that, in addition to its desire to safeguard its rear during the Spanish affair, its ambitions in the Balkans played their part in inclining it to adopt a more friendly attitude towards Turkey. The influence of France in southeastern Europe had recently declined and that of Germany was steadily growing in its place. Italy was anxious to forestall this growth of German influence before it was too late and it was natural for it to begin, as in 1928, by securing the friendship of Turkey, the more so since the Turkish Foreign Minister was now President of the Permanent Council of the Balkan Entente. On the Turkish side, in addition to the obvious desire of Turkey to legalize the Montreux Convention by obtaining for it the endorsement of Italy as a signatory of the Lausanne Convention, there was always the hope that the coming conversations with Italy would be second – the Anglo-Italian agreement having been the first – towards the negotiation of a general Mediterranean agreement which it had long desired. Ankara did not wish to prolong the estrangement with Rome, which it held to be momentarily free from aggressive tendencies in the Mediterranean Sea for the simple reason that the latter was displaying considerable forces in Ethiopia at the time. Turkey therefore tried to restore the former relationship and gave clear proof of its conciliatory attitude to the Italian government by its de facto acknowledgement of the Italian Empire, to which Italy replied by its now friendly attitude in the Hatay question. It was hoped that Turkish-Italian relations would henceforth improve³³.

The nature of the conversations was made public in a press release issued from Milan on the evening of 3 February to the effect that a cordial meeting had taken place "in the spirit of the Turkish-Italian Pact of 1928"; that as a result of the discussion, which had not gone beyond a general sur-

³² *Survey of International Affairs (1936)*, London, 1938, pp.652-666 and *Documents of International Affairs (1936)*, London, 1938, p.87.

³³ *Ibid.* Also leading article of *Ulus*, 1 February 1937. The prominent French newspaper *Le Temps*, which was on foreign affairs at least, a semi-official organ, concluded on 2 February 1937 that Turkish-Italian reconciliation was under way. The paper also reminded that this friendship had obtained much too good results in Cilicia in 1921.

vey, it was found that no questions divided the two countries and only feelings of mutual confidence inspired their relations; that they had both decided to cooperate in the interests of Turkish-Italian relations and of a general policy of peace; and finally that they would continue to keep in touch through diplomatic channels in order to make their exchange of views effective in practice³⁴.

From this release and from subsequent press statements three things might have been inferred: in the first place that Count Galeazzo Ciano, Mussolini's son-in-law and Foreign Minister, repeated the assurances which he had already given to Turkey in July 1936 concerning the peaceful policy of Italy in the eastern Mediterranean and the essentially defensive nature of the fortifications of Leros³⁵. Secondly that the Italian Foreign Minister did not give his adherence outright to the Montreux Convention, but agreed to pursue the matter through diplomatic channels, in the hope of obtaining concessions in other spheres, such as special treatment for Italian experts and shipping, a settlement of outstanding questions regarding Italian property, schools and missions in Turkey and perhaps even a full recognition of the Italian Empire in Ethiopia. Finally that Count Ciano made an attempt, which caused some nervousness in France, to draw Turkey away from its attachment to Russia and Britain and attach it, instead, to the Rome-Berlin axis. But if this was his purpose, his failure to achieve it was clearly indicated by an announcement in the official Turkish press on 4 February 1937, that Turkey was "attached only to the bloc of peace and to no other bloc", as well as by Aras' attempt, which caused some surprise in diplomatic circles, to persuade Italy to return to Geneva³⁶.

As a result of the Milan conversation it was suggested that Count Ciano should visit Ankara in autumn and the Italian government sounded the Turkish government on the possibility of his signing a new treaty with Turkey on the occasion of that visit. In acquainting Loraine with this overture, Aras

³⁴ Ibid.

³⁵ The fortifications of Leros had been explained by the Italian press as corresponding to the British fortifications of Malta and Gibraltar - i.e. as being for the purpose of protecting commerce. Since, if Italy were on bad terms with Turkey and the Straits were closed, the Italians would have no commerce to protect in that part, it was clear, according to the Italian press, that the fortifications of Leros presupposed good relations with Turkey.

³⁶ Galeazzo Ciano, *Ciano's Diplomatic Papers*, London, 1948, pp.93-95. Editorial of *Ulus*, 4 February 1937.

said that the Turkish government contemplated sending a discouraging reply. It would be to the effect that, as Turkey attached particular importance to its relations with Britain, the moment seemed hardly opportune for widening the basis of Turkish-Italian relations; that on the basis of the existing Turkish-Italian Treaty (of 1928), which the Turkish government considered satisfactory, Turkey was always willing to cooperate in cultivating better neighbourly relations and that if in the future it seemed desirable to enlarge that basis, Turkey would not be willing to proceed to any bilateral arrangement since it could only contemplate arrangements which fell within the framework of the recent Anglo-Italian declaration concerning the Mediterranean. The communication which was eventually made by Ankara to Rome on these lines was transmitted by the Turkish Embassy in London to the Foreign Office³⁷.

As the date of Count Ciano's visit to Ankara approached, it became clear that the Italians were still determined that the occasion should not pass without obtaining some advantage for themselves. Aras informed the British Embassy in Ankara towards the end of October that he anticipated that the Italian government would insist on the introduction of the imperial quality of the King of Italy not only into the toasts which would be drunk at an official banquet during Count Ciano's visit, but also into the protocol which it was proposed to sign on that occasion recording the promise of the Italian government to accede to the Montreux Convention. Aras wished to know what the British government advised him to do in this quandary. As a result of the advice given to him, Aras, though evidently disappointed at seeing his hopes of Italian adhesion to the Montreux Convention failing to materialize, made up his mind that a postponement of the visit would not be unwelcome. In the event the visit was postponed to a later and unspecified date and Italy had not adhered to the convention by the end of 1937³⁸.

At the same time Rome began systematically cultivating Moslem good will. During a visit to Tripoli in March 1937, Mussolini grandiloquently proclaimed himself the 'protector of Islam'. Fascist emissaries in Libya made a special point of building new mosques and of allowing their Moslem subjects to attend Islamic primary schools and Islamic religious courts. The

³⁷ F.O. 371/954/28. Loraine (Ankara) to Eden, 24 February 1937.

³⁸ F.O. 371/20861 E5587/315/44. Eden to F.O., 22 September 1937. Also Cabinet Office Papers – henceforth referred to as "CAB" – 23/90. Cab 40(37), 3 November 1937.

Italians actively disseminated their propaganda through their Middle Eastern consulates, especially in Cairo, through the print and wireless media and through Italian philanthropic, educational, scholarly and financial institutions such as the Franciscan Terre Santa College in Tripoli and the Banco di Roma. By themselves, perhaps, these exertions might not have been cause for grave anxiety. But the *Duce* made no secret that he regarded the Mediterranean as *mare nostrum*³⁹.

Indeed, *Duce's* original purpose in conceiving his Ethiopian adventure was essentially to buttress this emergent Mediterranean empire. The greater the hinterland supporting the Italian North African littoral, the more powerful Italy's strategic position in the Mediterranean itself. With his staging base along the African coast of the great middle sea, Mussolini could begin to look eastward towards Egypt and the Levant. Thus Italian naval construction mounted rapidly in the 1930s. Consisting of lightly armoured but unusually fast warships, requiring little of the endurance of French and British ocean-going vessels, this Mediterranean fleet soon outnumbered its French counterpart; while the Fascist naval air force was also considered to be swifter and more efficient than Britain's. It was held that the Italian air force was one of the largest in Europe and was steadily growing, due to production figures that were more impressive than those of France. The navy, in terms of modern naval tonnage, was not that far off the French mark and was considerably superior to all European navies in numbers of submarines. It was in fact the growth of Italian naval strength by the latter part of the decade that enabled Mussolini to challenge Allied domination of the Mediterranean basin⁴⁰.

At a rough estimate, the Italian navy by the end of 1937 was at least twice as strong (and having regard to its exceedingly up-to-date material probably three times as strong) as it was in 1926. In 1926 Italy had five pre-First World War battleships. In 1936 it had two 35,000-ton vessels, two modernized 27-knot vessels and two pre-First World War battleships. In 1926 it had no post-1918 cruisers. In 1936 it had 19, which were justly claimed to be the fastest in the world. In 1926 it had 33 post-1918 destroyers. In 1936 it had 73. But the most remarkable expansion had been in submarine strength. In 1926 Italy

³⁹ Archives du Ministère de la Défense, Service historique de l'Armée, Vincennes – henceforth referred to as "M.D." –, 7N 4190, File 3. Second Bureau Note, 7 April 1938.

⁴⁰ M.D., 7N 3052, File 1. Note, 25 December 1937.

possessed 54 submarines, but only 12 of these had been built since 1918 and the majority of the remainder were obsolete. In 1936 it had 88 submarines, all but 10 of which were of recent construction⁴¹.

Victory in Ethiopia whetted Mussolini's appetite for empire. He began to envision a vast African-Arabian domain that would parallel those of Britain and France. According to this scheme, Eritrea and Ethiopia became potential springboards for radiating Italian influence throughout the Arabian Peninsula and northward into Egypt. The formation of the Rome-Berlin axis on 1 November 1936 gave even clearer definition to this vision. Mussolini turned his back on Europe. That was to become a German preserve, especially in the north and east. In return Germans agreed that Italy's sphere of expansion was to be the Mediterranean, Africa and the Middle East. Italy, now more than ever before, insisted upon the freedom of the Mediterranean, for through that sea lay its only route to Ethiopia. The Mediterranean and Red Seas—with their connecting point, the Suez Canal—formed a vital link in the imperial communications of Italy. If the Suez Canal and its approaches were closed to Italy, it would be completely cut off from its East African Empire. The mortal dangers of its position in the Mediterranean, particularly in its eastern end, were dramatically brought home to Italy during the 241 days of economic siege applied against it by the League of Nations⁴².

Attached to peaceful reform and reconstruction at home, Turkey could not but view with apprehension these imperialistic manifestations. It was, therefore, irresistibly drawn towards closer cooperation with Britain and France, the two pillars of European status quo. In the aftermath of the Ethiopian crisis, during the period of 'pirate' submarine activity associated with the Spanish civil war, Turkey moved further in the same direction and made concrete promises of assistance and bases to ships of Nyon powers engaged in policing the Mediterranean. The trend towards rapprochement was reciprocal, since these two countries also needed Turkey's cooperation⁴³.

⁴¹ Ibid.

⁴² See, for instance, Tomaso Sillani, "The New Balance of Power in the Levant", *Foreign Affairs*, April 1939, pp.120-132.

⁴³ F.O. 371/10219, vol.21909. Rendel (Geneva) to F.O., 27 January 1938. Also M.A.E., T 1930-1940, Note by Lagarde, 26 July 1939, vol.472, pp.44-59.

In early November 1937 Italy adhered to the German-Japanese Anti-Comintern Pact, not for reasons of fighting communism, but as a matter of power politics. This associated Italy more closely with the Nazi type of fascist effort and Mediterranean countries could not but feel the threat of territory-hungry Italy growing. Italy withdrew from the League of Nations in December and in January 1938 announced a significant increase in its naval construction programme.

Ankara's distrust of Italy had deepened during 1938. Turkey disliked the policy of Rome-Berlin axis. It did not acquit Italy of designs in the eastern Mediterranean. The Turkish government was determined to defend not only its territory but also its liberty of action and it therefore saw itself inevitably involved in a fight for existence if either or both of the Axis powers were bent on expansion eastwards. It therefore made every sacrifice to strengthen its armed forces and its powers of defense. These reactions had quite naturally and logically confirmed Turkey more and more in its friendship with Britain and in its confident reliance on British power – especially sea power in the Mediterranean – as the one real barrier to the inordinate ambitions of Mussolini. Turkey, however, unlike some other powers, carefully calculated and was prepared to accept the risks and consequences of its attitude.

The West's response to the occupation of Prague on 15 March 1939, provided Turkey with the opening it had been looking for to arrive at a security arrangement in the Mediterranean. In reply to a hasty British inquiry as to Turkey's attitude to the *coup* in Czechoslovakia and the danger of a similar *coup* in Roumania, Ankara offered a broad hint that if the British government wished to make concrete proposals, Turkey would examine them in a friendly spirit. Şükrü Saraçoğlu, Minister of Foreign Affairs, seized the opportunity presented by the British communication to provide for Turkey's security in the eastern Mediterranean. On 21 March, Aras, the Turkish ambassador in London, sought out Lord Halifax, the British Foreign Secretary, to state officially and unequivocally that Turkey was prepared to go all lengths with Britain in the Mediterranean and that this decision was a fixed policy decided on before he left Ankara¹¹.

¹¹ British Documents on Foreign Policy – henceforth referred to as "B.D.F.P." –, ser.3, vol.4, no.s 423 and 424. Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 19 March 1939. And B.D.F.P., ser.3, vol.4, no.472. Halifax to Knatchbull-Hugessen (Ankara), 21 March 1939.

The occupation of Albania on 7 April 1939 brought Britain and France sharply against the realities of the Italian menace and constituted a decisive turning point in their policies. With the presence of Mussolini's armies on the Albanian soil, Italy became a Balkan power and a direct threat to the status quo in the Peninsula. When it was realized that the annexation of Albania marked merely the beginning of Italy's advance into the southeastern Europe, Western powers were forced to look for new allies. In this regard one of their most natural supporters could be Turkey. Britain and France readily agreed on the value of Turkey as an ally in a future war against Italy. The Dardanelles would be closed. This would strangle Italy's Black Sea trade, especially oil on which it was dependent. Ten percent of Italian trade and twentythree percent of Italian oil passed through the Turkish Straits. The Italian possessions in the Dodecanese Islands would become commitments for defense as opposed to vantage points for the war effort in southeastern Europe. The harbour at İzmir and Turkish air bases would be invaluable for the war effort in southeastern Europe. Moreover, Turkey could provide a supply route to Russia and the Balkans. Turkey's potential for buttressing the defenses of the Balkan states and for drawing upon the assistance of the Soviet Union was also recognized¹⁵.

Turkey unquestionably was a bulwark of peace in the Near and Middle East. The stature of modern Turkey in the counsels of the world was seen more clearly than ever before. Turkey was strong and was by no means to be frightened by bluff from whatever quarter. The nations of Western Europe looked to it with hope and confidence.

The Turkish press bitterly denounced Italy's aggression in Ethiopia and Albania and its general policy in the Mediterranean. In Turkish eyes especially, the Albanians, fellow Moslems, were a kindred people. In 1934, they had been invited to join the Balkan Pact by the Turks through their ambassador in Tirana, Ruşen Eşref Ünaydın. Events in Albania profoundly shocked public opinion in Turkey, but it had been expected that Mussolini, having failed to make headway in his claims on France, would find himself compelled to register successes elsewhere. No attempt was made to conceal the gravity of the consequences of the Italian occupation of Albania and it was realized that it might be used to influence the Balkan states and in case of war to dis-

¹⁵ CAB 53/47 COS 878 (JP). Alliance with Turkey, 15 April 1939. M.A.E., Private Papers of René Massigli, PA-AP:217, Massigli to M.A.E., 24 April 1939, vol.26, p.380.

rupt Balkan communications. The Turkish press gave free expression to alarm. The leading newspapers pointed out the danger which threatened all the Balkan countries and exhorted them to unity and cooperation if they were to prevent dire consequences from befalling each of them successively. The Italian occupation was likened in one newspaper to an outbreak of fire which might spread over the Balkans. Turkey could not but be gravely disturbed by the presence of Italian troops in the Balkans, more particularly because of its effects on Yugoslavia and Greece which, with Turkey and Roumania, formed the Balkan Entente. The newspapers wrote that the annexation of Albania made it clear that Italy had embarked on a deliberate policy of expansion and hegemony which should inevitably lead to the destruction of the independence of smaller countries. In consequence, Turkey could not calmly sit and watch the subjugation of one country after another; it should draw its own conclusions and act accordingly. Nevertheless, it was still felt that the initiative to prevent war or to save the smaller countries should lie with the great democracies, in particular with Britain, with whom Turkey was at heart in sympathy. Turkish newspapers also stated that the Islamic world in Asia and Africa had reacted with the utmost vigour to the assault on the independence of a predominantly Moslem Albania, that the conquest was considered as a blow at Islam and that the Moslems everywhere felt that the mask of the self-styled 'Protector of Islam' was off⁴⁶.

Since one of the remoter advantages flowing to Italy from the occupation of Albania was a closer control of the Adriatic against any eventual demands from the North and since nevertheless Nazi approval had been ostentatiously expressed, it might also be taken for granted that the plan was one of to which both the *Duce* and the *Führer* were parties. The mere control of Albania would not have, for its own sake, repayed so violent an action. The country was already an Italian protectorate, and could have no policy, at home or abroad, that was not acceptable in Rome. Clearly something more than a protectorate was necessary to the *Duce's* aims – he required a military occupation, indistinguishable from annexation. The aim, then, should be strategic; and the strategic importance of Albania was evident from a glance at the map. It was a bridgehead to the Balkans. A double pressure, northward upon Yugoslavia, southward upon Greece, could be employed with the

⁴⁶ See, for instance, the leading article of *Ulus*, 9 April 1939. Also *Cumhuriyet*, Editorial, 10 April 1939.

object of preventing the organization of concerted measures for defense and security and by the same action of promoting the counterveiling influence of the Axis. If a disruptive manoeuvre of this kind were to be attempted and to succeed, the victims immediately threatened would certainly not be the last. Beyond Yugoslavia and Greece lay Roumania and Turkey, states that might well suspect the initiation of such a policy as, if pursued by a non-totalitarian power, would be called a policy of successive encirclements.

Coming as one in a succession of aggressive manifestations, the threat was cumulative force. To some it was direct, to others indirect; but to all countries alike which valued their independence it was a compelling invitation to consider the necessities of self-defense. Following the occupation of Prague on 15 March 1939, Britain had already been compelled to make a "momentous departure" in foreign policy and had no choice but to pursue it with speed and decision. The threat to the free action of Yugoslavia was now double, coming on two sides from both the Axis powers. Before the invasion of Albania, Yugoslavia had watched the staff talks and concentration of troops on its northern frontier; and it was not difficult to say how much its strategic position was already undermined. In other capitals further east – Athens, Bucharest, Ankara – the governments felt better placed for mutual defense. The meetings of the Turkish and Roumanian Foreign Ministers, Şükrü Saraçoğlu and Grigore Gafencu, in İstanbul on 7 April indicated both that the members of the Balkan Entente were conscious of the new menace and that Turkey was determined to discharge its responsibility as guardian of the Bosphorus and the Dardanelles. These countries were entitled to look for counsel and practical sympathy from other powers equally determined to resist and defeat any attempt at European domination.

Given a satisfactory political agreement, sufficient aid and staff talks, Turkey would partner Britain in the Mediterranean and the Balkans. The dominance of the Axis powers, Turks thought, was dangerous for the smaller nations, whether they were attacked or only menaced was immaterial. Italy, in the Mediterranean, was especially dangerous, and Turkey looked to a common interest with Britain in containing this danger to ensure its security. Soon after the annexation of Albania, Britain had to commit itself irrevocably to opposition to Italy. Consequently, it began to prepare its defenses. With international pressure and preparations to preserve its integrity in a hostile Europe, thoughts of coming to agreement with Turkey became easier

for Britain. Thus the Albanian affair set in motion the negotiations between Ankara and London. By April 1939, Lord Halifax, the British Foreign Secretary preferred an arrangement whereby Turkey could give Britain an assurance of cooperation in the event of its being involved in war in the Mediterranean or the Balkans by reason of its guarantee to Greece and Roumania or in the case of a general war breaking out in which it was involved against Italy or Germany or both Italy and Germany. In return, Britain for its part would guarantee Turkey in the event of the latter's being involved in a war with either or both of Italy and Germany, however it arises⁴⁷.

This Halifax suggestion was the father, in the first instance, of the Anglo-Turkish Declaration of 12 May 1939 and, in the second, of the Anglo-Franco-Turkish Tripartite Alliance of 19 October 1939. By 6 May, the Turkish and British governments had decided upon a draft of a mutual assistance treaty and the French were informed of its existence. On 12 May, Turkey and Britain, pending the conclusion of a long-term agreement, published a declaration of mutual collaboration and assistance in the event of an act of aggression leading to war in the Mediterranean and of the necessity of ensuring security in the Balkans. The declaration turned out to be the widest commitment Britain had yet made in its efforts to build up a European alliance against the Axis group. It was a complete accord on Anglo-Turkish cooperation against Axis aggression anywhere east of Italy⁴⁸.

In Turkey, Refik Saydam, the Prime Minister, in the Grand National Assembly, said that Turkey had been neutral, but could be neutral no longer without jeopardizing its security. The threats in the Mediterranean and the Balkans were simply too obvious to ignore. "The best way" he told the deputies, "of saving Turkey from war was to associate it with those countries which were united together for peace and not shirking war if necessary. It is our conviction that the Mediterranean should be free to all nations on a footing of equality and any attempt to interfere with that freedom would endanger Turkish security. Believing this danger now exists, we have made up our minds to cooperate and, if necessary, to fight with those equally anxious to preserve peace." He insisted that Turkey was not threatening or attempting to encircle any nation, but would try to prevent any further encroachment

⁴⁷ CAB 53/48 COS 882. Anglo-Turkish Staff Conversations, 19 April 1939.

⁴⁸ *Hansard*, Commons Vol. CCXLVII, col 1814, 12 May 1939. Also F.O. 424/283 T6131/436/384. Halifax circular, 11 May 1939.

on the rights of others. This was only a beginning he assured deputies: negotiations were continuing with France, the Soviet Union and Turkey's Balkan allies⁴⁹.

The Turkish press was quick to seize on the declaration and to criticize with increasing boldness and virulence recent Italian and German actions. The time for totalitarian demands had passed, semi-official *Ulus* of 24 May warned: "the time had come to make claims on totalitarian states."

In the House of Lords, Lord Halifax described the declaration as the first step in the "building up of a peace front against aggression." He said that he hoped soon to be able to announce that the declaration had become a fully-fledged treaty of alliance. He concluded: "The attitude of friendly co-operation which the Turkish government has adopted throughout these discussions has been a source of the greatest satisfaction to His Majesty's Government, as it has been to the whole of the country, and I think it is the best augury for the consolidation of peace in the Mediterranean and southeastern Europe"⁵⁰.

From Rome, André François-Poncet, the French ambassador reported that Ciano was much angered by the declaration and that Mussolini made no attempt to disguise his distaste for this development⁵¹. "Mussolini" wrote Sir Percy Loraine, the British ambassador, on 27 June: "is almost inaccessible. He had either chosen, or has been persuaded, not to receive any foreigners but Germans. He seems moreover to be in a baddish humour. The main reason is probably the Anglo-Turkish Declaration. This seems to have taken him and the Italian government completely aback. Anglo-Turkish cooperation obviously puts a serious check on Italian liberty of manoeuvre, in the event of war, in the eastern Mediterranean and actually menaces the Italian naval and air bases in the Dodecanese. I suspect too that either Italian diplomacy has been caught napping as regards the trend of Turkish policy or has miscalculated it"⁵².

To Germany also the agreement was a bitter blow. The Germans, the news from Berlin went, were not fooled by the declaration and did not beli-

⁴⁹ *Anatolian News Agency*, 13 May 1939.

⁵⁰ *Hansard*, Lords Vol.CXIII, col 351, 12 May 1939.

⁵¹ D.D.F., ser.2, vol.16, no.316. François - Poncet to Bonnet, 13 May 1939.

⁵² F.O., 371/1011/77. Loraine (Rome) to King George VI, 27 June 1939.

eve for a second that it was limited to the Mediterranean alone. "Britain's pactomania continues to blossom", Joseph Goebbels, the German Propaganda Minister sneered. "We do not envy Turkey; it has let itself be lured away from a bilateral policy into the British encirclement ring. No good can come from that"⁵³.

From Ankara, a worried Franz Von Papen, the German ambassador wrote to stress to his superiors the importance of Turkey if war were contemplated with Britain. It meant, as he pointed out in a memorandum of 20 May, not only the loss of twenty years of German diplomatic investment in Turkey, but also a complete shift in the balance of power in the eastern Mediterranean. In a future war it might now be necessary for the Axis powers to seize Dardanelles, in order to exclude Britain from the Black Sea and Russia from the Mediterranean. Not that the closure of Dardanelles would alone suffice to ensure the defeat of Britain. To secure that it would be necessary for Germany to hit Britain in its most vital point, in India. To do this, the Axis powers had to possess the "land bridge to India" (Syria, Palestine and "access to Mosul"). The German ambassador noted that if Turkey fought on the British side, the Turkish forces would always be in a position to prevent this with the main part of its forces south of the Taurus mountains. Turkish neutrality could, in his view, best be obtained by persuading Italy to reassure Turkey regarding its position in Europe, while at the same time 'disguising' the development of the position in Albania and opening negotiations with respect to the islands of Castelrosso and Castelrizza (Meis), which lay within Turkey's three-mile territorial waters zone⁵⁴.

In Rome, a Ciano annoyed by continued German hectoring, presented to a shocked Joachim Ribbentrop, the German Foreign Minister, wireless intercepts showing that the Turks were as hostile to Germany as to Italy⁵⁵. The Axis riposte to the declaration was the Pact of Steel of 23 May 1939. The most pessimistic of the appeasers' predictions had proved to be correct. Association of the sheep had led to a gathering of wolves⁵⁶.

⁵³ M.A.E., T 1930-1940, Coulondre (Berlin) to M.A.E., 10 June 1939, vol.628, pp.151-152. Also *Bulletin of International Affairs*, Vol.16, No.10 (20 May 1939), p.39.

⁵⁴ Documents on German Foreign Policy - henceforth referred to as "D.G.F.P." -, ser.D, vol.6, no.413. Von Papen memorandum, 20 May 1939. Also Franz Von Papen, *Memoirs*, London, 1952, pp.446-447.

⁵⁵ Galeazzo Ciano, *Ciano Diary 1939-1943*, London, 1947. Entry for 21 May 1939.

⁵⁶ B.D.F.P., ser.3, vol.5, no.424. Lorraine (Rome) to Halifax, 9 May 1939. See also M. Toscano, *The Origin of the Pact of Steel*, Baltimore, 1967, pp.250-340.

It should here be remarked that there was really no division on policy in Turkey. Whether internally or externally, the nation was solid. It presented a united front, whether from the point of view of domestic development or in regard to foreign politics. No power which might have hoped to split the Turkish nation had the slightest hope of success, for it knew its own mind and would inflexibly pursue it. It needed no one to point out to it where its best interest lay. There had been perceptible since Atatürk's death of 10 November 1938 not a hint of weakening in the national will which some observers had thought might adversely affect the structure of Turkey.

Meanwhile the French press was filled with praise of the Anglo-Turkish Declaration and urged the French government to do likewise. *Le Temps*, often used as a mouthpiece for the Quai d'Orsay, observed in its copy of 13 May 1939 editorially, "it is necessary to conclude, and quickly, a friendly gesture to Turkey before it is too late that it will lose all value. There is still time, but there is no time to be lost."

Unquestionably, few had doubts about Turkey's great geopolitical and strategic value for France, the "key", as Charles Corbin, the French ambassador in London called it, to the Black Sea, the Levant and the eastern Mediterranean. Turkey's threat to the Italian Dodecanese, its control of the sea gate to Russia and its ability to expedite troop transports from the Near East to the much thought-about bridgehead at Salonica were all acknowledged and prized. As maneuvering among the powers in the diplomatic prelude to the Second World War became more tense, Turkey's position in Continental and Mediterranean diplomacy grew daily in importance⁵⁷.

On 23 June, having finally been brought to agree to the return of the district of Hatay to Turkey, France adhered to the Anglo-Turkish Declaration. In this way it was believed that France and Britain had jointly assured the defense by the Turkish nation and the army of the gateway of the East against all comers. Turkish Prime Minister, Refik Saydam, stated in the Grand National Assembly that the Franco-Turkish Declaration was not directed against any power and that it was aimed only at the maintenance of peace. This agreement harmonized Anglo-Franco-Turkish relations and com-

⁵⁷ Georges Bonnet, *De Munich à la Guerre*, Paris, 1967, pp.270-271.

bined their energies for the protection of peace in the Mediterranean and the Balkans⁵⁸.

The Italian press denounced the Anglo-Franco-Turkish rapprochement as a violation of the Anglo-Italian arrangement of 16 April 1938 for the preservation of the status quo in the Mediterranean. The semi-official weekly *Relazioni Internazionali* of 27 June attacked the French policy in the Near East and the terms of the Franco-Turkish Agreement as a direct threat to Italy. A definite long-term tripartite alliance between Britain, France and Turkey was to be concluded on 19 October 1939.

Although structured on the basis of the Anglo-Turkish Declaration of 12 May, the tripartite alliance went even further by reinforcing some of its clauses and including a clear-cut definition of the conditions under which the obligations for mutual aid should come into force. The rapprochement between Turkey and Britain began with the Italian encroachment on Ethiopia and culminated in the conclusion of the Anglo-Franco-Turkish Mutual Assistance Treaty.

Following the conclusion of the Lausanne Peace Treaty of 24 July 1923 establishing the basis of the new state, Turkey began to follow a foreign policy guided by the fundamental principle of priority of peace, sovereignty and domestic development over foreign adventurism or, expressed differently, the preservation of national independence and territorial integrity, as defined by the National Pact of 28 January 1920. The cornerstone of Turkish foreign policy was therefore peace, "peace at home, peace in the world", as President Atatürk himself expressed it. The Turks have had as great a stake in the preservation of peace as has had any other status quo country. Concentrated as it was upon internal reconstruction, Turkey could be reckoned as a status quo power. Its aim was to avoid disturbance; it was therefore a stabilizing factor, and, owing to the weight it carried with its neighbours, was the key to stability in the Near East.

Turkish foreign policy was based on negotiation and law. Turkish leaders tried to persuade the representatives of other powers by inducements and appeals to reason, magnanimity, self-interest, pride or even fear. Through manipulation of words or statements to the press and radio, Ankara sought favourable responses to its policies and sections. If the others could

⁵⁸ *Anatolian News Agency*, 24 June 1939.

not be persuaded to adopt a position or action desired, attempts were made to ascertain what compromise was feasible. Sometimes this could be achieved by reference to existing treaties and sometimes by innovation. The fact that it had secured the change in the Straits régime peacefully was in marked contrast to the lawlessness of the European dictators and added considerably to its prestige. Atatürk had neither provoked trouble nor taken advantage of the weakness of other powers to grab territory to which, according to international law, he had no right. Turkey had stood by its agreements and treaties with other governments. Atatürk, in cooperation with a competent Turkish government, had concentrated his efforts within the boundaries of his own country, modernized and developed it. Turkey's national energies were almost entirely concentrated on developments at home. Abroad its only desire was for the long-term Mediterranean and European peace which would enable it to pursue its programme undisturbed.

Turkey dreaded Italy's revisionism. Mussolini's indiscreet remarks concerning the Mediterranean as a '*mare nostrum*' and his undisguised ambitions in the Near East, together with the Italian possession of the strategic Dodecanese Islands just off the Turkish coast, filled Turkish leaders with grave concern. Turkey's anxieties of Italy were not unfounded. Turkey had not forgotten Italy's First World War aspirations extending over all of '*mare nostrum*' and even on into Anatolia, despite the fact that these had failed to materialize. Mussolini's speeches of 1925, especially that of December 1925, threatening to invade this same Anatolia and his major speech of 1934 referring to Italy's 'historic mission' in Africa and Asia were still fresh in mind. The reinforcement of Italian military installations on the islands of Rhodes and Leros had precipitated serious apprehensions regarding Turkish security.

In the fall of 1935 Italy invaded Ethiopia. This event which marked the beginning of a series of faithless aggressive acts in other fields, proved how justified were the worries of Turkish diplomacy. After Italy had been proclaimed an aggressor and the Nyon Agreement had been concluded, Turkey and Britain, both especially interested in the security of the Mediterranean, found for the first time since the First World War, means of knowing, understanding and cooperating with each other in a practical field of common interest. The Mediterranean remained the focal point of major Turkish anxieties. In this sphere Turkey's determination to act in accord with Britain

stayed intact. It was willing to welcome an opportunity of improving its relations with Italy, but only in the wake of a British lead. Ankara held to the axiom that a predominance of British naval strength in the Mediterranean spelt safety for Turkey.

Italy and Germany were on the verge of creating a fascist hegemony in the Mediterranean and Europe. Britain and France were confronted with the dilemma of maintaining communications in the Mediterranean, the Middle East and India. In order to do this, it was imperative that Turkey should either remain neutral or be induced to join Britain and France – any means were to be used to prevent Turkey from joining the Axis.

Turkey, owing to its relative strategic, diplomatic and moral advantages, was well able to resist and repel the Italian pressures on it. Italy feared that Turkey, which possessed air and sea bases in western and southwestern Anatolia, could pose a menace to its imperial sea routes in the eastern Mediterranean, running through the Suez Canal to the Red Sea. Moreover, under the Montreux Convention, Turkey, if at war or, when it felt itself threatened by war, had the right of exercising complete discretion in closing the Straits. This development was ensuring Turkey an increasingly important voice in future questions involving the eastern Mediterranean area. Nor was this all. Oil, on account of its weight and volume, was transported whenever possible by sea; Turkish guns commanded the passage through which passed one-fourth of Italian oil import. Italy did not have direct control over any major oil reserves.

The government of Ankara's diplomatic strength essentially derived from the fact that it was a cordial friend of Britain after the Italian conquest of Ethiopia, an ally of the Soviet Union since 1925 and the founder and leading partner of the Balkan Entente and Saadabad Pact – alliances which stabilized the southeastern European and Middle Eastern regions. Turkey's entry into the League of Nations confirmed its peaceful intentions and its rapprochement to the status quo camp in Europe. For a medium power Turkey took an active part in League affairs. It cooperated with League efforts to maintain collective security. The fact that Turkey held a seat on the Council of the League from 1934 to 1937 provided it prestige and influence on an international scale. It recognized the full implications of Mussolini's policy of regaining the Roman Empire for Italy.

Turkey's moral force was mainly due to its national unity and discipline, domestic cohesiveness, its people's will to fight for its national cause if necessary, firmness and determination of its government, the skill of its diplomacy and the strong leadership of its Presidents, Kemal Atatürk and İsmet İnönü. Turkish nation which enjoyed so great a measure of internal stability was in a position to adopt a forward foreign policy. Military power had also been present in the background of Turkish diplomacy, available to be called upon, if need be, to help achieve policy goals. This was a major element of Turkey's prestige and could speak louder than words.

In the period between the two world wars, Turkey owed its ability to play a role in international affairs much superior to its actual resources chiefly to the personality of one man, its President Atatürk. He was both democratic and non-aggressive. Turkey owed its power to the genius of its leader. The strength of Turkish diplomacy lay in the mind of Atatürk himself. The successes Turkish diplomacy achieved during the Mediterranean crisis in the 1930s were the work of one man's mind. Events would almost always later confirm Atatürk's judgements on various stages of the conflict.

On the other hand, through a number of agreements and provision of financial assistance, Turkey had at the same time maintained close and advantageous economic relations with Germany and these ties, in turn, led to the furtherance of friendship between the two countries. And since its Foreign Minister's visit to Milan in 1937 Turkey gradually began to clear the areas of misunderstanding between itself and Italy. It should be noted that the Spanish civil war, like the war in Ethiopia, had at this time involved a diversion of Italian power from possible Anatolian objectives.

The balance of power in Europe and the Mediterranean arranged by the post-1918 peace settlement was upset in favour of the Axis powers and a new realignment of forces was needed to re-establish it. In London and Paris it was calculated that the Axis power combination which gained a foothold in central and eastern Europe and the Mediterranean might also easily achieve a decisive advantage in the overall European balance of power.

Turkey's interests in international affairs began to run generally parallel to those of Britain following the Italian conquest of Ethiopia and basically on account of this fact an Anglo-Turkish rapprochement had started to take shape since 1935. Therefore, within this process and especially after the oc-

cupation of Prague by Germany, Britain expected Turkey to support and join the Anglo-French camp to restore the balance of power in Europe. The occupation of Albania by Italy further accelerated the pace. Turkey, as a potential ally in the eastern Mediterranean, had enough strength to tip the balance against Italy if it formed a coalition with Britain and France. Thus in 1939, for the first time, was formed an association of nations determined to oppose domination by force.

VAN-KARAGÜNDÜZ HÖYÜĞÜ KAZILARI (1997 YILI ÇALIŞMALARI)

VELİ SEVİN-AYNUR ÖZFIRAT-ERSİN KAVAKLI¹

Van Gölü'nün doğu, batı ve kuzey kıyısındaki bereketli kıyı ovalarının prehistorik dönemlerden beri yerleşmelere sahne olduğu bilinmektedir. Sayıları çok olmamakla birlikte, Van Ovası'nda Tilkitepe, Van Kalesi Höyüğü; Hoşap Çayı Vadisi'nde Dilkaya, İremir; kuzeye doğru, Adır Adası karşısındaki Adır Höyüğü; Muradiye Ovası'nda Ovapınar, Erciş Ovası'nda Çelebibağ ve son olarak da batı kıyısındaki Adilcevaç-Kümbethöyük höyükleri bölgenin tabakalaşma veren belli başlı yerleşme yerleri arasındadır. Havzadaki bereketli ovalardan biri de Erçek Gölü'nün doğusunda uzanan, içinden Memedik Çayı'nın aktığı Erçek Düzü'dür. Bunun kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde Karagündüz ve Hino (Baklatepe), doğu ucunda da, Özalp ilçe merkezi yakınlarındaki Aşağı Mollahasan yörenin prehistorik geçmişine tanıklık eden en dikkat çekici yerleşme yerleridir (Res. 1).

Bugün -ne yazık ki- bu höyüklerden bir bölümü (Dilkaya, Van Kalesi Höyüğü, Çelebibağ ve Karagündüz) kısmen, giderek yükselen Van ve Erçek göllerinin suları altında kalmıştır. Şimdiye değin bunlardan yalnızca Tilkitepe, Dilkaya ve Van Kalesi höyüklerinde kazılar yapılmıştır. Bütün bu çalışmalara karşın, Kalkolitik Çağ'ın erken evrelerinden itibaren yerleşmelere sahne olmuş bulunan Van Gölü havzasında bugüne değin düzenli bir stratigrafi de belirlenebilmiş değildir. Sözelimi Tilkitepe yalnızca Kalkolitik Çağ'a ışık tutarken, Dilkaya'dan daha çok İlk Tunç Çağ ve kısmen de Erken ve Orta Demir çağlar, Van Kalesi Höyüğü'ndense yalnızca Orta Demir Çağ yani Urartu dönemi hakkında bilgiler derlenmiştir. Bütün bu nedenlerle, henüz Van Gölü Havzasının kültürel dinamikleri ve sıradüzeni ile komşu

¹ Prof. Dr. Veli Sevin: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanı, ÇANAKKALE.

Dr. Aynur Özfırat: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi 34459-İSTANBUL.

Ersin Kavaklı: Van Müzesi Müdürü, VAN.

bölgelerle ilişkileri gibi konular iyi bir biçimde anlaşılabilmiş değildir. Bu yüzden de özellikle höyükler üzerinde yapılacak arkeolojik incelemeler büyük bir önem taşımaktadır. Buna karşılık 1990'lı yılların ilk yarısından itibaren giderek daha hızlı bir biçimde yükselmeye başlayan Van ve Erçek gölleri özellikle Van, Erciş ve Erçek gibi kıyı ovaları üzerinde bir yıkım felaketi yaşanmasına neden olmuşlardır. Bu yükselmelerden olumsuz yönde etkilenen en dikkat çekici yerlerden biri de Karagündüz yöresidir.

Karagündüz Höyüğü Van il merkezinin 35 km. kuzeydoğusunda, Van Merkez ilçeye bağlı eski Karagündüz köyündedir. Üzeri kısmen ve etekleri de tamamen bu eski köyün kerpiç evleri tarafından iskan edilmiştir. Höyük bugün 1.890 m. rakımlı ve suları Van gibi sodalı Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyıları üzerindedir. Şimdi daha yüksekteki yeni yerine taşınmakta olan modern köy ve höyük Van-Özalp Devlet karayolunun 28. km.'sindeki Erçek sağından batıya doğru sapılarak, İran'a giden demiryolu aşıldıktan sonra varılan eski bucak merkezi Erçek'in 6 km. kuzeyindedir. Höyük yakın bir geçmişe değin gölden kilometrelerce uzakta, tatlı su kaynaklarına sahip bereketli bir ovanın içinde yer alırken günümüzde bir ada haline dönüşmüştür. Varlığı 1956 yılında C.A. Burney'in (1958: 178; Russel 1980: 127, no. 203) gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarından beri bilinmektedir. Burney'e göre 75 x 50 x 5 m. kadar boyutlarındaki höyük İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak yerleşmelere sahne olmuştur.

Karagündüz, alüvyonlu düzlükleri son derecede sınırlı olan Van bölgesinde insanoğlunun yerleşmesine en uygun köşelerden birini oluşturan olanaklara sahiptir. Denizden 2.000 m. kadar yükseklikteki ova 80 km² kadar genişliğindedir. Doğudan batıya doğru giderek genişleyerek Erçek Gölü'nde son bulan bu üçgen biçimli ova, başta Karagündüz ve doğu uçtaki görkemli Aşağı Mollahasan höyükleri olmak üzere, güneybatıya doğru Keçanis ve son olarak da güneydoğu uçtaki Aktaş ve Hino yerleşme yerleriyle, tüm havzanın Prehistorik dönemlerden beri en yoğun olarak iskan edilmiş köşelerinden birini oluşturmuştur. Burası ayrıca Van havzasından Kuzey Urmiye kıyılarına doğru uzanan önemli bir karayolunun üzerindeki konumu nedeniyle de dikkat çekicidir.

Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz'deki kurtarma kazılarına 1992 yılında bir Erken Demir çağ nekropolünde başlanmıştır (Sevin, Kavaklı 1996).

Ancak bu yıllarda Erçek Gölü'nün giderek yükselip höyüğü bir ada durumuna sokması üzerine çalışmaların ağırlığının buraya kaydırılmasının uygun olacağı kararına varıldı ve Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün de uygun görmesi üzerine höyükteki çalışmalara 1994 yılında başlandı. Van Müzesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nce ortaklaşa yürütülen çalışmalar halen devam etmektedir. Çalışmalar Van Valiliği, İl Özel İdare Müdürlüğü², İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu³, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Tarih Kurumu ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun destekleriyle gerçekleştirilmektedir. Bu raporda genel bir tanımlamadan sonra daha çok 1997 yılı kazılarında söz edilecektir⁴.

Tabakalaşma durumu

Karagündüz'ün stratigrafisini belirleme amacıyla yaptığımız çalışmalar şimdiye dek höyüğün kuzey kısmı boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan 10 x 10 m.'lik 4 plankarede gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle aşağıda verilen tabakalaşma durumunun yalnızca höyüğün bu kesimini yansıttığını düşünmekteyiz. İleriki yıllarda kuzey-güney doğrultusunda açmayı tasarladığımız

² Kazılarımızın gerçekleştirilmesine katkıda bulunan başta Van Valisi Sayın Abdülkadir Sarı olmak üzere, İl Özel İdaresi Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç biliriz.

³ Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonunca desteklenmiştir. Proje No. 613/210494.

⁴ Çalışmalara bu satırların yazarlarından başka, arazi sorumlusu olarak Erciyes Üniversitesi'nden Araş. Gör. (M.A.) Hakan Sivas, Kahire Üniversitesi'nden arkeobotanist Dr. Hala Barakat, Van Müzesinden Arkeolog Hanifi Biber, Tübingen Üniversitesi'nden doktorant Jale Velibeyoğlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden doktorant Margaret Payne ile yüksek lisans öğrencileri Erkan Konyar, Z. Nilüfer Aydın ve Süreyya Algül, Sanat Tarihçisi Nuray Kaygaz, İstanbul Teknik Üniversitesi yüksek lisansiyeri Sabiha Akman, Mimar Sinan Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü lisansiyerlerinden Semra Aldoğan ve Davut Paşayığıt katılmıştır. Konservasyon çalışmalarının bir kısmı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma Bölümü öğrencisi Eftal Kiraz tarafından yürütülmüştür. Kazı ekibimizde, antropolog olarak Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji Bölümü'nden Zehra Satar görev almıştır. Fotoğrafların bir bölümü İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Derneği'nden Firdevs Sayılan tarafından çekilmiştir. Arkeobotani çalışmalarına İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nden Zeycan Kaya yardımcı olmuştur.

yeni karelerle höyük stratigrafisi daha güvenilir bir biçimde öğrenilebilecektir.

Höyükteki tabakalaşma durumu şöyledir⁵:

1. yapı katı: Ortaçağ mezarlığı
2. yapı katı: Ortaçağ
3. yapı katı: Geç Demir Çağ
- 4c yapı katı: Orta Demir Çağ- post-Urartu, "Med"
- 4b yapı katı: Orta Demir Çağ- Urartu
- 4a yapı katı: Orta Demir Çağ- Urartu
5. yapı katı: Erken Demir Çağ
6. yapı katı: Orta-Son Tunç Çağ
7. yapı katı: Erken Transkafkasya Dönemi

Karagündüz kazıları şimdiye değin höyüğün kuzey yamaçları boyunca uzanan 4 plankarede sürdürülmüştür. 1997'de, A, E, F ve G açmalarına ek olarak, E açmasının güneyinde 10 x 10 m. boyutlarında H tranşesinin açılmasıyla alan biraz daha genişletilmiştir (Res. 2).

Ortaçağ

Höyüğün özellikle batı kesimi yüzeye yakın bir mezarlık tarafından kaplanmıştır. Bu mezarlık, günümüzden 50 yıl önceye kadar höyüğün kuzeybatıdaki en yüksek noktasında yükseldiği bilinen Ermeni kilisesinin etrafında gelişmiştir. Buraya XIX. yüzyılın sonlarında gelen C.F. Lehmann-Haupt günümüze temel izleri bile kalmamış olan kiliseyi ziyaretini anlatır⁶.

⁵ Şimdiye dek birkaç kez yayınlanmış olan Karagündüz Höyüğü stratigrafisi birbirinden ufak tefek farklılıklar gösterir (Sevin, Kavaklı, Özfirat 1997: 573; Sevin 1998: 715). Bu, höyüğün en üst kısmındaki, kalınlığı ortalama 2.50 m.'yi bulan Erken Transkafkasya Dönemi öncesi tabakaların çok karışık ve birbirini çok tahrip etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Burada sunulan yeni tabakalaşma durumu 1998 yılı kazı sonuçları gözönünde bulundurularak yapılmıştır.

⁶ Bkz. *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Berlin, Leipzig 1928: 35, No. 15; *Armenien Einst und Jetzt* II/1, Berlin-Leipzig 1926: 37. Karagündüz yaşlıları kilisenin küçüklüklerinde

Karagündüz Höyüğü'ndeki kazılarda 1994 yılından başlayarak bu mezarlığın temizlenmesi üzerinde durulmuştur. Ortaçağ'ın son evresine (1. yapı katı) ait olan mezarlık şimdiye dek A, E, F ve G açmalarında incelenmiş ve yüzey toprağının hemen altında 350 kadar mezar açığa çıkarılmıştır (Res. 3). 1997 yılında kazmaya başladığımız H açmasında söz konusu nekropolün güney uzantısı da belirlenmiştir. Bu yeni plankaredeki çalışmalar sırasında, 0.20 m. kalınlığındaki yüzey toprağının kaldırılmasından sonra 51 adet yeni mezar bulunmuştur. Böylece mezarlıktaki gömü sayısı 400'ü bulmuştur. Önceki yıllarda olduğu gibi, burada da mezarlar basit toprak türündedir. Cesetler baş batıya gelecek şekilde batı-doğu yönünde sırt üstü yatırılmışlardır. Eller genel olarak kadınlarda göğüsleri kapatır şekilde, erkeklerde ise karın üzerinde birleştirilmiştir (Res. 4-5)⁷. Mezar çukurları üstten alta doğru genişleyen oval planlıdır; üzerlerinin nasıl kapatıldığına ilişkin hiç bir iz yoktur (Sevin, Kavaklı, Özfırat 1997: 574, res. 2-3). Cesetlerin beyaz renkli bir kumaşa sarılarak gömüldüğü anlaşılmaktadır. Hıristiyan geleneklerine göre düzenlenen bu mezarlıktaki kimi mezarların kaba taşlardan baş şahideleri olduğu, bunlardan bazılarında da Ermenice yazıtlara yer verildiği saptanmıştır.

Kimi yetişkin ve özellikle de genç-çocuk mezarlarında cesetler süs eşyalarıyla birlikte gömülmüştür. En sık rastlanan süs eşyası, iskeletlerin boyunlarında ele geçirilen, küçük boncuklardan yapılmış kolyelerdir (Res. 6, 8/4-8, 9). Bunlar büyük çoğunlukla mavi, yeşil, sarı, siyah, krem, mor ve turuncu renkli cam ile kemik, frit, kornalin ve tunçtandır. El bileklerinde ya dövülmüş ya yassılaştırılmış tunçtan (Res. 8/9) ya da kolyeler gibi çeşitli boncuklardan yapılmış bilezikler (Res. 7) bulunmuştur. Boncuk dizilerinden oluşturulmuş halhaller; tunçtan çoğu kez taşlı yüzükler, sarkaçlar, bilezikler ve küpeler ile camdan bilezikler (Res. 8/11-12) diğer dikkat çekici buluntular arasındadır.

ayakta olduğunu ve sonradan taşlarının sökülerek köy camiiinin yapımında kullanıldığını ifade etmektedirler.

⁷ Kazıda çıkan insan iskeletleri Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Paleantropoloji Anabilim Dalı'ndan Prof. Dr. Erksin Güleç ve ekibince incelenmektedir. Bu konuda yayınlanan ilk rapor için bkz. İ. Özer, A. Sevim ve diğ., "Karagündüz Kazısı'ndan Çıkarılan İskeletlerin Paleantropolojik Analizi", *XIV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 1998: 75 vdd.

Karagündüz'deki 2. yapı katı yine Ortaçağ'a ilişkindir. Ortaçağ mezarlarının hemen altındaki bu yapı katı çok sayıda tandırla temsil olunur ve çoğu kez mezarlar tarafından tahrip edilmiştir. Ortaçağ'ın bu erken evresinde höyüğün üst kısmı büyük çapta açık bir pişirme alanı olarak kullanılmıştır. Yuvarlak planlı ve havalandırma bacalı tandırlardan çoğu gayet basit silindirik bir plan gösterir. 1997 yılında bir önceki dönem G karesinde saptanmış olan üzeri sundurmali büyük tandır daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Erken Transkafkasya Dönemi tabakalarının içine açılan 1.60 m. çapındaki bir çukura inşa edilmiş bulunan bu tandırın dışı doğru aşırı derecede kalınlaştırılmış düz ağız kenarları, hamur yaşken yapılmış parmak baskılarıyla bezelidir. Buna benzer başka büyük bir tandıra önceki yıllarda F karesinde de rastlanmıştır. Bu yapı katında 1996 yılı kazıları sırasında ele geçirilen tunçtan bir anonim Bizans sikkesi ile sgraffito türü keramik parçaları söz konusu tabakanın 11. yüzyıl sonlarına tarihlenebileceğine işaret eder. Bunların yanında, genellikle camdan burmalı bilezikler (Res. 8/10) ve çanaklara (Res. 8/1-2) ait parçalara da sık rastlanır. Ayrıca tunç bilezik parçası (Res. 8/9) ve kolye sarkacı (Res. 8/13) bu yapı katının buluntuları arasındadır.

Geç Demir Çağ

Ortaçağ'ın 2. yapı katının altından, uzun süreli bir *hiatus*'u izleyerek, Geç Demir Çağı tabakası (3. yapı katı) gelir. Bu, Karagündüz'ün en ilginç dönemlerinden biridir. Çünkü Urartu Krallığı'nın yıkılışından sonraki dönemleri kapsayan bu süreç yalnızca Van Gölü havzası değil ve fakat Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da da çok az bilinmektedir (Sevin 1998); ancak yüzeye yakın olan bu yapı katı bir yandan 1. yapı katı mezarları, bir yandan da Ortaçağ ve modern çukurlar tarafından oldukça tahrip edilmiş olup hayli karışık ve zayıftır. Çanak çömleklerden bir bölümü bu tabaka içine açılmış tahl ambarı niteliğinde, dar yuvarlak ağızlı, geniş dipli çukurlardan elde edilmiştir. Adeta bir şişeyi andıran bu çukurların kimilerinde çukurun tabanı ve yan yüzleri özenli bir biçimde çamur sıvalıdır (Res. 10). Kimileri oldukça derin olan bu çukurlarda tabanlar zaman zaman yüzeyden -3.00, bazen de 4.00 m. derinliğe değin uzanmaktadır. Zaman zaman içlerinden çanak çömlek parçaları da bulunmakla birlikte bu derin çukurlar alttaki daha erken dönem yapı katlarının büyük çapta tahribine neden olmuştur. 1997 yılı kazıları sırasında

da yeni çukurlar açılmış olmakla birlikte, şimdiye kadar bu evreye ait hiç bir mimarlık kalıntısına rastlanmamıştır⁸. Öyle anlaşılıyor ki, Geç Demir Çağ'ında hiç olmazsa höyüğün bu kesimi açık bir depo alanı olarak kullanılmıştır. Bu buluntu durumu Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün doğusundaki Yanıktepe'dekinin tam bir paralelidir (Burney 1962: 147).

Oldukça silik mimari kalıntılarına karşılık, Geç Demir Çağ yapı katı çanak çömlek malzemesi yönünden tam tersine zengindir. 1997 yılı kazıları sırasında koleksiyonu zenginleştiren çok sayıda yeni malzeme elde edilmiştir. Buldukları fiziksel ortamın tam aksine yüksek bir teknik ve artistik işçiliğin ürünü olan, özelliklerinden daha önce de söz etmiş olduğumuz (Sevin 1998) bu kap kazağın biçim repertuarı oldukça sınırlıdır. Çömleklere kıyasla çanaklar daha sevilerek kullanılmıştır. Bunlarda en sık rastlanan formlar, ağız kenarının üzeri düzleştirilmiş olanlardır (Res. 12/4-5, 7-9). Literatürde çoğu kez "tulip bowl" denen omphalos'lu phiale türünde çok ince mallar az değildir. Bunlardan kimilerinde, karınları üzerinde adeta içten vurularak yapılmış yani *repoussé* tekniği duygusunu uyandıran kabartmalara yer verilmiştir (Res. 12/3). Hamurları daima pembe, kızılımsı kiremit ve pembemsi kahve gibi renklerdeki bu kaplar aynı renkte astarlı ve iyi açkılıdırlar. Yüzeylerine metalik bir parlaklık vermeye çalışılmıştır. Daima bezemesizdirler. Buna karşılık çanak ve çömleklerin büyük bir bölümünde kiremit renkli hamur üzerine beyazımsı-krem bir astar uygulanmıştır ki, Orta Demir Çağ'ında hiç rastlanmayan bu özellik Doğu Anadolu'da Geç Demir Çağ'ının ayırdedici özelliklerinden biridir (Sevin 1998: 716). Bu gruptaki kimi kapların yüzeyi boya ile bezelidir. Bezemeler açık zemin üzerine ya yalnızca kırmızı-kiremit ya da kahverenginde boya ile ya da siyah ve kırmızı-kahverengiyle yapılmıştır. En sık rastlanan bezeme öğelerinden biri çanakların düzleştirilmiş ağız kenarlarının üzerine uygulanmış kalın bant dizileri, zig zag ve paralel ya da eğik çizgi kümeleridir (Sevin 1988: lev. 2; Sevin, Kavaklı 1995: res. 7/8-11; Sevin, Kavaklı, Özfırat 1997: res. 4/8) (Res. 12/4-5, 8). 1997 yılı kazıları sıra-

⁸ Biz 1994 yılı raporunda (Sevin, Kavaklı 1995: 340) Geç Demir Çağ tabakasının "güçlü bir mimari ile birlikte" temsil olduğuna işaret etmiştik. Oysa 1995-1997 yılı kazıları bu güçlü mimarinin Geç Demir Çağ'ına değil, 4b yapı katına yani Orta Demir Çağ'ına (Urartu) ilişkin olduğunu göstermiştir. Bu stratigrafik durum Van Kalesi Höyüğü'ndekine benzemektedir (Sevin 1988; Sevin, Kavaklı, Özfırat 1997: 575).

sında bu türe giren yeni parçalar elde edilmiş, hatta bu bezeme türünün basit ağız kenarı içe çekik, düz dipli ve derince çanak türlerine de uygulandığı saptanmıştır (Res. 12/11).

3. yapı katında öncüsüz olarak birden bire ortaya çıkan boya bezemeli kaplardan en yaygın olanı dışa çekik ağız kenarlı, keskin karınlı, yuvarlak gövdeli ve çoğu kez omphaloslu çanaklardır. Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'dan tanınan (Sevin 1998) bu yaygın bezeme anlayışında çanakların geniş ağız kenarlarının iç yüzü yan yana üçgenlerle dekore edilmiştir. Sık sık siyah ve kahverengiyle bikrom olarak yapılmış olan bu üçgenler bazen diagonal hatlarla taranmış, bazen de boyanarak doldurulmuştur. "Triangle ware" olarak adlandırılan bu türde bezemeli kapların sayısı her sezon daha da artmaktadır.

Boya bezemeler arasında üçüncü bir gurup daha vardır. Çoğu kez şişkin karınlı çömlekler üzerinde karşılaşılan bu türde bezemede kapların kahverengi ya da pembemsi tonlardaki hamurları üzerine krem renkte kalınca bir astar sürülmüş, bezemeler de bunun üzerine bazen tek renkle (kızıl kiremit), genellikle de çift (siyah ve kiremit, siyah ve kahve vb.) renkle uygulanmıştır. Yatay dalgalı hatlar, fistolar⁹, gırlantlar ve çömleklerin omuzları üzerinden sarkan üçgenlerin yanında hayvan motifleri de kullanım alanı bulmuştur. Küçük parçalar halindeki bu figürlerde hayvanın konturları kızıl kahve bir çizgiyle belirlenmiş, iç kısım ise açık kiremit renkte boya ile doldurulmuştur. Henüz sağlıklı bir stratigrafik düzen içinde ele geçirilememiş olan bu sonuncu gurubun diğerleriyle ilişkisi de açık değildir; ancak Karagündüz'de Geç Demir Çağ türünde boyalı çanak çömlek veren birden fazla tabaka olmadığını -hiç olmazsa kazılan alanlar için- söyleyebilecek durumdayız¹⁰. Genel görünümüyle bu yapı katının Hasanlu IIIA ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır.

⁹ Van Kalesi Höyüğü'nden üzeri bu türde fistolarla bezeli benzer bir kap için bkz. Tarhan, Sevin 1992: res. 16.

¹⁰ Hasanlu'da Urartu dönemine tarihlenen IIIB tabakasının iki evreli olduğu, bunun geç evresinde "classical triangle ware" denen boyalı malların az sayıda örnekle ortaya çıktığı belirtilmekle birlikte (Levine 1987: 234; Dyson, Muscarella 1989: 4) Van Gölü havzasındaki Van Kalesi Höyüğü ve özellikle de Karagündüz kazıları bu görüşe destek sağlamış değildir.

Henüz Karagündüz'de 3. yapı katı hakkında kesin bir tarih yoksa da, Hasanlu IIIA'ya ait 3 adet kalibrasyonlu C 14 tarihi İÖ. 400 yılı civarında gruplaşmıştır (Dyson, Muscarella 1989: 4, 8). Eğer bu tarih doğruysa ve Karagündüz için de geçerli olabileceyse boyalı malların Urartu'nun yıkılışından uzun bir süre sonra ortaya çıktığı ve arada önemli bir boşluk bulunduğu anlaşılır. Nitekim Geç Demir Çağı'nın 3. ve Orta Demir Çağı'nın-Urartu- 4b yapı katları arasında böyle bir kesintiyi düşündürecek kanıtlar vardır. Örneğin iki dönem arasında materyal kültür, yerleşme biçimi, sosyal ekonomik düzenler açısından fazla bir ilişki söz konusu değildir.

Her yıl giderek daha da zengin bir koleksiyon haline gelmeye başlayan Geç Demir Çağ çanak çömlekleri şimdiye dek inandırıcı kanıtlarıyla açıklanamamış olan Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağ sorununa ve hatta bu boyalı malzemenin kökeni problemine yepyeni ışıklar saçacak türdedir.

Orta Demir Çağ (Post-Urartu, "Med")

Yukarıda da belirtildiği gibi Karagündüz'de klasik Urartu çağı ile boya bezemeli çanak çömleklerle dikkati çeken Geç Demir Çağ tabakaları arasında uzunca bir zaman geçtiğini düşündüren kanıtlar bulunmaktadır. Nitekim höyükte son yıllarda geliştirilen çalışmalar 3 ve 4b yapı katları arasında zayıf bir tabakanın (4c yapı katı) bulunduğuna ilişkin kanıtlar sağlamıştır. Örneğin 1995 yılı kazıları sırasında F açmasında Urartu yapısının yıkıntıları üzerine yapılmış 3 adet mezar ortaya çıkarılmıştır (Sevin, Kavaklı, Özfırat 1997: 577) (Res. 11, 13). Bunlardan ikisi basit toprak, biri de küp içi gömü tarzındadır. İkisi küçük çocuklara ait olan bu mezarlarda ölümler daima hoker durumundadır. Birinin üzeri iri depo kaplarının kırıklarıyla örtülmüştür (Res. 11). Süt dişleri yeni çıkmış bebeklerden biri ise boyunsuz bir çömleğin içine gömülmüştür (Res. 14). Yanlarına armağan bırakılmamış, yalnızca bir mezarda ceset, Urartular'ın kullandıklarından çok farklı, küçük taşlardan birkaç sıralı bir kolye ile gömülmüştür (Res. 15).

Karagündüz'de kazılan alanlarda iyi temsil edilmediği belirlenen, şimdilik yalnızca F açmasındaki 3 toprak mezardan tanınan 4c yapı katının mezarlarında tarihlenmeye yarayacak armağan niteliğinde çanak çömlek malzeme

bulunmuş değildir. Bununla birlikte strataigrafik durum Urartu yapısının sona erişini izleyen yıllarda kullanıldıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı türde ve aynı stratigrafik düzen içindeki inhumasyonlara Van Kalesi Höyüğü'nde de rastlanmıştır (Tarhan, Sevin 1992: 410; 1994: 848). Bunlardan birinde (no. 140) cesedin başının arkasında ele geçirilen çift kulplu kadeh (Tarhan, Sevin 1994: res. 11-12/2) ile devrik ağızlı çanak (Tarhan, Sevin 1994: res. 12/4) biçim ve mal türü açısından Urartu sonrası döneme işaret etmektedir.

Gerek Van Kalesi ve gerekse Karagündüz höyükleri Van Gölü havzasında Urartu Devleti'nin yıkılışıyla belirlenen Orta Demir Çağı'nın sonu ile boya bezeme ve krem renkte astarla belirlenen Geç Demir Çağı'nın başlangıcı arasında bir geçiş döneminin varlığına işaret eder. Bu Kroll'un (1979) Bastam için önerdiği "Med" dönemi, daha ihtiyatlı bir şekilde post-Urartu Çağı ile çağdaş olabilir (Sevin 1998: not 3)¹¹. Şimdilik yalnızca Van Kalesi Höyüğü ve Karagündüz'deki birkaç toprak mezarla temsil olunan bu evreye ait çok sayıda malzemeye sahip değiliz. 1997 yılı kazılarında bu tabakaya ilişkin herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.

Orta Demir Çağ (Urartu)

Karagündüz kazıları aynen Van Kalesi Höyüğü'nde olduğu gibi, klasik Urartu Krallığı döneminin burada da esaslı bir biçimde temsil edildiğini ortaya koymuştur. Şimdi 4b olarak adlandırılan bu tabaka Ortaçağ ve Geç Demir Çağ silo çukurları yüzünden büyük yıkım görmüş olmakla birlikte, kazılan alanlarda Urartu yapısının dikkat çekici bir mimari kompleks halinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı yönlerinde uzanan bu yapı kompleksi 1.40 ila 1.00 m. kadar kalınlıkta taştan temel duvarlarına sahiptir; kısmen ya da tamamen taş kaplamalı açık bir avlusu ile kapalı bölümleri bulunur (Res. 16). Henüz planının ayrıntılarını anlayamamışsak da, daha şimdiden en azından 400 m²'lik bir alana yayılan bu yapının,

¹¹ Biz daha önce Yeşilaliç II kalesi çömleklerine dayanarak klasik Urartu ile "triangle ware" ile karakterize olunan Geç Demir Çağ arasında bir geçiş evresinin varlığına değinmiştik: Sevin 1985: 291. Şimdilik Hasanlı Höyüğü'nde böyle bir evre görünmez. Bu nedenle Hasanlı IIIB ve IIIA yapı katları arasında bir boşluk olmalı. Nitekim her iki yapı katına ilişkin C14 tarihleri de böyle bir boşluğa işaret etmektedir: Bkz. Dyson, Muscarella 1989: Tablo 1.

Urartu'nun klasik kapalı avlulu büyük konutlarıyla ilişkili olduğu söylenebilir¹². 1997 yılı kazıları sırasında A, E ve F karalarına yayılmış olan bu büyük yapı kompleksinin güneydeki H plankaresine doğru uzanmadığı belirlenmiş, F açmasında ise yapının toprak tabanı ortaya çıkarılmıştır. Bu kesimde pişmiş topraktan ağırşak, kornalin ve mavi renkte boncuklar, tunçtan yüzük ve halkalar ile yine tunçtan bir levha ele geçirilmiştir. Giyimli adak levhaları türündeki bu son parçanın üzerinde cepheden bir insan yüzü betimlenmiştir. Çanak çömlekler arasında parlak kırmızı cilalı yonca ağızlı testiler, yüksek ayaklı kaplara ait parçalar, basit ağız kenarlı (Res. 18/1-2) veya dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı (Res. 18/3-6) çanaklar dikkat çekicidir. İçe dönük ağız kenarlı, düz dipli çanaklar, şişkin karınlı, dışa çekik ağız kenarlı ve boyunsuz çömlekler yoğunluktadır. Bunlardan bazılarının dibe yakın bölümlerinde Urartu çömlekçiliğinden tanıdığımız işaretlere yer verilmiştir. Çok fazla yıkım geçirmişse de bu kompleks Uratular'ın büyük kaleler dışında, höyükler üzerine kurdukları yerleşmeleri tanımamız açısından önem taşır. Bununla birlikte henüz yapının işlevi konusunda açık bir bilgi edinebilmiş değiliz. Aynı şekilde, kral İşpuini ve oğlu Minua'nın, orijinal buluntu yeri ve durumu açık olmayan yazıtlı bazalt steli ile herhangi bir ilişkisinin bulunup bulunmadığını da bilemiyoruz. 1996 yılında bulunmuş olan, biri tunçtan, biri de siyah taştan (diorit) iki mühür yapının Urartulu karakterini iyiden iyiye belirler (Sevin, Kavaklı, Özfırat 1997: 577). Bunlardan, baskı mühür formundaki ilki çan biçimlidir ve baskı yüzünde, arkalıklı tahta oturmuş bir figüre (tanrı ?) yer verilmiştir (Res. 18/7). Kırık olan ikinci mühür ise baskı-silindir türündedir. Kırık olan baskı yüzünde bir atın (?) baş kısmı görülebilmektedir; yan yüzde ise stilize bir kutsal ağaç motifi yer alır (Res. 18/8).

1997 yılı kazıları sırasında A açmasında Urartu kompleksinin altına inilerek, bu kesimde yine aynı dönemden 10'dan fazla tahıl çukurunun varlığı ortaya konmuştur. Geç devirlerdeki ağır yıkım nedeniyle bunlardan kaçının 4b yapı katı öncesine uzandığı kesinlikle saptanamamıştır. Bununla birlikte, özellikle taş döşemeli taban altından çıkarılan bazılarının Urartu yapı kompleksinin inşasından daha önceye uzandığı (4a yapı katı) anlaşılmaktadır. Böylelikle klasik Urartu Çağı mimari kompleksinden daha da erkene giden

¹² Bu türde avlulu Urartu konutları için bkz. Forbes 1983: 115 vdd., fig. 63, 67, 72.

-zayıf da olsa- bir Urartu yerleşmesi olduğu belirlenmiştir. A açmasının batı yüzü önünde ortaya çıkarılan ve fakat 4a ve 4b yapı katlarından hangisine ait olduğu açıkça saptanamayan 1.40 m. çapındaki bir çukurda çok sayıda Urartu çanak çömlek parçasıyla birlikte, tunçtan bir halka (yüzük), demirden bir bıçak ve yine tunçtan bir mızrak bulunmuştur. Bunlardan sonuncusu 73.5 cm. uzunluğunda bir sapa sahiptir. Söğüt yaprağı formundaki mızrağın yuvarlak kesitli sapı uç kısmında dörtgendir (Res. 18/9). Şimdilik Urartu için ünük bir biçim olan bu parça simgesel bir işlev yüklenmiş olabilir.

Erken Demir Çağ

1997 yılı kazılarının en ilginç sonuçlarından biri, Urartu tabakasının altında Erken Demir Çağı'na ait, günümüze çok silik olarak ulaşabilmiş bir yapı katının (5. yapı katı) varlığının iyiden iyiye belirlenmiş oluşudur. 4b yapı katının geniş kapsamlı inşaatları sırasında büyük çapta tahrip edildiği anlaşılan bu tabaka Karagündüz Erken Demir Çağ Nekropolü ile çağdaştır. Kazılan alanlarda henüz herhangi bir düzenli mimari kalıntı ile temsil olunmayan bu tabakaya ilişkin kimi tahlil çukurlarına A, F ve G açmalarında, 4b yapı katına ait Urartu mekanının sökülerek kaldırılması sırasında rastlanmıştır. Tabanlarında saman izleri saptanan bu çukurlardan birinin etrafı kerpiç bloklarla çevrilidir. F açmasında bir tabanla ilişkili olarak, yüzeyden -2.84 m. derinlikte belirlenen bu çukur 1.25 m. çapındadır.

5. yapı katı çanak çömleri büyük bir çoğunlukla çark yapımıdır. Kaplar hemen daima pembe-kiremit renkte hamurlu, hamurunun renginde astarlı ve ağıldır. Orta ve iyi derecede pişirilmiş olan kapların yüzeyi çoğu kez, fırın ısısının iyi ayarlanmamış olması yüzünden alacalıdır. En sevilen form içe dönük basit ağız kenarlarının altı birkaç sıra oluklu çanaklardır. Bunlardan bazılarında ağız kenarına kulakçıklar oturtulmuştur. Basit ağız kenarı dışa çekik, basık gövdeli ve S profilli çömler yaygındır. Madeni kapları taklit eden yonca ağızlı testi parçalarına da rastlanmıştır. Bu teknik ve biçim özellikleri Van Gölü havzasındaki Erken Demir Çağı nekropollerinde ele geçirilen çanak çömlerinin tümüyle aynıdır (Sevin 1996: 441; Sevin, Kavaklı 1995: 345, res. 15; 1996: 44 vdd.)

Kalıntıları günümüze iyi bir biçimde gelmemiş olmakla birlikte, Erken Demir Çağı'nın höyükte bir yapı katı ile temsil olunması son derecede önem-

lidir. Bu, Van Gölü havzasında İÖ. II. binyıl başlarından beri sürüp giden pastoral yaşamının Urartu Krallığı öncesi dönemde son bulmaya başladığına ve giderek yerleşik düzene geçildiğine ilişkin ilk kanıtı oluşturur ve Assur belgelerinde İÖ. XIII. yüzyılın ortalarından beri verilmeye başlanan yerleşme yerleriyle ilgili bilgileri de doğrular.

Orta-Son Tunç Çağı

Höyüğün kazılan kuzey bölümündeki 6. yapı katı Orta-Son Tunç çağlarına ilişkindir. Yüzey buluntuları ve önceki kazılardan varlığı bilinen bu dönemin son derecede silik bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim şimdiye değin çalışılan 400 m²'lik alanda (A,E-G plankareleri), büyük çapta sökülüp kaldırılan Urartu mimari kompleksinin altında İÖ. II. binyıla ait dikkat çekici her hangi bir kalıntıya rastlayabilmiş değiliz. Öyle anlaşıyor ki, bu dönem, hemen hemen tüm (Nahçıvan'da Üzerliktepe, II. Kültepe ve Şahtahtı; Kuzeybatı İran'da Haftavantepe ve Geoytepe dışında) Transkafkasya ve Kuzeybatı İran höyüklerinde olduğu gibi Van Gölü havzasında da çok zayıf tabakalarla temsil olunmaktadır. Nitekim gerek Dilcaya ve gerekse Van Kalesi Höyüğü kazıları sırasında Orta Tunç Çağı ile İlk Tunç Çağı arasında zengin bir Orta-Son Tunç tabakasının varlığı konusunda en küçük bir iz belirlenebilmiş değildir. İlk Tunç Çağı boyunca süregiden yerleşik yaşam adeta kesintiye uğramış gibidir. Bugün Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran'ın dahil olduğu bu geniş bölgede söz konusu döneme ait daha çok, otlak açısından zengin yaylalarda yer alan ve yüzlerce mezarı kapsayan büyük nekropoller söz konusudur. Bunlar arasında Trialeti, Mesheti, Verin Naver, Ariç, Metsamor, Şahtahtı ve Kızıl Vank sayılabilir. Bu verilerden yola çıkılarak İÖ. III. binyılın sonlarında yerleşik kültürlerin son bulduğu ve daha çok pastoral bir yaşama geçildiği görüşü genellikle kabul edilir¹³.

Bilindiği üzere bu dönemin en belirgin özelliği, Erken Transkafkasya Dönemi'ndekilerden tümüyle farklı boya bezemeli çanak çömlekleridir. 1997 yılı kazılarında bir tabakaya bağlı olmaksızın ele geçirilen ve hemen tümü

¹³ Djaparidze 1969: 274; Edwards 1986: 73; Lordkipanidze 1991: 55, 69 vd.; Kuşnareva 1993: 92 vdd.; Khanzadyan 1995: 5; Simonyan 1995: 43 vd.

Van-Urmiye kümesi içine sokulabilecek olan parçalar sayıca çok azdır. Kiremit-kahverengi hamurlu, hamurunun renginde ya da koyu kiremit renkte astarlı olan bu parçalar monokrom ve polikrom türde boyalıdır. Bunlardan ilkinde motifler siyah renkte, doğrudan kabın kendi astarının üzerine, zigzag ve kafes motifiyle yapılmıştır (Res. 17/2-3). İkinci gurubu oluşturan polikrom boyalılarda ise bezemeli kısım açık krem bir astarla bir kez daha kaplanmış ve motifler bu zemin üzerine bazen tek, çoğunlukla da siyah ve kiremit olmak üzere çift renkte uygulanmıştır. Bu motifler de, alışılmış şekilde kafes ve düz ya da dalgalı hatlardır. Bir parça üzerinde, karşılıklı durumda iki dağ keçisi görülmektedir (Res. 17/1, 19). Karagündüz'de bu döneme ait boyasız tek bir parça vardır (Res. 17/4). Karagündüz'de şimdiye değin yalnızca 1996 yılında saptanmış bir tahıl çukuruyla temsil edilen bu döneme ait karışık çanak çömlek malzemesi her yıl biraz daha zenginleşmektedir.

İlk Tunç Çağı/Erken Transkafkasya Dönemi

Karagündüz Höyüğü'nün en kalın tabakaları Erken Transkafkasya Dönemi'ne ilişkindir. Yaklaşık 8-9 m. yüksekliğindeki höyüğün en üstteki sekiz yapı katının toplam kalınlığı ancak 2.50 m.'yi biraz aşmaktadır; geri kalan 6-7 m. kalınlığındaki kültür tabakaları ise -eğer Kalkolitik Çağ iskanı yoksa- tümüyle İÖ. III. binyıldandır. 1997 yılında bu döneme ait çalışmalar A, E, F ve G açmalarında sürdürülmüştür. 7. yapı katı olarak adlandırdığımız en geç evrede taş temelsiz, tümüyle kerpiç duvarlı yapılardan bir mimari ortaya çıkarılmaya başlamıştır. Tüm açmalara yayılan bu mimari düzenli bir plan gösterir. Olasılıkla bir sokağa bakan birbirine paralel mekanların oluşturduğu bu mimaride duvarların kalınlığı 0.32, 0.45, 0.60 ve 0.70 m. arasında değişmektedir (Res. 20-21). Mekan boyutları ise 2.50 x 2.00 m., 3.00 x 2.75 m., 3.50 x 2.08 m., 3.10 x 1.50 m., 4.60 x 2.40 m., ve 4.50 x 1.95 m. kadardır. Kimilerinde duvara bitişik olarak yan yana iki ocak bulunmuştur (Res. 22); bir odanın köşesinde de, parlak siyah açkılı iri bir depo kabı durmaktadır (Res. 23). Sokağa ya da birbirine geçit vermeyen bu mekanlara giriş tavandan yapılmış olabilir. Henüz yalnızca E ve G açmalarının doğu kesiminde, tümüyle kerpiç bloklardan yuvarlak bir yapının varlığı belirlenmiştir (Res. 21, 24). Bu yapı en azından 7.5 m. kadar çapındadır. Şimdilik çok küçük bir par-

çası açılabilmiş bulunan bu büyük ve merkezi yapı hakkında birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

Erken Transkafkasya Dönemi çanak çömlekleri biçim ve teknik açısından Doğu Anadolu ve Kür-Aras bölgelerinden çok iyi tanınan örneklerin adeta birer kopyasıdır. En sevilen biçim S profilli, boynu üzerinde bir yiv bulunan, çoğu kez yuvarlak ve kimi zaman da düz dipli çömlek ve çömlekçiklerdir (Res. 25-26). Bunlarda en sevilen motifi, kabın omuz ve karın kısmı üzerine frontal olarak yerleştirilmiş çiftli spiral bezeme oluşturur. Kimi kapların üst kısımları daha ince çizgili motiflerle dekore edilmiştir. Kabartmalarla bezeli kaplar enderdir (Res. 7). Burada özellikle oluk ve kazı bezemeli kaplara büyük bir eğilim olduğu açıktır. Karagündüz bu özelliğiyle Van bölgesinin Ernis ve Dilkaya gibi merkezlerinden farklılık gösterir. Karagündüz Höyüğü Erken Transkafkasya Dönemi tabakaları oldukça zengin görünmektedir. Bu sayede III. binyılda Van Gölü havzasında ortaya çıkan gelişmeler daha iyi bir şekilde anlaşılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- BURNEY, C.A., 1958. "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* VIII: 158-209.
- _____, 1962. "The Excavations at Yanık Tepe, Azerbaijan, 1961", *Iraq* XXIV: 134-152.
- DJAPARIDZE, O.M., 1969. *Archaeological Excavations in Trialeti: On the History of Georgian Tribes in the Second Millennium B.C.*. Tblisi.
- DYSON, R.H., MUSCARELLA, O.W., 1989. "Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV", *Iran* XXXVII: 1-27.
- EDWARDS, M., 1986. "Urmia Ware and its Distribution in North-Western Iran", *Iran* XXIV: 57-77.
- FORBES, T.B., 1983. *Urartian Architecture*, BAR Int. Series 170, Oxford.
- KHANZADYAN, E.V., 1995. *Metsamor 2, La Necropole: Les Tombes du Bronze Moyen et Recent 1*, Neuchatel-Paris.

- KROLL, S., 1979. "Meder in Bastam", W. Kleiss, *Bastam I : Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Berlin.
- KUŞNAREVA, K.K., 1993. *Yujny Kavkaz v IX-II (Tis. do N.E.)*, Sankt-Petersburg.
- LEVINE, L.D., "The Iron Age", *The Archaeology of Western Iran* (yay.haz. F. Hole), Washington D.C.: 229-250.
- LORDKIPANIDZE, O., 1991. *Archäologie in Georgien Von der Altsteinzeit zum Mittelalter*, Weinheim.
- RUSSEL, H., 1980. *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, Oxford.
- SEVİN, V., 1985. "Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı* : 287-295.
- , 1996. "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları XIV*. Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan: 439-467.
- , 1998. "Van/Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği", *Karatepe'deki Işık*. Halet Çambel'e Sunulan Yazılar (yay. haz. G. Arsebük ve diğ.) İstanbul: 715-726.
- SEVİN, V., KAVAKLI, E., 1995. "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 337-361.
- , 1996. *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü : Karagündüz*, İstanbul.
- SEVİN, V., KAVAKLI, E., ÖZFİRAT, A., 1997. "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları" *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 571-589.
- SIMONYAN, A.E., 1995. "Vor-und Frühgeschichtliche Funde auf dem Gebiet Armeniens", *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen: 41-48.
- TARHAN, M.T., SEVİN, V., 1992. "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 407-429.
- , 1994. "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten* 220: 843-862.

KATALOG

Res. 6: 195 no'lu mezardan. Cam boncuklardan 2 dizi kolye; toplam 83 boncuk: 10 mavi, 38 beyaz, 1 siyah, 24 kahverengi. Env. no. Kg. Höy. 498/95.37; müze env. no. 10.37.95.

Res. 7: 20 no'lu mezardan. Cam boncuklardan bilezik; toplam 406 boncuk: 172 mavi, 56 açık mavi, 128 siyah, 20 beyaz, 9 yeşil, 21 eflatun. Env. no. Kg. Höy. 434/95.4; müze env. no. 10.4.95.

Res. 8:

1- Kahverengi cam çanak p. Çiz. no. Kg. Höy. 756.

2- Yeşil cam çanak p. Çiz. no. Kg. Höy. 757.

3- 373 no'lu mezardan. Tunç kolye boncuğu, deliğinde ipliğiyle birlikte bulunmuştur. Çiz. no. Kg. Höy. 999.

4- 272 no'lu mezardan. Cam boncuklardan kolye; toplam 111 boncuk: 2 sarı, 28 mavi, 40 lacivert, 41 siyah. Env. no. Kg. Höy. 1225/97.23; müze env. no. 13.23.97.

5- 335 no'lu mezardan. Akik, tunç ve cam boncuklardan kolye; toplam 64 boncuk: 5 akik, 2 tunç, 3 mavi, 2 sarı ve 52 siyah cam. Env. no. Kg. Höy. 988/97.7; müze env. no. 13.7.97.

6- 331 no'lu mezardan. Kemik ve cam boncuklardan kolye; toplam 87 boncuk: 16 kemik, 47 mavi, 13 yeşil, 4 sarı ve 7 siyah cam. Env. no. Kg. Höy. 970/97.3; müze env. no. 13.3.97.

7- 221 no'lu mezardan. Cam boncuklardan kolye; toplam 87 boncuk: 39 beyaz, 48 siyah. Env. no. Kg. Höy. 755/96.5; müze env. no. 18.5.96.

8- 349 no'lu mezardan. Cam ve tunç boncuklardan kolye; toplam 14 boncuk: 1 tunç, 5 yeşil, 5 sarı ve 3 krem cam. Etüd no. Kg. Höy. 981 (97.1).

9- Tunç bilezik p. Çiz. no. Kg. Höy. 1114.

10- Yeşil cam bilezik p. Çiz. no. Kg. Höy. 1078.

11- B açması, 33 no'lu mezardan. Siyah cam bilezik p. Çiz. no. Kg. Höy. 1079.

12- 53 no'lu mezardan. Siyah cam bilezik p. Çiz. no. Kg. Höy. 1077.

13- Tunç kolye sarkacı. Çiz. no. Kg. Höy. 1000.

Res. 9: 60 no'lu mezardan. Cam ve akik boncuklardan kolye; toplam 519 boncuk: 13 mavi, 261 siyah, 27 beyaz, 96 yeşil, 102 eflatun ve 20 sarı cam, 1 akik; env. no. Kg. Höy. 475/95.22; müze env. no. 10.22.95.

Res. 12:

1- Çanak p.; açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle griye doğru renk değişimi, ince kum katkılı, orta pişirilmiş, ačkılı, çark yapımı, bezeme kahverengi (5 YR 5/6). Çiz. no. Kg. Höy. 1126.

2- Çanak p.; pembemsi kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle krem alacalı, çok ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, ačkılı, çark yapımı; çiz. no. Kg. Höy. 1070.

3- Çanak p.; pembemsi kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, çok ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, ačkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1064.

4- Çanak p.; koyu krem (7.5 YR 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, çok ince kum katkılı, orta pişirilmiş, ačkılı, çark yapımı, bezeme bordomsu kiremit (10 R 3/6). Çiz. no. Kg. Höy. 1052.

5- Çanak p.; pembe hamurlu (10 R 6/4), açık krem (10 YR 8/3) astarlı, ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, ačkılı, çark yapımı, bezeme kızıl kiremit (10 R 4/6). Çiz. no. Kg. Höy. 1198.

6- Çanak p.; kızılımsı pembe hamurlu (10 R 5/8) hamurlu, açık krem (10 YR 8/2) astarlı, pişme nedeniyle kiremit ve gri alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, hafif ačkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1157.

7- Çanak p.; kahvemsi pembe (2.5 YR 6/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle krem ve gri alacalar, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, ačkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1046.

8- Çanak p.; pembe (10 R 6/6) hamurlu, beyazımsı krem (10 YR 8/2) astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1150.

9- Çanak p.; pembe (10 R 6/6) hamurlu, beyazımsı krem (10 YR 8/2) astarlı, pişme nedeniyle krem ve gri alacalı, ince kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1104.

10- Çanak p.; pembemsi kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle hafif siyah alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1028.

11- Çanak p.; koyu krem (5 YR 6/4) hamurlu, açık krem (10 YR 8/3) astarlı, ince kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1103.

12- Çömlek p.; kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, içi hamurunun renginde dışı ise krem (5 YR 7/4) astarlı, siyah alacalı ve dışı isli, orta kum katkılı, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1170.

13- Çömlek p.; pembemsi kahve (5 YR 6/6) hamurlu, içi hamurunun renginde ağzının içi ve dışı ise kahvemsi gri (5 YR 4/2) astarlı, çok ince kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1151.

Res. 15: Cam, akik, frit ve kornalin boncuklardan kolye; toplam 513 boncuk: 1 kornalin, 1 akik, 1 frit, 1 yeşil, 11 mavi, 60 lacivert, 4 krem, 28 sarı, 8 kiremit ve 277 siyah cam boncuk, orijinal rengini kaybetmiş 171 boncuk. Env. no. Kg. Höy. 751/96.1; müze env. no. 18.1.96.

Res. 17:

1- Çömlek p.; pembemsi kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde bezemeli kısım ise açık krem (10 YR 8/4) astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı, bezeme kahvemsi kiremit (2.5 YR 4/6) ve siyah (10 R 2.5/1). Çiz. no. Kg. Höy. 946.

2- Gövde p.; kiremit (10 R 4/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, hafif açkılı, çark yapımı, bezeme siyah (10 R 2.5/1). Çiz. no. Kg. Höy. 1030.

3- Gövde p.; pembemsi kiremit (10 R 5/6) hamurlu, koyu kiremit (10 R 4/6) astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı, bezeme siyah (10 R 2.5/1). Çiz. no. Kg. Höy. 957.

4- Çanak p.; siyah (7.5 YR N2/) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 954.

Res. 18:

1- Çanak p.; kahve (5 YR 5/6) hamurlu, kırmızımsı kiremit (10 R 4/6) astarlı, ince kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 623.

2- Çanak p.; kahve (5 YR 5/6) hamurlu, kırmızımsı kiremit (10 R 4/6) astarlı, ince kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1005.

3- Çanak p.; kahve (5 YR 5/4) hamurlu, koyu kahve (5 YR 5/6) astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 897.

4- Çanak p.; kahve (5 YR 4/6) hamurlu, kırmızımsı kiremit (10 R 4/6) astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 906.

5- Çanak p.; kahve (2.5 YR 4/6) hamurlu, kırmızımsı kiremit (10 R 4/6) astarlı, ince kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 544.

6- Çanak p.; açık kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 537.

7- Siyah taş mühür. Env. no. Kg. Höy. 824/97.1; müze env. no. 13.1.97.

8- Siyah taş mühür. Etüd no. Kg. Höy. 768 /97 (1).

9- Tunç mızrak. Env. no. Kg. Höy. 1117/97.8; müze env. no. 13.8.97.

Res. 25:

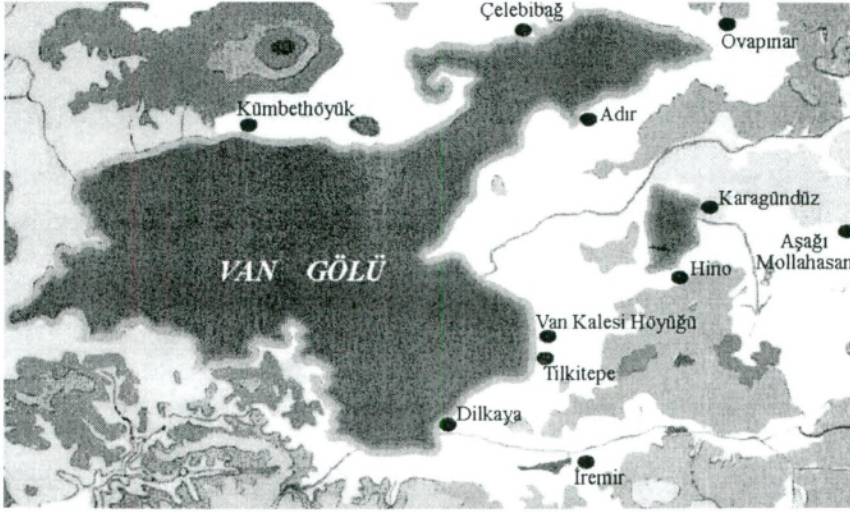
Çömlek; siyah (7.5 YR N2/) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı. Env. no. Kg. Höy. 1116/98.3.

Res. 26:

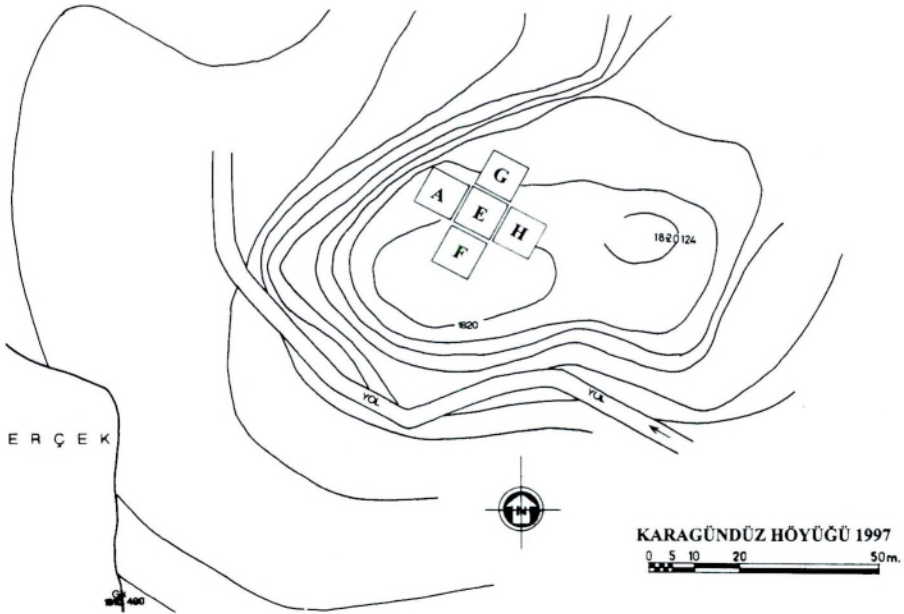
Çömlek; siyah (7.5 YR N2/) hamurlu, içi gri dışı ise hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı. Env. no. Kg. Höy. 1216/97.14.

Res. 27:

Çömlek; kiremit (10 R 5/6) hamurlu, içi hamurunun renginde dışı ise siyah astarlı, pişme nedeniyle dış yüzde kahverengi alacalı, kaba kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı. Çiz. no. Kg. Höy. 1204.

Res. 1 - Van bölgesi höyükleri.

Res. 2 - Açma anahtarı.

Veli Sevin-Aynur Özfırat-Ersin Kavaklı

Res. 3 – Façması Ortaçağ mezarları (1. yapı katı).

Res. 4 – Bir Ortaçağ çocuk mezarı.

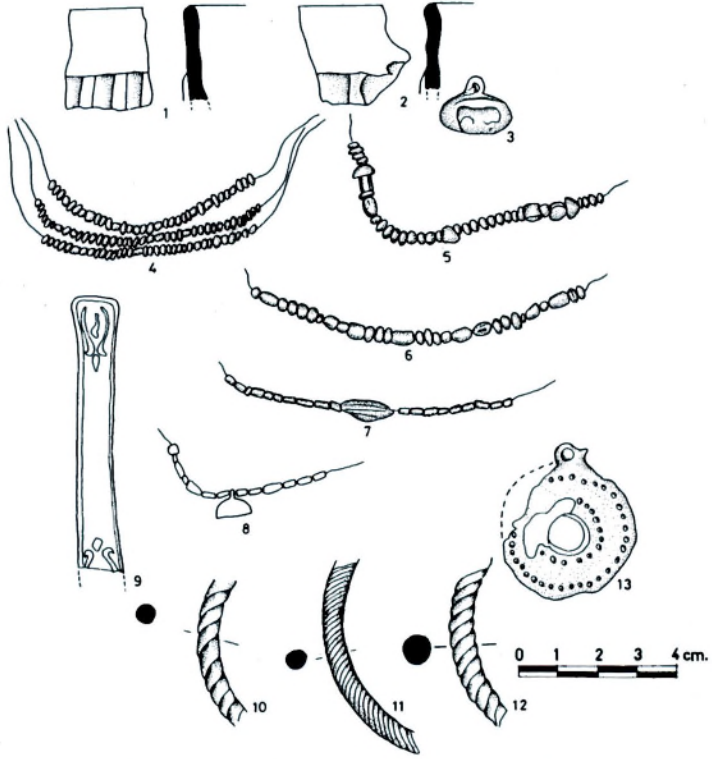
Res. 5 – Ortaçağ mezarı.

Res. 6 – Kolye.

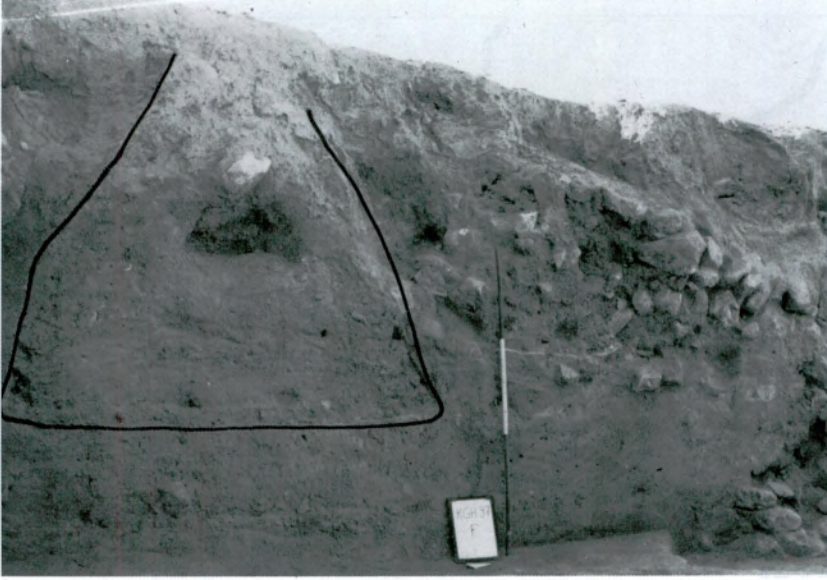
Res. 7 – Boncuk bilezik.

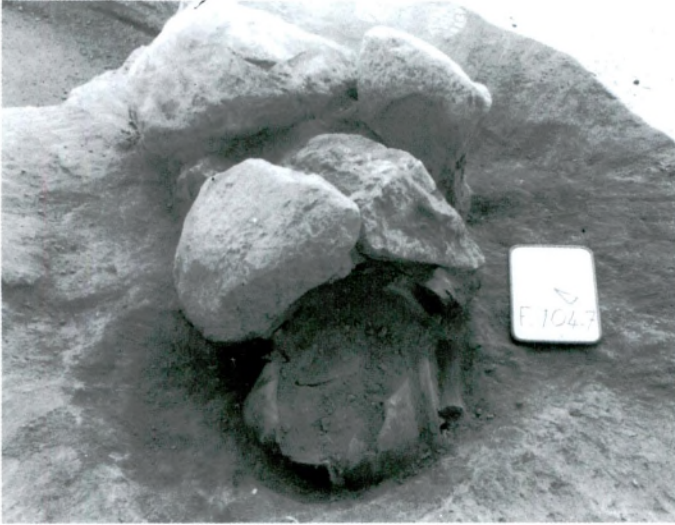
Res. 8 - Ortaçağ yapı katlarından çeşitli buluntular (1-2. yapı katları).

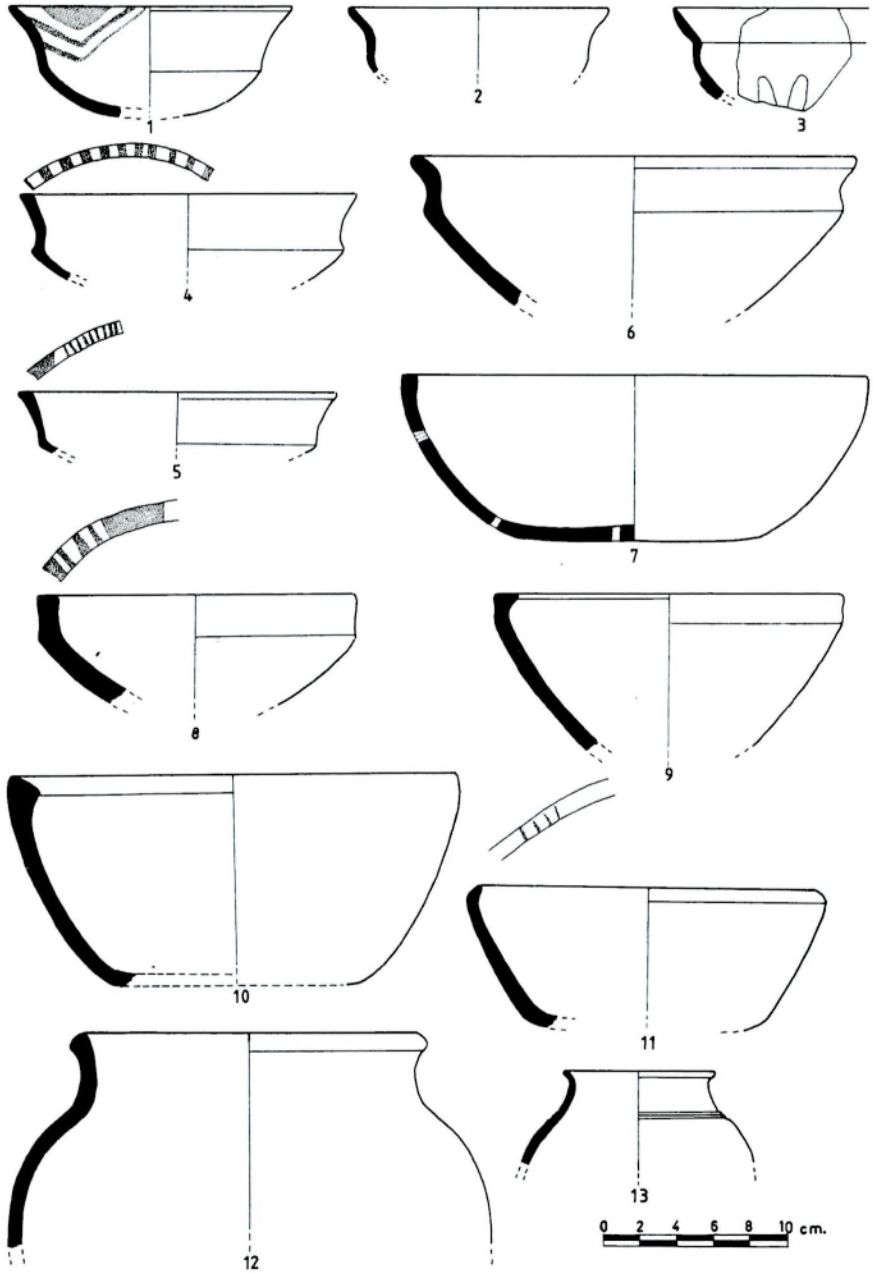
Res. 9 - Kolye.

Res. 10 – F açması Geç Demir Çağ silosu (3. yapı katı).

Res. 11 – F açması Orta Demir Çağ mezarı (4 c yapı katı).

Res. 12 – Geç Demir Çağ çanak çömlekleri (3. yapı katı).

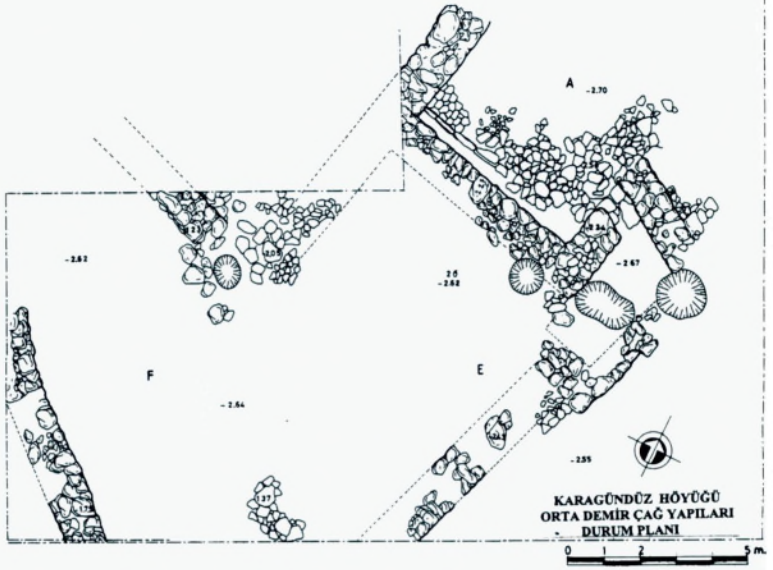
Res. 13 – F açması Orta Demir Çağ mezarı (4 c yapı katı).

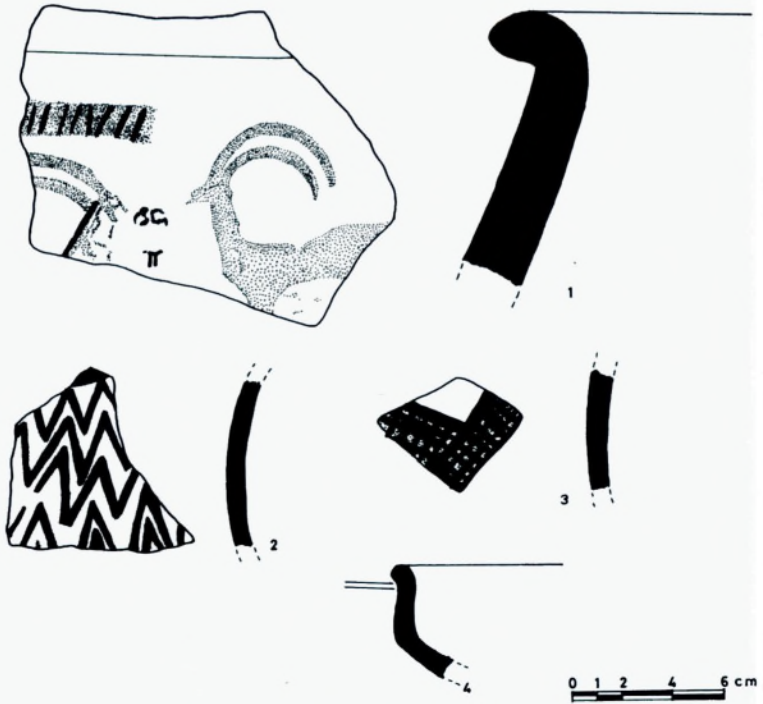
Res. 14 – F açması Orta Demir Çağ mezarı (4 c yapı katı).

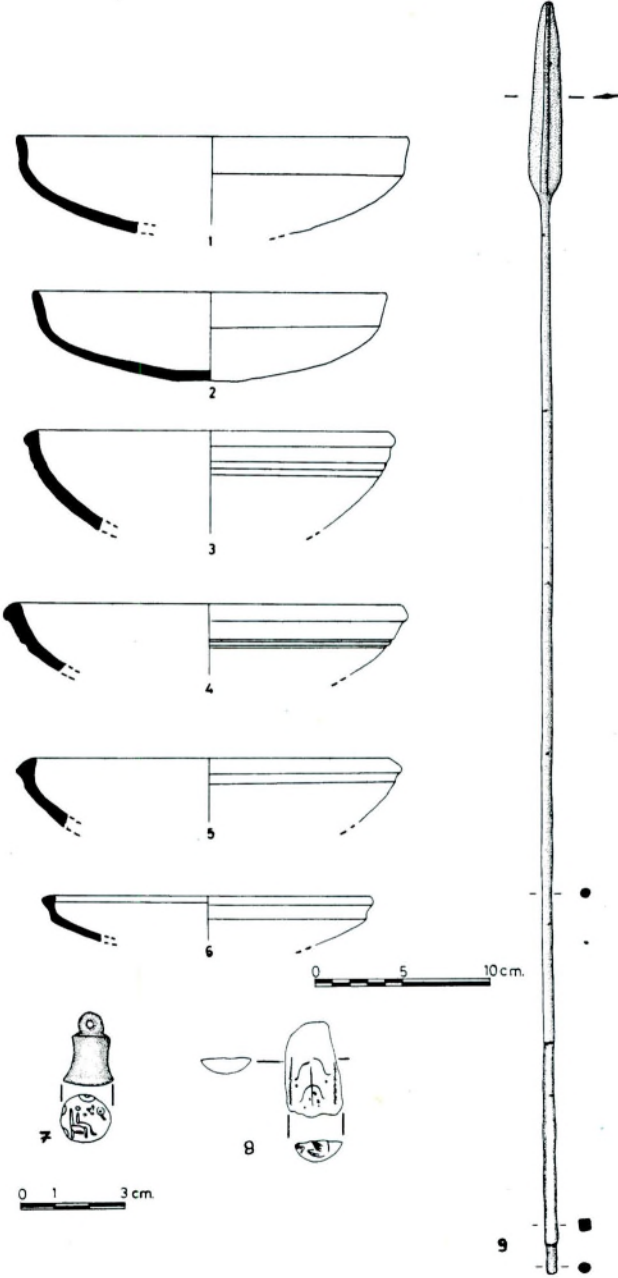
Res. 15 – F açması Orta Demir Çağ (4 c) mezarından kolye.

Res. 16 – 4b yapı katı durum planı.

Res. 17 – Orta Tunç Çağ çanak çömlekleri.

Res. 18 - Uruk (4a-b yapı katı) buluntuları.

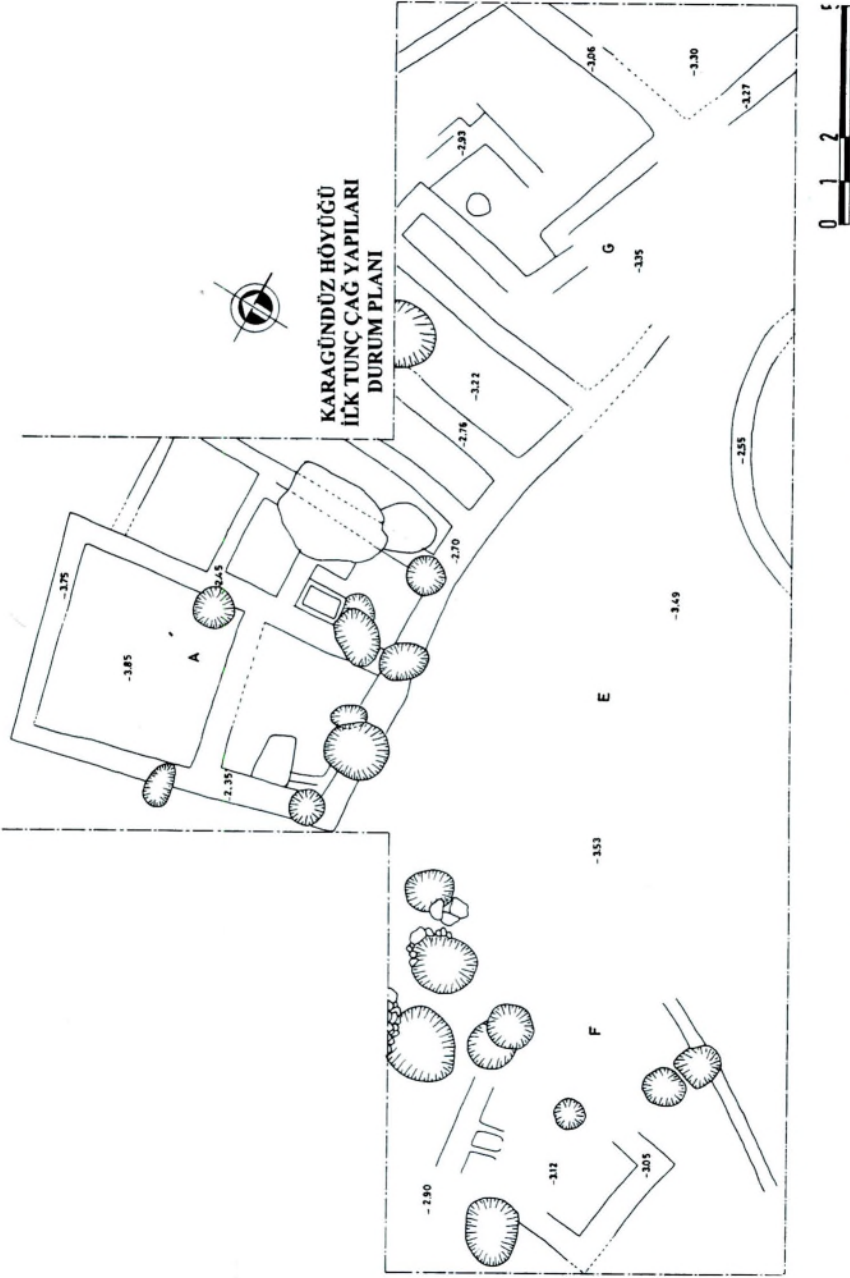
Veli Sevin-Aynur Özfırat-Ersin Kavaklı

Res. 19 – Orta Tunç Çağ polikrom boyalı çömlek parçası.

Res. 20 – Erken Transkafkasya Dönemi mimarisi (7. yapı katı).

Res. 21 – Erken Transkafkasya Dönemi durum planı (7. yapı katı).

Res. 22 – A açması Erken Transkafkasya Dönemi ocağı.

Res. 23 – A açması Erken Transkafkasya Dönemi mekanı.

Res. 24 – E-G açmaları Erken Transkafkasya Dönemi yuvrak yapı.

Res. 25 – Erken Transkafkasya Dönemi çömlek.

Res. 26 – Erken Transkafkasya Dönemi çömlek.

Res. 27 – Erken Transkafkasya Dönemi kabartmalı kap parçaları.

Ceviriler:

ARAP KÖKENLİ HİRİSTİYANLAR VE İSLAM FETİHLERİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ*

Yazan: MUHAMMED DAYFALLAH EL-BATÂYİNE**

Çeviren: ABDULHALİK BAKIR***

Dindarlık, insanların, varlığı hususunda görüş birliği içinde oldukları, fakat aynı zamanda uygulanışı konusunda farklı gruplara ayrıldıkları bir olgudur. Araplar da, diğer milletler gibi birçok dine mensup olmuşlardır ki, Hıristiyanlık da bunlardan birisidir. Sonra İslam dini ortaya çıktı ve insanlarda gel-git olayını andıran bir düşünce akımının meydana gelmesine sebep oldu. İnsanların düşünce hayatında bir durumdan diğerine geçiş ve değişiklik kabiliyeti her zaman canlılığını korumuşsa da, bu olay kolay bir şekilde gerçekleşmemiştir. Hatta bu olgu, kendine has bazı kısıtlamalarla karşılaştığı gibi, en azından başlangıç safhasında muhalefetin varlığını da engellememiştir.

Bu araştırma, Arap kökenli Hıristiyanlar ile İslam'ın yayılışı arasındaki ilişkileri öğrenmeye yönelik bir çalışmadır. Ayrıca onların (Hıristiyanların) İslam fetih hareketine ve bu hareketin Arap Yarımadası, Suriye ve Irak'taki yayılışına karşı göstermiş oldukları reaksiyonları izlemek, bunları belirleyen faktörleri ortaya çıkarmak ve bu faktörlere etki yapan İslamî faaliyetin rolünü tespit etmek amacını taşımaktadır. Konunun genel seyri, girişte İslam öncesi devirlerde, adı geçen bölgelerde Hıristiyan inancının Araplar arasında yayılışını ele almayı gerekli kılmıştır.

İsa (A.S.)'nın, insanları, Allah'ı bilmeye çağrısından kısa süre sonra,¹ Filistin topraklarında onun inancını paylaşan taraftarları, Yahudilerin düş-

* Bu çalışma, Dr. Muhammed Dayfallah el-Batâyine tarafından yazılan ve " el-Alâkatu Beyne Nasârâ el-Arab ve Hareketü'l Fethi'l-İslami fi'l-Ceziretü'l-Arabiyye ve's-Şam ve'l-Irak " adı ile el-Müarrihu'l-Arabi dergisinin (London, 1982, S. 22) 37-112. Sahifeleri arasında yer alan makalenin tercümesidir.

** Yermük Üniversitesi, İnsani İlimler Fakültesi İslam Medeniyeti Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi - İrbid (Ürdün).

*** Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi - Elazığ.

¹ Bkz. "İbnu'l-İbrî, Tarihu Muhtasari'd-Düvel", Beyrut, 1958, s. 66-70. Yazar, bazı dipnotlarda eserlerin cilt ve sayfa numaralarını, bazılarında da baskı yeri ve tarihlerini

manca tutumları² ve Roma imparatorlarının yoğun baskısı³ gibi çok ağır şartlar altında onun idealini devam ettirmeye çalıştılar. Bu durum ise, insanların Hıristiyanlığa karşı soğuk davranmalarına sebep oldu. Böylece bu dini seçen kişiler, gözlerden uzak kalmaya ve aşırı gizliliğe büründüler⁴. Bu aşırı baskılar sonucunda bazı Hıristiyanlar, daha tehlikesiz bölgelere göç etmek zorunda kaldılar⁵. Görüldüğü gibi işte onlar, Hıristiyanlığın yayılış tarihinin bu devresinde, buralarda, bu dinin yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Roma imparatorlarının, Hıristiyanlara baskı politikaları, aynı biçimde ve aralıksız olmamıştır. Onlardan bazıları, İmparator Konstantinos'un M. 314 yılında⁶ bu dini resmen kabul etmesine kadar, Hıristiyanlara yakınlık gösterdiler⁷. Bu aşamadan sonra da Hıristiyanlık yeni bir devreye girmiş oldu. İsa (A.S.)'nın getirdiği dinin ortaya çıkışı ile, Konstantinos'un, Hıristiyanlığı kabulü arasındaki zaman zarfını yaklaşık üç yüz yıl olarak tespit etmek mümkündür⁸. Şüphesiz ki, Hıristiyanlık, bu dönemde karşılaştığı olaylardan büyük şekilde etkilenmiştir. Konstantinos, Hıristiyanlık ilmini öğrenmek istediğinde, nakledilen rivâyetlere göre, bu ilmin toplam onüç makaleden meydana geldiğini gördü⁹.

Roma, Konstantinos'un Hıristiyanlığı seçmesinden sonra, bu inancı desteklemeye başladı. Hatta Hıristiyanlık, zamanla Roma nüfuz ve hâkimiyetinin

göstermemiş ve yazmaları matbu gibi vermiştir. Bunları düzelterek ilgili dipnotun sonunda vermeye çalıştık. (Çev.).

² Bkz. İbn Bitrik, "et-Tarihu'l-Mecmu' alât' -Tahkik ve't-Tasdik", Beyrut, 1909, s. 6.

³ İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 66-79; İbnu'l-Esîr, "el-Kamil fi't-Tarih", Beyrut, (Trz.), c. I, s. 230; el-İsfahânî, "Tarihu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya", Leipzig, 1844, s. 65-66; Trimmingham, J. Christianity Among "The Arabs In Pre İslamic Times", London, p. 6.

⁴ el-Ya'kubî, "Tarihu'l-Ya'kubî", Beyrut, 1960, c. I, s. 74; Cevad Ali, "el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm", Bağdat, 1976, c. VI, s. 624.

⁵ İbn Kuteybe, el-Me'arif, (Thk: Muhammed İsmail Abdullah el-İbadî), s. 25, 277; el-Ya'kubî, Tarih, c. I, s. 199; el-Mes'ûdî, "Murûcu'z-Zeheb ve Me'adini'l-Cevher", (Thk: Muhammed Muhyeddin Abdulhamid), Mısır, 1966, c. I, s. 47-48; en-Nüveyrî, "Nihayetü'l-Ereb fi funûni'l-Edeb", Kahire, 1347, c. IV, s. 259; Trimmingham, Christianity, p. 63.

⁶ İbnu'l-İbrî, Tarih, s. 76-79.

⁷ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 153; İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 79; Norman H. Baynes, "el-İmbaratıyyetü'l-Bizanıyye", (Trc: Hüseyin Mu'nis-Mahmud Yusuf Zayid), Kahire, 1957, s. 8-9.

⁸ el-İsfahânî, "Tarih", s. 60-61; İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 65-89.

⁹ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 153. Ayrıca bk. Muhammed Ebu Zahre, "Muhadarât fi'n-Nasraniyye", Kahire, 1966, s. 35-41; Mary b. Süleyman, "Ahbaru Betârikatu Kursiyyi'l-Maşrik, Rumiye el-Kubra", 1899, s. 14.

simgelerinden birisi haline geldi. Hıristiyan dininin yayılmasını daha da artıran bu desteğe ve İmparatorluğun sarfetmiş olduğu yoğun çabalara rağmen, Roma Devleti, Hıristiyan düşüncesini birleştirmeyi başaramamıştır. Yine de bu olay, her iki taraf arasındaki diyalogu ve bu diyalogun taraflara sağladığı faydaları azaltmamaktadır. Hatta, -Konstantinos görmüş olduğu bir rüya neticesinde Hıristiyanlığı seçti- denilmesi de onun kıymetini azaltmaz¹⁰.

İmparatorluğun durumuna gelince, büyük ihtimalle Hıristiyanlığı din olarak seçmesinden sonra Roma İmparatorluğu, kendi halklarına ve Fars kültürünün yayılmasına karşı direncini artırmıştır¹¹. Bununla da Roma, halkları kendine yakınlaştırmak amacıyla dış ilişkiler alanında ve siyasî nüfuzunu genişletmede, düşmanları mağlup etmek maksadıyla ordularını güçlendirmede ve ekonomisini iyileştirmede, Hıristiyanlığı bir koz olarak kullanma fırsatını yakalamıştır¹².

Bu durumdan sonra Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlığın destekçisi ve hamisi oldu. Ayrıca yabancı devletlerin yandaşı durumundaki Hıristiyanların problemleri ile ilgilenmek, artık Roma dış siyasetinin vazgeçilmez unsurlarından birisi haline geldi. Hatta Roma'nın, Hıristiyanlığı, diğer yabancı devletlerin içişlerine müdahalede kullanması bile engellenmemekteydi. Örneğin, Sasanî Hükümdarı Kisra Perviz zamanında Fars-Bizans ilişkileri çerçevesinde ilginç bir olay meydana geldi. Kisra, kaybetmiş olduğu tahtını geri almak için Bizans Kralı Maurikios'tan yardım istedi. Onun bu isteği gerçekleşince de bir ferman çıkararak Hıristiyanlara iyi muamele edilmesini ve onlara her hususta öncelik tanınmasını emretti¹³. Ayrıca ülkesinde onlara iki heykel (mabed) inşa edilmesine izin verdi¹⁴. Nakledilen rivâyetlere göre Maurikios, bu krala, içlerinde haç resmi bulunan iki elbise hediye etti, o da hiç tereddüt etmeden bunları giydi, Farslar bunu görünce, onun Hıristiyanlığı seçtiğini ileri sürdüler¹⁵.

¹⁰ Bkz. İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 79; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XV, s. 273; Mary b. Süleyman, Ahbar, s. 13.

¹¹ Bkz. Norman H. Baynes, el-İmbaratoriyye, s. 9.

¹² Cevad Ali, el-Mufasssal, s. 594-596. Ayrıca bk. Ahmed İbrahim eş-Şerîf, "Kureyş Kabiletü'l-Arab Kable'l-İslâm", "Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb ve't-Terbiye", Kuveyt, 1972/1392, S. 1, s. 50.

¹³ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 169; et-Taberî, "Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülük", (Thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır, (Trz.), c. II, s. 175-182; el-Mes'udî, Murûc, c. I, s. 206-209; İbnu'l-Esir, el-Kamil, c. I, s. 191-192; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XV, s. 217-219; Mary b. Süleyman, Ahbar, s. 56; Butler, "The Arab Conquest of Egypt" Sec. ed. Oxford, pp. 55.

¹⁴ İbnu'l-Esir, "Tarih", c. I, s. 91; İbn Haldun, "Tarihu İbn Haldun", Mısır, 1971, c. II, s. 220.

¹⁵ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 43.

Bizans, Hıristiyan dinini, kendine tâbi olan halklara ve civar bölgelerin halklarına etki yapmak için kullandığı vasıtalarından biri haline getirdi. Araplar da bu topluluklardan birisiydi ki, bir kısmı Bizans'a, diğer kısmı da ya Fars Devleti'ne bağlıydı ya da bu iki devletin (Bizans ve Sasanî) nüfûz alanının dışında kalmıştı.

Araplar, milattan önce geçim sıkıntısı ve kendi kabileleri arasında meydana gelen olaylar sebebiyle Arap Yarımadası'nın dışına yayılmışlardı¹⁶. Tarih ve coğrafyayı ele alan kaynaklarda, özellikle de İslam'ın ortaya çıkışından az önceki dönemde yaşayan kabilelerin ve oturdukları bölgelerin büyük kısmı zikredilmektedir. Şam'da Kuda'a'ya bağlı bazı kabileler ikâmet etmekteydi ki, Kinnesrin ve Haleb dolaylarında yerleşen Tenûh onlardandır¹⁷. İslam fetih hareketinin başladığı güne kadar Süleyh kolu da burada ikâmet ediyordu¹⁸. Cüheyne de bunlardandır ve İslam'ın zuhuru ve Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği zamana kadar bu kabilenin ikâmet yeri, Belî ve Cüzâm kabilelerinin yakınındaki bir çiftlik bölgesindeydi¹⁹. Behra Kabilesi'nin ikâmet yeri ise, Belî Kabilesi'nin ikâmet ettiği bölgenin kuzeyinde, Yenbu'dan Akabetu Eyle'ye kadar uzanıyordu²⁰. Kelb Kabilesi'nin ikâmet bölgesi, Cahiliye devrinde Dumetü'l-Cendel, Tebûk, Suriye dolaylarından Tayy Kabilesi'nin bulunduğu yere kadar uzanıyordu²¹. Sonra Tenûh ve Süleyh'den sonra Gassân Kabilesi de Suriye'ye yerleşti. Bu kabilenin ikâmet yerinin Yermük, Culân, Ğotatu Dımaşk, Belka' ve Ürdün'de olduğu zikredilmiştir²². Cüzâm Kabilesi de, Suriye'nin güneyinde yer alan Eyle ile Medyen, oradan Tebûk'e, oradan da Ezruh'a uzanan Hasmi bölgesindeydi²³. Tayy Kabilesi, Benî Esed Kabilesi'nin yakınına yerleşmişti ve burada bulunan Ecâ ve Selma adındaki iki dağa hâkim olmuştu. Bu kabile mensupları, İslam fetihlerinin yapıldığı

¹⁶ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 43; el-İsfahânî, "Tarih", s. 86.

¹⁷ İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 278-279; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 365-366; İbn Abdirabbih, "el-İkdu'l-Ferîd", (Thk: Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn el-Ebyârî), Kahire, (Trz.), c. II, s. 371-374.

¹⁸ el-Belazurî, "Fütûhu'l-Buldan", (Thk: Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ'), Mısır, 1957, s. 150-151; el-Kalkaşandî, "Subhu'l-Aşa fi Sinâ'atü'l-İnşâ", Mısır, (Trz.), c. I, s. 318.

¹⁹ el-Bekrî, "Mu'cemu mâ İsta'cemu min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi", (Thk: Mustafa es-Sakka), Mısır, 1945, c. I, s. 50.

²⁰ el-Kalkaşandî, "Subh", c. I, s. 317.

²¹ el-Bekrî, "Mu'cemu", c. I, s. 50; el-Kalkaşandî, "Subh", c. I, s. 316.

²² el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 367; el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 205-207.

²³ el-Hemdânî, "Sıfatu Cezîreti'l-Arab", Mısır, (Trz.), s. 129.

zamana kadar bu bölgede yaşadılar, bu tarihten sonra da buradan ayrıldılar²⁴. Bazı Araplar da Rakka Şehri'ne yerleştiler²⁵.

Araplar Irak'a da yayılmışlardı, onlardan Eyâd Kabilesi el-Cezire toprakları ile Basra toprakları arasında yer alan Irak Sevad'ına yerleşmişti²⁶. Sonra bazıları buradan ayrılarak Fırat Ceziresi'ne, diğerleri de Suriye'ye geçti²⁷. Rabia'ya bağlı kabilelerden olan Bekr, Anze ve Zubey'a Kabileleri, Tağlib Kabilesi'ni mağlup ettikten sonra Yemâme'den başlayarak Irak Sevadı'nın etrafına, oradan da Eyle ve Hit'e kadar uzanan bölgeye yayılmışlardı²⁸. Hîre şehri, Temîm, Tayy, Gassân, İbâd ve diğer kabilelerin karışımından meydana gelen Araplar'ı barındırıyordu²⁹. Tenûh da Enbar bölgesinden ayrılarak Hîre'ye yerleşti. Onlarla Lahmîler ve Farıslar arasında savaşlar çıkmıştı. Bu sebeple Tenûh'a bağlı bir topluluk buradan ayrılarak Suriye'ye geçti³⁰. Rabia ve Mudar Kabilelerine mensup bazı Arap toplulukları da Fırat ve Dicle arasında yer alan el-Cezire bölgesine yerleştiler ve burada yurtlara ve meralara sahip oldular³¹. Yine Yemen, Rabia ve Mudar Kabilelerine bağlı bazı kitleler Suriye bölgesi'ne yayıldılar³². Irak, Suriye ve Yemen Ovası'nda bulunan bölgelerde, meralarından ve sularından yararlanıp da, Arapların yerleşmediği bir yer kalmamıştı³³. İşte Arapların bu bölgelere yayılmasındandır ki, Yunanlılar ve Romalılar, Arapların yaşadığı toprakları, Arap Yarımadası ve Şam Bölgesi (Bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin topraklarını kapsıyor) olarak görmüşler ve tanıtmışlardır³⁴.

Irak ve Şam mîmukalarına yayılan Arap Kabilelerinin Bizans'la, İran arasında yer alan bir bölgede yerleşmeleri, aralarındaki siyasi nüfûz ve karşılıklı çıkar sebebiyle her iki devletin de ilgisini çekiyordu³⁵. Bu sebepten dolayı da

²⁴ el-Kalkaşandî, "Subh", c. I, s. 320.

²⁵ el-Belazurî, "Fütûh", s. 237.

²⁶ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 208.

²⁷ İbn Kuteybe, "eş-Şî'r ve eş-Şu'ara", (Thk: Ahmed Muhammed Şakir), Mısır, 1966, s. 199-200; el-İsfahânî, "Tarih", s. 85-86.

²⁸ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 85-86.

²⁹ Ebu Ubeyd, "Kitâbu'l-Emvâl", (Thk: Muhammed Halil Heras), Mısır, (Trz.), s. 39.

³⁰ et-Taberî, "Tarih", s. 42.

³¹ el-İstahri, "el-Mesâlik ve'l-Memâlik", (Thk: Muhammed Câbir Abdul'al el-Hüseyn), Mısır, 1961, s. 20; İbn Havkal, "Kitâbu Sureti'l-Arz", Beyrut, (Trz.), s. 29.

³² el-İstahri, "el-Mesâlik", s. 26; İbn Havkal, "Kitab", s. 29.

³³ İbn Havkal, "Kitab", s. 41.

³⁴ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. I, s. 21.

³⁵ İrfan Kavar, "The Arab kingdom of Ghassan", The Muslim World. 1956, Vol. 46, pp. 202.

adı geçen devletler, diğer kabileler üzerindeki otoritelerini tanımak ve yıllık bazı maddî yardımlar karşılığında bazı kabileleri müttefik ilan edip, sınırları ve korunması güç olan bölgeleri korumak ve başka kabilelerin buralara yapmış oldukları saldırıları püskürtmek maksadıyla onlara yetki vermeye başladılar. Bizans ve Sasanî Devleti'nin, bu kabilelere karşı tutum ve davranışları, onların siyasî, dinî ve ekonomik durumlarını büyük bir ihtimalle etkilemiştir. Hatta bu etkinin bazı uzantılarını, daha sonra bu kabilelerle İslam Devleti ve İslam'ın yayılış hareketi arasındaki ilişkilerin yapısında görmemiz mümkündür³⁶.

İslam'ın ortaya çıkışına yakın bir dönemde Lahmîler Irak'ta Farslarla, Gassânîler de Suriye ve civarlarında Bizans'la ittifak oluşturmuşlardı³⁷.

İbn Habib'in, el-Muhabber adlı eserinde konuyla ilgili zekrettiği bir rivâyet, yukarıda belirtilen müttefikler arasındaki ilişkilerin bazı yönlerini ve hedeflerini anlatmış olsa gerektir. İbn Habib burada: "Gassân Kabilesi, Süleyh Kabilesini mağlup edince, Bizans hükümdarı, Gassânîlerin Farslarla yakın ilişkiler kuracağından korktu ve onlara şöyle bir mektup yazdı: "Ben sizleri Süleyh Kabilesinin bulunduğu konuma getiriyorum". Ayrıca kendisiyle onlar arasında imzalanacak şu anlaşmayı yazdı: "Araplardan size herhangi bir tehlike gelirse kırkbin Bizans askeriyile sizi desteklerim. Araplardan bize yönelik bir tehlike söz konusu olursa, siz de bize yirmi bin askerle destek olacaksınız. Buna mukabil, bizimle İranlılar arasındaki meselelere karışmayacaksınız" şeklinde bilgi verir. Rivâyetin devamında onlar da bu anlaşmayı kabul ettiler ve iki taraf arasında bazı yazışmalar gerçekleştirildi denilmektedir³⁸.

Anlatılan yardım hacmindeki abartı açıkça görülmektedir. İki taraf arasında bir anlaşma yapılmış olsun veya olmasın, nakledilen haber, aralarında imzalanan anlaşmanın hedeflerini yansıtmaktadır. Gassânîlerden, Bizans'la İranlılar arasına girmemelerini istemeye gelince, bununla Bizans'a karşı İranlılardan yana taraf olmak kastediliyorsa, bu doğrudur. Yok eğer bununla tarafsız kalmaları kastediliyorsa, bu olay, Gassânîlerin İranlılar'a karşı, Bizans'ın yanında yer almalarını gösteren tarihi gerçeklere ters düşmektedir.

Philip Mayerson'un belirttiğine göre Bizans İmparatoru Justinianos (m. 527-565), el-Hâris el-Gassânî'yi müttefiki yaptı ve bu şahsın bütün Arap

³⁶ Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. II, s. 4-42, 601-604.

³⁷ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 149; "Trimingham", Christianity, p. 180.

³⁸ İbn Habib, "el-Muhabber", (Thk: Eliza Lichtenstater), Haydarabad, 1942, s. 371.

Kabileleri üzerine kabul ettireceği otoritesini tanıdı. Justinianos, Gassânîlerin, İranlıların müttefikleri yaptıkları ve Bizans sınırlarına başarılı baskınlar düzenledikleri Lahmîlerle eşit duruma gelmeleri için bu yola başvurdu. Bundan başka Justinianos, savaş tekniğini iyi bilen bir düşmana karşı sınırları savunmak için Arapları savaşta kullanma siyasetinin askerî ve ekonomik yönden pratik ve sonuç verici bir çözüm olacağını kavriyordu³⁹.

Bizans'ın, Gassânîleri, diğer Arap kabilelerine karşı desteklemesi karşısında et-Taberî, tarihle ilgili eserinde⁴⁰, İranlıların, Şam topraklarını ve kendilerine yakın ilişkide bulunmayan Arapların yurtlarını ele geçirmek maksadıyla Lahmî emirinin emrine iki bölük asker verdiklerini ve bu bölüklerin ed-Duser ve eş-Şehba diye adlandırıldıklarını zikretmektedir. İbn Abdірabbih ise el-İkdu'l-Ferid⁴¹ adlı eserinde, adı geçen iki bölüğe es-Sanâi' ve el-Vezâi' şeklinde anılan iki bölük daha eklemektedir.

Lahmîlerle, İranlılar ve Gassânîlerle, Bizans arasındaki köklü ilişkiler, bu kabilelerin siyasî hayatında yeni bir sayfa açmış oldu. Tabii ki, bu ilişkilerde her iki Arap Emîrliği'nin de Bizans'a ve İranlılara bağımlılığı söz konusudur⁴². Bu durum, aynı zamanda iki emîrliğin kendi aralarındaki karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin, Bizans ile İranlılar arasında savaş ve barış şeklinde devam eden durumdan etkilenmesini de kapsıyordu. Hatta bu durum Lahmîlerle, Gassânîlerin diğer Arap Kabilelerini kendi hâkimiyetleri altına alma çabalarını da içine alıyordu. Elbette ki, bu çabalar, içiçe bulunan iki daire şeklinde yürütülüyordu. Bunlardan birincisi Lahmîlerle Gassânîlerin çıkar ve nüfuzlarını temsil ediyor, bunu içine alan diğer ikincisi de ayrı ayrı İranlılarla, Bizans'ın çıkar ve nüfuzlarını gözetmekteydi.

³⁹ Bkz. Philip Mayerson, "The First Muslim Attacks on Southern Palestine" " A.D. 633-634". 1964, pp. 188-189.

⁴⁰ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 67; el-İsfahânî, "Tarih", s. 88.

⁴¹ İbn Abdірabbih, "el-İkd", c. II, s. 234. İbn Abdірabbih, "el-İkdu'l-Ferid" adlı eserinde es-Sanâi' kavramını, en-Nu'man'a katılan Araplar olarak tanımlarken, el-Vezâi' kavramının da Hîre'de, en-Nu'man'ın yanında ikâmet eden Araplar için kullanıldığını ifade etmektedir. (Bkz. İbn Abdірabbih, el-İkd, c. II, s. 234). El-Meydanî'nin, "Mecma'u'l-Emsâl" adlı eserinde, es-Sanâi' için şöyle denmektedir: Sa'lebe'nin iki oğlu Benû Kays ve Benû Temimu'l-Lât demektir. Onlar kralın has adamlarındandırlar ve kapısını hiç boş bırakmazlardı. El-Vezâi' ise, Fars hükümdarının, Arap emirlerini korumak maksadıyla Hîre'de yerleştirmiş olduğu bin kişiden oluşan Fars birliğidir. Bu birlik, bir yıl boyunca bu görevi sürdürdükten sonra memleketine döner, yerine yine bin kişiden meydana gelen yeni bir birlik gelirdi. Bkz. el-Meydanî, Mecma'u'l-Emsâl, Kahire, 1342, c. I, s. 124.

⁴² R.N. Frye: "The Cambridge History of Iran", Vol. 4, pp. 2.

Buna rağmen adı geçen iki emîrliğin gücünü ve otoritesini fazlaca bü-yütmememiz gerekir. Bağımlılıkları yanında, tâbi olmanın devamlılığı ve be-kası her zaman metbu'un (tâbi olunan) insiyatıfına bağlıdır⁴³. Bu iki emîrli-ğin yetkileri, merkezî hükümetin tayin etmiş olduğu idarecinin yetkilerine bağlıydı⁴⁴. Bunların yanında, İranlılarla, Bizanslıların, kendi bölgelerinde saldırılarda bulunan düşman kuvvetlerini püskürtmek için kullandıkları bazı karakollar ve müstahkem şehirler de bulunmaktaydı⁴⁵. İbn Havkal ve el-İstahrî, Arapların bu bölgedeki durumunun, Arap kabilelerinin buradaki iki büyük devletin tâbiyetinde olmaları ve dinlerinden etkilenmeleri sebebiyle, İranlılarla Bizanslılara bağımlılıktan ibaret olduğunu söylemektedirler⁴⁶.

İbnu'l-Esîr⁴⁷ ise, bu konuda şöyle der: Gassânîler, Hire emîrleri ve Araplar, şahsî ve millî bakımdan bir karış toprakta bile bağımsız değillerdi.

Arap Yarımadası, özellikle de stratejik bölgeler sonunda iki büyük devlet-in ilgi odağı haline geldi. Böylece Yemen bu iki devletin nüfuzlarının çakış-ması neticesinde büyük çalkantılara maruz kaldı ve topraklarında başkalarına bağımlı siyasî idareler kuruldu. Buradaki çalkantıların tesiri Hicaz bölgesine de sıçradı. Neticede Habeşistanlı Ebrehe Mekke'yi ele geçirmek istedi, fakat bunda başarılı olamadı. Bizans, Mekke'yi hâkimiyeti alanına sokmak istedi. O da bunu başaramadı. Bizans'ın, Mekke'yi kendi mihverine almak istediğini gören bazı kanıtlar bulunmaktadır. İbn Kuteybe, el-Me'arif⁴⁸ adlı eserinde Huzâalıların bu dönemde Kâbe'yi idare ettiklerini ve bu esnada putları bu-ruya yerleştirdiklerini, sonra Kusay'ın Mekke'yi ele geçirerek onlarla savaştı-ğını ve bu savaşta Bizans hükümdarı Kayser'in ona destek sağladığını nak-letmektedir. İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye⁴⁹ adlı eserinde el-Amidî'den naklettiği ve şaşırtıcı haber olarak nitelendirdiği bir rivâyeti kaydetmektedir. Bu rivâyetin özeti şöyledir: Osman b. el-Huveyris Hıristiyanlığı seçti ve kendi kavmi olan Kureyş'e karşı Kayser'den yardım istedi. Bu durum üzerine Kayser Şam'daki Arapların meliki İbn Cüfne'ye bir emir vererek Kureyş'le sa-vaşmak için bir ordu hazırlamasını talep etti. Fakat bu hamle gerçekleşe-

⁴³ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. II, s. 604.

⁴⁴ Nöldeke, "Umerâu Gassân", (Trc: Bendli Cevzi-Kostantin Zurayk), Beyrut, 1933, s. 16.

⁴⁵ ed-Dinverî, "el-Ahbaru't-Tıval", Kahire, (Trz.), s. 117; İbn Rüste, "el-A'lâku'n-Nefise", Leiden, 1891, c. VII, s. 108.

⁴⁶ İbn Havkal, "Kitab", s. 29; el-İstahrî, "el-Mesâlik", s. 50.

⁴⁷ İbnu'l-Esîr, "el-Kamil", c. I, s. 303.

⁴⁸ İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 279.

⁴⁹ İbn Kesîr, "el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih", Mısır, 1932, c. II, s. 243.

medi. Zira bedeviler, Mekke'nin azametini ve Allah'ın, fil ordusunu nasıl cezalandırdığını gördüklerinden, İbn Cüfne'yi böyle bir işe kalkışmaktan menettiler.

Eğer bu haber doğruysa, bu hâdise el-Bekrî'nin⁵⁰ işaret ettiği gibi Ebrehe'nin Mekke'yi ele geçirmek için başlatmış olduğu başarısız muhasaradan sonra meydana gelmiştir. Bir habere göre en-Nu'man b. el-Hâris el-Gassânî Vâdi'l-Kura ve orada yaşayan insanlar üzerine bir saldırı düzenlemek istemiş ve bunun için de hazırlıklar yapmıştır. Fakat Zübyân Oğullar'ından bir şahıs onu, bu konuda uyarıyordu. Bu haber, İbn Kesîr tarafından nakledilen habere tıpatıp uymaktadır. Her ne ise, gerçek odur ki, Hicaz Bölgesi, adı geçen iki devletten hiç birinin nüfûzuna tâbi olmamıştır⁵¹. Buna rağmen taraflar arasında özellikle de ticarî konuları kapsayan bazı ilişkiler sürdürülmekteydi.

İşte komşuluk zorunluluklarının ve problemlerinin yapısında büyük rol oynadığı bu siyasî ortamda, dinî düşünceler, bağımlı durumdaki müttefikler ve komşular arasında yayılıyordu. Bu akımlar genellikle güçlüden zayıfa doğru yönelmekteydi. Ticaret ve misyonerlikte -daha ziyade Hıristiyanlık için geçerlidir- bu düşüncelerin Arap Kabileleri arasında yayılmasını sağlayan diğer faktörlerdi.

Arap kabileleri -bir dine intibaklarını gösteren özelliklerin büyük kısmını ölçü olarak değerlendirirsek-putperestliği seçmişlerdi. Sonra aralarında Hıristiyanlaşma belirtileri görülmeye başladı. Böylece sırasıyla Tenûh, Süleyh ve Gassân Kabileleri Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Şam'a yerleştiler ve Hıristiyan oldular⁵². Eyâd, Bekr ve Tağlib kabileleri de Sindad da bulunan Za'l-Ka'bât putuna tapıyorlardı⁵³. Eyâd kabilesinden bir topluluk Şam'a gidecek orada Hıristiyanlığı seçti⁵⁴. Tağlib Kabilesi, el-Cezîre bölgesine yerleşerek burada Hıristiyanlaştı⁵⁵. Bu sırada Fels adında bir puta tapan Tayy Kabilesi de Hıristiyanlığı kabul etti⁵⁶. Arkasından Mezhiç, Behra', Lahm, Cüzam, Beli⁵⁷

⁵⁰ el-Bekrî, Mu'cem, s. 50.

⁵¹ Ahmed İbrahim eş-Şerîf, Kureys, s. 35.

⁵² İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 278-279; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 365-366.

⁵³ İbn Hişam, "es-Sîretü'n-Nebeviyye", (Thk: Mustafa es-Sakka ve arkadaşları), Beyrut, 1971, c. I, s. 79-81; Trimmingham, Christianity, p. 118-122.

⁵⁴ el-Bekrî, "Mu'cem", c. I, s. 75-76.

⁵⁵ İbn Havkal, "Kitab", s. 29; el-İstahri, "el-Mesâlik", s. 20.

⁵⁶ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 89; İbnü'l-Kelbî, "Kitabu'l-Esnâm", (Thk: Ahmed Zeki Paşa), Kahire, 1924, s. 61.

⁵⁷ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 257.

ve Vedd⁵⁸ adında bir puta tapan Kelb Kabilesinin büyük bir kısmı Hıristiyan dinine girdiler⁵⁹. Yine bu esnada Dumetü'l-Cendel'de ikâmet eden Ükeydir kabilesi de Hıristiyanlığı seçmişti⁶⁰. Irak'ta Sasanilerin hâkimiyeti altında bulunan Arap kabilelerine mensup bazı Araplar, Bizans'ın, kendi çıkarlarını gözetmek maksadıyla⁶¹ desteklediği kişisel ve resmî misyonerlik faaliyetler⁶² ve Bizans ile Sasanî Devleti arasında yürütülen ticarî hareket⁶³ neticesinde Hıristiyanlığı kabul ettiler. Hîre'de de Hıristiyanlık görülmeye başladı ve burada Allah'ın kulları anlamına gelen ibâd kelimesinin kullanımı yaygınlaştı⁶⁴.

Hıristiyanlık, Arap Yarımadası'nda da yayıldı. Bunun sonucunda Bekr b. Vâil ve Abdulkays kabilelerinden bir çok kişi Hıristiyan oldu⁶⁵. Yemen'de Negrân bölgesinde yaşayan el-Hâris b. Ka'b oğulları gibi bazı Negrânlılar da Hıristiyanlığı seçtiler⁶⁶. Bu arada Kureyş Kabilesine mensup birkaç kişi de aynı dine girdi⁶⁷.

Hıristiyanlığa dönüşteki bu gelişmeye rağmen, diğer kabilelerde şirk ve puta tapma geleneği devam etti⁶⁸. Görünen odur ki, Hıristiyanlık, Arap kabileleri arasında aynı derecede yayılmamıştır. Bu gelişmenin seyri, Şam'da Irak'tan, Arap Yarımadası'nın etrafında, bu bölgenin iç kısımlarından, Bizans ve Sasanî topraklarına yakın kritik ve işlek bölgelerde, diğerlerinden daha hızlı olmuştur. Hatta Arap kabilelerindeki Hıristiyanlaşma olayı, Bizans'ın siyasî nüfuzunun çizgisi ile paralellik gösterir görünümündedir. el-Yakubî, İbn Havkal ve el-İstahrî,⁶⁹ bu konuya temas etmişlerdir. Fakat bu gelişme hiçbir

⁵⁸ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 80.

⁵⁹ İbn Hazm, "Cemheretü Ensâbi'l-Arab", (Thk: Abdussellâm Muhammed Harûn), Mısır, 1981, s. 491.

⁶⁰ eş-Şafi'î, "Kitabu'l-Üm, Kahire", 1968, c. IV, s. 96; İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 169.

⁶¹ el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 235.

⁶² Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. II, s. 627, c. III, s. 533, c. IV, s. 171, c. VI, s. 533; İsrail Welfonson, "Tarihu'l-Yahûd fi Bilâdi'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve Sadn'l-İslam", Kahire, 1927, s. 41.

⁶³ Selmanu'l-Farîsî hakkındaki haber için bkz. İbn Hişam, es-Sîre, c. I, s. 229-232.

⁶⁴ el-Bekrî, "Mu'cem", c. I, s. 23-24. İbnu'l-İbrî, "Tarihu Muhtasarı'd-Düvel" adlı eserinde şunu nakleder: " el-İbad, çeşitli kabilelerden koparak biraraya toplanan ve Hîre dışında kendilerine ihtişamlı evler yapan Arap Hıristiyanlarından bir topluluktur. Onlar bu ismi, kelime olarak sadece Yaratan'a izâfet edilebildiği için kullanmışlardır ". Bkz. İbnu'l-İbrî, Tarih, s. 144.

⁶⁵ İbn Hazm, "Cemhere", s. 491.

⁶⁶ eş-Şafi'î, "Kitab", c. IV, s. 95; el-Belazurî, "Fütûh", s. 90-91; İbn Sa'd, "et-Tabakâtu'l-Kubra", Leiden, 1325, c. I, s. 339; el-İsfahânî, "Tarih", s. 113.

⁶⁷ İbn Hişam, "es-Sîre", s. 238-247.

⁶⁸ İbn Mutahhar el-Makdisî, "el-Bed' ve't-Tarih", Paris, 1916, c. IV, s. 31.

⁶⁹ el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 254; İbn Havkal, "Kitab", s. 29; el-İstahrî, "el-Mesâlik", s. 20.

zaman süreklilik ve bütünlük arz etmemiştir. Zira bu gelişmede, diğer bazı sebep ve şartlar neticesinde ortaya çıkan istisnalar da rol oynamıştır.

Siyasî ortamın tesiri, Arap Kabilelerinin dinî durumundan kayarak ekonomik kaynaklara yöneldi. Bilindiği gibi Bizans ve Sasanî Devletleri, Arap kabilelerinin büyüüp gelişmesinden ve bu kabilelerin askerî faaliyetlerinden rahatsız oluyorlardı. Zaten adı geçen iki devletin, bu düşmanca faâliyeti frenlemesi ve kendi lehlerine çevirmesi de, Lahmî ve Gassânî Emîrliklerinin kurulmasının sebeplerinden birini teşkil eder. Bunun sonucunda da her iki emîrlik te, iki devlet (Bizans ve Sasanî) arasında yer alan bölgedeki Arap Kabilelerine, otoritelerini kabul ettirdiler, aynı mîntukada ticaret kervanlarının geçişlerini teminat altına aldılar⁷⁰, kabilelerin bu ticaret kervanlarından fazla vergi almalarını engellediler ve onlara ve şehirlerde yaşayan insanlara eziyet etmelerini durdurdular⁷¹. Görülüyor ki, Gassânîlerle Lahmîler, zarar vermek maksadıyla bazen bu kabilelerden bir miktar para topluyorlar⁷² ve bazı meraları kendi hayvanlarına tahsis ederek, başkalarını da ancak kendilerinden izin almaları neticesinde buralardan yararlanabileceklerine müsadde ediyorlardı⁷³.

Bu görevlerin yerine getirilmesi, genellikle bu emîrlikler ile kabileler ve bir emîrlik ile diğeri arasında savaşların meydana gelmesine sebep oluyordu⁷⁴.

Arap Emîrlikleri, tâbi oldukları devletten maddî destek alıyorlardı⁷⁵. Bu emîrlikler, maddî kaynak elde etmek için herhangi bir kabilenin veya emîrliğin üzerine baskın düzenlemeyi meşru bir davranış olarak telakki ediyorlardı⁷⁶. Onlar bunu, saldırıya maruz kalan kabilelerden temin ettikleri gibi, baskınlara katılan askerlere dağıtmak bahanesiyle tâbi oldukları devletten de alıyorlardı. Bazı kabileler de ganimet toplamak için savaşlara katılıyordu⁷⁷.

⁷⁰ R.N. Frye, "The Cambridge History of Iran", Vol. 4, pp. 2.

⁷¹ et-Taberî, "Tarih", s. 169; Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. II, s. 605-606; el-Bicâvî ve arkadaşları, "Eyyâmu'l-Arab fi'l-Cahiliyye", Kahire, (Trz.), s. 2-3.

⁷² el-İsfahânî, "Tarih", s. 84-85; İbnu'l-Esîr, "el-Kamil", c. I, s. 305.

⁷³ Nöldeke, "Umera", s. 41.

⁷⁴ İbnu'l-Esîr, "el-Kamil", c. II, s. 334-335; "el-Kalkaşandî", Subh, c. I, s. 391; el-İsfahânî, "Tarih", s. 90-92; İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 284-285.

⁷⁵ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 95-96; Nöldeke, Umera', s. 25; Cevad Ali, el-Mufasssal, c.II, s. 3.

⁷⁶ Nöldeke, Umera', s. 25.

⁷⁷ el-Bekrî, Mu'cem, c. I, s. 70-71.

Görülüyor ki, devletin, kendine tâbi olan emîrliğe verdiği bu parasal yardımlar, emîrliğin iktisadî geliri yönünden önemli bir maddî kaynak teşkil ediyordu ve bağımlı olduğu devlet ile olan ilişkilerinde de büyük rol oynuyordu. Hatta bu devlet, kendine tâbi olan emîrliğin en ufak bir kusuru söz konusu olduğunda, bu yardımları, kılıç gibi, emîrliğin üzerine musallat ediyordu. Şüphesiz ki, bu parasal yardımlar, emîrliği, tâbi olunan devlete bağlayan güçlü etkenlerden biriydi ve onu, zor günlerinde yanında durmaya zorluyordu. Bunun karşılığında tâbi olan emîrliğe, yardımın kesilmesi ve ödemede kusur görülmesi de iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasını gerektirecek sebeplerdendi⁷⁸.

Yukarıdaki bilgilerden, bir emîrlik ile diğeri ve aynı zamanda bunlarla, tâbi oldukları devletler arasındaki ilişkilerde, Lahmîlerde iktidar ve maddî güç, Gassânîlerde de iktidar, maddî güç ve dinin temel unsur teşkil ettiğini görüyoruz.

Herhangi bir güce bağımlı olan kabilelerin durumuna gelince, onlar, kendi aralarındaki bir geleneğe göre -tâbi olunan emîrlik, bu kabileleri birarada tutabildiği ve onları askerî hamlelerde organize edebildiği sürece şu veya bu emîrliğin himayesine giriyorlardı. Bu kabileler güçlü bir duruma geldiklerini veya tâbi oldukları emîrliğin zayıf düştüğünü hissettikleri an, ona karşı düşmanca tutum sergilemeye kalkışıyorlardı.

Burada şuna değinmek gerekir ki, Şam sınırları içinde yerleşerek burada ziraatle⁷⁹ uğraşan ve medeniyet açısından diğerlerinden daha ileride olan Tenûh gibi bazı Arap Kabilelerinin, direkt olarak Gassânîler Emîrliği'nin otoritesi altında olmadığı görülmektedir⁸⁰. Bu gibi istisnaları ve bir emîrlik ile ona tâbi olan kabileler arasında meydana gelen ayrılık durumlarını bir yana bırakırsak, iki taraf arasındaki ilişkiler, genellikle bir emîrlik ve ona tâbi olan kabileler ile tâbi olunan devletler arasındaki ilişkiler şeklindeydi. Görülen odur ki, iki taraf arasındaki ilişkilerin dayandığı temeller, bu ilişkilere aynı derecede etki yapmaktaydı. Bunlar arasında yer alan din faktörü ise, zikredilen faktörlerin sonuncusu olarak görülmektedir.

⁷⁸ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. II, s. 631, 643; Nöldeke, Umera', s. 31-32. Ayrıca bk. Philip Mayerson, "The First Muslim Attacks on Southern Palestine". (A.D. 633-634) Vol. 95, 1964, pp. 158.

⁷⁹ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. II, s. 38.

⁸⁰ Nöldeke, "Umera", s. 44; R. Bell. "The Origin of Islam in its Chridtian Environment". The Guning lectures Edinburgh Universtity 1928 Frant Cass and Co. Ltd 1968, pp. 22-23.

Farsların hâkimiyeti altındaki toprakların çok yakınında yer alan bölgeye yayılan Arap Kabilelerine mensup bazı insanlar Hıristiyanlığı seçmişlerdi. Onlar, Farslarla olan ilişkilerinde kardeşleri putperest Arapların yaşadıklarını yaşadılar. Rivâyet edilir ki, Havze b. Ali el-Hanefî bir Hıristiyandı ve Farslarla çok yakın ilişki içerisindeydi. Kisra ona taç giydirmiş ve Benî Temîm Kabilesini bertaraf etmek maksadıyla her iki tarafta bir pakt kurmuşlardı⁸¹. Yine bir rivâyete göre el Münzir b. Sâvi Hıristiyanlığı seçmişti ve Farslar adına Bahreyn Valisi olarak görev yapıyordu⁸². Aynı zamanda Hıristiyan bir Arap topluluğu olan el-İbad'lar Hire'de ikâmet ediyorlardı ve Farslar, onları, kendileri ile Araplar arasındaki yazışmalar için tercüman olarak görevlendirmişlerdi⁸³. Aynı zamanda Lahmîler de putperest bir topluluktu ve idareciler olarak Farslar için çalışıyorlardı⁸⁴.

Burada bu ilişkileri yorumlarken, Farsların hâkimiyeti altındaki Arap kökenli Hıristiyanların büyük bir bölümünün, Bizans'ın resmî mezhebine karşı olan (Nasturî) mezhebinin yandaşları olduğunu söylemek mümkün değildir⁸⁵. Bizans'ın, sınırları dışında uyguladığı siyaset, mezhebi ne olursa olsun Hıristiyanlığı desteklemeye yönelikti. Hatta Bizans İmparatoru, hâkimiyeti altında bulunan bütün topraklarda kendini Hıristiyanlığın bir numaralı hâmi olarak görüyordu⁸⁶. Ayrıca görülüyorki, Farsların hâkimiyeti altındaki Arap kökenli Hıristiyanlar, birbirleri ile olan ilişkilerinde kabile teşekkülü çerçevesinde yaşamışlar ve çevreyi asla aşmamışlardır. Hatta Benû Tağlib gibi Hıristiyan kabileler, diğer Arap kabilelerine karşı baskınlar düzenledikleri gibi, din faktörüne bağlı kalmadan Gassânîlere karşı Lahmîlerin yanında savaşa da katılmışlardır⁸⁷.

Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Arap kökenli Hıristiyanlar kendileri ile Bizanslıları Hıristiyanlık kaynaştırdığı halde- kabile sistemi çerçevesinde yaşamaya devam ettiler. Onların, Lahmîlerle olan savaşları genellikle Bizans-Sasanî ilişkileri mihverinde döndüğü halde- kabile taassubuna dayanıyordu ve bu savaşın çıkmasında kabile lehine öç almak ve kabilenin çıkarlarını savunmak gibi sebepler kışkırtıcı amil olarak rol oynuyordu.

⁸¹ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 169.

⁸² el-Belazurî, "Fütûh", s. 89.

⁸³ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. III, s. 171.

⁸⁴ R. Bell, "The Origin of Islam", pp. 26-27.

⁸⁵ İbn Haldun, "Tarih", c. II, s. 216.

⁸⁶ Esed Rüstem, "er-Rûm ve Sîlâühim bi'l-Arab", Beyrut, 1955, c. I, s. 168.

⁸⁷ Philip Hitti, "Tarihu'l-Arab el-Mutavval", Beyrut, 1965, c. I, s. 31.

Bizans ile Farslar arasında savaş olmamasına rağmen bu kesimler arasında çarpışmalar meydana gelebiliyordu⁸⁸. Yukarıdaki bilgiler, bazıları tarafından ileri sürülen Justinianos ve kendisinden sonra iktidara gelen halefleri dönemindeki Bizans devleti ile el-Hâris b. Cebele ve halefleri⁸⁹ gibi Gassânî emirleri arasında meydana gelen anlaşmazlıkların, Bizans'ın iç bünyesinde baş gösteren mezhebe dayalı bölünmelerden kaynaklandığı düşüncesine ters düşebilir. Üstelik Bizans bu dönemde Ortadoks mezhebini kendine resmî mezhep olarak seçmişti⁹⁰. Aynı zamanda kendi vatandaşlarını resmî kilisenin bünyesine çekmeye⁹¹, diğer mezheplere karşı da kaba kuvvet kullanarak mensuplarını sindirmeye çalışıyordu. Buna mukabil Gassân Emîrleri, monofizit mezhebinin yandaşlarıydılar⁹². Bu esnada onların ilgi ve alakaları neticesinde bazı dinî gruplar faâliyet halindeydi. Ayrıca bu emîrler, devlet tarafından uygulanan baskılara maruz kalan adı geçen mezhep taraftarlarını korumaya çalışıyorlardı. Bu davranış ise, söz konusu emîrlerin dinî duygularının sağlam ve mezheplerine bağlılıklarının kuvvetli olduğunu ve her şeye rağmen onu koruduklarını göstermektedir.

Nöldeke, bu krizi ele alırken Yuhanna el-Efesî'nin konu hakkında yazmış olduğu bilgilere dayanmaktadır. Yuhanna el-Efesî (M. 505-585) monofizit mezhebine bağlı bir tarihçiydi. Justinianos, onu İstanbul'da bulunan monofizit yandaşlarının grubuna başkan yaptı⁹³. Bu şahıs Gassân Emîrliği'nin ateşli savunucularındandı⁹⁴. İbnu'l-İbrî de monofizit mezhebinin yandaşlarındandı⁹⁵. Bu Tarihçi de görevi gereği, Yuhanna el-Efesî'den naklediyordu. Görülüyor ki, Bizanslılarla Gassân Emîrleri arasındaki mevcut anlaşmazlığı, dinî bir yoruma tâbi tutmak, Yuhanna el-Efesî'nin eğilimlerine uygun düşmekteydi. Yuhanna'nın, Gassân Emîrlerini, monofizit mezhebinin savunucuları ve uğrunda hayatlarını feda eden ve yandaşlarını korumaya çalışan kimseler olarak göstermesi, onun bu düşünceyi desteklemesi, yandaşlarını meşhur etmesi ve onları savunmaya çalışması ile ilgili olabilir. Onun bu düşünce sa-

⁸⁸ Nöldeke, "Umera", s. 24-25, 81; "Trimingham", Christianity, p. 197.

⁸⁹ İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 87; Nöldeke, "Umera", s. 21-33.

⁹⁰ Abdulkâdir Ahmed el-Yusuf, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", Sayda-Beyrut, (Trz.), s. 78.

⁹¹ Oman, C.W.C, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", (Trc: Mustafa Bedir), Beyrut, 1953, s. 82.

⁹² İbnu'l-İbrî, "Tarih", s. 87.

⁹³ "The New Columbia Encyclopedia" adlı eserde geçen John Ephesus maddesine bakınız.

⁹⁴ Nöldeke, Umera', Hâşiye kısmı, s. 25, 29.

⁹⁵ İbnu'l-İbrî'nin "Tarihu Muhtasari'd-Düvel" adlı eserinin mukaddimesine bakınız.

hiplerini böyle tanıtmamasının başka amaçları da bulunmaktadır. O, bu davranışlarıyla, mensubu olduğu mezhebe bağlı kimselerin çekmiş olduğu sıkıntıları ortadan kaldırmak gibi güçten de mahrum olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Son olarak da bu olayı anlatırken, kabahatı, monofizit mezhebinin karşıtları olan Bizans Devlet adamlarına bağlamak ve bu sıralarda meydana gelen anlaşmazlıkların sorumluluğunu ve vebalını onlara yüklemek istemektedir.

Fakat Bizans'ın, bu anlaşmazlığa kucak açan miladî altıncı yüzyıldaki genel durumunu ele almadan, bu anlaşmazlığı ve onu ortaya çıkaran sebepleri kavramak mümkün değildir.

Justinianos (M. 527-565), berberilerin Roma topraklarından kopardıkları yerleri almakla meşguldü ve o bu yönde büyük başarı elde etti⁹⁶. Onun bu başarısı, Farısları korkuttu ve projesini tamamlamadan onunla çatışmaya girmelerine sebep oldu⁹⁷. Böylece Justinianos, Farıslarla savaşmak ve neticesinde de M. 532 yılında onlarla barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı⁹⁸. Sonra M. 542 yılında Bizans, üçyüz yıldan beri emsâli görülmemiş bir veba salgınına maruz kaldı. Bu salgın hastalığın neticeleri, Prokopiyos'un belirttiğine göre Bizans'ı zayıf düşürmedeki etki bakımından diğer herhangi bir amilden daha şiddetli olması hususunda şüpheye mahal bırakmamaktadır⁹⁹. Bu sırada Farısların, Bizans'a karşı saldırıları da şiddetlendi. Böylece Justinianos M. 545 yılında onlarla barış antlaşması imzalamaya mecbur edildi. Hatta onun anlaşmayı imzalamadan önce Farıslara büyük miktarda altın verdiği de söylenir¹⁰⁰.

Justinianos'un, Bizans'ı, doğuda bulunan İran ve batıda yer alan İtalya ve Afrika gibi düşmanlarıyla çetin bir savaşa sürükleyen proje ve ihtirasları, devlete pahalıya mal oldu. Böylece M. 556 yılından itibaren devlet bir kargaşa ve gerileme dönemine girdi.

Justinianos daha ölmeden önce büyük çabalar neticesinde meydana getirdiği gelişme grafiği gerilemeye başladı. Böylece Bizans, içte malî ve askerî açıdan iflasın eşiğine geldiğini duyurdu. Bu olay akabinde de Fars tehlikesi

⁹⁶ Norman H. Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 49.

⁹⁷ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 77.

⁹⁸ İbn Haldun, "Tarih", c. II, s. 218-219.

⁹⁹ Norman H. Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 51; Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 79.

¹⁰⁰ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 78.

korkunç bir şekilde devletin üzerine çöktü¹⁰¹. Justinianos'dan sonra iş başına gelen idareciler, bu kötü durum karşısında onun siyasetini ve Farslarla uğraşmayı bir kenara bıraktılar¹⁰². Onlarla savaşmaya mecbur edildiklerinde de hemen kendileriyle barış antlaşması imzalamaya başladılar¹⁰³. Bununla birlikte, Gassân Emîrliği'ne tahsis edilen maddî yardımları da kısıtılar¹⁰⁴. Bizans'ın Miladî altıncı yüzyılın ikinci yarısında geçirmiş olduğu bu kötü mali krizi gösteren bir görüntü de, Justinianos'dan sonra iktidara gelen hükümdarların mevcut ekonomik durumu düzeltmemeleridir. Ekonomideki bu yıkım durmadan devam etti. Akabinde de Bizans, Herakleios'un iktidarının ilk yıllarında Başkent halkına dağıtımı yapılan gıda maddelerinin alımı için ayrılan ödenekleri durdurdu¹⁰⁵.

Daha önce de ele aldığımız gibi Bizansla İran arasındaki barış döneminde Gassanîlerle Lahmîler arasında bazı savaşlar meydana gelmiştir¹⁰⁶. Ayrıca Gassanî emîri el-Münzir b. el-Hâris, Lahmîlerle savaş yapmak için Bizans'tan kredi talebinde bulunmuş, fakat Bizans, bu savaşın sorumluluğunu ona yükleyerek para yardımını geri çevirmişti¹⁰⁷. Ve nihayet Farsların, M.540 yılında yaptıkları gibi, Gassanîlerle Lahmîlerin birbirine yönelik olumsuz tutumlarını bahane ederek, kendisiyle müttefiklerine karşı savaş açma ihtimalinden çekinen Bizans, İranlılara karşı düşmanca tavır takınmaktan korkuyordu¹⁰⁸.

Gassanîlerin, Bizanslıların yanında yer alarak Farslara karşı olumsuz tavırları mevcuttu. Nöldeke, Gassanîler hakkında " el-Hâris b. Cebele, devlet kilisesi ile Ya'kubîler Kilisesi veya devlet kilisesi ile Ya'kubîler Kilisesinin bölünmüş olduğu diğer gruplar arasındaki anlaşmazlıklara yol açan problemlerin mahiyeti konusunda fazla bilgi sahibi değildi. Buna mukabil o, siyasî nedenlerle böyle hareket ediyordu."¹⁰⁹ yorumunu yapmaktadır. Aynı yazar, el-Münzir b. el-Hâris'in bir kaç kadınla evlendiğini¹¹⁰ ve en-Nu'man b. el-

¹⁰¹ Charles Diehl, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", Kahire, 1955, s. 333.

¹⁰² Bu halefler ikinci Justinianos (M. 565-578), Tiberios (M. 578-582) ve Maurikios (M. 582-602)'dur.

¹⁰³ Norman Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 52.

¹⁰⁴ Rom Landau, "el-İslam ve'l-Arab, (Trc: Münir el-Ba'lebekki)", Beyrut, 1977, s. 25.

¹⁰⁵ Norman Baynes, "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 160.

¹⁰⁶ Nöldeke, "Umera", s. 18; "Cevad Ali, el-Mufassal", c. III, s. 413.

¹⁰⁷ Cevad Ali, "el-Mufassal", c. III, s. 413.

¹⁰⁸ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye", s. 77.

¹⁰⁹ Nöldeke, "Umera", s. 22.

¹¹⁰ Nöldeke, "Umera", s. 31.

Münzir'in, babasının intikamını almak maksadıyla kardeşleri ile birlikte Bizans'a karşı ayaklandığını ileri sürmektedir¹¹¹. Bununla birlikte Hişam b. el-Kelbî¹¹², el-Hâris b. Cebele¹¹³ olarak tanınan İbnu'l-Hâris b. Ebî Şimr hakkında: " bu şahıs Menât veya Fels putuna iki kılıç hediye etti. Sonra Müslümanlar bu putları kırdılar ve tapınmalarını ortadan kaldırarak bunları beraberlerinde götürdüler." şeklinde bir haber nakleder.

Bizans'ın yukarıdaki durumu ile daha önceki durumu arasında bir bağlantı kurarsak ve bunlara son haber ve yorumları da eklersek, netice itibarıyla Gassan Emîrlîği ile Bizans Devleti arasında var olan anlaşmazlıkların dinî sebeplerden ziyade siyasî sebeplerden kaynaklandığı görülecektir.

Tritton, bu kabilelerin Hıristiyanlığa karşı soğuk tutumlarını dile getirmiş ve şöyle demiştir: "Onların bu dine karşı sempatipleri ismen mevcuttu."¹¹⁴. Richard Bell ise bu konuda şu iddiada bulunmuştur: " Kilise, hiçbir zaman kendini Araplara kabul ettirmeyi başaramamıştır. "¹¹⁵. Richard Bell, aynı zamanda Lewis Şeyho'nun bu kabilelerin Hıristiyanlığı hususundaki tezini asla kabul etmemiş ve bu konuda şöyle demiştir: "Bu kabilelerin hayatında din faktörünün önemli bir yer tutmadığını söylemek mümkündür¹¹⁶. Welfonson ise bu konuda şu iddiayı ileri sürmüştür: "Ben, Hıristiyanlığın Arapları yemediğine inanıyorum¹¹⁷.

Belki de Hıristiyanlığın, bir din dili olarak Arapça yerine, Aramca'yı seçmesi, İncil'in Arapça tercümesinin Araplar arasında bulunmayışı, Arap kabileleri arasında millî bir kilisenin faaliyet göstermemesi¹¹⁸ ve gerçeği yorumlama konusunda sadece kendi görüşünün doğru olduğunu iddia eden Hıristiyan toplulukları arasında hüküm süren çekişmeler¹¹⁹, bu kabilelerde Hıristiyanlık etkisinin zayıflamasında bir nebze de olsa sorumluydu. Bütün bu faktörlerin dışında Hıristiyanlık, vicdana dayalı bir inançtır, ondan hayatın bütün problemlerine çözüm getirmesi beklenemez ve aynı zamanda

¹¹¹ Nöldeke, "Umera", s. 32.

¹¹² Bkz. "İbnu'l-Kelbî", Kitab, s. 15, 62.

¹¹³ Nöldeke, "Umera", s. 22, 57.

¹¹⁴ Tritton. The Caliphs and Their non-Muslim Subject. Frank Cass and GO Ltd 1970, pp.

76.

¹¹⁵ R. Bell. "The Origin of Islam", pp. 16.

¹¹⁶ R. Bell. "The Origin of Islam", pp. 17.

¹¹⁷ Bkz. İsrail Welfonson, Tarih, s. 37.

¹¹⁸ Trimmingham, "Christianity among of Arabs", p. 17, 79.

¹¹⁹ Rom Landau, "el-İslam", s. 40.

Arapların yaşama tarzlarına meydan okumaya ve hayatlarında uyguladıkları sitili değiştirmeye gücü de yetmez¹²⁰.

Miladî altıncı yüzyılın son demleri, Arap, Fars ve Bizans ilişkilerinde sarıntılara şahit oldu. Kisra Perviz, Lahmîleri tasfiye ederek yerlerine İyas b. Kabisa et-Tâî'yi Hire'ye vali yaptı¹²¹. Lahmîlerin nüfuzunun ortadan kaldırılmasına yol açan sebepler hakkındaki haberler çelişkili ve farklı bir görünümündedir.

en-Nu'man b. el-Münzir'in, Behram'dan kaçan Kisra Perviz'e, ihtiyaç duyduğu desteği sağlamadığı söylenir. Halbuki İyas b. Kabisa, ona, ihtiyaç duyduğu bütün yardımları yaptı¹²², Kisra tacını geri aldıktan sonra otoritesini elinden almak suretiyle el-Nu'man'ı cezalandırdı, İyas'ı ise idareci sıfatıyla görevlendirerek ödüllendirdi. Bunun Lahmî ailesini iktidardan uzaklaştırmak için yeterli bir sebep olmadığı aşikârdır. Bu konuyu, en-Nu'man b. el-Münzir'i düşürmek için doğru haber olarak kabul etsek bile, Lahmî ailesinin otoritesini bütünüyle ortadan kaldırdığını kanıtlamak için onun yeterli bir delil teşkil ettiğini kabul edemeyiz.

Yine denilir ki, en-Nu'man, en-Nu'man'ın hapisanesinde öldürülen babası Adî'nin intikamını almak ve en-Nu'man'ı tahtundan düşürmek maksadıyla Kisra'nın tercümanlarından olan Zeyd b. Adî el-İbâdî'nin, aleyhinde başlatmış olduğu komplonun kurbanı olmuştur¹²³.

Bu konu, el-Ahbaru't-Tıval¹²⁴ adlı eserde yer alan ve Kisra'nın, Şiraveyh'e cevabı olarak gösterilen belgede "Lahmîlerin iktidardan uzaklaştırılması, en-Nu'man ve yakın akrabalarının Araplarla samimi ilişkiler kurmaları neticesinde siyasî otoritenin Farslardan Araplara geçebileceğini tahmin etmelerinden kaynaklanmıştı. İşte bu sebeple onların iktidarına son vermişler ve bu önemli hususu kavramaktan aciz olan İyas b. Kabisa'yı iktidara getirmişlerdir" şeklinde anlatılmaktadır.

en-Nu'man ve yakın akrabalarının, siyasî otoritenin Farslardan Araplara geçişini tahmin etmeleri hususunu ileri sürmek sağlıklı bir tez olmasa gerek-

¹²⁰ Trimmingham, "Christianity among of Arabs", p. 308-309.

¹²¹ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 213; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 363; el-İsfahânî, "Tarih", s. 96.

¹²² et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 206.

¹²³ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 193.

¹²⁴ ed-Dineverî, "el-Ahbar", s. 109-110.

tir. Zira o dönemde insanların kalplerine, Farslara ait siyasî otoritenin Araplara geçeceği umudunu yerleştiren ve bu gibi beklentiyi harekete geçiren bir Arap kuvveti bulunmamaktaydı. Belki de Farslara ait iktidarın, Bizanslılara geçme beklentisi, Araplara geçişinden daha da yakındı.

en-Nu'man'ın mesele hakkında uyanık, İyas'ın ise kavramaktan aciz olduğunu gösteren rivâyete gelince, eğer bununla kabilelerin İyas'tan memnu-niyetsizliği kastedilmiyorsa, bu husus haberin doğruluk derecesini zayıflatmaktadır.

Belki de Lahmîlerin otorite kaybı, onların Arap kabilelerini kontrol edememeleri ve bu kabilelerin, Fars bölgelerine yaptıkları akınları durdur-maktan aciz olmalarından kaynaklanmaktaydı¹²⁵. Lahmîlerin iktidarı kaybe-dişleri, Kisra ile Bizans İmparatoru Maurikios arasında -birinci şahsın, tahtını geri almak maksadıyla ikinci şahsa yardım etmesi ve bu olay akabinde de iki taraf arasında iyi dostluk durumunun ortaya çıkması şeklinde gelişen ilişki-lere karşılık, Kisra'nın ödün vermesi sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Böylece Kisra, Gassânîlere karşı düşmanca tavır takınan ve iki taraf arasında savaşa sebep olan Lahmîleri, iktidardan uzaklaştırdı ve onların yerine de İyas b. Kabisa et-Taî'yi idareci olarak atadı.

Durum ne olursa olsun, İyas b. Kabisa, Farslara karşı düşmanlıkları artan kabileleri kontrol altına alma hususunda başarılı olamadı. Kisra, İyas b. Kabisa'ya bağlı kuvvetler ile Arap-Fars Bölgesi'ndeki diğer Arap idarecilere bağlı güçleri ve Tağlib ve İyâd gibi bazı Arap Kabilelerini silah altına alarak Farslara karşı ayaklanan Arap Kabilelerini¹²⁶ bastırmak maksadıyla onları bir Fars ordusuyla desteklemeye çalıştıysa da, onun bu planı büyük bir ihtimalle M. 604-611 yılları arasında meydana gelen Zikâr Savaşı'nda başarısızlıkla so-nuçlandı¹²⁷. Burada Bekr b. Vâil Kabilesi'ne bağlı kuvvetler büyük bir başarı elde ederek Farslar'ı destekleyen kuvvetleri hezimete uğrattılar¹²⁸. Farslar'ı destekleyen kuvvetlerin yenilgiye uğraması şu sebeplerden kaynaklanmış olabilir: Bu kuvvetlerin, ayaklanan kabilelerin önünde zayıf görülmeleri ve bu kabilelerin Farslara ve onların yandaşlarına karşı cesurca davranmaları, Farslarla, yandaşları arasında siyasî kopukluğun var olması. Ayrıca Bekr b.

¹²⁵ Cevad Ali, "el-Mufasssal", c. I, s. 169.

¹²⁶ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 207; İbnu'l-Esir, "el-Kamil", c. I, s. 290.

¹²⁷ R. N. Frye, "The Cambridge History of Iran", Vol. 4, pp. 4.

¹²⁸ İbn Habib, "el-Muhabber", s. 360; et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 213.

Vâil Kabilesinin Fars Bölgesini fethetmeye gönderilen İslam ordusunun en ön saflarında yer alması da bu konu ile ilişkili olsa gerektir.

Bütün bu olaylar Farsları, Hîre'deki idarî işlerin yetkisini Arap idarecilerin elinden alarak bir Fars idareciye teslim etmeye zorladı¹²⁹.

Yemen'de ise, Seyf b. Zîyzen'in, orada insanlara zulmeden Habeşlileri ülke dışına atmak amacıyla Kayser'den yardım almak için ona gittiği söylenir. Seyf'in bu maksatla Kayser'e gittiği haberi doğru ise, Habeşlilerle Bizanslılar arasındaki iyi ilişkilerden dolayı, onun bu davranışını bir gaf olarak yorumlamak gerekir. Ayrıca Kayser, Seyf'den şüphelenmiyordu, aynı zamanda Seyf, bu hareketiyle ondan istediğini elde edememiştir¹³⁰. Aksine ona destek, Bizanslıların düşmanı olan Farslardan gelmiştir. Bu olay neticesinde de Habeşliler Yemen'den kovuldular. Fakat bu ülke, bundan sonra Farslar tarafından atanan bir vali tarafından idare edilmeye başlandı¹³¹.

Bizans'ın hâkimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan Arap Kabilelerine gelince, onların, el-Münzir b. el-Hâris'in tutsak alınması ve oğlu en-Nu'man'ın yakalanarak hapse atılmasından sonra çeşitli yörelere dağıldıkları söylenir. Onlardan bir kısmı Farslara yanaşırken, diğer bir kısmı da çöle yerleşti. Bu değişiklik, ister istemez daha önce Gassâniler tarafından baskınlardan korunmuş bölgede siyasî durumu etkiledi. Böylece bu bölgede başıboşluk ve kargaşa görüldü ve burası bedevilerin baskınlarına ve Farsların valilerinin saldırılarına maruz kaldı. Bu durum karşısında Bizans, menfaatlarına diğer Arap kabilelerinden daha fazla hizmet ettikleri için Gassânileri yeniden iş başına getirmek mecburiyetinde kaldı¹³².

Fakat Farslar bölgeyi ihmal etmediler ve buraya M. 610-619 yılları arasında baskınlar düzenlediler ve özellikle Kudüs şehrinde Hıristiyanlara karşı bir dizi katliamlar gerçekleştirdiler¹³³. Farsların, Şam ülkelerini ele geçirdikleri dönemle ilgili haberlerde bölgedeki Arap Kabilelerinin durumu hak-

¹²⁹ el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 363; el-İsfahânî, "Tarih", s. 96; William Muir, *The Caliphate. Its Rise, Decline and Fall With A New Introduction by: Zeine Beirut*, Khayats 1963, pp. 58.

¹³⁰ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 64-70; el-İsfahani, "Tarih", s. 114.

¹³¹ İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 71.

¹³² Nöldel "Umera", s. 33, 45-46.

¹³³ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 175-182; el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 206-207; İbnü'l-Esîr, "el-Kamil", c. I, s. 191-192; Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye", s. 103; Butler, "The Arab Conquest of Egypt", pp. 58-60.

kında açık ve net bir bilgiye rastlamak mümkün olmamaktadır. Buna rağmen bu kabilelerden bazı askerlerin Bizans ordusu saflarında yer aldıkları muhakkaktır¹³⁴. Belki de bu kabileler, Farısların ve beraberlerindeki karşıt bazı Arap Kabilelerinin saldırıları neticesinde taarruza geçen düşman ordularına tutsak olmamak için çöle doğru çekilmişler, sonra Fars saldırısından dolayı meydana gelen kargaşıa ortamını fırsat bilerek şehirlere saldırmışlardır¹³⁵. Fakat görüldüğü gibi bu sıralarda Gassânilerin iktidarına son verilmişti¹³⁶. Burada Bizans'ın, Şam ülkelerini yeniden Farıslardan geri aldıktan sonra Gassânileri iktidara getirmesi ihtimal dahilindedir¹³⁷. Hatta bazı kaynaklarda bazı Arap iradecilerinin Bizans Devleti tarafından görevlendirildiklerine dair işaretler bulunmaktadır ki, Ferve b. Amr el-Cüzamî bunlardan biridir. Bu valinin görev yerinin, bir rivâyete göre Belka' (bugünkü Ürdün toprakları) bölgesinde bulunan Me'an¹³⁸, diğerine göre aynı bölgede yer alan Amman¹³⁹ şehrinde olduğu söylenir. Farısların, Şam topraklarını ele geçirmeleri ve bu olay neticesinde Bizanslıların önlerinden kaçmaları, yirmi yıla yakın bir süre boyunca Bizans'ın Arap Kabileleri üzerindeki otoritesinin kalkması ve bu devletin karşılaşmış olduğu problemler sonucunda bu kabileler Bizansla olan ilişkilerinde daha da bağımsız oldular ve onunla münâsebetleri önceki dönemlerden daha da zayıf bir duruma geldi. Fakat onların Farıslar ve Bizanslılarla olan ilişkilerindeki bu azalma, aynı Arap Kabileleri arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesi ile paralellik göstermedi ve bu söz konusu ilişkiler eskisi gibi bozulmuş bir şekilde devam etti. Bu arada şahsî çıkarlar, yine eskisi gibi kabile geleneğini belirlemede ve bu çıkarlara hizmet etmek maksadıyla kabile bağımsızlığını pekiştirmede etkisini göstermeyi sürdürdü. Kabileler arasındaki antlaşmalar da bu kavrama dayanıyordu. Hatta neredeyse kabileler arasında meydana gelen anlaşmazlıkları ve kabileye karşı duyulan taassub sınırını aşmıyordu.

¹³⁴ Gibb, H., "Dirasât fi Hadâretü'l-İslam", (Trc: İhsan Abbas), Beyrut, 1964, s. 64.

¹³⁵ Philip Mayerson, "The First Muslim attacks on outhern Palestine" (A.D. 633-639) pp. 191.

¹³⁶ Nöldeke, "Umera", s. 45-46.

¹³⁷ Nöldeke, "Umera", s. 35; Abdulaziz Sâlim, "Dirasât fi Tarihi'l-Arab", Mısır, 1967, c. I, s. 293.

¹³⁸ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 237-238; el-Ya'kubî, "Tarih", c. I, s. 79; en-Nüveyri, "Nihâye", c. XVIII, s. 29; İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyunu'l-Eser fi Funûni'l-Megâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer", Beyrut, 1974, c. II, s. 244.

¹³⁹ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 262.

Şunu açıkça söylemek gerekir ki, Arap, Fars ve Bizans ilişkilerinin dayandığı temeller maddî kaynak, otorite ve dinden oluşmaktaydı ve bu temeller, hiç bir zaman Arap Kabilelerinin, Bizans ve Fars toplumu içerisinde erimelerine yol açmadı. Aynı zamanda onlara güç de katmadı ve onlara has bir toplum da meydana getirmedi. Aksine bu temeller, etkisi kabilelere uzanan bir sarsıntıya maruz kaldı. Bu sarsıntı, onları (adı geçen temelleri) zayıflattı, fakat tamamen ortadan kaldırmadı veya onlara karşı herhangi bir tepkiyi körüklemedi. Arapların hayatında görülmeye başlayan kuvvet, bu kabilelerden ve Fars ve Bizans nüfûzu alanından uzakta yer alan Hicaz bölgesinde ortaya çıktı ve İslam'ın doğuşu ile kendini göstermiş oldu.

İslam'ın ortaya çıkışı, bir yandan kendisi ile Arap Kabilelerine adet ve gelenek şeklinde intikal eden inançlar arasında, diğer yandan kendisi ile kitap ehli olarak tanımlanan yahudî ve Hıristiyan kesimlerin ve onlara söz ve inanç yönünden bağlı bulunan Araplar'ın inançları arasında büyük bir çatışmayı başlatmış oldu. Taraflar arasındaki bu mücadele başlangıçta düşünceye dayanmıyordu. Fakat bu mücadele şekli kısa süre sonra fikrî ve askerî bir eyleme dönüştü. Bu yeni inanç sistemi (İslam) insanın diğer yaratıklara ve Yaratan'a bakışını ele aldı. Böylece Kur'an'ın çeşitli ayetleri bu inanç ekseninde etrafında döndü ve aklı ve fıtratı, Allah'ı bir bilmeye ve bunu savunmaya çağırdı, aynı zamanda konuyu hükümdar ve inanç sahipleri ile ele almaya ve tartışmaya da başladı.

İslam Devleti tarihinin ilk yıllarında görülen odur ki, İslam'a karşı düşmanca tavır takınanlar, Kureyş Kabilesi mensupları ve ona destek veren diğer Arap Kabilelerinden oluşmaktaydı ve bunların tümü putperestti.

Bunlara zaman zaman, Müslümanlarla sürtüşme durumundaki bazı yahudiler yardım ediyorlardı. Görülüyor ki, İslamla, düşmanları arasındaki çatışma dönemlerinden biri olan bu dönemde, Hıristiyanlardan hiç söz açılmamaktadır. Hatta Allah'ın Elçisi (A.S.)'nin, Müslümanların ilk hicretlerini gerçekleştirmeleri için Hıristiyan Habeşistan'ı seçtiğini ve buranın o andaki hükümdarını övdüğünü görüyoruz¹⁰.

¹⁰İbn Hişam, "es-Sîre", c. I, s. 344. et-Taberî, "Camîu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an" adlı eserinde, Maide suresinin 82. ayetinde geçen "Ey Muhammed! İnananlara en şiddetli düşman olarak, insanlardan yahudileri ve Allah'a eş koşanları bulursun. Onlardan, inananlara sevgice en yakın "Biz Hıristiyanız" diyenleri bulursun. Bu onların içinde bilginler ve râhibler bulunmasından ve büyüklük taslamalarındandır." şeklindeki açıklamaları tefsir ederken, Said b. Cübeyr, Mucâhid, İbn Abbas, es-Sedîy ve Ata'dan gelen rivâyetlere dayanarak şöyle der: " Bu

Düşünce alanında ise, Yahudilere değinen Kur'an ayetleri, inançla ilgili hususlara temas ederken Hıristiyanları da anlatmayı ihmal etmemiştir¹⁴¹ ve bu iki kesim (Yahudi ve Hıristiyanlar) hakkında birşeyler anlatmak istediğinde "Ehl-i Kitap" deyimini kullanmıştır¹⁴².

Arap Yarımadası'nda bulunan diğer Arapların büyük bir kısmı da Müslümanlarla Kureyş ve müttefikleri arasında meydana gelen siyasî olayları dikkatle izliyordu. Bu konuyu İbn İshak şöyle anlatır: "Araplar İslam'ı, Kureyş'in bu kesimini (Müslüman olanları) ve Allah'ın Elçisi'nin durumunu dikkatle izliyorlardı ve ancak Müslümanlar Kureyş'i yendiği takdirde Hz. Muhammed'in doğru söylemiş olacağını ve Peygamberliğini ispatlamış olabileceğini düşünüyorlardı"¹⁴³.

Kureyş'in, Müslümanlar karşısında savaşı kaybederek Mekke'nin fethi esnasında İslam'ı kabul etmesi ve Müslümanların Kâbe şehri Mekke dahil Hicaz'ı ele geçirmelerinden sonra, İslam'ın durumu önceki devrelerden daha iyi bir konuma yükseldi, Müslümanların ağırlığı daha da arttı ve bu yükselişin yankısı Arap Yarımadası'nın bütün yörelerine yayıldı. Hatta bu çerçeveyi de aşarak Gayr-i Müslim toplumlarla sıcak temasa geçildi ve bu ilişkiler normal bir çizgi üzerinde yürümeye başladı. H. 9 yılında nâzil olan tevbe suresinin ayetleri, putperest Araplar dahil müşriklerle olan ilişkilerin boyutlarını sınırlandırmış oldu. Bu ayetler aynı zamanda Hıristiyanlar dahil ehl-i kitap'la olan ilişkileri de sınırlandırdı, müşriklerin Beytül-Harâm (Kâbe'ye) girişlerini yasakladı ve İslam'ı kabul etmelerini sağlamak amacıyla onlarla savaşmayı duyurdu ve Müslüman olmaları veya Müslümanlara cizye ödemelerine kadar Ehl-i kitab (Yahudi, Hıristiyan ve diğerleri)'a karşı cihada katılmayı emretti¹⁴⁴.

Bu kesin tutum, Arap elçilik heyetlerinin Medine'ye sık sık gelmelerinin diğer bir sebebinin teşkil etse gerektir. Böylece Medine, Arap Yarımadası'nda Arap Kabilelerinin gözlerinin devamlı baktığı ve elçilerinin sık sık uğradığı

ayetin, Habeşistan Kralı en-Necâşi ve onunla birlikte İslam'ı kabul eden arkadaşları hakkında nâzil olduğu söylenmektedir. " Bkz. et-Taberi, "Camii'l-Beyhan fi Te'vili'l-Kur'an", Beyrut, 1992, c. V, s. 3.

¹⁴¹ Bkz. Bakara, 62, 113, 120; Mâide, 18, 51, 82; Hac, 17; Tevbe, 30.

¹⁴² Bkz. Al-i İmrân, 64, 67, 69, 70, 71, 98, 110, 111, 113, 171, 199; "Mâide", 5, 65, 68.

¹⁴³ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 205; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 335; en-Nüveyri, "Nihâye", c. XVIII, s. 95.

¹⁴⁴ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 188-193.

bir merkez haline geldi. Burada Hıristiyanlıkla ilgisi olan veya ilgisi olduğu söylenen ve İslam davetini olumlu karşılayan Arap elçilik heyetlerini anlatmakla yetineceğiz.

Necrânlılar, Medine'ye elçilik heyeti gönderen Yemenlilerden bazılarıydılar. Hıristiyanlık onlara Suriye, iki nehir arası (Dicle ile Fırat arasında yer alan el-Cezire bölgesini kastediyor) ve Habeşistan'daki Hıristiyan merkezlerden nüfûz etmişti¹⁴⁵. Tarihi rivâyetler, iki Necrân elçilik heyetinin Medine'ye geldiğini bildirmektedir. Bunlardan biri Benû el-Hâris b. Ka'b heyetiydi. Bunlar daha önce Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi¹⁴⁶. Allah'ın Elçisi, Müslüman olmaları için onlara Halid b. el-Velid'i gönderdi ve bu çağırışı kabul ettiler. Arkasından onlara ait elçilik heyeti Medine'ye geldi. Sonra Hz. Peygamber, Amr b. Hazm'i, onları din konusunda bilgilendirmek, sünneti ve İslam'ın genel prensiplerini öğretmek için gönderdi ve onlara İslam'ın hüküm, kural ve kanunlarını ihtiva eden bir mektup ta yazdı¹⁴⁷.

İkinci heyet ise Necrân Hıristiyanlarından altmış kişiyi kapsamaktaydı. Bekr b. Vâiloğullarına mensup Ebu Hârise b. Alkama da bunlar arasındaydı. Bu adam, adı geçen topluluğun piskoposu, bilgini ve idarecisi konumuna sahipti. Onu bizzat Hıristiyan krallar yüceltmiş ve Hıristiyanlara ruhanî lider yapmışlardı. Heyet arasında diğer bazı kişiler de yer alıyordu ki, adları, Arap kökenli olduklarını rahatça göstermektedir. Mesela Evs, el-Hâris, Yezid, Kays, Amr, Halid ve benzeri adlar taşıyan kişiler onların arasında yer alıyordu¹⁴⁸. Bu heyette bulunan kişiler Medine'de günlerce kalarak Allah'ın Elçisi ile bazı itikâdi meseleleri tartıştular. Hatta Kur'an-ı Kerim'de yer alan Âli-i İmran suresinin seksen küsur ayetinin bunlarla ilgili olarak indiği söylenir. Buna rağmen heyet mensupları Müslüman olmadılar. Ebu Hârise, buna sebep olarak bu konuda kavminin kendisine karşı olduklarını, dinini değiştirmesi halinde yetkilerinin elinden alınacağını Allah'ın Elçisi (A.S.)'ne bildirdi¹⁴⁹. Fakat Necrân Bölgesi ile dışında yer alan bölgeler arasındaki ilişkilerin bunda etkili olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

¹⁴⁵ Richard Bell, "The Origin of Islam", p. 17, 36.

¹⁴⁶ en-Nisabûri, "Meğazi'n-Nebiy", Defterdâr Hakîm oğlu Ali Paşa. Ktb. Nu. 804, İstanbul, s. 326 b.

¹⁴⁷ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 239-242; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 339; en-Nüveyri, "Nihâye", c. XVIII, s. 103; el-Kilâ'i, "el-İkûfâu fi's-Siyer ve Meğâzi'l-Hulefâi's-Selâse", Ayasofya Ktb. Nu. 2972, İstanbul, c. II, s. 49 a; İbnü'l-Esir, "el-Kamil", Beyrut, (Trz.), c. II, 200.

¹⁴⁸ İbn Hişam, "es-Sîre", c. II, s. 222-224.

¹⁴⁹ İbn Hişam, "es-Sîre", c. II, s. 225-232.

Heyet, Allah'ın Elçisi'nden, kendilerine dokunulmayacağına dair söz aldı. Bunun karşılığında da onlara baş vergisi olarak toplam seksenbin dirhem nakit veya bu miktar nisbetinde mal ödemeleri şartı konuldu. Bu meblağ ikibin hulle (değerli elbise) olarak tespit edildi, bunun yarısını Safer, diğer yarısını da Receb ayında Müslümanlara teslim ediyorlardı¹⁵⁰. Ayrıca Yemen'de savaş meydana geldiğinde Müslümanlara ödünç olarak otuz zırh, otuz at ve otuz deve vermeleri şartı da getirildi. Ebu Davud, Sünen'inde: "Ve savaşlarda kullandıkları silahların her türünden otuz silah" şeklinde bir madde de eklemektedir¹⁵¹. Müslümanlar, onlardan ödünç alınacak bu savaş araç ve gereçlerini geri vereceklerine ve olumsuz bir tavırları söz konusu olmadıkça ve faiz yemedikleri müddetçe dinî hürriyetlerine dokunulmayacağına, bir papazın sürgüne gönderilmeyeceğine ve kendileri ile yapılan herhangi bir antlaşmanın iptal edilmeyeceğine dair söz verdiler¹⁵². Bu antlaşma yapıldıktan sonra heyet Yemen'e geri döndü. Allah'ın Elçisi'nin, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ı, mallardan dolayı anlaşmazlığa düştükleri bazı problemleri çözmesi için onlarla gönderdiği de rivâyet edilir¹⁵³.

el-Cezîre'nin doğusundaki bazı Arap Kabileleri de iyi niyet heyetlerini Medine'ye gönderdiler. Abdulkays Kabilesi'ne bağlı heyette el-Carûd b. Bîş b. el-Mu'alla bulunmaktaydı. el-Carûd Hıristiyandı. O, yeni dinin, kendi dininden daha zayıf bir din olduğundan korkuyordu. Fakat Allah'ın Elçisi, onu bu konuda ikna etti ve İslam'ın, inanmakta olduğu dininden daha hayırlı olduğunu haber verdi. Böylece el-Carûd ve beraberindekiler Müslüman oldular¹⁵⁴. Bu durum üzerine Allah'ın Elçisi onlar hakkında şöyle buyurdu: "Hiç bir maddî menfaat dilemeden bana geldiler ve onlar doğru insanların en hayırlılarıdır¹⁵⁵.

el-Carûd güçlü bir iman ve güçlü bir inançla tanınır. Bazı insanlar arasında dinden dönme olayları yayıldığında, o, İslam'ın yanında durdu, kav-

¹⁵⁰ Bkz. "et-Taberî' Camiu'l-Beyân", c. III, s. 298.

¹⁵¹ Ebu Davud, "Sünen", (İstanbul, 1992, c. III, s. 430).

¹⁵² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 139; el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 83; İbnu't-Talla, "Akdiyatı Resulillah", (Thk: Muhammed Ziya el-A'zamî), Kahire, 1978, s. 277-278.

¹⁵³ İbn Hişam, "es-Sîre", c. II, s. 233.

¹⁵⁴ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 222; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 314; et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 136; ed-Diyarbakrî, "el-Hamis fi Ehvali'n-Nefsi'n-Nefis", Kahire, 1302, c. II, s. 547 ; el-Kilâî, "el-İktûfa", c. II, s. 103 a.

¹⁵⁵ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 65.

mine bir konuşma yaptı ve onları Müslüman olarak kalmaya ve mürtedlerle mücâdele etmeye çağırdı¹⁵⁶.

Allah'ın Elçisi, Hıristiyan olduğu söylenen Havze b. Ali el-Hanefî'ye Müslüman olması için bir mektup yazmıştı. Havze, Hz. Peygamber'in bu davetini olumlu karşılamıştı. Fakat o, bu çağrıyı kabul etmek için Allah'ın Elçisi'nden, vefatından sonra kendisine bir yerde idarecilik vermesini istemişti. Allah'ın Elçisi de onun bu isteğini geri çevirmişti. Havze Mekke'nin fethi sırasında öldü¹⁵⁷ ve idarecilik tutkusu onu Müslüman olmaktan alıyordu. Bu şahıs öldükten sonra Benû Hanife mensupları, İslam'ı kabul ettiklerini bildirmesi maksadıyla elçilik heyetlerini Medine'ye gönderdiler. Bu heyet memleketine geri döndükten sonra şehir kilisesini mescide dönüştürdüler ve içinde ezan okumaya başladılar. Bu kilisede Hıristiyan ayinlerini yerine getirmekle görevli papazın yabancı olduğu görülmektedir. Zira o, yeni gelişmeyi farkedince Benû Hanife ülkesini terketti¹⁵⁸.

Hıristiyan olduğu söylenen Bahreyn Kralı el-Münzir b. Sâvi el-Abdî Müslüman oldu. Onunla birlikte kavminden İslam'ı seven ve beğenen bazı şahıslar da Müslüman oldular. Bir rivâyete göre burada bulunan Arapların tümü İslam'ı kabul ettiler¹⁵⁹. el-Münzir, bölgesindeki bu gelişmeyi Allah'ın Elçisi'ne bildirdi ve topraklarında mecusi ve yahudiler bulunduğunu ve onlar hakkında ne düşündüğünü sordu. Allah'ın Elçisi de ona cevap olarak bir mektup gönderdi ve nasıl hareket edeceğini gösterdi¹⁶⁰.

Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerine yerleşen Arap Kabilelerine gelince, İslam fütûhatı hicretin beşinci yılından itibaren buralarda görülmeye başladı. Daha sonra da bu bölgelerde Allah'ın Elçisi'nin seriyye ve gazveleri artmaya başladı ve O'nun vefatına kadar da hiç kesilmeden devam etti. Halbuki aynı gelişme Farslara yakın Arap bölgesinde veya Arap Yarımadası'nın güneyinde meydana gelmedi. Bu Bölgenin bir özelliği de Hicaz'la Şam arasında yapılan ticaret yolunu temsil etmesidir. Burada ikâmet eden Arap Kabileleri, ister istemez ekonomik yönden Şam'la yakın ilişkiler

¹⁵⁶ el-Kilâ'î, "el-İktifa", c. II, s. 103a.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, et-Tabakât, c. I, s. 262; İbn Seyyidü'n-Nâs, Uyûn, c. II, s. 269; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 166; İbnu'l-Esir, el-Kamil, c. II, s. 146.

¹⁵⁸ en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 72.

¹⁵⁹ el-Belazurî, Fütûh, s. 91.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, et-Tabakât, c. I, s. 263; İbnu'l-Esir, el-Kamil, c. II, s. 203; ed-Diyarbakrî, el-Hamîs, c. II, s. 478; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 166.

kurmaktaydılar. Böylece bu kabileler arasında yayılan Hıristiyanlık, dolaylı bir şekilde Bizans ve çıkarları ile içiçeydi. Ayrıca burada zamanla Araplaşan Yahudi toplulukları da bulunmaktaydı. Bunlar Hicaz'ın kuzeyinde yer alan köylerde yaşıyorlardı ve Filistin'deki Yahudilerle sıkı ilişkiler içindeydiler¹⁶¹.

Diğer yandan Müslümanlarla iç içe yaşayan Yahudiler hileye dayanan bir siyâset takip ederek antlaşma ve sözleşmeleri bozdular ve imzalamış oldukları belgelere aykırı hareket ettiler. Böylece Allah'ın Elçisi onlardan Kaynuka' oğullarını Dibab'a, el-Nadîroğullarını da Ezru'at Bölgesi'ne göç ettirdi¹⁶². Bu topluluklar gittikleri yerlerde putperest Arapları, Müslümanlara karşı kışkırtmaya başladılar ve onları Medine üzerine yürümeye teşvik ettiler. Müslümanlara karşı yapılan bu tahriklerde Ka'b b. el-Eşref ve Hayber'de ikâmet eden ve aynı zamanda Şamlıların meşhur tüccarı olan Selam b. Ebî'l-Hukayk gibi yahudiler büyük rol oynadılar¹⁶³. Sonra Hendek Savaşı'nda Kureyzağulları, Kureys'le işbirliği yaparak tuzak hazırladılar ve Medine'de Müslümanlara hiyanet ettiler ve neticede öldürülmelerine karar verildi. Bütün bu olaylar, yahudileri Müslümanlara karşı daha da düşmanca bir tavır takınmaya ve haklarında kötü propaganda yapmaya sevketti. Hatta onların bu propagandası başlangıçta Müslümanlara karşı nefret uyandırmaya ve onları kötü göstermeye yol açmış olabilir. Bir rivâyete göre Tayy Kabilesi başkanı Adıyy b. Hatim et -Tâi-ki bu kabile mensuplarının Hayber, Fedek ve Teyma' Yahudileri ile komşuluk münâsebetleri bulunmaktaydı- Allah'ın Elçisi'ne karşı büyük düşmanlık beslemekteydi ve kendisi Hıristiyandı. Bu şahıs, İslam ordusunun Tayy Kabilesi'nin putunu kırmak için gelmekte olduğunu duyunca, ağırlıklarını alarak Şam'a kaçtı¹⁶⁴. Diğer bir rivâyete göre Cüzam Kabilesi'ne bağlı Zübeyboğullarından bazı kimseler, Rüfa'a el-Cüzamî'ye gelerek ona şöyle dediler: " Sen burada oturmuş keçî sağıyorsun, Cüzam kadınları ise tutsaktır. Onları bu hale düşüren, getirmiş olduğun mektubundur"¹⁶⁵. Onlar, bunu söylemekle suçu, Allah'ın Elçisi'nin mektubuna göre hareket eden Rüfa'a'ya yüklemek istemişlerdi. Onlara göre Rüfa'a'nın böyle davranmaması gerekirdi.

¹⁶¹ Brokelmann, Carl, "Tarihu'l-Edebi'l-Arabi", (Trc: Abdulhalim en-Neccar), Mısır, 1959-62, c. I, s. 121.

¹⁶² et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 479-481.

¹⁶³ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 550-553.

¹⁶⁴ ed-Diyarbekrî, "el-Hamis", c. I, s. 380.

¹⁶⁵ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 225; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 322.

Şüphesiz ki, Yahudiler Arap Yarımadası ile Şam toprakları arasında yer alan bölgelerde Müslümanlara karşı sürdürdükleri bu yıkıcı faaliyetlerinde fazla zorluk çekmiyorlardı. Zira akrabalarının barınakları bu bölgelerde bulunuyordu.

Öte yandan bu bölgedeki kabileler, çıkarları nedeniyle Şam Bölgesiyle sıkı ilişkiler içindeydiler. Bu kabilelerden bir kısmının başkanları Bizans devleti adına valilik görevinde bulunmaktaydı ki, Me'an ve civarlarında görev yapan Ferve b. Amr el-Cüzamî bunlardandır. Yine bunlardan olan Kuda'a ve ona bağlı Süleym, Belî, Kelb, Uzre ve Behra' kolları da Kuzey Arap Yarımadası ile Şam mıntıkası arasında yer alan bölgeye yayılmışlardı. Bunlardan bazıları Bizans devletinden yıllık maddî yardım alıyorlardı. Bizans'ın resmî dinî olan ve aynı zamanda Şam'da güç kaynağını teşkil eden Hıristiyanlık, sınırlı bir şekilde bu putperest kabilelerinin bazı fertleri arasında yayılmıştı. Bu yüzden bu kabilelerin ve bu kabileler bünyesinde yer alan Hıristiyan Arapların gözünde, Hıristiyanlığı bırakıp İslam'a yanaşmak, dolaylı ve dolaysız bir şekilde Bizans açısından çıkarlarına zarar verir anlamını taşımaktaydı. Hatta bunu, güçlerinin üstünde bir olay olarak görüyorlar ve bu gibi tâbiliği kabul etmek için daha kendilerini hazırlıklı görmüyorlardı. Onlar, diğer tarafın (Müslümanlar) böyle bir boşluğu dolduracağına da inanmıyorlardı. Allah'ın Elçisi, Adıyy b. Hâtem et-Tâî'ye: " Ey Adıyy! Belki de onlar (Müslümanlar) ın maddî sıkıntılar içinde olmaları seni bu dine (İslam'a) girmekten alıkoymaktadır. Allah'a yemin ederim ki, çok yakında malları öyle çoğalacak ki, hatta o malları alacak bir kimse bulunmayacaktır."¹⁰⁶ şeklinde hitab ederken sanki bu noktaya temas etmektedir.

Aynı zamanda Bizans, Hıristiyanlığı din olarak seçmeyen ve bu dönüşümün (Hıristiyan Arapların İslam'ı kabul etmelerinin), Arapları, kendilerine karşı cesaretlendirip üzerlerine gelmeleri dışında Arap kökenli Hıristiyanların din değiştirerek İslam'a girmeleri ile ilgilenmeyen Farısların tersine bu dönüşüme iyimser bakmıyordu.

Bu sebeple bu mıntıkadaki Arap Kabileleri başlangıçta İslam fetih hareketine karşı düşmanca bir tutum sergilediler, bazıları da Mu'te Savaşı'nda Müslümanlara karşı Rumların yanında yer aldı.

¹⁰⁶ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 227; İbnu'l-Esir, "el-Kamil", c. I, s. 195.

Konunun diğer bir boyutu da bu bölgenin Hicaz ile Şam arasındaki ticaret yolunu temsil etmesidir. Bölgenin bu konumu Allah'ın Elçisi devrinde de devam etti ve Kureyş, Müslümanlar tarafından ticaret kervanlarının geçişi engellenince büyük zararlara uğradı¹⁶⁷. Allah'ın Elçisi, Müslümanlar'a maddî yarar sağlamak ve tüccarlar vasıtasıyla İslam Devletini yaymak maksadıyla burada güvenliği tesis etmeye ve ticarî alış verişin sağlıklı yürütülmesine özen gösterdi. Bölgenin güvenliğini bozmaya çalışanları cezalandırmak ve tüccarlardan oluşan yolcuları korumak için Dumetü'l-Cendel'e gönderilen orduyu bizzat kendisi (Hz. Peygamber) idare etti¹⁶⁸. Ayrıca Zeyd b. Hârîse'yi aynı amaçla önce Vâdi'l-Kura yöresinde yaşayan Ümmü Kırfe'nin üzerine, sonra da yine Vâdi'l-Kura'nın arka tarafında bulunan Hisma bölgesine gönderdi¹⁶⁹.

Buna karşılık ed-Diyarbekrî'nin belirttiğine göre Hıristiyanlar gibi bazı çevreler bölgenin bu ticarî özelliğini istismar konusu yapmaktaydılar. Bu çevreler, Medine'ye ticaret maksadıyla giden Nabatlı tüccarların önünde Bizans'ın Medine'yi ele geçirmek için büyük bir ordu hazırladığı şaiasını ortaya atıyorlardı. Görülüyor ki, onlar, Medine'ye giden yol boyunca yerleşen kabilelerin içine korku salmak, onları İslam'dan uzaklaştırmak ve aralarında yayılmasını engellemek maksadıyla böyle bir faaliyette bulunuyorlardı¹⁷⁰.

Bölgedeki kabilelerin İslam fetih hareketine karşı tutumlarında yavaş yavaş yumuşaklık görülmeye başladı. Onlardaki bu değişiklik, özellikle Mekke'nin fethinden sonra Müslümanlar'ın güçlerinin artmasını hissetmelerinden ve İslam'ın amaçlarını ve bu dine girenlerin durumlarını öğrenmelerinden sonra gerçekleşti. Ayrıca Bizans'ın bölgede de güç kaybına uğraması ve bu kabilelerin, özellikle Farisler'in Şam'a karşı düzenlemiş oldukları saldırıdan sonra Bizans'la ilişkilerinin zayıflaması da bunun gerçekleşmesinde etkili amil olmuştur.

Bir rivâyete göre Adıyy b. Hâtim'in kız kardeşi, Şam'da bulunan kardeşini ziyaret ederek onu Medine'de Allah'ın Elçisi'ne gitmemesi ve O'nun yanında rahatlık ve huzura kavuşmamasından dolayı kınadı. Zira kendisi de Allah'ın Elçisi'nden iyi muamele görmüştü. Adıyy, kız kardeşinin bu tavsiye-

¹⁶⁷ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 646.

¹⁶⁸ et-Taberî, "Tarih", c. II, s. 564.

¹⁶⁹ el-Belazurî, "Ensabu'l-Eşraf", (Thk: Muhammed Hamidullah), Mısır, 1959, c. I, s. 377-378; ed-Diyarbekrî, el-Hamis, c. I, s. 377-378.

¹⁷⁰ ed-Diyarbekrî, "el-Hamis", c. II, s. 484. Ayrıca bkz. Abdulkadir b. Ahmed Bedran, "Tehzibu Tarih İbn Asâkir", Beyrut, 1979, c. I, s. 110.

sine uyararak kabilesinden bir heyetle Medine'ye geldi ve Allah'ın Elçisi ona ilgi gösterdi ve kendisiyle gelen heyeti de iyi karşıladı. Böylece Adiy ve kavmi Müslüman oldular. Allah'ın Elçisi, onu kabilesine zekât amili olarak görevlendirdi. Bu gelişme sonucunda onun, Allah'ın Elçisi'ne karşı önceki kini ve nefreti, İslam'a olan düşmanlığı, onlara karşı sevgi ve imana dönüştü¹⁷¹. Başka bir rivâyete göre onun kabilesi, Hz. Ebu Bekr döneminde bazı insanların yaptığı gibi mallarının zekâtını vermemeye kalkıştılar. Fakat Adiy onlara Hz. Peygamber'le yapmış oldukları antlaşmayı hatırlattı ve şöyle dedi: "Adiy'in nefsi elinde olan Allah'a yemin ederim ki, onu (zekâtı) zenci bir adama bile versem, aynı miktarda vereceğim ve miktarını asla azaltmayacağım. Eğer bu konuda bana karşı gelerseniz, sizinle savaşırım". Onun bu hususta ısrarlı olduğunu görünce de, ona uydular ve mallarının zekâtını hemen kendisine teslim ettiler. Adiy bu malları Hz. Ebu Bekr'e götürdü¹⁷².

Hicretin dokuzuncu yılının Receb ayında Müslümanlar Tebûk Seferi'ne çıktılar ve bu sefer esnasında taraflar arasında herhangi bir savaş meydana gelmedi. Fakat onlar bu esnada Dumetü'l-Cendel hükümdarı Ükeydir b. Abdulmelik'i ele geçirdiler. Rivâyete göre Ükeydir, Gassân veya Kinde kabilesine mensup bir Araptı ve aynı zamanda Hıristiyandı. Bu şahıs cizye ödemek karşılığında Müslümanlarla bir anlaşma yaptı¹⁷³. Bu durum karşısında Allah'ın Elçisi onun kanının dökülmesini yasakladı ve onu serbest bıraktı. Böylece o, bu olaydan sonra köyüne döndü. İbn Hişam el-Kelbî ise, Ükeydir b. Abdulmelik'in Müslümanlığı seçtiğini rivâyet eder¹⁷⁴.

Allah'ın Elçisi, Eyle hükümdarı Yuhanna b. Ru'be ile de anlaşma yaptı. Yuhanna Hıristiyandı. Allah'ın Elçisi tarafından onunla yapılan anlaşma metnine Müslümanlara karşı kolaylıklar sağlaması şartı konuldu¹⁷⁵. Mayerson, bu anlaşmayı ele alırken, onun, Filistin ve Sina'nın arka kapılarını Müslümanlara açtığını ileri sürmektedir¹⁷⁶.

¹⁷¹ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 225-228; İbn Sa'd, et-Tabakât, c. I, s. 321-322; İbn Abdirabbih, el-İkd, c. III, s. 399; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 78-79.

¹⁷² el-Kilâ'î, el-İktifa', c. II, s. 82 b.

¹⁷³ eş-Şafi'î, el-Üm, c. IV, s. 192; Halife b. Hayyat, Tarih, (Thk: Ekrem Ziya' el-Ömerî) Beyrut, (Trz.), s. 92; İbn Hişam, es-Sire, c. IV, s. 169; et-Taberî, Tarih, c. III, s. 108; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVII, s. 352-357; A.L. Tibawi, "Christians under Muhammad and his First Two Caliphs". Islamic Quarterly, Beirut, 1961, Vol. 6, p. 33.

¹⁷⁴ Abdulkadir b. Ahmed Bedran, Tehzib, c. III, s. 973.

¹⁷⁵ İbn Hişam, es-Sire, c. IV, s. 159; el-Ya'kubî, Tarih, c. II, s. 68; el-Belazurî, Fütüh, s. 79-80; Abdulkadir b. Ahmed Bedran, Tehzib, c. I, s. 115.

¹⁷⁶ Mayerson, Philip, "The First Muslim Attacte on Southern Palestine", p. 173.

Kelb Kabilesinin elçilik heyeti Medine'ye geldi ve Allah'ın Elçisi onlara, Dumetü'l-Cendel halkına ve bu bölgenin havalisinde oturan Kelb kabilesine bağlı topluluklara bir anlaşma belgesi gönderdi¹⁷⁷.

Ayrıca Gassân Kabilesinden üç kişi Medine'ye gelerek Müslüman oldular ve sonra Şam'da oturan kavimlerinin yanına döndüler¹⁷⁸.

Sonra Me'ân Bölgesinde Bizanslılar'ın oradaki Arapları idare etmek için tayin ettikleri Ferve b. Amr b. en-Nâfire el-Cüzamî, bir mektup göndererek İslâm'ı kabul ettiğini bildirdi ve Allah'ın Elçisi'ne de bir hediye gönderdi. Bizanslılar, onun Müslüman olduğunu duyunca kendisini yakalayarak götürdüler ve hapse attırdılar, sonra ondan İslâm'ı bırakmasını ve eski dinine dönmesini istediler. Fakat o, bunu kabul etmedi. Böylece onu öldürdüler¹⁷⁹.

Bölgedeki kuvvet dengesinin Müslümanların lehine dönüşmesi olayı Hz. Ebu Bekr zamanında gerçekleştirilen İslâm fetih savaşları esnasında had saf-haya ulaştı ve Hicaz ile el-Urbe arasında yer alan bölgeler savaş yapılmadan Müslümanların eline geçti¹⁸⁰.

Sözün özeti; Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'ndaki Arap Hıristiyanlarının meselesi, genel olarak Arap Kabilelerinin konusu ve bu kabilelerin İslâm fetihlerine karşı tutumu ile iç içe olmuştur. Aslında bilinen tarihî kaynaklar, araştırmacıya, Arap Yarımadası'nın Farslara yakın bölgesinde veya Bizans sınırlarına yakın yerlerinde bir Hıristiyan Arap gücünün varlığını hissettirmemektedir. Aksine o (araştırmacı), çoğunlukla Hıristiyanlığı, Kabileler arasında seyrek bir şekilde Hıristiyan olarak yaşayan bazı fertler de görür. Üstelik bu fertlerin toplumlarındaki olaylara katkı ve etkileri de söz konusu değildir. Bu fertlerin İslâm'a karşı tavırları, çoğunlukla Arap kabilelerinin tavırları ile uyum içindeydi. Kabileler anlaşmak amacıyla Medine'ye gittiklerinde, onlar da gittiler. Bu kabileler İslâm'ı kabul edince, onlar da aynı davranışta bulundular¹⁸¹. Onlardan Müslüman olmayanlar ise -ki, onların sayısı çok azdır- zimmî statüsüne uydular, Allah'ın Elçisi

¹⁷⁷ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 335.

¹⁷⁸ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 338; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 98.

¹⁷⁹ İbn Hişam, "es-Sîre", c. IV, s. 237-238; İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 355; el-Yâ'kubî, c. II, s. 79; İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyûn", c. II, s. 344; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XVIII, s. 29; İbnu't-Talla', Akdiya, s. 274.

¹⁸⁰ el-Belazurî, "Fütüh", s. 117.

¹⁸¹ Richard Bell, "The Origin of Islam", p. 182.

ile barış anlaşması imzaladılar, İslam bayrağının gölgesine girdiler ve İslam'ın yayılmasına ve fetihlerinin genişlemesine asla engel olmadılar.

Sonra Allah'ın Elçisi vefat etti. Şüphesiz ki O'nun vefatı Müslümanların hayatında kimsenin dolduramayacağı bir boşluk bıraktı. Zira düşünceye bağlılık birliği ile siyasi otoriteye bağlılık birliğini temsil eden Müslümanların birliği, O'nun (Hz. Peygamber'in) şahsında toplanmaktaydı. Fakat birlik kavramı, sadece Allah'ın Elçisi için geçerli olduğuna inanan bazı Müslümanlar tarafından iyice anlaşılmamıştı¹⁸². Bu birlik kavramını temsil eden düşünceye bağlılık ve Allah'ın Elçisi'nden sonra idareyi ele alan idareciye bağlılık, onlarca aynı oranda algılanmamıştı. Mal (zekât) konusu, onlar tarafından birlik kavramının deney geçirdiği en belirgin meselelerden biriydi¹⁸³. Bu mesele önce siyasi bir boyut kazandı, daha sonra râviler ona dini bir boyut eklediler.

Şüphesiz ki, Arap kabileler büyük miktarda maddî destek alıyorlardı. Onlar birbirlerine karşı savaşırken ganimet ele geçiriyorlardı. Bunun dışında onlar Fars ve Bizans topraklarına yaptıkları baskınlar esnasında bol miktarda maddî kaynak elde ediyorlardı. Bazen de adı geçen devletlerin topraklarına saldırıda bulunmamak veya bu devletlere hizmette bulunmak maksadıyla maddî destek alıyorlardı. Arap Kabilelerine bağlı elçilik heyetleri Medine'ye geldiklerinde Allah'ın Elçisi'nden hediye şeklinde maddî ve aynı destek te aldılar. Fakat Allah'ın Elçisi, bu ziyaret esnasında onlara yıllık maddî yardım (maaş) bağlamadı. Aksine İslam'a girmeleri hükmü gereğince onlar mallarından bir kısmını devlete vermeye başladılar. Bu kabilelerin İslam devletine bağlılık ve itaatleri, Allah'ın Elçisi'ne bey'atleri hükmünce geçerliydi. Allah'ın Elçisi vefat edince, onlar, Hz. Ebu Bekr'in O'na halef ve yerine halife olmasına karşı çıktılar. Devlet başkanına olan eski bağlılık ruhunu kaybettiler. Hatta onların bu tutumu savaş çıkaracak kadar ilerledi. Onlar bu kavramı, ona bağlı kalınacak bir din olarak algıladılar.

Böylece onu savunmak için kılıçlarını çektiler. Neticede ortalık karıştı ve devlet açısından insanları kontrol etmek ve anlaşma ve sözleşmeler gereğince onlardan hesap sormak zorlaştı, bu da siyasi otoritenin zayıflamasına sebep oldu. Bu durum ise, Hıristiyan olarak hayatını sürdürmeye devam eden Arapların bu dönemdeki tavırlarını öğrenmeyi zorunlu kılmaktadır.

¹⁸² Bkz. el-Ezdî, "Fütühu'ş-Şam", (Thk: Abdülmünim Abdullah en-Nâşir), Mısır, 1970, s. 2.

¹⁸³ Bkz. et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 259.

İlk olarak Arap Yarımadası'nda Müslümanlarla içiçe yaşayan Negrân Hıristiyanlarını ele alalım; Allah'ın Elçisi'nin vefatından önce, Mezhic Kabilesi'nin desteği neticesinde Negrân'da Abhele b. Ka'b'ın başını çektiği ayaklanmalar hakkında Yemen'den haberler gelmişse de¹⁸⁴, bu olay kesinlikle Negrân Hıristiyanlarının da bu karışıklıklarda rol aldıklarını veya fiilen bu hâdiselere katıldıklarını göstermez. Onlar, Hz. Ebu Bekr'in hilafeti boyunca ve Hz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında evlerinde sâkin bir şekilde yaşadılar¹⁸⁵. Sonra Hz. Ömer, onların Irak'a ve Şam'a çıkarılmalarını emretti.

Negrân Hıristiyanlarının yurtlarından çıkarılmaları konusunda çelişkili harberler yer almaktadır. İbn Sa'd Tabakât'ında ve Ebu Davud Sünen'inde, onların, Hz. Peygamber zamanında yapılan anlaşma metinlerinde faiz yememeleri şartı konmuştu, fakat onlar bu şarta uymadılar ve Hz. Ömer döneminde faiz yemeye başladılar. Böylece hâlife de onları sürgüne gönderdi şeklinde nakletmektedir¹⁸⁶.

en-Nüveyrî ise bu konuyu; Negrân Hıristiyanları, Allah'ın Elçisi'nin onlara yazmış olduğu anlaşma metnine, sadâkat gösterdiler ta ki, O, vefat etti. Sonra Ebu Bekr halife oldu ve ölümü sırasında onlara iyi muamele edilmesini tavsiye etti. Sonra onlar Hz. Ömer zamanında faizle ticaret yapmaya başladılar. Bu durum karşısında halife, onları göçe zorladı şeklinde zikretmektedir¹⁸⁷.

Bir rivâyete göre Ömer b. el-Hattab, Negrânlı Hıristiyanların yurtlarından çıkarılmalarını, bu yönde Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadîs gereğince uygulamaya koymuştur¹⁸⁸.

Abdurrezzak es-San'anî, el-Musannaf adlı eserinde, Ma'mer'den, oda ez-Zühri'den, oda İbn el-Museyyib'den bir mürsel hadîs naklederek Allah'ın Elçisi'nin: "Arap toprağında (veya Hicaz toprağında) iki din birarada olmayacaktır." şeklinde bir söz söylediğini zikreder. Sonra Ömer, kendi döneminde bu hadîsi incelettirdi ve doğru olduğunu tespit etti. Bu konuda ez-Zühri "İşte Ömer bu sebepten dolayı onları göçe zorladı." demektedir¹⁸⁹.

¹⁸⁴ ez-Zehbî, "Tarihu'l-İslam ve Tabakâti'l-Meşâhir ve'l-A'lâm", Kahire, 1367-69, c. II, s. 174.

¹⁸⁵ en-Nisaburî, "Meğâzi", s. 326 b.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 358; Ebu Davud, Sünen, (İstanbul, 1992, c. III, s. 430-431).

¹⁸⁷ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 137.

¹⁸⁸ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 144.

¹⁸⁹ es-San'anî, "el-Musannaf", (Thk. Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut, 1970-2, c. VI, s. 53, 54, 57-58.

Müslim'in Sahîh'inde geçen bir habere göre Câbir b. Abdullah, Ömer b. el-Hattab'ın, Allah'ın Elçisi'nin: "Yahudi ve Hıristiyanları Arap Yarımadası'ndan mutlaka çıkaracağız ve burada Müslümanlar dışında kimseyi bırakmayacağız." şeklinde konuştuğunu duyduğunu kendisine haber verdiğini bildirmektedir¹⁹⁰.

Allah'ın Elçisi (A.S.)'ne nisbet edilen hadisler, Hz. Peygamber'in Arap veya Hicaz topraklarında İslam'ı tek din kılma gayreti dışında, Necrânlı Hıristiyanları yurtlarından çıkarmak hususunda herhangi bir sebep üzerinde durmamaktadır. Ebu Ubeyd ise, Allah'ın Elçisi'nin, bu sözü Necrânlı Hıristiyanların bir anlaşmayı bozmaları veya taraflarca barış yapıldıktan sonra herhangi bir hâdise çıkarmaları sonucunda söylemiş olabileceği görüşündedir¹⁹¹. Büyük bir ihtimalle Ebu Ubeyd'in ileri sürdüğü olay meydana gelmiştir. Böylece bu olay Allah'ın Elçisi'ni, diğer din mensuplarını Arap Yarımadası'ndan çıkarma kararını almaya zorlamış, fakat erken vefatı neticesinde O, bu kararı uygulama safhasına geçirememiştir¹⁹². Hz. Ebu Bekr de hilâfeti sırasında karşılaştığı problemlerden dolayı yine bu kararı uygulamaya koyamamıştı. Hz. Ömer döneminde, faiz yemek gibi bazı ihlaller, ikinci defa Necrânlı Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiş olabilir. Böylece, faiz yedikleri için Ömer, onları yurtlarından uzaklaştırdı diyenler, bunun, çıkarılmalarının sebebi olduğunu zanettiler.

Ebu Ubeyd'in Necrân Hıristiyanlarının Müslüman olmaları, sonra irtidat etmeleri ve Hz. Ömer'in bu konuda onlara mektup göndermesi ve onları yurtlarından çıkarması hususunda zikrettiğine gelince¹⁹³, eğer onlar Müslüman oldularsa, bunu, çıkarılmalarına dair bir niyetin bulunduğunu duyduktan sonra göstermelik olarak yapmışlardır, daha sonra da bundan vazgeçmişlerdir. Üstelik onlardan bazıları Müslüman oldular ve bunu devam ettirdiler ve bu şahısların hiç biri göçe zorlanmadı. Zira bilindiği gibi bir ceza olarak göçe zorlamak, Müslüman olup, sonra bundan vazgeçenlere uygulanan bir hüküm değildir.

Hz. Ömer, Necrân Hıristiyanlarının akarlarını ve mallarını satın aldı ve onlara yurtlarından ayrılmaları için belli bir süre tanıdı. Ayrıca Irak ve Şam valilerine emir vererek kendilerine çiftçilik yapmaları için geniş topraklar

¹⁹⁰ Muslim, "Sahîh", (İstanbul, 1992, c. II, s. 1388.).

¹⁹¹ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 144-145.

¹⁹² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 21.

¹⁹³ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 145.

tahsis etmelerini istedi¹⁹⁴. Hz. Ömer, topraklardan elde ettikleri gelirleri, onlara sadaka ve topraklarının bedeli olarak bıraktı, kendilerine zulmedenlere karşı yardımcı olunmasını emretti ve onlardan yirmidört ay cizye (baş vergisi) almadı¹⁹⁵.

İslam halifeleri nasfa (gelirlerinin yarısını devlete ödemeleri) olayından sonra Necrân Hıristiyanlarına karşı daha yumuşak ve musamahalı davranmaya başladılar. Osman b. Affan'ın, Allah rızası için onlardan cizye olarak alınan vergiden ikiyüz hulle (takım elbise)lik, toprak kaynaklı gelirlerinden de bir miktar indirim yaptığını öğrenmekteyiz. Aynı şekilde Muaviye b. Ebî Süfyan da, onlardan bazılarının Müslüman olması neticesinde vergilerinden ikiyüz hullelik daha indirim yapmıştır. Onların, çevrelerinde cereyan eden olaylara karşı Irak'ta kendileri dışında diğer Arap topluluklarından daha ilgisiz oldukları söylenemez. Haccac b. Yusuf es-Sakafî, onları, kendisine ve Ümeye Oğulları'na karşı başlatmış olduğu ayaklanmada Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'la işbirliği yapmakla suçladı. Ayrıca onları eskiden olduğu gibi cizyelerini tam olarak ödemeye mecbur etti. Ömer b. Abdulaziz halife olunca, Necrân Hıristiyanlar el-Haccac'ın kendilerine yaptığı zulümden ve sayılarının eksikliğinden şikâyet ettiler. Bunun üzerine halife onların sayılmasını emretti. İlk sayılarının ondabiri kaldıklarını görünce, onların değeri sekizbin dirhem olan ikiyüz hulle (elbise) ödemelerine karar verdi¹⁹⁶.

Arap Yarımadası'nın doğusunda ise, nakledilen haberlere göre Arap Kabileleri kendi aralarında Medine'deki devlet yanlısı ve karşıtı olarak ikiye bölündü. Temîmoğulları'ndan olduğu söylenen Secah bint el-Hâris ve grubu dışında, hiç bir Hıristiyan grup bu hareket içinde yer almadı¹⁹⁷. Secah Hıristiyan inancına aşırı derecede bağlı bir kadındı¹⁹⁸. O, Irak'ın kuzeyinde bulunan (Dicle ile Fırat nehirlerinin arasında yer alan ve bugün Türkiye, Irak ve Suriye topraklarında kalan el-Cezîre'nin Irak'taki kısmı kastediliyor) el-Cezîre Araplar'ından bir toplulukla Medine'de Hz. Ebu Bekr'e karşı harekete geçmek için Temîmoğulları'nın bulunduğu bölgeye geldi. Bu da ilk bakışta, İslâm Devleti'ne karşı bir düşman Hıristiyan Arap hareketinin varlığını

¹⁹⁴ el-Belazurî, "Fütûh", s. 85-89.

¹⁹⁵ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVIII, s. 137.

¹⁹⁶ el-Belazurî, "Fütûh", s. 89-91; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, c. II, s. 201.

¹⁹⁷ el-Eşref Ömer b. Yusuf, "Tarfetü'l-Ashab fi Temyîzi'l-Ensab", (Thk: K. W. Zettersteen), Dimaşk, 1949, s. 63.

¹⁹⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 272.

çağrıştırmaktadır. Fakat Secah'la ilgili haberler, bu varsayımı desteklemektedir. el-Belâzuri'nin belirttiğine göre o, kendini kâhin olarak kabul ettirdi. Böylece Temîmoğulları ile annesi tarafından yakınları olan Tağliboğullarına mensup bazı gruplar ona uydular¹⁹⁹.

Secah, Müseyleme ile evlendi ve kendi dinî ile onun dinini birleştirdi. Ebu Ca'fer et-Taberî²⁰⁰'nin bir rivâyetine göre, o (Secah) Peygamberlik iddiasında bulundu ve Tağliboğulları'ndan el-Hüzeyl b. İmrân Hıristiyanlığı bırakarak onun dinine girdi.

en-Nüveyrî²⁰¹'nin bir rivâyetine göre o (Secah), Müseylime ile evlendikten sonra kabile mensupları, ona, mihrini sordular. Bunun üzerine o da tekrar Müseylime'ye giderek ondan mihrini istedi. Müseylime, ondan müezzinini talep etti, böylece bu görevli hemen oraya çağrıldı. Müseylime, Ona: " Arkadaşların arasında, Allah'ın Elçisi Müseylime, Muhammed'in getirdiği namazlardan sadece iki vakit namazını; sabah ve yatsıyı size farz kıldı diye bir açıklamada bulun. " şeklinde emir verdi.

Büyük bir ihtimalle Secah tarafından başlatılan hareket bir Hıristiyan hareketi değildir. Belki de Allah'ın Elçisi'nin vefatından sonra Kuzey Arap Yarımadası'ndaki Arap Kabileleri arasında baş gösteren kabile çekişmesi, onu, bu gibi davranışa itmiştir. Onun, Müslümanlara karşı çalışmak amacıyla Farslar veya Bizanslılar tarafından kiralanmış olması da mümkündür. Secah, Müseylime'yi terk ederek kendi kabilesi olan Tağliboğulları'na geri döndü. Hatta bir rivâyete göre o, sonradan Müslüman olmuş ve bu inancına bağlı kalmıştır²⁰².

Arap Yarımadası'nın Kuzey Bölgesine gelince, konu ile ilgili rivâyetlere göre burada Vadi'a el-Kelbi adında bir şahıs, kendine destek veren Kelb kabilesinden bazı kişilerle irtidat etmiş ve zekât vermeyi reddetmiştir²⁰³. Görülüyor ki, Dumetü'l-Cendel emîri Ükeydir b. Abdulmelik, dayları olan Kelb Kabilesi mensuplarının bu eyleminden cesâret almıştır²⁰¹. Cizye vermeyi durduran bu şahıs, Müslümanlarla yapmış olduğu anlaşmayı bozdu ve

¹⁹⁹ el-Belazuri, "Fütüh", s. 108.

²⁰⁰ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 269.

²⁰¹ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 79.

²⁰² el-Belazuri, "Fütüh", s. 108.

²⁰³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 403.

²⁰⁴ el-Bikâ'i, "Ahbâru'l-Cilâd fi Fethi'l-Bilâd", Laleli Ktb. Nu. 1994, İstanbul, s. 41 a.

Dumetü'l-Cendel'den ayrılarak Hire şehrine geçti²⁰⁵ veya İbn Hişam el-Kelbî'nin rivâyet ettiği gibi Müslümanlığı bırakarak irtidat etti²⁰⁶. Sonra İyâd b. Ganm ve Halid b. el-Velid'e karşı savaşan ve Kelb, Behra', ez-Zaca'im ve Gassân ve Tenûh'a bağlı bazı gruplardan oluşan topluluğa katıldı. Savaş sonunda bu topluluk yenilgiye uğradı ve Ükeydir b. Abdülmelik öldürüldü²⁰⁷. Fakat Arap olduğu söylenmeyen Yuhanna b. Ru'be Müslümanlarla yaptığı anlaşmaya bağlılık göstererek savaşa katılmadı.

Hız. Ebu Bekr Ridde ayaklanmalarına son verip, Araplar ona itaat edince, Arap Kabilelerini cihada çağırdı. Böylece Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinden ona akın akın askerler gelmeye başladı. O da bu askerleri hemen Şam'a ve Irak'a gönderiyordu. Müslümanlar Şam'a doğru yol alırken, Arap Kabilelerinin yoğun bir şekilde yayıldığı Şam sınırlarının doğu bölgelerinden geçiyorlardı. Sadece Amr b. el-As, bu yolu takip etmeyerek Eyle'den Filistin'in güney bölgesine girdi.

Tarihî rivâyetler, Müslümanların Şam beldelerine ilerleyişini, buralardaki hâkim unsurlar ve onlara tâbi olan bölge halkının, İslam fetih hareketinin başlangıcından Şam beldelerinin fethinin tamamlanmasına kadar, kendilerine karşı göstermiş oldukları direnişi net bir şekilde sunmaktadır.

İbn İshak (75/152), (688/761) şunları zikretmiştir: Amr b. el-As Müslümanlarla birlikte Medine'den çıkarak Gamru'l-Arabat bölgesine geldi ve buradan Bizanslıların durumunu Ebu Bekr'e ilettiler ve ondan yardım istedi. Aynı anda Ebu Ubeyde ve Yezid b. Ebî Süfyan Müslümanlarla beraber Şam'ın Busrâ şehrini kuşatıyordu²⁰⁸. Ebu Ca'fer el-Taberî İbn İshak'tan naklettiği rivâyetinde, Müslümanların Şam'a çıkışlarından Busra şehrine ulaşmalarına kadar kayda değer bir direnişle karşılaşmış ve karşılaşmadıkları konusunda herhangi bir mâlumat vermemektedir.

Ömer b. Şebbe (173/262), (788/875) ise, Ali b. Muhammed el-Medâini (135/220), (788/839)'den şunu rivâyet etmektedir: Müslümanlar Ebu Ubeyde'nin komutasında Meâb halkı ile çatışmaya girdiler ve aralarında barış yapıldı. Bölgede bulunan Yezid b. Ebî Süfyan, Ebû Umâme el-Bahilî'yi Filistin topraklarında yer alan el-Arebe'deki Rum topluluğuna karşı gön-

²⁰⁵ el-Belazurî, "Fütûh", s. 73.

²⁰⁶ Abdulkadir b. Ahmed Bedran, "Tehzîb", c. III, s. 97.

²⁰⁷ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 378.

²⁰⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 405-417; el-Belazurî, "Fütûh", s. 117.

derdi. Bu kumandan onların hepsini bertaraf etti²⁰⁹. Ömer b. Şebbe'nin verdiği bilgiye göre Meâb halkının İslam fetih hareketine karşı direnişi zayıf olmuş ve hemen anlaşmayla sonuçlanmış. Fakat o (Ömer b. Şebbe), bu anlaşmaya katılan tarafların kimliklerini açıklamamaktadır.

Fakat Muhammed b. Ömer el-Vakidî (130 / 207), (748 / 823), Yezîd b. Ebî Süfyan idaresindeki Müslümanlarla Tebûk etrafında yığılmak yapan Rumlar arasında çarpışmalar olduğunu zikretmektedir²¹⁰. Ayrıca diğer bir çatışmanın da Amr b. el-As kumandasındaki Müslümanlarla Filistin'deki Rumlar arasında meydana geldiğini belirtir²¹¹.

el-Ezdî'nin bir rivâyetinde de Ebu Ubeyde'nin idaresindeki Müslümanların Meâb'a ulaştıkları ve buradaki Rumların onlara karşı direniş gösterdikleri, sonra da iki taraf arasında antlaşma sağlandığı bildirilmektedir²¹².

Seyf b. Ömer et-Temîmî (200 / 815), konu ile ilgili şunu zikretmektedir: Rumlar Halid b. Said b. el-As'a bağlı orduya yaklaştıklarında kırsal alanlarda yaşayan Arap Kabilelerine haber göndererek yardım istediler. Arap Kabilelerinden Behra, Kelb, Süleyh, Tenûh, Lahm, Cüzâm ve Gassân'a bağlı kuvvetler üç gün önce Ziza bölgesine yakın bir yerde Rumlarla beraber harekete geçmişlerdi. Bu adı geçen kabilelere daha önce Hıristiyanlık yayılmıştı. Seyf, diğer bir haberinde, Halid b. Said'in yaklaşması neticesinde bu kabilelerin dağıldığını ve Müslümanlara karşı toplananların tamamının İslam'ı seçtiğini zikreder²¹³.

Bu bölgenin İslam fetih hareketine karşı göstermiş olduğu direnişle ilgili bir söz söylemek gerekirse, el-Ezdî ve Ömer b. Şebbe direnişe katılanların kimliğini açıklamadan bu direnişin çok zayıf olduğunu belirtmişlerdir. İbn İshak ise, bu konuda kayda değer bir bilgi vermemiştir. Buna mukabil el-Vakidî, Tebûk ve Arebe civarlarında direniş gösteren kuvvetlerin sadece Rumlardan meydana geldiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Seyf de bu bölgedeki Arap Kabilelerinin Rumların yanında yer aldıklarını ileri sürmüştür. Burada Seyf'in bu rivâyeti ile Müslümanların Mü'te savaşında karşılaştıkları

²⁰⁹ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 405-417; el-Belazurî, Fütûh, s. 117.

²¹⁰ el-Vakidî, "Fütûh", s. 4-15.

²¹¹ el-Vakidî, "Fütûh", s. 4-15.

²¹² el-Ezdî, "Fütûh", s. 11.

²¹³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 388-389.

direnışı anlatan haberler arasında bazı benzerlikler görülmektedir²¹⁴. Bu da Seyf'in, bu rivâyetinin, bölgedeki Arap Kabilelerinin İslam fetih hareketine karşı tavırları konusunda, bu kabilelerin yeni tavırlarından ziyâde aynı kabilelerin daha önceki bir tavrını tekrarladığı düşüncesini doğurmaktadır. Seyf'in, rivâyetinde belirttiği Arap Kabileleri, Mü'te savaşında Müslümanlara karşı Rumların yanında yer aldıkları söylenen kabilelerin aynıdır²¹⁵. Ayrıca seyf tarafından nakledilen rivâyet, Müslümanlara karşı toplanan bu kabilelerin tamamının İslam'a girdiğini belirtmektedir. Bu ise kabul edilmesi asla mümkün olmayan bir iddiadır. Zira bu kabilelerin Müslümanlara karşı savaşmak için toplanıp ta bir anda ve böyle bir suretle İslam'a yönelmeleri akıl dışı bir olaydır. Fakat bu olay şu şekilde cereyan etmiş olabilir: İslam dini daha önce bu kabileler arasında yayılmış, İslam ordusunu aralarında görünce cesâretleri artmış ve böylece İslam fetih ordusuna katılmaya karar vermişlerdir.

Müslümanlar Meâb'dan sonra kuzeyden el-Câbiye'ye doğru ilerlemeye devam ettiler²¹⁶. Dımaşk'a kadar uzanan bölge, kendi toprağında Bizans'la, Müslümanlar arasında cereyan eden en şiddetli savaşlara şahit oldu. Burada, bazılarının, Şam beldelerinin geleceğinde baş rol oynayan çok önemli çarpışmalar meydana geldi. Râvîlerin, bu savaşların meydana geliş tarihleri konusunda çelişkili bilgiler nakletmelerine rağmen²¹⁷, Yermük Savaşı hakkında vermiş oldukları malumât, bunun, savaşların en büyüğü ve bölgenin geleceğini etkilemesi bakımından en etkili olduğunu göstermektedir²¹⁸. Bu savaştan önce meydana gelen diğer savaşlar, bölge halkını sindirmek için yeterli

²¹⁴ İbn Hişam, "es-Sire", c. IV, s. 16-17; et-Taberî, Tarih, c. III, s. 37.

²¹⁵ el-Vakidî, "Kitabu'l-Meğazi", (Thk: Marsden Jones), Kahire, 1965, c. II, s. 760; Halife b. Hayyat, Tarih, s. 86; İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyûn", c. II, s. 153-157; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XVII, s. 277-282.

²¹⁶ el-Vakidî, "Fütûhu's-Şam", Kahire, 1373, s. 10; el-Ezdi, "Tarih", s. 11; el-Bikâ'î, "Ahbar", s. 56 b.

²¹⁷ Örneğin Seyf b. Ömer (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 241) ve Ömer b. Şebbe (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 419) Yermük Savaşının H. 13 yılında meydana geldiğini belirtirken, İbn İshak (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 570-571), bu savaşın H. 15'te, İbn Hubeş (el-Bikâ'î, Ahbâr, s. 88 b) ise H. 13'te vukubulduğunu rivâyet etmektedir. Fakat belirtilen bu tarihlerden en uygunu H. 13 olarak verilen tarihtir. Bir rivâyete göre Ömer b. el-Hattab, Ebu Ubejde'ye bir mektup yazarak Halid b. el-Velid'in silah arkadaşları olan Iraklıları, Irak topraklarında bulunan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yanına sevk etmesini istedi. Bu emir üzerine onlar da Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas kumandasında Irak'a giderek el-Kadisiyye Savaşı'na katıldılar (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 542-543). Kadisiyye Savaşı H. 14 yılının başlarında meydana gelmişti (et-Taberî, Tarih, c. III, s. 538). Buna göre Yermük Savaşının, belirtilen bu tarihten bir yıl önce vuku bulunduğunu öğreniyoruz. Bu ise, H. 13'üyle tekâbul etmektedir.

²¹⁸ Oman, C.W.C., "el-İmbaratoriyetü'l-Bizantiyye", s. 126.

olmamıştır. Sonra Müslümanlar Bizans'a karşı üstünlük sağladılar. Bu esnada İslam ordu yönetimi, şehir ve müstahkem noktalara saldırı yapmadan ve sadece kırsal bölgelerle az nüfuslu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenlemek ve oraların halklarıyla anlaşmalar yapmak suretiyle durumu kontrol altına almaya çalışıyordu²¹⁹. Ayrıca bu yönetim, Müslümanların, bölgedeki prestijini zayıflatacak ve bölge halkının, onlara karşı cüretini artıracak bir yenilgiye maruz kalmamalarını sağlamak için de büyük gayret sarfediyordu. Müslümanlar, Bizans saldırısına karşı Yermük savaşına hazırlık yapmak amacıyla nüfuz ettikleri bazı noktalardan çekilmek ve bir noktada toplanmak ihtiyacı duyduklarında, daha önce kendileri ile ittifak kuran çevreler bu dialoğu bozmaya ve taraflar arasında yapılacak savaşın kimin lehine sonuçlanacağını beklemeye başladılar²²⁰. Aynı zamanda Bizans da bölge halkı ile olan ilişkisini pekiştirmekten geri kalmıyor, buradaki insanları Müslümanlara karşı silah altına almak için büyük para sarfediyordu²²¹.

Bu bölgenin halkı olan Araplar, en başta da Gassân Kabilesi mensupları, iki tarafın ilgi odağı haline gelmişlerdi. el-Ezdî "Fütûhu's-Şam" adlı eserinde, Bizanslılardan Müslümanlığı seçen Cerceh adındaki bir kişinin sözlerine dayanarak onları (bölgedeki Arapları) üç kısma ayırır: Müslüman olup ta Araplarla birlikte hareket edenler, Hıristiyan olup ta, Hıristiyan olarak kalmak isteyen ve aynı zamanda Müslümanlara karşı Bizanslılarla birlikte mücadele verenler ve Hıristiyan olup ta, Hıristiyan olarak kalmak istemeyen ve fakat hem kendi dindaşları durumunda olan Bizanslılarla, hem de kendi kavimleri sayılan Araplarla savaşmayı tasvip etmeyenler²²². Bu söz, buradaki Arapların İslam fethine karşı tutumunu şıklara ayırması yanında, bu tutumun, değerlendirmesini ve İslâm fetih hareketi açısından yorumunu da kapsamaktadır. Belki de Dr. Esed Rüstem, Arap Hıristiyanların Müslümanlara karşı Rumlar'ın yanında yer almalarını, dinî bir sebebe dayandırmak suretiyle taraflar arasındaki savaşı dinî bir savaş olarak yoruma tâbi tutarken bu noktadan hareket etmiştir²²³. Halbuki Dr. ed-Dürî, onların bu tutumunu, Arapların şahlanışını, söz birliğini ve saflarının birleştirilmesini pekiştiren bir ortak proje olarak yorumlamıştır²²⁴.

²¹⁹ et-Taberî, "Tarih", C. II, s. 408; el-Ezdî, "Fütûh", s. 35.

²²⁰ el-Ezdî, "Fütûh", s. 54-56; el-Bikâ'î, "Ahbar", s. 88 b.

²²¹ İbnu'l-Bitrik, "Tarih", s. 13.

²²² el-Ezdî, "Fütûh", s. 56.

²²³ Esed Rüstem, "er-Rûm", c. I, s. 248.

²²⁴ ed-Dürî, "el-Cüzuru't-Tarihiyye li'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye", Beyrut, 1960, s. 15-16.

Görülüyor ki, Arapların Yermük savaşından önce bu bölgedeki İslam fethine karşı tutumu, birçok sebepten kaynaklanmaktaydı. Bunların en önemlileri şunlardı: Bizanslıların kuvvetine mukabil Müslümanlar'ın güçlü durumu ve konumları, Bizans'ın maddî kozu ve Gassân ve diğer kabilelere bağlı bazı Arap emîrleri ile olan siyasi ilişkileri, bu emîrlerden bazılarının, Bizans'ın vermiş olduğu maddî desteği göz önünde bulundurması ve İbn Seyyidü'n-Nâs'ın " Onlar iktidarlarının devam etmesini ve Kayser'e yakın olmayı seviyorlar "²²⁵ şeklinde söylediği gibi siyâsî otorite ve nüfuzlarının devam etmesini sağlamak amacıyla Bizans'a meyletmeleri. Ayrıca iki tarafın bölge halkıyla kaynaşması sırasında Müslüman askerlerin olumlu davranışı ve buna mukabil Bizans askerlerinin olumsuz hareketleri. Bütün bu amiller bölgedeki Arapların İslam fetih hareketine karşı tutumunun aynı seviyede olmasını engellemiştir.

Bir yandan İbn Şebbe, İbn İshak, el-Ezdi ve el-Vâkidî, Halid b. el-Velid'in Merc Râhıt yönünde Gassân Kabilesi ile savaşa giriştiğini ve sonra onlarla barış antlaşması imzaladığını zikrediyorlar ki, burada sadece el-Ezdi İslam'a girdiklerini belirtmektedir. Bu konuda el-Ezdi şunu zikrediyor: " Arap kökenli bazı Hıristiyanlar Müslümanlara gelerek Müslüman oldular. " Ebu Ca'fer et-Taberî de, İbn İshak'dan gelen bir rivâyette Şam Araplarından birçok kimsenin Yermük Savaşı esnasında Müslümanların yanında yer aldığını belirtmiş ve bu kişilerin kabilelerinin adlarını da zikretmiştir.

Buna mukabil Meâb ve Dımaşk arasında yaşayan aynı kabilelerin diğer bazı fertleri de Yermük Savaşı'nda Müslümanlara karşı Bizans'ın yanında yer aldılar. İbn İshak onların sayısını 12.000 olarak vermektedir. Bunun yanında el-Vâkidî bu sayıyı 60.000'e kadar çıkarmaktadır. Bu da el-Vâkidî'nin, Fütûhu's-Şam adlı kitabında, Şam'daki Arap Hıristiyanların İslam fetih hareketine karşı tutumu hakkında vermiş olduğu rivâyetlerin çoğunda görülen belirgin bir abartıdır. Onun sunmuş olduğu bu rivâyetlerin büyük bir kısmı Cebele b. el-Eyhem ve yanında yer alan Hıristiyanların ve Lahm, Cüzam ve Gassân mensuplarının tutumlarını kapsamaktadır. Mekân olarak onların tutumunu ele alan rivâyetlerin kapsamı Yermük topraklarından başlar, Antakya'nın kuzeyindeki Bizans topraklarının içine doğru ilerleyen yollara kadar uzar. Zaman olarak da Müslümanların Şam beldelerine girişleri ile Herakleios'un buradan çekilişi arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. el-

²²⁵ İbn Seyyidü'n-Nâs, "Uyûn", c. II, s. 256-257.

Vakidî konu ile ilgili rivâyetlerini şu sözlerle tamamlar: Cebele b. el-Eyhem ve kabilesinden beşyüz kişi kral Herakleios'un gemilerine bindiler ve el-Kostantiniyye'ye (İstanbul) gittiler. Bu da Şam'daki Arap Hıristiyanların, sonuna kadar İslam fethine karşı direndiklerini gözler önüne sermektedir.

İbn Sa'd, Tabakât'ında bir çok senede dayanarak Cebele ile ilgili şunu nakleder: Allah'ın Elçisi (A.S.) Gassân emîri Cebele b. el-Eyhem'e yazarak onu İslam'a davet etti, o da Müslüman oldu. İbn Habib ise, Allah'ın Elçisi (A.S.)'nin Şucâ' b. Vehb el-Esedî'yi, Cebele b. el-Eyhem'e gönderdiğini zikretmekte, fakat onun İslam'a girdiğini belirtmemektedir.

Verilen bilgilerden Cebele b. el-Eyhem'in, Hz. Peygamber hayattayken Müslüman olduğu şüpheli görülmektedir. Onun bu dönemde Müslüman olmadığını şu noktadan anlamak mümkündür: Cebele b. el-Eyhem'in Bizans'la çıkar bağlantıları vardı ve onunla kabilesinin yurt olarak yaşadıkları Şam beldeleri bu esnada daha Müslümanların hâkimiyeti altına girmemişti. Ayrıca bazı haberler, Cebele'nin Müslümanlara karşı, Bizanslıların yanında yer aldığını göstermektedir.

el-Taberî, Seyf'den gelen bir rivâyette İbnü'l-Eyhem'in -Burada İbnü'l-Eyhem'in Cebele veya el-Hâris veyahut bunların dışındaki herhangi bir şahıs olduğunu belirtmeden - H. 12 yılında Dumetü'l-Cendel'de Gassân ve Tenûh'a bağlı bazı kuvvetlerle Müslümanlara karşı savaştığını zikretmektedir. et-Taberî, İbn İshak'tan gelen başka bir rivâyette Cebele b. el-Eyhem'in, Yermük Savaşı'nda, Araplaşan Şam Kabileleri ile birlikte Bizans'ın yanında yer aldığını belirtir. Aynı haber el-Ya'kubî, el-Belâzurî ve el-Makdisî tarafından da nakledilmiştir²²⁶. Fakat Cebele b. el-Eyhem'in Yermük Savaşı'ndaki direnişinin ne şekilde bittiği konusunda çelişkili haberler yer almaktadır.

Bu konuda el-Belâzurî²²⁷ şunu nakleder: Cebele b. el-Eyhem Yermük Savaşı esnasında ensara doğru yöneldi ve onlara: " Siz bizim kardeşimizsiniz ve babamızın oğullarısınız " dedi ve Müslüman oldu. Eğer rivâyet doğru ise, bu bilgi Cebele'de kabilecilik ruhunun bulunduğunu gösterir. Buna rağmen İbn Kuteybe²²⁸ ve el-Mesudî²²⁹ onun İslam'a girdiğini zikretmektedirler.

²²⁶ el-Makdisî, "el-Bed", c. V, s. 184.

²²⁷ el-Belazurî, "Fütûh", s. 141.

²²⁸ İbn Kuteybe, "el-Me'arif", s. 281.

²²⁹ el-Mes'udî, "Murûc", c. I, s. 367. Ayrıca bk. İbn Abdirabbih, el-İkd, c. II, s. 56-62.

Cebele'nin Müslümanlığı seçtiğini zikredenler, onun daha sonra tekrar Hıristiyan dinine girdiğini ve rivâyetlerin bazen Dımaşk'ta, bazen de Mekke'de olduğunu belirttikleri Müzeyne kabilesinden bir şahısla düşmüş olduğu bir ihtülaftan dolayı Bizans'a kaçtığını belirtmişlerdir. Ayrıca bu haberi nakleden ravî, hukukî açıdan bu olaya bakan kişiyi bir yerde Ömer b. el-Hattab, diğerinde Ebû Ubeyde olarak gösterirken, üçüncü bir yerde duruşmanın Müzeyneli şahıs aleyhine, dördüncü bir yerde de Cebele'nin aleyhine sonuçlandığını, fakat Cebele'nin bunu beğenmediğini ve bu kararı aşağılayıcı bulduğundan kabullenemediğini ve bu yüzden de Bizans topraklarına kaçtığını ileri sürmektedir.

Fakat bazı rivâyetler, Cebele'nin İslam'a girmediğini açıklamaktadır. El-Ya'kubî²³⁰ den gelen bir habere göre Yezîd b. Ebî Süfyan, vermesi gereken cizyeyi ödemesi için Cebele'ye bir mektup yazdı - Cebele savaştan sonra kabilesinden bazı kimselerle eski yerine dönmüştü - Fakat o, bunu kabul etmedi ve ona şöyle bir cevap yazdı: " Ancak çiftçilik yapan bir köle cizye öder, oysa ben Araplardan biriyim. "

el-Kasım b. Sellâm²³¹ in Said b. Abdulaziz et-Tenûhî²³² den naklettiği bir rivâyetten, meselenin, Şam'a geldiğinde Ömer b. el-Hattab'a iletiildiği anlaşılmaktadır. Ömer b. el-Hattab, Cebele'ye İslam'a girmek veya cizye ödemek arasında bir seçim yapmasını önermiş, o da Bizans'a gitmeyi tercih etmiştir.

Bu haberler arasındaki ortak yazgı, Cebele'nin, ferdiyetçiliğini düşünerek veya dinden uzak bir şekilde Arap milletine mensubiyetini öne sürerek yeni rejimin (İslam devletinin) bazı uygulamalarını reddetmesidir. Böylece o, o dönemde Bizans olarak bilinen başka bir ülkeye sığınmayı seçti. Fakat bu rivâyetler, Cebele'nin Müslümanlara karşı Bizanslıların yanında tekrar savaş meydanına döndüğünü bildirmemektedir.

Cebele'nin, Bizans topraklarına döndüğü sırada onunla birlikte Eyâd Kudâ'a, Gassân, Lahm ve Cüzam Kabilelerinden yaklaşık 40.000 veya 30.000 kişinin de aynı ülkeye gittiği iddiasına gelince²³³, bu iddia şüphelidir. Üstelik

²³⁰ el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 142.

²³¹ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 42-43. Ayrıca bk. el-Belazurî, Fütûh, s. 189.

²³² Said b. Abdulaziz et-Tenûhî ed -Dımaşkî, güvenilir bir râvidir, H. 167 yılında ölmüştür. (el-Buharî'nin et-Tarihu'l-Kebir adlı eserinde geçen Said b. Abdulaziz et-Tanuhî konusuna bakınız.).

²³³ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 71; el-Belazurî, "Fütûh", s. 142; el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 147.

gösterilen insan sayısında da mübalağa vardır. Seyf b. Ömer et-Temîmî²³⁴ ve el-Kelbî'den²³⁵ gelen rivâyetlerde Ömer b. el-Hattab'ın, Bizans kralına bir mektup yazarak yanında bulunan Arapları geri istediği belirtilmektedir. Bu da Ömer'in, Arapları yanında toplamaya özen gösterdiğini kanıtlamaktadır. Ömer'in, onbinlerce insanın elinin altından çıkararak düşmana katılmasına göz yumması, onun yukarıdaki siyasetiyle asla bağdaşmaz. Ayrıca Seyf b. Ömer Bizans topraklarına girenlerin az sayıda olduğunu ve el-Velid b. Ukbe'nin el-Cezîre bölgesine geldiği sırada buradan ayrılan Eyâd Kabilesine bağlı bazı kimselerden meydana geldiğini zikretmektedir. İbnu'l Kelbî ise, Eyâd Kabilesi mensuplarının İslam fethinden önce orada ikâmet ettiklerini bildirmektedir. Bu sebepten dolayı Cebele'nin oradan ayrılışı büyük bir ihtimalle ferdi olarak gerçekleşmiştir.

Yermük Savaşı'ndan sonra siyasî denge Müslümanların lehine döndü. Bunun sonucunda da Bizanslılara katılımı teşvik eden sebepler, Müslümanlar'ın Yermük Savaşı'nda elde ettikleri zafer karşısında etkisini kaybetmeye başladı. Böylece Lahm, Cüzam, Gassân, Kuda'a'dan Amile ve el-Kayn ve diğerlerinden oluşan Araplar Müslümanlara katılmaya başladılar. Sonuçta sayıları çoğaldı ve Müslümanlar, onlarla birlikte düşmanlarına karşı kuvvetli bir duruma geldiler²³⁶.

Görülüyor ki bu bölgedeki Araplar kendi durumlarını Bizans'ın durumundan ayrı ele almayı, ondan ayrılmayı ve Müslümanlara katılmayı uygun görmeye başlamışlardır. Bu durum, Ömer b. el-Hattab'ın Ebu Ubeyde'ye emir vererek, Şam beldelerinin kuzeyinde vuku bulan meydan muharebelerinde Bizans'a karşı, Şam Araplarından destek almasını istemesi konusuna da açıklık getirmektedir²³⁷.

Bizans, bölge insanlarını Müslümanlara karşı kısırtmaya ve onları bu yönde iki bloka ayırmaya devam etti²³⁸. Râvilerin dediklerine göre, Bizans, Hımis ve Kinnesrin'in kuzeyinde yeniden başlayan savaşlarda, Kinnesrin'de bulunan Tenûh Kabilesi ve diğerlerinin göndermiş olduğu kuvvetler dışında el-Cezîre halkından da 30.000 kişinin katıldığı büyük bir ordu meydana ge-

²³⁴ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 71; el-Belazurî, "Fütûh", s. 142; el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 147.

²³⁵ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 54-55.

²³⁶ el-Ezdî, "Fütûh", s. 36, 42; el-Bikâ'î, "Ahbâr", s. 78 b-80.b.

²³⁷ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 601.

²³⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 601.

tirmeyi başarabilmiştir²³⁹. Bu askerler, Hıms Bölgesi'nde Müslümanları muhasara ettiler ve onlara büyük zayıf verdirdiler. Fakat sonra Şam'dan ve Irak'tan Müslümanlara nefer ve teçizat bakımından büyük yardımlar gelmeye başladı. el-Cezire halkı, Irak'taki Müslümanlarla Şam'daki Müslümanlar arasında sıkışıp kaldıklarını farkedince savaş meydanını bırakarak şehirlerine çekildiler ve Müslümanlarla anlaşma imzalamaya ve İslam devletine cizye vermeye razı oldular²⁴⁰.

Tenûh ve diğer kabilelere bağlı Araplara gelince, onların bu konudaki genel tavırı daha da açık daha da netti. Onlar, Müslümanlara karşı savaşmak istemedikleri halde Bizans ordusuna katıldıklarını açıkladılar. Onlar Müslümanlarla işbirliği yapmayı kabul etmekle ve Bizans'la olan ilişkilerini onların insiyatufine bırakmakla, davranışları ile de, açıklamış oldukları sözü daha da kuvvetlendirdiler. Hatta Bizans yanında yer alanlar, savaşta Müslümanların kendilerini yenilgiye uğratmalarını da kabul ettiler ve onlardan bazıları sonradan Müslüman oldu²⁴¹.

Büyük bir ihtimalle kuzey Şam bölgesinde samimi bir şekilde Hıristiyan dinine bağlılığın, Bizans siyasî nüfuzunun gel git olayı ile içiçe olması ve İslam'a girme hürriyeti veya cizye ödenmesi, Benû Süleyh gibi bazı kabilelerin Hıristiyan olarak kalmalarına yardımcı olmuştur. Fakat daha sonra İslam dini onlar arasında da yayılmaya başladı ve Ebu Ca'fer el-Mansur'un oğlu el-Mehdi döneminde onların büyük bir kısmı Müslüman oldular. Halep şehrinde yaşayan Araplar ise, başlangıçta cizye vermeyi tercih ettiler, fakat sonra hepsi birden İslam'ı kabul ettiler²⁴².

Irak'taki Arap kökenli Hıristiyanların İslâm fetih hareketine karşı tutumlarına gelince, buradaki olayların akışı biraz farklı görülmektedir. Irak'ta dikkatimizi çeken bir husus odur ki, burada otorite sahibi olan devlet Hıristiyan dinine bağlı değildi. Bu da Arap Hıristiyanlarının dinî bir sebepten dolayı Farısların yanında yer almaları yorumunu ortadan kaldırıyor. Bu husus ancak Arap Hıristiyanlarının, Farısların yenilgiye uğramaları halinde, kendilerine tanımış oldukları ibâdet hürriyetini ellerinden almaları ve buna

²³⁹ el-Bikâ'î, "Ahbâr", s. 190.

²⁴⁰ el-Bikâ'î, "Ahbâr", s. 190.

²⁴¹ el-Belazurî, "Fütûh", s. 150.

²⁴² el-Belazurî, "Fütûh", s. 151; en-Nüveyrî, Nihâye, c. XIX, s. 165; el-Bikâ'î, Ahbâr, s. 193 a.

kısıtlama getirmeleri korkusu söz konusu olduğunda geçerliliğini koruyordu. Bu olgu gerçekleşse bile, Müslümanlar yönünden herhangi bir risk taşımıyordu.

Hişam b. el-Kelbî, Ömer b. Şebbe, İbn İshak, Seyf b. Ömer ve el-Vakidî'nin zikrettiklerine göre, Halid b. el-Velid H. 12 yılında yanında, kavmi, Bekr b. Vâil'e bağlı Benû Şeyban'dan askerlerle el-Müsennâ b. Hârise eş-Şeybanî olduğu halde Irak'a yürüdü²⁴³. Seyf'in zikrettiğine göre Hz. Ebu Bekr, Halid b. el-Velid'e fetih hareketine Hindistan tüccarlarının liman şehri olan Ubulle'den başlamasını emretti. Fakat Ebu Ca'fer et-Taberî, Seyf tarafından nakledilen rivâyetin, Siyer tarihçilerinin bildirdikleri ve güvenilir kaynakların sunduğu bilgilere aykırı olduğunu bildirir ve Ubulle'nin fethinin H. 14 yılında Ömer b. el-Hattab zamanında gerçekleştiğini ileri sürer²⁴⁴. Bu da Müslümanların Irak'a doğru yol alırken, Ömer b. Şebbe²⁴⁵'nin belirttiği gibi Ubulle ve Fırat'ın batısında Basra-Kufe güzergâhı üzerinde yer alan bölgeden veya el-Vakidî²⁴⁶'nin rivâyetine göre Medine yolundan geçtiklerini göstermektedir. Bu bölge, bazı Arap kabilelerinin üzerinde yayılmış olduğu ve daha sonra da Basra ve Kufe'nin, toprakları üzerinde inşa edildiği aynı bölge olmaktadır.

Irak fethinin bu safhasında Müslümanların Hîre'yi ulaşılması gereken hedef olarak seçtikleri anlaşılmaktadır. Arap rivâyetçileri bu aşamadaki İslam fetih hareketini ele almışlar, fakat fetih hareketi ve bu devrede Müslümanların karşılaştığı direniş hakkında verdikleri bilgiler birbirinin aynısı değildir. Ömer b. Şebbe ve el-Vakidî tarafından nakledilen rivâyet, Müslümanların bu sırada karşılaştığı direniş konusunda herhangi bir bilgi vermez. Buna mukabil İbn İshak²⁴⁷, Sevâd topraklarında yer alan Hîre dışındaki Bankıya, Bârûsma ve Allîs köylerinin Müslümanlarla anlaşma yaptıklarını zikreder.

Hişam b. el-Kelbî²⁴⁸'nin rivâyetine gelince, burada Müslümanların Hîre'ye varmadan önce Câyân komutasındaki Fars askerlerinin direnişi ile karşılaştıkları, fakat sonra bu komutanın yenilgiye uğratıldığı, arkasından on-

²⁴³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁴ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁵ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁶ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁷ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

²⁴⁸ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 343-359.

ların, adı geçen şehre yakın bir yerde Azâzbeh idaresindeki başka bir kuvvetin direnişiyle karşılaştıkları ve bu kuvvetin de yenilgiye uğratıldığı ve böylece Hîre'ye giden yolun Müslümanlara açıldığı ifade edilmektedir.

Seyf'in rivâyeti ise, diğer rivâyetlerde bulunmayan geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Seyf'in zikrettiğine göre, Müslümanlar Hîre'nin fethinden önce Farslarla beş defa savaşa giriştiler. Bunlardan birisinde ki, bu el-Velce vakasıdır, Farslar Hîre ile Kesker arasında ikâmet eden çöl bedevileri²⁴⁹ni yanlarına aldılar. Bu savaş sırasında adı geçen bedevilerden Bekr b. Vâil oğullarına bağlı bazı kişiler, Müslümanlar tarafından öldürüldü. Bu öldürülenler Hıristiyandı. Onların ölümü kabilelerinde kabilecilik hissini kamçıladi. Ölenlerin akrabaları bu olaya çok kızdılar ve kendilerinde olan kabile taassubu, onları, Müslümanlara karşı Farslardan yardım istemeye yöneltti. Fakat bu topluluk Allis Savaşı'nda yenilgiye uğradı ve onlardan çoğu bu savaşta öldürüldü.

Müslümanlar Hîre'ye doğru yürümeye devam ettiler ve buradaki halkın savaşa hazır olduğunu gördüler²⁵⁰. Yukarıdaki haberden sonra Hîre halkının tutumu konusunda verilen rivâyetler çelişkili ve farklı bir görünüm arz etmektedir. Hişam b. el-Kelbî'nin zikrettiği rivâyete göre, Amr b. Abdulmesîh (İbn Bakîle)'in aralarında bulunduğu Hîre halkının ileri gelenlerinden bir grup, Müslümanlara gelerek cizye vermek ve onlar lehine casusluk yapmak ve Farslara karşı kendilerine yardımda bulunmak suretiyle anlaşma imzalandılar²⁵¹.

İbn İshak'ın zikrettiğine göre Hîre'nin ileri gelenleri Müslümanlara giderek cizye ödemek suretiyle onlarla anlaşma yaptılar²⁵². Seyf ise, Hîrelilerle Müslümanlar arasında çarpışmalar olduğunu ve Halid b. el-Velid'in Arapça olarak onlara, kimlerden olduklarını ve Müslümanların onlara getirecekleri adaleti hatırlattığını, böylece onlar da bu sözler karşısında yumuşama göstererek anlaşma yapmaya razı olduklarını anlatır²⁵³. Belki de Hîreliler cizyeyi ağır buldular. Ravîlerin zikrettiklerine göre onlar Hz. Ebu Bekr'in vefatından sonra Müslümanlarla yapmış oldukları barış anlaşmasını iptal etmeye kalkış-

²⁴⁹ Arabu'd-Dâhiye: Bâdiye ve köyden daha küçük yerleşim birimlerinde oturan Araplarla denilmektedir. Bkz. Cevad Ali, "el-Mufassal", c. I, s. 25.

²⁵⁰ ed-Dineverî, "el-Ahbaru't-Tıval", s. 112.

²⁵¹ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 345; el-Belazurî, Fütûh, s. 339.

²⁵² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 344.

²⁵³ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 361.

ular. el-Müsennâ, Hîre'yi fethedince bir anlaşma metni yazdı. el-Müsennâ yenilgiye uğrayınca, onlar Müslümanlara karşı Farslara yardım ettiler ve anlaşma metnini kaybettirdiler²⁵⁴. Sa'd b. Ebî Vakkas Irak'ı fethettikten sonra Hireliler için yeni bir anlaşma metni yazdı ve onları güçlerinin yettiği oranda cizye vermeye mecbur etti²⁵⁵.

Enbar'da yaşayan Arapların durumuna gelince, burada Fars korumacılarını barındıran bir merkez bulunuyordu. Enbar'daki Fars idarecisi Müslümanlarla anlaşma imzalamak ve burayı terketmek zorunda kaldı²⁵⁶.

İslam fetih hareketine karşı tutumları açısından, bâdiye ve köylerde yaşayan Araplar arasında kabile duygusunun, şehirlerde yaşayan Araplar arasındakinden daha belirgin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında kabile taassubunu harekete geçiren amiller şunlardan oluşmuş olabilir: Farsların yanında yer alan bazı Arapların Müslümanlar tarafından öldürülmesi, Şeybanoğullarının Müslümanlar arasında bulunması ve İslam fetih hareketi bünyesinde aktif rol almaları, üstelik Şeybanoğulları, Arap Yarımadası ile Irak arasında kalan bölgede meydana gelen Besûs ve Zikâr gibi kabile savaşlarında taraf olmuşlardı.

Kabile taassubu, Akka b. Ebî Akka'nın, aralarında Şeybanoğullarının hâsımları olan en-Nemir, Tağlib ve Eyâd Hıristiyanları²⁵⁷nin da yer aldığı kalabalık bir Arap ordusuyla Aynu't-Temr savaşında Müslümanlara karşı koyması esnasında da belirgin bir şekilde kendini göstermiştir²⁵⁸. Fakat onlar Müslümanlar karşısında yenilgiye uğradılar ve Akka tutsak edilerek boynu vuruldu. Onun el-Cezîre Araplarından olan kavmi, bu olaya çok kızdılar ve Farslar'la yazışmaya başladılar. Müslümanlar daha sonra onları Musayh, Seniyy, Bişr, Hasîd ve Henâfis bölgelerinde de takip ettiler. Savaş, Şam, Irak ve el-Cezîre bölgelerine kadar uzandı ve bu esnada sınır boyunca Bizans sınır savunma askerleri de Müslümanlara karşı savaşa giriştiler.

Bu devrede Müslümanların Farslara karşı mücadelelerinde Arapları yanlarına almada tamamen başarılı olmadıkları anlaşılmaktadır. Irak'ta yaşayan

²⁵⁴ el-Ya'kubî, "Tarih", c. II, s. 142.

²⁵⁵ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 364, 385.

²⁵⁶ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 364, 385.

²⁵⁷ Bkz. Yakutu'l-Hamevî, "Mu'cemu'l-Buldan", (Thk: Ferid Abdulaziz el-Cündî), c. I, s. 506-507; el-Belazurî, Fütûh, s. 249.

²⁵⁸ Bkz. el-Ya'kubî, "Tarih", c. III, s. 133; Ebu Ubeyde, "Nekâizu Cerîr ve'l-Ahtal", Beyrut, 1922, s. 227; el-Bekrî, "Mu'cem", s. 71, 85-86; İbn Abdîrabbih, "el-İkd", c. II, s. 216-220.

Arapların bu aşamada İslam fetih hareketine karşı tutumu, onlarca bilinen saldırı kavramından kaynaklanmış olabilir. Belki de bunu bir tuzak olarak bizzat Farslar ve Bizanslılar körüklemişlerdir. Ayrıca Arap Yarımadası'nın Irak'a yakın bölgelerinde ikâmet eden Arap kabilelerinin fetih faaliyetlerine katılması da -ki onların saldırı düzenleme ve kabile savaşlarında tecrübeleri de vardı- bu durumun ortaya çıkmasına etki yapan amil olmuştur. Sıffin de Müslümanlarla en-Nemir ve Tağlib Araplar'ı arasında meydana gelen kanlı çarpışmalar da bu sözü destekler mahiyettedir. Belki de bazı Müslümanların dili ile " Bir yangına karşı bir suda boğdurma" darb-ı meselini hafızanın birikimlerinden sinyaller şeklinde gönderivermiştir²⁵⁰. Bunun, Cahiliye dönemi ile ilgili olduğu şeklindeki iddianın kabul görmesine rağmen. Bu iddia hiç bir zaman, özellikle Müslümanlara karşı davranışlarında, ikinci tarafı, saldırganlık suçundan kurtaramaz.

Bununla birlikte, Müslümanlar Şam cephesinde meşgul olduklarından Irak Savaşı'na daha tüm ağırlıklarını koyamamışlardı²⁶⁰. Belki bu durum, Hıristiyan olanları dahil Irak Araplarının, Müslümanların gerçekleştirmek istedikleri işin gerçek boyutunu ve onların gözünde Farsların muazzam gücü karşısında hangi kuvvetin bulunduğunu kavramalarına engel olmuştur²⁶¹. Böylece onlar, stratejilerini ve tutumlarını tespit etmede eskiden yaptıkları gibi yapmaya devam ettiler ve bu tutumlarında saldırı ve işgal faktörü büyük rol oynadı.

Fakat bu faktör, kabilenin geneli için geçerliyse de kabiledede yer alan her fert için geçerli olmayabilir; üstelik bu olgu, birisi kendini kabile sınırı dışında kabul ediyorsa daha da geçerlilik kazanmış olur. İşte bu sebepten dolayı el-Büveyb savaşında Tağlib ve en-Nemiroğulları'ndan bazı gençler - bunlar bu esnada at ticaretiyle uğraşıyorlardı ve Hıristiyanlardı - Gayr-ı Arap olduklarından Farslara karşı, kendileri gibi Arap oldukları için Müslümanların yanında yer aldılar²⁶². Aynı zamanda el-Münzir b. Harmele (Ebu Zebîd et-Tâî), Hıristiyan olduğu halde, el-Cisr savaşında Arapları korumak amacıyla Müslümanlarla birlikte savaştı²⁶³.

²⁵⁰ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 476.

²⁶⁰ A.L. Tibawi, "Christians Under Muhammad and his First Two Caliphs". Vol. 6. 1961, p. 46.

²⁶¹ Bkz. el-Belazurî, "Fütûh", s. 253.

²⁶² et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 464-466; en-Nüveyri, "Nihâye", c. XIX, s. 185-186.

²⁶³ el-Belazurî, "Fütûh", s. 252; en-Nüveyri, "Nihâye", c. XIX, s. 184.

Müslümanların, Yermûk Savaşı'nda Bizanslıları yenilgiye uğratması ve durumun lehlerine dönüşmesi neticesinde, İslam Devleti, Irak'a daha fazla ilgi göstermeye yöneldi ve oraya sık sık asker ve muhimmât göndermeye başladı. Ayrıca Sa'd b. Ebî Vakkas'ı buradaki orduya kumandan yaptı. Farslar da buradaki hazırlıklarını artırdılar ve buraya büyük ordular sevkettiler. Onlar taht ve iktidar vadiyle el-münzir b. en-Nu'man'ın bir torunu²⁶⁴ vasıtasıyla Araplarla ilişki kurmaya çalıştılar. Fakat onların bu faaliyeti başarılı olmadı ve daha beşikteyken etkisiz duruma getirildi. Böylece iki taraf Kadisiye Savaşı'nda karşılaştı ve Farslar yenilgiye uğradılar, Müslümanlar ise zafer elde ettiler.

Kadisiye Savaşı Irak'taki durum açısından ele alındığında Müslümanlar lehine yapılmış bir savaş görünümündedir. el-Kadisiye konusunda şunu da söylemek gerekir: Araplar, Farslarla el-Kadisiye'de savaş çıkacağını daha önceden tahmin edebiliyorlardı ve bunu dört gözle beklemekteydiler, hatta bir kişiye bir konu hakkında bir şey sorulduğunda şöyle cevap veriyordu: "Kadisiye'de meydana gelecekleri görmeden bu konu ile ilgilenmem mümkün değildir."²⁶⁵

Farslar yenilgiye uğrayarak Dicle'nin doğusuna, sonra Medâin'e sonra Hulvan'a, oradan da Celülâ'ya çekilmek zorunda kalınca, Müslümanlar Dicle'den Arap topraklarına kadar olan bölgede serbest kaldılar. Böylece sayıları yüzbinin üstünde olan bölge çiftçilerine iyi muamelede bulundular, bu arada dihkan (derebeği) lar da onlarla mektuplaştılar. Müslümanlar, onları İslâm'a girmeye veya cizye ödemeye ve zimmî ve korunan insanlar statüsüne dahil olmaya davet ettiler. Onlardan bazıları cizye ödemeyi kabul ettiler, diğer bir kısmı da Müslüman oldu²⁶⁶. Sonuçta hepsi İslam Devleti'ne tâbi oldular²⁶⁷.

Şüphesiz ki, özellikle Yermûk ve Kâdisiye Savaşlarından sonra Şam'da ve Irak'ta elde edilen zaferler, bu iki ülkede yerli halkın gözünde Müslümanları birinci mevkiye yükseltti ve onları buralarda hâkim tabaka durumuna getirdi. Böylece İslam Devleti de dinleyen kulaklar bulmaya başladı ve Arapların İslam fetih hareketine karşı tutumunda meydana gelen değişim de belirgin hale gelmeye başladı. Bu değişim özellikle de Irak, Şam ve el-Cezîre bölgele-

²⁶⁴ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 489, 582.

²⁶⁵ et-Taberî, "Tarih", c. III, s. 489, 582.

²⁶⁶ el-Belazurî, "Fütûh", s. 265.

²⁶⁷ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 5.

rinin sınırlarına yakın yerlerde kendini gösterdi. H. 16 yılında Tekrit Savaşı'nda Tağlib, Eyâd ve en-Nemir Araplarından bazı casuslar Müslümanlara gelerek, onlara, yanlarında buldukları düşmanlardan bilgi naklediyorlardı. Ayrıca düşmanlar tarafında bulunan Arapların sevgilerini iletiyorlar ve onlar için Müslümanlardan barış talep ediyorlardı. Müslümanlar, onlara İslam'a girmeyi arz etmek suretiyle kendilerini imtihana çekiyorlardı. Bu faaliyet neticesinde, bu casuslar Müslüman oldular ve kavimlerine döndüler. Kavimleri de İslam'a girme konusunda onlara uydu- lar. Müslümanlar tekbir getirerek kendi kavimlerinden olan toplulukların üzerine yürüyünce, Tağlib, Eyâd ve en-Nemir kabileleri de düşmanın arka- sından tekbir getirdiler. Bu tekbir seslerini duyan düşman ordusu, Müslümanların kendilerini her taraftan sardıklarını zannettiler ve bunun ne- ticesinde safları dağıldı ve yenilgiye uğradılar²⁶⁸.

Irak'ın kuzey cephesinde Müslümanların zaferleri birbirini takip etti ve sonunda Irak cephesi, Şam cephesi ile birleşme noktasına geldi ve el-Cezîre halkı bu iki cephenin arasında sıkışıp kaldı. Onlardan bazıları Müslüman ol- dular, bazıları da kendi dininde kalarak cizye vermeyi yeğledi. Fakat el-Cezîre Bölgesi'nde yaşayan Eyâd ve Tağlib gibi İslam'a girmeyen Arap Hıristiyanları, bazı ihtilaf ve diplomasi faaliyetlerine konu olmaya devam ettiler.

Eyâd'la ilgili meseleye bakıldığında iki rivâyet göze çarpar: Birincisi, Seyf'in rivâyetidir. O, burada şunu zikreder: Sayıları az olan Eyâdoğulları, İslam ordusu el-Cezîre bölgesine gelince, buradan ayrıldılar ve Bizans top- raklarına girdiler. Ömer b. el-Hattab onlar hakkında Bizanslılara bir mektup gönderdi ve onları topraklarından atmalarını istedi. Bunu yapmadıkları tak- tirde, onları, İslam topraklarında yaşayan Hıristiyanları sürgün etmekle teh- dit etti²⁶⁹.

İkincisi ise, İbnu'l-Kebi'nin rivâyetidir. Bu rivâyet senet olarak Ali b. Viâb el-Eyâdî'ye dayanmaktadır. O da, babasından nakletmektedir. Rivâyet şunu içeriyor. Eyâd oğulları, İslam fethinden önce Bizans topraklarında yaşıyor- lardı. Ömer b. el-Hattab Bizans kralına bazı mushaflar gönderdi ve bunları oradaki Araplara (Eyâd oğulları) sunmasını istedi. Ayrıca Bizans kralından, onlardan Müslümanlığı kabul edenleri, İslam topraklarına girmeleri konu- sunda zorluk çıkarmamasını istedi ve bu isteğini yerine getirmediği takdirde

²⁶⁸ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 35-36; en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 236-237.

²⁶⁹ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 55.

Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanları öldürmekle tehdit etti. Böylece Eyâd kabilesinden birçok kişi Müslüman oldu ve onlardan dört bin Müslüman oradan ayrılarak İslam topraklarına geçti²⁷⁰.

Görülüyor ki, her iki rivâyet de aynı olay üzerinde duruyor. Her ikisi de olayın, Ömer b. el-Hattab döneminde cereyan ettiğini bildirmektedir. Seyf'in rivâyeti, el-Cezîre'nin H. 17 yılında (H. 19 yılda olduğu söylenir) gerçekleşen fethi ile ilgili haberle birlikte geçmektedir. İkinci rivâyet ise, tarihsiz olarak verilmiştir ve Eyâdoğullarını olayın ekseni şeklinde sunar ve İslam topraklarındaki Hıristiyanların, başkalarına karşı baskı ve tehdit aracı olarak kullandıklarını öne sürer.

Oysa Seyf'in rivâyetinde Eyâd kabilesine has tutumun, sonradan kabilenin övgülerinde ve geçmişte yaptıkları üstün başarıları yâd etme etkinliklerinde, İslam fetih hareketine bağlılık durumlarının teşkil ettiği kabilevi duygulara yansımadağı görülmektedir. Bu rivâyette Eyâd Kabilesinden başlayarak İslam topraklarına geçiş isteğinin bulunduğu ve Bizans'ın buna karşı çıktığına dair bir imaj göze çarpıyor. Bu da rivâyette, Eyâd'ı suçsuz çıkarma gibi bir eğilimin bulunduğu aklı getirmektedir. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Zira birinci râvî, Eyâd Kabilesi'ne mensup bir kimsedir. Seyf'in rivâyeti ise, Eyâd'ın güç kullanılarak İslam topraklarına dönüşünü zikretmekle Seyf'te var olduğu söylenen kabilecilik ruhundan etkilenmiş olabilir²⁷¹.

Görülüyor ki, her iki rivâyette yer alan gözdağının bu dönemde fazla bir etkisi olmamıştır. Zira İslam-Bizans ilişkileri son derece düşmanca bir pota içindeydi. Fakat Ömer b. el-Hattab'ın konuya duyduğu ilgi (ki bu her iki rivâyette görülmektedir), bunun bu sebebe dayandığını göstermektedir. Bu sebep de Eyâdoğullarının Bizans tarafına geçişleri ve bundan doğan problemlerden kaynaklanmış olabilir. Belki de Eyâdoğulları bunu, Bizans'ın el-Cezîre halkı ile birlikte Müslümanlara karşı planladığı askerî faaliyetler neticesinde ölümden korktukları için yapmışlardır. Ayrıca Eyâdoğulları'nın az sayıda insana sahip olması buna engel olmaya imkân sağlamamaktaydı. Belki de Müslümanlar Eyâdoğulları ile görüşmüşler, onlara İslam'a girmeyi önermişler ve kendilerine destek vereceklerini vadetmişlerdir. Böylece onlar da Müslüman olarak topraklarına geri dönmüşlerdir. Zira her iki rivâyet de itti-

²⁷⁰ el-Bekrî, "Mu'cem", s. 75-76.

²⁷¹ Brokelmann, "Tarihü'l-Edebi'l-Arabi", c. III, s. 36; ed-Dürî, "Neşetü İlmî't-Tarih İnde'l-Arab", Beyrut, (Tırz.), s. 37.

fakla, onların İslam topraklarına geri döndüklerini bildirmektedir. Bununla birlikte Seyf'in rivâyeti onlardan cizye alındığına dair bilgi vermemektedir. İkinci rivâyet ise, onların İslam'ı kabul ettiklerini zikretmektedir.

Benî Tağlib Hıristiyanları ile ilgili konuya gelince, Müslümanlarla olan ilişkilerini düzeltmek maksadıyla görüşmelere başlanmıştır. Seyf'in zikrettiğine göre, el-Velid b. Ukbe, onlardan, Müslüman olmaları dışında başka bir şey istemedi. Bunu duyan Ömer b. el-Hattab, ona bir mektup yazarak bu uygulamanın sadece Arap Yarımadası sınırları içinde yaşayan Araplar için geçerli olduğunu ve onlar için böyle bir şeyin söz konusu olmadığını bildirdi²⁷².

Görülüyor ki, el-Velid'in, Benî Tağlib Hıristiyanlarına karşı tutumunu veya Hz. Ömer'in ona cevabını gösteren rivâyet, İslâm'ın putperest Araplara karşı tutumu ile onun Hıristiyan Araplara karşı tutumunu birbirine karıştırmaktadır. Üstelik bu rivâyetin, el-Velid'in tutumu ve Hz. Ömer'in ona cevabı konusunda vermiş olduğu bilgiler, Allah'ın Elçisi'nin Arap Yarımadası'ndaki Araplara karşı tutumu ile de çelişmektedir. Zira Allah'ın Elçisi, Arap Yarımadası'nın içinde veya dışında yaşayan Hıristiyan Arapları hiç bir zaman İslam'a girmeye zorlamadı ve onlara karşı tutumu nesep değil dinî kurallara dayanıyordu. Belki de Müslümanların, Benî Tağlib Araplarının Hıristiyanlığı hususundaki şüpheleri, onları, Ehl-i Kitab (Yahudi, Hıristiyan ve diğerleri) çemberinden çıkarmalarına sebep olmuştur.

Anlatılan şüphe ile ilgili duruma gelince, bu iki noktadan meydana gelmiştir. Dine ihlaslı bir şekilde bağlılık ve ona intisâp etme zamanı. Ömer b. el-Hattab'ın, dine ihlasla bağlılık ile ilgili şöyle söylediği rivâyet edilir: " Arap Hıristiyanları Ehl-i Kitab'a dahil değildir. "²⁷³ Abdurrezzak es-San'anî, Musannaf'ında şunu nakleder: Ali b. Ebî Talib, Tağlib Hıristiyanlarının kesmiş oldukları hayvanların etinden yemezdi ve o, bu hususta onların içki içmek dışında Hıristiyanlıkla ilgili hiç bir kurala uymadıklarını söylerdi²⁷⁴. İbn Sirîn'den rivâyet edilen bir habere göre Ubeyde'ye, Benî Tağlib tarafından kesilen hayvanların başkaları tarafından yenilmesinin câiz olup olmadığını sormuş, o da bu konuda şöyle demiştir: Onlar tarafından kesilen hayvanların eti yenilmez. Zira onlar içki içmek dışında Hıristiyanlıkları ile ilgili hiç bir prensibe bağlı kalmadılar²⁷⁵. Hıristiyan dinine intisap etme zamanına ge-

²⁷² et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 55.

²⁷³ eş-Şafi'i, "el-Üm", c. IV, s. 192.

²⁷⁴ es-San'anî, "el-Musannaf", c. VI, s. 55.

²⁷⁵ eş-Şafi'i, "el-Üm", c. IV, s. 194.

lince, bu konuda kimin Ehl-i Kitap'tan sayıldığı ve kimin sayılmadığı hususunda bazı bilgiler verilmiştir. Râvîler, kimin İslam'ın ortaya çıkışından önce bu dine mensup, kimin İsrailoğullarından ve kimin diğer gruplardan olduğunu zikretmişlerdir²⁷⁶. Fakat bu şüphe Benî Tağlib Hıristiyanlarını Ehl-i Kitap çemberinden çıkarmaya kadar varmamıştı. Belki de Ömer b. el-Hattab'ın onlar hakkındaki sözü, onların tamamen Ehl-i Kitap olma özelliği şartına haiz olmamaları kabilindedir. Bu sebepten dolayı bu rivâyete güvenilmez. Avâne b. el-Hakem, ve Ebu Mihnef'in zikrettikleri rivâyete göre Tağlib Hıristiyanlarının meselesi, cizye ödeme esasına dayanarak çözüme kavuşturulmuş ve onlarla Ömer b. el-Hattab arasında Müslüman olan bazı Benî Tağlib mensupları arabuluculuk yapmışlardır. Arabulucular arasında bu meseleye ve çözümüne en fazla ilgi duyan şahıs en-Nu'man b. Zür'a idi²⁷⁷. Bu şahsın ismi Zür'a b. en-Nu'man şeklinde de geçmektedir. Kendisi Benî Tağlib Kabilesindedir. Rivâyetlerin zikrettiklerine göre o, Ömer b. el-Hattab'a seslenerek şöyle diyordu: "Benî Tağlib kabilesi için senden kolaylık bekliyorum"²⁷⁸. Belki de Tağlib Hıristiyanlarının yiğitlik ve kahramanlıkla vasıflandırılması ve Bizanslılar'a yavaşmalarından dolayı kendilerine şefkat gösterilmesi, arabulucuların meseleyi bir an önce çözüme kavuşturmak istemelerinin sebeplerindedir. En-Nu'man'ın veya oğlunun, bu meseleyi, Tağlib kabilesini toparlamak ve diğer kabilelere karşı prestijini korumak amacıyla çözüme kavuşturmak istemesi de ihtimal dahilindedir.

Kabilecilik ve Bizans'la olan komşuluk faktörleri de meselenin çözümünde rol oynamıştır. Bu iki faktörün tesiri, Müslümanların ödemekle mükellef olduğu zekâta benzer bir çifte verginin onlardan alınmasında da görüldü. Osman b. Affan, Benî Tağlib kabilesinden cizye olarak sadece altın ve gümüş alınması emrini verince, güvenilir kaynaklar ona, Hz. Ömer'in onlar-

²⁷⁶ eş-Şafîî, "el-Üm", c. IV, s. 105; İbn Teymiyye, "el-Fetavâ el-Kubra", Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 619. Ayrıca et-Taberî ve el-Kurtubî tarafından yapılan Maide suresinin tefsirine bakınız.

²⁷⁷ Nesebi şöyledir: En-Nu'man b. Zür'a b. Haremi b. es-Seffah b. Amr b. Ganm b. Tağlib b. Vâil (İbn Hazm, Cemheretü Ensabi'l-Arab, (Thk: Abdussellam Muhammed Harûn), Mısır, 1981, s. 306). Zikredilen rivâyetlere göre bu şahıs (en-Nu'man) Bekr b. Vâil oğullarını sevmiyordu. Hatta o, Zikâr savaşında Tağlib, Eyâd ve en-Nemir Kabilelerinin başı olarak onlara karşı savaşmıştır. (Bkz. İbn Habib, el-Muhabber, s. 360-361; el-Mes'udî, Murûc, c. I, s. 209; İbn Abdırabbih, el-İkd, c. II, s. 260-265). Hz. Peygamber kırk yaşındayken Zikâr savaşının meydana geldiği gözönünde bulundurulursa en-Nu'man'ın, Hz. Ömer dönemine kadar yaşamaması için bir engel olmasa gerekir. Hz. Ömer'le aralarındaki barış girişimini en-Nu'ma'nın oğlu da devam ettirmiş olabilir.

²⁷⁸ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 723; el-Belazurî, "Fütüh", s. 250-251.

dan zekâtın iki katını aldığı haber verdiler. Bunun üzerine o da bu uygulamaya son verdi²⁷⁹.

Bazı fakihler, Ömer b. el-Hattab'ın Tağlib oğulları ile yaptığı anlaşmayı ele almışlardır. eş-Şafi'i'nin zikrettiğine göre Hz. Ömer, Tağlib oğulları ile onlardan zekâtın iki katını almak suretiyle anlaşma yaptı. Onlardan bu vergiyi zekât olarak değil, cizye olarak alınmasına ve isminin açıklanmamasına da karar verildi²⁸⁰.

Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellâm'ın zikrettiğine göre Hz. Ömer, Tağlib oğullarının, bu verginin kendilerinden cizye şeklinde alınmasından rahatsızlık duyduklarını görünce, Müslümanlardan kopup Bizans topraklarına kaçacaklarını düşündü. Ayrıca onlardan alınan cizye miktarına dokunmamakla birlikte isminin değiştirilmesinin Müslümanlara zarar vereceğini biliyordu. Onun bu konudaki düşüncesi çok isabetli ve yerindeydi. Ayrıca onun Tağlib oğulları ile ilgili uygulaması sayılmayacak iyiliklerinden biridir²⁸¹.

İbn Kudâme ise, Tağlib oğulları ile ilgili uygulamanın sebebi olarak şunu ileri sürer: Onlar güç ve otorite sahibi insanlardı, Bizans topraklarına kaçtılar, onlarla anlaşma yapılmadığı takdirde zararlı hale gelirler diye düşünüldü. Böylece istekleri kabul edildi, Sahabilerden de kimse Hz. Ömer'in bu uygulamasına karşı çıkmadı, böylece bu mesele icma' yolu ile çözülmüş oldu²⁸².

Hz. Ömer'in bu konuda şöyle dediği rivâyet edilmektedir: " Onlar (Beni Tağlib) ahmaktırlar; manâya razı oldular, fakat ismi kabul etmediler "²⁸³. Cerir'in Tağlib oğulları hakkında el-Ahtal el-Tağlibî'ye hitaben söylemiş olduğu şu beyitte de cizye sözcüğü yer almaktadır: " Cizye alınmasaydı Sevâd ve Tağlib toprakları Müslümanlara dağıtılırdı ve sizlerde kölelik statüsüne tâbi olurduunuz. "

O, diğer bir sözünde de şöyle der: " Vergi toplamaya başladığımız da Tağlib'li cizyesini getirir ve helâk (yok) olmayı bekler. "

²⁷⁹ el-Belazurî, "Fütûh", s. 252.

²⁸⁰ eş-Şafi'i, el-Üm, c. IV, s. 194-195.

²⁸¹ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 722-723.

²⁸² İbn Kudâme, "el-Muğni ve'ş-Şerhu'l-Kebir", Beyrut, 1972, c. X, s. 592-594.

²⁸³ Ebu Ubeyde, "Nekâiz", s. 195.

Hız. Ömer, Tağlib oğullarına vergi olarak zekâtın iki katını uygulaması dışında onlara çocuklarını vaftiz yapmamalarını da şart koştı²⁸⁴. Zikredilen rivâyetlere göre Tağlib oğullarına, çocuklarını vaftiz yapmamalarını şart koşan ilk idareci Allah'ın Elçisi'dir. Ebu Davud, Sünen²⁸⁵'inde Ziyad b. Hadîr'in Hız. Ali'den naklettiği bir rivâyette şöyle dediğini zikreder: "Yaşarsam Benî Tağlib Hıristiyanları üzerine ordu gönderir; silah tutan erkeklerini öldürüp, kadın ve çocuklarını da tutsak edeceğim. Zira onlarla, Hız. Peygamber arasında imzalanan ve çocuklarını vaftiz yapmamalarını şart koşan bir anlaşma metnini bizzat kendi elimle yazdım. " Fakat Ebu Davud bu hadîsin münker olduğunu söylüyor. Aynı zamanda Ahmed b. Hanbel de bu hadîsi şiddetle yalanlamaktaydı. İbn Sa'd'ın, Tabakât²⁸⁶'ında, Tağlib heyetinin Allah'ın Elçisi'ni ziyaret etmeleri konusunda zikrettiği rivâyete gelince, bu haber eğer doğruysa, öncelikle Arap Yarımadası'nın etrafında yaşayan Tağliblilerden bir grup için geçerlidir. Yoksa Fırat Adası'nda yaşayan Tağlib oğulları için doğru olması mümkün değildir. Zira bu bölgedeki Tağlibliler, Allah'ın Elçisi hayat-tayken daha Müslümanların hâkimiyeti altına girmemişlerdi. Bu sebepten dolayı büyük ihtimalle; Ömer b. el-Hattab'la Tağlib Hıristiyanları arasındaki anlaşma şartı, Fırat Adası'nın fethedilmesinden sonra imzalanmıştır. Böylece Tağlib Hıristiyanları, bu anlaşma gereğince kendileri dışında Tenûh ve Hire İbâdlarının durumunda olduğu gibi zimmî statüsüne girdiler²⁸⁷. Daha sonra İslam dini aralarında yayılmaya başladı. Hız. Ömer Müslümanlara atıyye (maaş) dağıtmaya başlayınca Hacer ve İbâd halkına 200 dirhem verdi. Bu da onlardan bazı kimselerin İslam'a girdiğini gösterir²⁸⁸. Zikredilen rivâyetlere göre Ali b. Ebî Talib halife olunca, Benî Tağlib heyeti Kufe'ye gelerek onunla, kendi dinlerinde kalmak ve çocuklarını Hıristiyan yapmamak şartıyla bir anlaşma yaptılar. Görülüyor ki, onların bu girişimi Hız. Ömer döneminde Müslümanlarla yapmış oldukları anlaşmanın yenilenmesiydi. Sonra Hız. Ali, onların anlaşma maddelerini ihlal ettiklerini duydu. Onları, üzerlerine yürüdüğü takdirde öldürmek ve tutsak etmekle tehdit etti. Hız. Ali, Muaviye'ye karşı Sıffin'e giderken, Tağlib topraklarına girdi. Onlardan Müslüman olan bazı kişiler kendisini karşılamaya çıktılar. O, gördüğü bu duruma çok sevindi

²⁸⁴ Yahya b. Adem, "Kitabu'l-Harac", (Thk: Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1347, s. 66-70; eş-Şafi'i, el-Üm, c. IV, s. 194; İbn Kuteybe, el-Me'arif, s. 249; et-Taberî, Tarih, c. IV, s. 55.

²⁸⁵ Ebu Davud, "Sünen", (İstanbul, 1992, c. III, s. 429).

²⁸⁶ İbn Sa'd, "et-Tabakât", c. I, s. 316.

²⁸⁷ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 55.

²⁸⁸ en-Nüveyrî, "Nihâye", c. XIX, s. 335.

ve eski görüşünden vazgeçti²⁸⁹. Onlardan bazıları, daha önce Sa'd b. Ebî Vakkâs, Medâin'deyken oraya göçmüşlerdi. Bu topluluk, daha sonra onunla (Sa'd b. Ebî Vakkas) birlikte Kufe'nin temelini atılmasına katılmışlar ve bazı kabile federasyonlarına intisap etmişlerdir²⁹⁰.

Irak ve Şam'daki fetih hareketi hedefini tamamladı. Bununla birlikte imkânların el verdiğince Arap Hıristiyanlarının ona karşı tutumlarını ve kendileri ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri anlatmaya çalıştık. Araştırmanın tamamlanması için onlardan (Arap Hıristiyanları) Hıristiyan olarak yaşamaya devam edenlerin, ikinci aşamadaki İslâm fetih hareketinde oynamış oldukları rol üzerinde durmak gerekir.

Tarihî ve fikhî tespitler Müslümanların, İslâm fetih hareketinin gerçekleşmesinde onlardan destek aldıklarını göstermektedir.

Bir rivâyete göre et-Nemir ve Tağlib kabilesine bağlı bazı gençler Farslara karşı Müslümanların yanında savaşmışlardır ve bir Hıristiyan olan Ebu Zübeyd et-Tâi Farslara karşı Müslümanların yanında savaşmıştır. Ayrıca Benî Tağlib'den Müslüman ve Müslüman olmayan bazı kimseler Bizanslılara karşı el-Velîd b. Ukbe'nin yanında yer aldılar²⁹¹. Müslümanların yanında zimmî ve anlaşma yapan kimselerin yer aldığını gösteren bir delil de Ömer b. el-Hattab'ın Ehvaz cephesinde bulunan Müslüman kumandanlardan birine gönderdiği mektuptur. Ona, bu kumandanın orduyu aşılması zor olan bir dağa çıkardığı haberi gelir. Hz. Ömer bu kumandana bir mektup göndererek ne Müslüman ne de Hıristiyan bir askeri yormamasını ve onlar için kolaylıkla yapılan şeyleri seçmesini emreder²⁹².

el-Ahtal et-Tağlibî²⁹³. Cerîr'e karşı kavmini överek şöyle demiştir:

" Bazen korku veren yerlere gireriz, burada kahramanlık ve alaca atların katıldığı savaşlar bizden sorulur. "

Fıkıh alanında ise, fakihler Müslümanların dışındaki topluluklardan yardım alma konusunu tartışmışlardır. Eş-Şafiî'nin²⁹⁴, zikrettiğine göre Allah'ın Elçisi (.A. S.) Benû Kaynuka Yahudileri ile birlikte bir sefer düzen-

²⁸⁹ Nasr b. Muzahim el-Minkarî, "Vak'atu Sıffin", Mısır, 1365, c. III, s. 146.

²⁹⁰ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 40, 48, 54, 78.

²⁹¹ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 48, 54, 78.

²⁹² et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 48, 54, 78.

²⁹³ Ebu Ubeyde, "Nekâiz", s. 63.

²⁹⁴ eş-Şafiî, "el-Üm", c. IV, s. 90, 177.

lemiştir. Eş-Şeybanî, Allah'ın Elçisi'nden bir hadis naklederek şöyle dediğini zikreder: " Allah, bu dini, ahirette ahlakları olmayan bir kavimle destekleyecektir."²⁹⁵. ez-Zührî'den, o da Said b. el-Museyyib'ten naklettiği bir hadiste Ebu Hureyre'nin şöyle dediğini zikreder: " Allah'ın Elçisi (S. A. V.) şöyle dedi: "Allah, bu dini fâcir bir kişiyle de destekleyecektir."²⁹⁶.

Said b. el-As, babasından, o da, dedesinden şu rivayeti nakleder: Ömer b. el-Hattab'ın şöyle dediğini duydum: " Resulullah (S. A. V.)'ın: " Allah Tebâreke ve Te'alâ bu dini (İslam'ı) Fırat kıyılarında yaşayan Rabia kabilesine mensup Hıristiyan bir toplulukla koruyacaktır. " şeklinde konuştuğunu duymasaydım İslam'ı kabul etmeyen bir arabı hayatta bırakmayacaktım. "²⁹⁷. el-Kâsım b. Sellâm bu rivayeti Benî Tağlib meselesi ile ilgili konu çerçevesinde ele almaktadır. Bundan da Fırat kıyılarında yaşayan Rabia Hıristiyanlarından maksadın, Tağlib Hıristiyanları olduğu anlaşılmaktadır. Hadisin senedi, râvilerin Emevî yanlısı olduklarını göstermektedir. Zaten Tağlib Hıristiyanları, Ümeyyeoğulları'nın müttefikleri ve hilâfetlerinin de destekçileriydiler. Belki de adı geçen hadis, Benî Tağlib Hıristiyanlarının, Ümeyyeoğulları'na vermiş oldukları destek konusunda oynadıkları rolü ve Emevîlerin de onlara yapmış oldukları yardımı göstermektedir.

İbn Hazm'ın zikrettiğine göre Amir eş-Şa'bi'ye, Ehl-i Kitap (yahudi, Hıristiyan ve saire)'la gazaya çıkan Müslümanlar hakkında bir soru soruldu. Eş-Şa'bi de şöyle cevap verdi: " Fakih olan ve olmayan imam (alim)ların zimmilerle gazaya çıkıklarını gözlerimle gördüm."²⁹⁸ . Müslim b. Rabia da onlardan yardım alırdı²⁹⁹. Selman el-Farisi'nin gazaları da Azerbaycan ve İrminiye (Ermenistan)'ye doğru yapılmıştır³⁰⁰. Fakat Fakihler, zimmilerin, Müslümanlarla savaşa katılmaları konusunda, onların İslam bayrağı altında savaşmamaları ve Müslümanları yenilgiye uğratma ve oyuna getirme gibi olaylardan uzak olmaları şartını koymuşlardır³⁰¹.

²⁹⁵ eş-Şeybanî, "Şerhü Kitabi's-Siyer'l-Kebir", (Thk: Salahaddin el-Müneccid), Kahire, 1971-2, c. IV, s. 150.

²⁹⁶ İbn Hazm, "el-Muhallâ", Beyrut, (Trz.), c. VIII/11, s. 113.

²⁹⁷ Ebu Ubeyd, "el-Emval", s. 722.

²⁹⁸ İbn Hazm, "el-Muhallâ", c. IV/7, s. 334. Eş-Şa'bi, Hz. Ali'nin halifeliğinin ilk yıllarında doğmuş ve ondan sonra yaşayan sahabileri de görmüştür. Bkz. İbn Sa'd, et-Tabakât, c. VII, s. 170.

²⁹⁹ İbn Hazm, "el-Muhallâ", c. I/1, s. 346.

³⁰⁰ et-Taberî, "Tarih", c. IV, s. 246.

³⁰¹ Bkz. eş-Şafi'i, el-Üm, c. IV, s. 89-90, 177; eş-Şeybanî, Şerh, c. IV, 170.

Cihad esnasında onlardan alınan yardım karşılığında kendilerine verilen maaş hususunda ise, ihtilafli görüşler vardır. Zikredilen rivâyetlere göre onlardan her birine ücret olarak belli miktarda para verilir³⁰². Bu Ebu Hanife, Mâlik ve Şafîî'nin görüşüdür³⁰³. Diğer rivâyetlere göre onların her birine hisse şeklinde dağıtım yapılır. Bu da Evzâ'î, Sevri ve Zühri'nin görüşüdür. Bu ise, sınır boyları halkı ile cihad ve askerî seferler konusunda bilgisi olanların ictihadıdır³⁰⁴. Şüphesiz ki, bu fikhî araştırmalar, zimmîlerin, İslam fetih hareketindeki rollerini gösteren bir tarihî gerçeği yansıtmaktadır.

Bütün bu anlatılanlardan sonra şunu vurgulamak istiyoruz. Hıristiyanlık Araplar arasında, Arap Yarımadası sınırları içerisinde, etrafında ve bu bölgenin sınırları dışında yer alan Irak ve Şam'da farklı derecede ve fakat birbirine yakın siyasi ve ekonomik şartlarda yayılmıştır. Fakat o (Hıristiyanlık), o dönemde kabile olarak temsil edilen cemaat şeklinde aralarına nüfûz etmedi. Aksine o fert bazında kalmaya devam etti ve onun siyasi, sosyal ve ekonomik yönden etkisi fert çemberinden grup (cemaat) çemberine geçmedi. Ayrıca kabile çıkarları Arap cemaatinin işlerinde hakemliğini sürdürmeye devam etti. İslam, Arapların hayatında görülmeye başlayınca, Arap Yarımadası'nda yaşayan Araplar ona (İslam) karşı belli bir tutum içerisinde oldular. Hıristiyanlığın bu tutumda aktif rol alması söz konusu değildir. Araplar arasında Hıristiyan olarak bulunan bir kişinin bu konudaki tutumu, kabilesinin tutumuna bağlıydı. Araplar fert ve gruplar halinde İslam'a girmeye başlayınca, onlarla birlikte - Yemen'deki Nocrân Hıristiyanlarından az bir kısım ve Arap Yarımadası'nın etrafındaki bazı ferdi durumlar hariç ki, bunlar da Müslümanlarla anlaşmalar yapmışlar ve onlarca zimmi statüsüne dahil edilmişlerdir - aralarında Hıristiyan olarak bulunanlar da İslam'a dahil oldular.

Irak ve Şam'daki duruma gelince, Görülüyor ki, bu iki ülkedeki İslâm fetih olaylarının akışı, Arap kökenli Hıristiyanların, Bizanslıların yanında yer almalarını, dinî bir sebebe dayandırmayı ve onların bu davranışının dine dayalı bir duygudan kaynaklandığını ve onlarla Müslümanlar arasındaki savaşın bir dinî savaş olduğu fikrini asla desteklememektedir. Aynı zamanda fetih hareketini, bünyesinde Arapların şahlanışının ve söz birliğinin bir araya geldiği ortak bir proje olarak görmeyi de desteklemez. Aksine Şam ve Irak'ta meydana gelen Mü'te, Yermük, Fihl, Kinnesrin, Aynu't-Temr, Tekrit ve ben-

³⁰² Bkz. eş-Şafîî, el-Üm, c. IV, s. 89; eş-Şeybanî, Şerh, c. III, s. 904.

³⁰³ Bkz. İbn Hazm, "el-Muhallâ", c. IV/7, s. 346.

³⁰⁴ Bkz. İbn Kudâme, "el-Muğni", c. X, s. 457.

zeri savaşlarda, Araplar arasında topluluk psikolojisinden kaynaklanan bazı tavır ve davranışlar olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik bu savaşlarda grubun davranışı ile grupta yer alan ferdin davranışı aynı olmuştur. İslam fetih hareketine karşı düşmanca bir tutum sergileyerek ve muhalefet ederek başlamış, sonra onunla beraber hareket etmiş ve onunla uyum içinde olmuştur.

Görülüyor ki, her şeyden önce Hıristiyan Arapların tutumu, kabilenin otoritesi, bağımsızlığı, düşmanlardan onun intikamını almak ve onun hayatının devam etmesi uğrunda en iyi müttefikler seçmek şeklinde kabilenin çıkarlarında kendini gösteren ferdi menfaatlerden kaynaklanıyordu. Arapların tahminine göre Farslar ve Bizanslılar Müslümanlardan daha kuvvetliydi, bu yüzden de onlar için Müslümanlarla birlikte hareket etmek, Bizanslılarla Farslar arasında yaşayan Arapların çıkarları açısından bir tehdit oluşturmaktaydı. Bunun yanında özellikle Irak Arapları arasında düşmanca bir karakter taşıyan kabilecilik ruhu da yaygındı. Bu olgu ise, Farslarla Bizanslılara karşı üstünlüğü kanıtlama işini, ister istemez maddî ve fikrî kaynaklara sahip olan Müslümanların omuzlarına yüklemekteydi. Gerçekten de Müslümanlar bu saldırıyı askerî ve fikrî yönden berteraf etmede başarı elde edince ve siyasi durum yavaş yavaş lehlerine değişmeye başlayınca, Araplar durumun değişmesi ile birlikte Müslümanların tarafına geçmeye başladılar. Bir daha görüyoruz ki, Arap kökenli Hıristiyanların tutumu, kabilelerinin tutumu ile birleşmektedir. Elbette ki, Tağlib Hıristiyanlarının tutumu bunun dışında tutulamaz. Zira onların meselesi, kabile çatısı altında, Şeriat çerçevesinde ve onun hükümlerine bağlı kalarak çözüme kavuşturulmuştur.

KAYNAKLAR

- ARNOLD, Thomas, *The Preaching of Islam. A history of the Propagation of the Muslim Faith*. SH. Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore 1968, p.I
- BAYNES, Norman, *el-İmbaratoriyye el-Bizantıyye*, Çev. Hüseyin Mu'nis-Mahmud Yusuf Zayd, *Lücnütü't-Te'lif ve'Terceme ve'n-Neşr*, Kahire, 1957.
- EL-BELAZURİ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensabü'l-Eşraf, Mektebetü'l-Müsenna*, Bağdat, (trz.).

- EL-BELAZURî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Fütûhu'l-Buldan, Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'-Ömer Enîs et-Tabbâ'â, Dâru'n-Neşr li'l-Cami'iyîn, Kahire, 1377/1957.
- EL-BELAZURî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Fütûhu'l-Buldan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut, (trz.).
- BELL, Richard, The Origin of Islam in its Chridtian Environment. The Guning lectures Edinburgh University 1928 Frant Cass and Co. Ltd 1968.
- EL-BEKİRî, el-Vezîr el-Fakîh Ebu Ubeydullah b. Abdulaziz el-Endelusi (487/1094), Mu'cem mâ İsta'cem mîn Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâki', Thk. Mustafa es-Sakkâ, Kahire, 1364/1945.
- EL-BİKÂ'î, Burhaneddin (885/1480), Ahbaru'l-Cilâd fi Fethi'l-Bilâd, Laleli Ktb. Nu. 1994, İstanbul.
- BROKELMANN, Carl, Tarihu'l-Edebi'l-Arabi, Çev. Abdulhalim en-Necâr, Dâru'l-Me'arif, Mısır, (trz.).
- BUTLER, Alfered J., The Arab Conquest of Egypt. The Last Thirty Years of the Roman Dominion, Second Edition Printed in Great Britain at the University Press, Oxford.
- CÂDULMEVLA, Muhammed Ahmed ve Arkadaşları, Eyyâmû'l-Arab fi'l-Cahiliyye, Kahire, (trz.).
- CEVÂD ALÎ, el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, Mektebetü'n-Nahda, Bağdat, 1976.
- ED-DİNEVERî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud (282/895), el-Ahbâru't-Tıval, Kahire, (trz.).
- ED-DÛRî, Abdulaziz, el-Cüzûrû't-Tarihiyye lil-Kavmiyyeti'l-Arabiyye, Davu'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1960.
- ED-DÛRî, Abdulaziz, Bahsun fi Neşeti İlmi't-Tarih İnde'l-Arab, Beyrut, (trz.).
- EBU DAVÛD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (275/888), Sünen Ebu Davûd, Kahire, 1371/1952.

- EBU TEMMÂM, Habib b. Evs et-Tâi (231/845), Nekâiz Cerîr ve'l-Ahtal, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1922.
- EL-EZDî, Muhammed b. Abdullah (231/845), Tarihu Fütûhi'ş-Şam, Thk. Abdulmün'im Abdullah Amir, Müessesetü Sicilli'l-Arab, Kahire, 1970.
- EL-EZDî, Muhammed b. Abdullah (231/845), Fütûhu'ş-Şam, Ayasofya Ktb. Nu 3326, İstanbul.
- FRYE, R.N. The Cambridge History of Iran. Volume 4- The Period from the Arab İnvacion to the Saljugs, Cambridge University Press.
- GİBB, H., Dirâsâtun fi Hadareti'l-İslâm, Çev. İhsan Abbas, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1964.
- HALİFE B. HAYYÂT (240/845), Tarihu Halife b. Hayyât, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, (trz.).
- EL-HEMDANî, Ebu Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kub b. Yusuf b. Davud (334/945), Sıfatu Cezîreti'l-Arab, Nşr. Muhammed b. Belhîd en-Necdî, Mısır, (trz.).
- HİTTİ, Philip, Edvard Corci, Cebrail Cebbûr, Tarihu'l-Arab Mutavval, Dâru'l-Keşşaf li'n-Neşr ve't-Tibâ'â ve't-Tevzî', Beyrut, 1965.
- İBN ABDİRABİH, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (328/939), el-İkdu'l-Ferîd, Thk. Ahmed Emîn-Ahmed ez-Zeyn-el-Ebyârî, Kahire, (trz.).
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah (571/1175), Tehzibu Tarih Dımaşk, Dâru's-Sîre, Beyrut, 1399/1979.
- İBN BITRİK, Said (328/), Kitabü't-Tarih el-Mecmû' alâ't-Tahkik ve't-Tasdîk, Beyrut, 1909 (Yahya b. Said el-Antaki'nin "Tarih" adlı eseri ile bir arada yayınlanmıştır).
- İBNU'L-CEVZî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), Tarihu Ömer b. el-Hattab, Thk. Abdulkerim er-Rifa'î, Kahire, (trz.).
- İBNU'L-ESİR, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), el Kamil fi't-Tarih, Dâru'l-Kitab el-Arabi, Beyrut, (trz.).
- İBN HABİB, Ebu Cafer Muhammed (245/859), el-Muhabber, Thk. Lichtenstater, el-Mektebu't-Ticarî li't-Tibâ'â ve'n-neşr, Beyrut, (trz.).

- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), Tarihü İbn Haldûn, Beyrut, 1391/1971.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım en-Nusaybî (367/977), Kitabu Sureti'l-Arz, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ((trz.).
- İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said (456/1064), el-Muhallâ, el-Mektebu't-Ticarî li't-Tıbâ'â ve't-Tevzi' ve'n-Neşr, Beyrut, (trz.).
- İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said (456/1064), Cemheretu Ensabi'l-Arab, Thk. Abdussellâm Muhammed Harûn, Dâru'l-Me'arif, Mısır, 1391/1981.
- İBN HİŞAM, Ebu Muhammed Abdülmelik (218/833), es-Sîretu'n-Nebeviyye, Thk. Mustafa es-Sakkâ ve Arkadaşları, Dâru İhya et-Turâs el-Arabî, Beyrut, 1391/1971.
- İBNU'L-İBRî, el-Maltî (685/1286), Tarihü Muhtasari'd-Düvel, Beyrut, 1958.
- İBNU'L-KELBî, Ebu'l-Münzîr Hişam b. Muhammed b. es-Sâib b. Bişr (204-6/819-21), Kitabu'l-Asnâm, Thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kutub el-Mısriyye, Kahire, 1343/1924.
- İBN KUDÂME, Muvaffakuddin (630/1223), el-Muğni, Dâru'l-Kitab el-Arabî, Beyrut, 1972.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), el-Me'arif, Thk. Muhammed İsmail Abdullah el-İbâdî, Dâru İhya et-Turas el-Arabî, Beyrut, 1390/1970.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), eş-Şi'r ve'ş-Şu'ara', Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Me'arif, Mısır, 1966.
- İBN MÂCE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (275/888), Sünen İbn Mâce, Thk. Muhammed el-Arabî, Beyrut, (trz.).
- İBN RESÛL, el-Meliku'l-Eşref Ömer b. Yusuf, Turfatu'l-Ashab fi Temyizi'l-Ensâb, Thk. K.W. Zetersteen, el-Mecmeu'l-İlmî el-Arabî, Dımaşk, 1949.
- İBN RÛSTE, Ebu Ali Ahmed b. Ömer, el-A'laku'n-Nefise, VII, Leiden, 1891.

- İBN SELLÂM, Ebu Ubeyd el-Kâsım (224-839), Kitabu'l-Emvâl, Thk. Muhammed Halil Heras, Mektebetü'l-Kulliyeti'l-Ezheriyye, Kahire, (trz.).
- İBN SEYYİDU'N-NÂS, Fethullah Muhammed b. Ebî Bekr Muhammed el-Ya'murî el-Endelusî (734/1334), Uyûnu'l-Eser fi-Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer, Dâru'l-Cebel, Beyrut, 1974.
- İBNU'T-TALLA', Ebu Abdullah Muhammed b. Ferec el-Mâlikî (497/1103) Akdiyatü Resulillâh, Thk. Muhammed Ziya' el-A'zamî, Dâru'l-Kitab el-Mısri, Kahire, 1978.
- İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim (728/1328), el-Fetâvâ el-Kubrâ, Dâru'l-Marife li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, (trz.)
- IRFAN, Kawar, The Arab Kingdom of Ghassan. Its Origins, Rise and Fall. Muslim Work 1956 Volume 46 P. 194-206.
- EL-İSFAHANİ, Hamza b. el-Hasen (351/962), Tarihu Sinni Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ', Kahire, (trz.).
- EL-KERHÎ, İbn İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Thk. Muhammed Câbir Abdul'âl el-Hüseyn, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1381/1961.
- EL-KULÂ'î, Ebu'l-Rabî Süleyman b. Musa, el-İktifa' fi's-Siyer ve Meğâzî'l-Hulefa' es-Selâse, Ayasofya Ktb. Nu 2972, İstanbul.
- EL MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tahır. (355/964), el-Bed' ve't-Tarih, Kahire, (trz.).
- MARY b. SÜLEYMAN, Ahbaru Betârikatu Kursiyyi'l-Maşrık, Rumiye el-Kubra, 1899.
- MAYERSON, Philip. New York University, Article: The First Muslim Attacs on Southern Palestine. A.D. 633-634; Vol. 95, 1964, p. 155-199.
- EL-MES'UDÎ, Ebu'l-Hasen b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali (346/957), Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher, Thk. Muhyeddin Abdulhamid, Kahire, 1396/1966.

- EL-MİNKARÎ, Nasr b. Muzahim (212/827), Vak'atu Sıffin, Kahire, 1365.
- MUIR, S.R. William: The Caliphate. Its Rise, Decline and Fall With A New Introduction by: Zeine N. Zeine Beirut, Khayats 1963.
- MUSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nişaburî (261/874), el-Camiu's-Sahih, Müessesetü't-Tibâ'â li Dâri't-Tahrir li't-Tab' ve'n-Neşr, Kahire, 1384 (1329 İstanbul baskısından çoğaltılmıştır).
- NÖLDEKE, Theodor, Umerâu Gassân, Çev. Bendli Cevzi-Kostantin Zureyk, Beyrut, 1933.
- EN-NÜVEYRî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvehhab (733/1332), Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, el-Müessesetü'l-Mısıryye el-Âmme, Kahire, (tr.).
- OMAN, C.W. C., el-İmbaratoriyetü'l-Bizantuyye, Çev. Mustafa Bedir, Dâru'l-Fikr el-Arabi, Beyrut, 1953.
- RÜSTEM, Esed, er-Rûm ve Sılâtuhum bi'l-Arab, Dâru'l-Keşşaf, Beyrut, 1955.
- SÂLİM, Abdulaziz, Dîrasât fi Tarihi'l-Arab, Dâru'l-Me'arif, Kahire, 1967.
- ES-SAN'ANÎ, Ebu Bekr Abdurrezzak b. Humam (211/826), el-Musannaf, Thk. Habuburrahman el-A'zamî, Kahire, (tr.).
- ES-SERAHSÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ebî Sehl (490/1097), el-Mebsût, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, (tr.).
- EŞ-ŞERİF, Ahmed, Kureyş Kabiletü'l-Arab Kable'l-İslam, Mecelletü Kulliyeti'l-Adâb ve't-Terbiye, Kuveyt, 1392/1972, S. 1.
- EŞ-ŞEYBANÎ, Muhammed b. el-Hasen (189/804), Şerhu's-Siyer el-Kebîr, Thk. Selahuddin el-Munecid, Kahire, 1971.
- ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Me'arif, Mısır, (tr.).
- ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Cami'u'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân, Bulak, 1327.
- TİBAWÎ, A.L. Article: Christians Under Mohammad and his First Two Calips. Islamic Quarterly. Vol. 6, p. 30-46.

- TRIMINGHAM, J. Spencer, *Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times*. Lonhman. London an New York.
- TRITTON, A.S.: *The Caliphs and Their non-Muslim Subjects*. Frank Cass and GO Ltd 1970.
- EL-VAKİDÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Fütûhu's-Şam, Dâru'l-Cil, Beyrut*, (trz.).
- EL VAKİDî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitabu'l-Meğâzi, Kahire, 1271/1855*.
- EL VAKİDî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (207/822), *Fütûhu's-Şam, Ayasofya Ktb. Nu. 3329, İstanbul*.
- YAHYA B. ADEM, el-Kureşî (203/818), *Kitabu'l-Harac, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, 1347*.
- EL-YA'KUBî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (292/905), *Tarihu'l-Ya'kubî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1379/1960*.
- YAKÛTU'L-HAMEVî, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rumî el-Bağdadî (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldan, Dâru Sâdır, Beyrut, 1374/1955*.
- EL-YUSUF, Abdulkadir Ahmed, *el-İmbaratoriyetü'l-Bizantıyye, el-Mektebetü'l-Asrıyye li't-Tibâ'â ve'n-Neşr, Sayda-Beyrut, (trz.)*.

Kitap Tanıtma :

MÁRIA IVANICS : *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* : Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. Körösi Csoma Kiskönyvtár 22. 235 sf. [=ÍVANIÇ, Mária : *On beş yıllık savaşta Kırım Hanlığı*: Akademi Yayını, Budapest, 1994. Kööröşlü Çoma Cep Kitaplığı 22. 235 sf.]

Meryem [=Mária] ÍVANICS bundan önce de Kırım konusundaki yayınlarıyla tanınmakta ve halen Seged [=Szeged]'deki József Attila Tudományegyetem Altaisztikai Tanszék [=Attila YÓJEF Üniversitesi Altay Dilleri Anabilim Dalı, kısaltması: JATE]'de çalışmaktadır. Başlıca yayınları tarih sırasıyla şunlardır:

"Formal and Linguistic Peculiarities of 17th Century Crimean Tatar Letters Adressed to Princes of Transylvania [=Erdel beylerine gönderilen 17'nci yüzyıl Kırım Tatar yarlıklarının yapı ve dil özellikleri], *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* [=Macar Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları]: Budapest, 1975, Tomus XXIX (2), 213-224. sf.

"Két krími-tatár oklevél BETHLEN Gáborhoz [=Gábor BETHLEN'e İki Kırım-Tatar Yarlığı]", *Néprajz és Nyelvtudomány / Nyelvészet dolgozatok* [=Etnografya ve Dilbilimi / Dilcilik Çalışmaları] : Szeged, 1975-1976, 19-20. sy. 254-276. sf.

"Macaristan'daki Kırım Tatarlarına Ait Vesikalar", *VIII. Türk Tarih Kongresi*: Ankara, 1981, II. c. 1049-1503+423-426. sf.

"A földtulajdon a Krími Kánságban", *Nomád társadalom és államalakulatok*: (Tanulmányok) Szerkesztette: TÖKEI Ferenc Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 237-253. sf. Körösi Csoma Kiskönyvtár 18. [= "Kırım Hanlığı'nda toprak mülkiyeti", *Göçebe Topluluklar ve Devlet Yapıları*: (Makaleler) Düzenleyen: Ferenc TÖKEI. Akademi Yayını, Budapest, 1983. Kööröşlü Çoma Cep Kitaplığı 18. 237-253. sf.]

"Gázi Giráj kán és BÁTHORI Zsigmond szövetségének terve 1598-ból [=Gázi Girây Han ve Jigmond BÁTHORI İttifakının Plânı 1598-den", *Keletkutatás* [=Doğu Araştırmaları]: Budapest, 1989 ösz [=Güz], 27-59. sf.

"A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600 szeptember 16 - október 13)", *Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai* (Nagykanizsa) 1990. 11. 30 - 12. 01. Zalai Múzeum 4. 1992. 45-53. sf. [=Dönemin tasvir aynasında çarın Kanije seferine çıkan ordusunun yolu (1600 Eylül 16 - Ekim 13). Büyükkanije'nin Türk hâkimiyetinden kurtuluşun 300. yıldönümü çerçevesinde milletlerarası bilim kurultayı bildirileri (Büyükkanije) 1990. 11. 30 - 12. 01. Zala Müzesi 4. 1992. 45-53. sf.]

"A tamğá tól a tuğrá ig. Gondolatok a krími tatár oklevelek hitelesítő jegyeról [=Tamğá dan tuğra ya. Kırım Tatar Yarlıkları Onay Belgesinden]", *Keletkutatás* [=Doğu Araştırmaları]: Budapest, 1992 ösz, 92-100. sf.

"Die Beglaubigungsmittel der Krimtatarischen Urkunden [=Kırım Tatar Yarlıklarının Onay Bilgisi]", *Proceedings of the 35nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference* [=Uluslararası Sürekli Altaycılar Kurultayı'nın 35'inci Çalışması]: Taipei, September [=Eylül] 12-17, 1992. 175-182. sf.

"Friedensangebot oder kriegerische Erpressung? (Briefwechsel des kaisers Rudolfs II. mit dem Pasche von Ofen im Jahre 1595.) [Barış elçisi mi savaş tehditçisi mi? (II. Rudolf Kayzer'in 1595'te Buda Paşasıyla mektuplaşması.)]", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* [=Wien Doğu Bilimleri Dergisi] : Wien, 1992, 82. c. 183-199. sf.

Török és tatár hódítók. A világtörténelem nagy alakjai. Budapest 1993. KOSSUTH Könyvkiadó. 80 sf. (Dzsingisz kán, Timur Lenk, Gâzi Girâj) HEGYI Klárával és FODOR Pállal közösen. [=Türk ve Tatar Hâkimiyetleri. Dünya tarihinin ana çizgileri. Budapest 1993. KOŞŞUT Kitabevi. 80 sf. (Çinggis Han, Aksak Timür, Gâzi Giray) Klára HEGYI ve Pál FODOR ile birlikte.]

"A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi békétárgyalások", [=Jitva boğazı -Zitvatorokbarışına götürülen yol. 1599. yılı barış görüşmeleri]", *Történelmi Szemle* [=Tarih Gözlemi] : Budapest, 1993, 35. sy. 3-4. sayı 297-311. sf.

"Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen *tiyiş defters* [=Kırım Tatar *tiyiş defteri*'nin ortaya çıkışı ve kaynak değeri]", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*: Budapest, 1994, Tomus XLVII (1-2), 105-112. sf.

"Hitharc vagy hadivállalkozás? "Nem búcsúzom", [=Din savaşı mı savunma ittifakı mı? "Helâl etmiyorum": *Emlékkönyv BENDA Kálmán tiszteletére* JUHÁSZ Gyula Tanárképző Főiskola [=Kálmán BENDA'nın Saygısına Anma Kitabı. Gyula YUHÁSZ Yüksek Öğretmen Okulu]: Szeged, 1994, 29-23. sf.

"Hajdú [= Haydû]", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*: Budapest, 1995, XLVIII. c. 3. fasikül, 391-403. sf.

"Kırım tarihine ait kaynaklar: Mülknameler", *Lucârile Simpozionului International Originea Tatârilor Locul lor in România și în lumea turca (Constanta, 17-20 noiembrie 1994)*: București, 1997, 155-161. sf.

Şimdi elimizde genç araştırmacının yeni *On beş yıllık savaşta Kırım Hanlığı* adlı bir yayını var. Türk tarihçileri bu adı Osmanlı-Avusturya Savaşı (1593-1606) olarak kullanıyorlar. Buna göre kitabın adı "Osmanlı-Avusturya Savaşında Kırım Hanlığı (1593-1606)" ya da Kırım Hanlığı'nın Katılması diye çevrilebilir.

Kendileriyle ilgili olsun olmasın Macarlar [=Magyarlar] öteden beri Türk tarihiyle uğraşmışlardır. Eserine, "Kırım Hanlığı'nı anlatan Macarca yazılmış kitap yoktu." yakınmasıyla başlayan tarihçi Mária IVANICS, kitabının kapak içindeki sunuş yazısında şunları söylüyor.

"Bugün dahi bir işi yapmaya zamanımız var da acele etmek gerekmez demek istiyorsak "Tatar kovalamıyor ya!" deriz. Gerçekten bir zamanlar Tatar adı ürküntü ve kaçışla eşleşmişti. Atalarımız Tatar akınları tehlikesinden az korkmamışlardır. Çünkü onlar, Osmanlı Türklerinin 16-17. yüzyıllardaki Macaristan akınlarında, müttefik olarak bulundular ve Erdel [=Erdély]'in yazgısının belirlenmesinde pek çok kez işe karıştılar..."

Yazarı kitabının, "Macaristan ve özellikle de Erdel'in yazgısını değiştiren 1593-1606 arasında on beş yıl süren Osmanlı-Avusturya savaşlarında Tatarlar'ın üstlendikleri görevleri ele alyor." vurgulamasıyla ana konusunu belirttiikten sonra, sözünde de üç ana konuya açıklık getirmeye çalıştığını yazıyor.

- Hangi iç ve dış sebepler Tatarlar'ı Türklerin yanında yer alıp savaşmaya itti?

- Osmanlı Türkleri'nin Macaristan akınları sırasında Tatarlar'ın görevi, yeri ve ödevi, daha çok da askerlik bakımından değeri neydi?

- Savaşlar sırasında, Osmanlı Devleti'ne bağlı devletlerden Kırım Hanlığı, Erdel, Eflak [=Havasalföld] ve Buğdan [=Moldova]'nın birbirleri ve Osmanlı hükümeti [=Kapı]'yla ilişkileri nasıldı?

Soruların karşılığı doğrudan verilmeyip, önsöz de kaulırsa otuz iki başlık altında yapılan kısa kısa incelemelerde açıklanmaya çalışılmaktadır ki bunların ilki *Kırım Hanlığı Tarihiyle İlgili Çalışmalar* adı altında yazılmıştır. Halka yönelik ilk eseri Fransız kralının elçisiyken Baron da TOTT yazmış¹, bunu ünlü HAMMER'in 1856'daki bilim ağırlıklı eseri izlemiştir.

Avrupa Kıyısında Göçebe Devlet ana başlığının altında, 15-16. yüzyılda Doğu-Avrupa'nın siyaset ve iktisat yapısı özetleniyor. Altın Orda'nın en zengin kültür bölgesi Kırım yarımadasının zenginliği, büyük devletin güçsüzleşmeğe yüz tuttuğu anda, yarımadadaki bağlamsızlaşma eğilimleri, Karadeniz kıyısındaki çok uluslu, Cenevizliler'e ait gemilik, sömürge kentleri, Türklerin İstanbul'u almasıyla sahiplerinin buraya ulaşmalarından ortaya çıkan yeni durum ve sorunlar ele alınıyor.

GİRAY Hanedanı için açılan başlıktan sonra, ilk han HACI GİRAY'ın CENGİZ [=ÇİNGGİS] soyundan gelme olduğu belirtilip bunun babası Lehistan'a sığınmışken maiyetindeki DEVLET GELDI'nin tam da *hac* dönüşüne rastlayan süreçte doğan çocuğa ilk ad olarak HACI denildiğini², yine bu saygın kişinin soyu olan *Kereit* sözünün o zamana değin değişen biçimi olan (*kereit* > *kirey* > *kerey* > *keray* > *giray*) değişiminden kaynaklanan *Giray*, Türkbilimci Gyula NÉMETH [1890-1976]'e göre eski bir Moğol ulus adından türemiş ve hanedanının adını oluşturmuştur³. [15. sf.]

¹ Baron De TOTT [1733-1793] : *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâturalar*: Çeviren: Mehmet R[eşat] UZMEN, [İstanbul] [1976 Ağustos 15], 323+[2] sf. Tercüman - 1001 Temel Eser Dizisi 89. -Kapakta : *Türkler 18. y.yılda*, Aslı: *Mémoires sur les Turcs Et les Tartares*: Amsterdam 1784.

² Adlarını hadiselerle göre verildiği pek yabancı olmadığımız bir gelenektir. "Türklerde umumiyetle ad verme âdetleri şöyle idi: Çocuk doğduğunu babası haber aldığı vakit ne işle meşgul ise veya neden bahsediyorlarsa onun ismi çocuğa konurdu". ORKUN, Hüseyin Namık [ö. 1956]: "Eski Türklerde İsim Verme", *Varlık*: İstanbul 1940 (Temmuz 15) 11. c. 169. sy. 8-10. sf.

TEMÜÇİN [ÇİNGGİS KAĞAN 1167-1227] Kereit hanı TO'ORİL HAN'a [ONG HAN Ö. 1203] giderken Kerülen'in kaynağı Bürgi kıyısında karısı BÖRTE-ÜCİN'i Merkit'ler tutsak etmiş ve büyük oğlu COÇI [Ö. 1227] Merkitler arasında doğmuştu. COÇI, beşiği ile birlikte Merkitler arasında bulununca, bu da bir *olca* 'ganimet' kabul edilmiş ve COÇI 'konuk' adı verilmişti.

TİMÜR 1336'da TARAGAY'ın oğlu olarak dünyaya geldiğinde babası onu şeyh ZÂHİDÜDDİN'e gösterdi. Şeyh bu sırada *Kur'ân* okuyordu ve *tamurru* 'geçerler' (27. Naml 88) sözü üzerinde idi ve hemen durdu. Bu sözü hayırlı bir fal sayarak yeni doğan çocuğa TİMÜR 'demir' adını verdi.

TİMÜR [Ö. 1405]'e 1377 yılının Ağustos 21'inde bir oğlu dünyaya geldiği haberi verildiğinde satranç oynamaktaydı ve çoğunun adını ŞÂH-RUX 'şah-kale' adını koydu.

Ayın birinci günü doğan kız çocuklarına da AYBIKE 'ay hanım' adı konulması görenektendi.

³ Son olarak MEMEDEMİN, Yaşar: ""Ker" Sözü'nün Anlamı. (Sensul cuvântuli "ker").", *Simpozionul Internațional "Originea Tătarilor. Locul Și Rolul Lor În România În Lumea Turcă*

Kırım Hanlığı'nda Osmanlı Nüfuzu incelemesinde, bölgedeki Osmanlı nüfuzu İstanbul'un alınışından hemen sonra, şehrin güvenliği için, donanmayı Karadeniz'e çıkarıp Ceneviz sömürgesi olan Kefe'yi kuşatınca Tatarlar da burayı arkadan sıkıştırdılar. İki yana da vergi vermesi karşılığı Kefe bir süre kurtulur; ama karşılıklı yarar esasında Osmanlı Kırım ilişkileri de başlamış olur. Hanlıktaki taht kavgalarında Sultanın MENGLİ GİRAYA yardım etmesi, 1475'te GEDİK AHMED PAŞA'nın Kefe'yi fethi iki ülke arasında bir iç içelik doğurdu. Tatarlar, Osmanlı Devleti'nin kuzey güvenliğini sağladılar. Kırım Hanları Osmanlı Devleti'nin Ruslar'la olan ilişkilerinin aracısı oldukları gibi, İç-Asya Türk devletleriyle olan siyasetlerini de yürütmeye yardımcı oldular. Böylece Orta-Asya'dan Hint Okyanusu'na değin gidip gelen ticaret ve hac kervanlarının güvenliğini sağlanmasında dahi etkili olan Kırım'lılar, yine de Osmanlıların Büyük Altın Orda'nın mirasına sahip çıkabileceği ve yardım bahanesiyle kendi ülkelerinin de sultanın top- raklarına eklenebileceğinden korktular [24. sf.]

Kırım Hanlığı'nın Devlet Düzeni incelenirken, üç yüz yıllık Osmanlı etkisine rağmen hanlık, yıkılışına dek Altın Orda geleneğine bağlı kaldığı, Tahta hep ÇİNGİS HAN'ın büyük oğlundan gelen kişilerin oturabildikleri, Hanın seçiminde ve yerini korumasında Şirin ulusu beyinin etkisinin büyük olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Şirin beyinin topladığı *kurultay*da seçilen yeni han, bir keçe halıya¹ oturutulup, uçlarını ileri gelen dört ulusun beyi tutarak divanda kurulu tahta eller üstünde taşındığı, İslâm inancına göre, cuma *hutbesinde* adı okunduğu ve *sikke* kes- tirildiği, hanlık Osmanlı nüfuzuna girince, sultan seçimi yerinde bulduğunu İstanbul'dan gönderilen tezhipli bir fermanla güçlendirdiği söylenmiştir. 16. yüzyılın üçüncü dördününe 'çeyreğine' değin İstanbul, Kırım ulus beylerinin seçimini tasvip ettiyse de yeni hanın oğullarından birini rehin olarak Osmanlı Hükümeti'ne göndermesi de gelenekleşti. Sultanın başkentinde eğitilen *hanzadeler* yurtta kalan kardeşlerine göre, seçimde öncelik aldılarsa da bu yasal bir hak değildi. 17. yüzyılın ortalarına dek, Kırım hanı olacak kişilerin belirlenmesi hep, sultan ve Kırım ulus beyleri arasındaki bir tür uyuşma temelinde gerçekleşti. Ancak, Osmanlı sultanlarının, devlet yapısını oluşturan devlet çarkını denetleyerek elde tuttıkları sınırsız hakimiyet gücüne, Kırım Hanları asla sahip olamadılar. Hâkimiyetin Altın Orda'daki uygulamasına benzeyen bölüşümüne, kağan ailesinin öteki üyeleri de katıldılar. Seçimden sonra, Han kardeşleri ya da bunların oğullarından en yaşlı birini "yönetim ortağı" olarak yanına aldı. *Kalgay*, *Kalga* denen bu kişi, savaşta ordunun sağ kanadını han savaşa gitmemişse tümünü yönetirdi. Öncekinin ölümünden sonra, hanın sıradaki yaşlı kardeşini değil, kendi oğlunu Kalgay alması görenek olmuştur. 1584'ten sonra, hanın en yaşlı oğluna da hâkimiyetten pay çıkarıp Nureddin sıfatıyla ordunun sol kanadının yönetimini verdiler. Aynı biçimde, Kalgay ve Nureddin için de sultan onaylayıcı ferman gönderirdi. Han yabancı ülkelere elçi gönderdiğinde yanında Kalga ve Nureddin'in temsilcileri de bulunurdu [28. sf.].

[=Tatarlar'ın Kökeni, Romanya ve Türk Dünyasındaki Yerleri] : Constanta 17-20 Kasım 1994. Uniunea Democrată a Tătarilor. Turcî-Musulmani Din Domânia - Romanya Müslüman Tatar Türklerinin Demokratik Birliği'nin Köstence'de düzenlemiş olduğu uluslararası sempozyumun Muzeul de Istorie Nationala și Arheologie [=Tarih ve Millî Eskibilimi Müzesi] binasında yapılan 19 Kasım günkü öğleden önceki oturumunda sunulan bildiri.

¹ Metindeki *manda derisi* ifadesi bir yanlışla eserdir.

Çin'e 385-556 arasında hâkim bulunan ve çoğu boylarının Türk olduğu bilinen Tabgaç Devleti'nde ve Kök-Türkler'de de kağan seçilince, halı üzerinde havaya kaldırıldı. Böylece, halı, Doğu Asya'da Çinliler'e "yabancı" soylarda aldığı tören unsuru görünümünü, Kök-Türkler'de de korumuştur. ESİN, Emel [ö. 1987]: "M. V-VII nci Asırlardan Târihi ve Arkeolojik Malzeme

Kırım ulusları arasında Şirin, Barın, Argın ve Kıpçaklar önemliydi. Başlarındaki beylere karaçı denirdi. Bu dört ulusun başkaraçısı Şirinlerin beyi han seçme kurultayını toplar, hana karşı kararlarda Kırım uluslarını sultan katında temsil ederdi. Yarımada'nın Karasupazar ve Kerç arasındaki bölgelerinde yerleşmiş olan Şirinler, kağan ailesi üyeleriyle evlenebilme ayrıcalığını da ellerinde bulundurdıklarına göre, bu onların öbürlerine üstünlüğünün kanıtıdır. Yarımada'yı Şirinler'le paylaşan Barınlar, 16. yüzyılda Argınlar gibi sayı bakımından azalmaktaydılar. Barınlar Kırım'ın merkezi alanlarında yaşarken, Argınlar Eski Kırım'ın batısında göçebeydiler. Yine 15. yüzyıl sonunda, Kırım Tatarları'yla Ruslar arasındaki barışçı süreçte, yarımada'nın kuzey kesiminde yaşamakta olan Kıpçaklar, Tatarlar'ın öne çıkmasına yardım etmiş oldukları gibi, bir bakıma önemlerini oturdıkları bölgenin uygunluğuna borçlu olarak, hanlık ile Moskova'nın baş beyliği arasındaki siyaset ilişkilerinde etkili oldular. 15. yüzyıl biterken Kırım'a yeni uluslar göç etti. Bunların en önemlisi "Siciutlar" olup başkanları beşinci "karaçı" olarak, önceki ulus beylerinin arasına alındı. Toprakları büyük hayvan varlığına bağlı göçebe yaşam sürdürmeye elverişli olmadığından Kırım ulusları tahıl tarımı, sebze ve meyve üretimiyle ilgilendiler. Kazan ve Astrahan'ın düşmesinden sonra Kafkas önlerindeki göçebe Nogaylar da Kırım'a yaklaşmış biraz yukarılardaki odu bozkırları ıssızlıktan çıkardılar. 18. yüzyıla erişildiğinde dahi göçebe yaşamlarını sürdürmekteydiler. Yerleşim yerlerinden sonra, kaynaklar onları Kuban, Yedişkul, Cambulak, Yedican ve Bucaklı Nogaylar'ı adlarıyla anımsatır [29. sf.].

Başlangıçta Mangıtlar, sonradan Mansurlar denilen Kırım ulusu, hanlık tarihinin 17-18. yüzyıldaki sürecinde yöneticilik görevini üstlendi. Kırım üst düzeyine karışmayan Nogay yöneticileri, bu tutumlarını sonuna dek sürdürdü. Bunlar Karaçı beylere aldırış etmeyince sık sık hanla ters düştüler. Hanlar, Nogaylar'a devlet etkisini oğullarından belirledikleri serasker aracılığıyla ilettiler.

Karaçı beyler, uluslarının elindeki toprakların gelirleriyle hüküm sürerlerdi. Bunların hanlık gibi maiyetleri vardı. Kalgay belirlemek yalnız Şirin ve Mangıtlar'da görülür. Ulus, beyi yönetiminde kendi bayrağı altında savaşa katılırdı. Beyliklerin iktisat, savunma gibi hukuk birimi de vardı ve heyetler yargılama işlerini de yürütürlerdi. Bu durumun istisnası yalnız Şirinlerde görülür; çünkü onlar bu iş için *kadıskas* görevlendirirlerdi. Kırım uluslarının başları hanlıktaki iktisadi yükümlülüklerine uygun olarak yönetimde söz sahibi idiler. Sürekli üyesi buldukları hanlık divanından uygun görmedikleri bir karar çıkmazdı. Bir yarılda Şirinlerin damga ve basatı yoksa o belge onaylı sayılmazdı. Yabancı hükümdarlarla yapılan barış antlaşmalarının yaşama geçmesi, handan başka dört Karaçı'nın birer ant içmiş olmasına bağlıydı.

Buraya değin sıralanan bilgilerle Kırım Hanlığı'nın gelişimini, 16. yüzyıla değin Osmanlı Devleti'nin ayrı tutmak gerektiğini söyleyebiliriz. Hanlıkta hükmünü yürüten dört ulusun oluşturduğu kurum, Altın Orda çağındakinden daha çok eski zamanlara uzandığı hâlde, toplum yapısı buna göre biçimlendi. Böyle sınırlı bir hakimiyetle yapılan hanlık, sultanlığın sınırsız hâkimiyetinde gerçekleşen gelişmelere erişemedi [31. sf.].

Kırım Hanlığı'nın Gelirleri bölümünde üç kaynaktan söz edilmektedir ki bunların en önemlisi komşu devletlerin ödedikleri cizyedir. Önce Altın Orda'ya vergi veren Rus beylikleri ve Lehistan MENGLİ GİRAY zamanında Kırım Hanlığı'na ödeme yapmaya başladılar. Ancak bunun düzenli duruma gelmesi 1521'de MEHMED GİRAY'a zamanında gerçekleşmiştir. Leh kralı bu vergiyi "Kırım askerleri Litvan topraklarına saldırmazsa" şartına bağlamıştı. Yılda 15 000 ile 30.000 altın değerinde nakit para, iyi nitelikli kumaş, kürk ve altın Lehistan'dan gelirdi. 1594'te

ışığında Taspar Kağan'ın (M. 572-81) Kültür Çevresi", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU'nun Hâturasına Armağan XXIII/1-2*: Ankara 1985, 236. sf.

GAZİ GİRAY'a kürk ve altın Lehistan'dan gelirdi. 1594'te GAZİ GİRAY, Rus çarıyla barışın yenilenmesi karşılığı 17 000 altına uyuştu. 1636'da Rusya'dan gönderilen vergi 10 000 rubleydi. Ayrıca, Eflak ve Buğdan da hana önemli ölçüde cizye ödemekteydi. Hanların sultana bağlı bu ülkelerden vergi alabilmeleri de ilgi çekicidir. 1699'dan sonra hem Lehistan kralı hem de Rus çarı Kırım hanına vergi vermediler [34-35. sf.].

Hanlığın önemli bir gelir kaynağı da tutsak ticaretiydi. 16. yüzyılda Kefe çok canlı bir tutsak pazarıydı. Savaşta ele geçirilen tutsaklar ya hemen satılır ya da tarım alanlarında çalıştırılırdı. Sonraları Leh ve Ruslarla tutsakların soyluluk derecelerine göre ödenen bir fidyede anlaşılmıştı. Ticaretle geçerli paranın bir bölümü öteden beri Kırım'da kesilen *sikke* olmuştur.

Osmanlı parasıyla aynı adı taşıyan Kırım akçasının değeri aslının üçte biri değerindeydi. Osmanlı maddi desteği 1484'te Kefe gemiliği 'limanı' gelirinden yıldan yıla yapılan bir ödemeyle başlamıştır. 1588'de tahta çıkan GAZİ GİRAY'a gönderilen para 178 571 akçayken 1595'teki başarılı bir savaştan sonra 500.000 akça verilmiştir. Osmanlı Hükümeti'nden Kırım'ın öbür iki önemli yöneticisi Kalgay ve Nureddin için de yıldan yıla para gönderilmiştir... [38. sf.].

Kırım Hanlığı'nın askeri gücü, içindeki uluslarının hafif atlı birlikleriyle benzer nitelikteydi. Bozkırlardaki savaşlarda etkili vurucu güçleri vardı ve engelsiz arazilerde kolay geri çekilebiliyorlardı. Kazan ve Astrahan düştükten sonra, Tatar ordusunun da saldırı yönü değişti. Rusya içlerine yaptıkları akınlarda olduğu gibi, Osmanlıların batı ve güney yönlerine yaptıkları savaşlarda da büyük yankı uyandırdılar; ama artık karşılarında etkili tüfek ateşi kusan yayalar vardır ve Osmanlı ağırlığı da artıyordu. Bundan dolayı Tatar ordusunun oluşumu değişti, yayalar da oluşturuldu. Bu sınıfı fethedilen yerlerde itaat altına alınmış Çerkesler oluşturdu. Nogaylar sayıca üstün olduklarından bunları divanda hanın belirlediği kazasker temsil ederdi [42. sf.].

Kırım ordusu han ailesi ve yakınları, Karaçılar yönetiminde ulusların donattığı birlikler, hanın kendi çevresinde toplanan askerlerden [sekban] oluşmaktaydı. Hanı destekleyip korumak üzere Osmanlı Hükümeti tarafından belirlenen sekbanlar Türk'tü. Ücretlerini Osmanlı Hükümeti'nin ödediği bu askerler, hanın güvenliğini sağlamanın dışında, siyaset ve yönetim görevlerinde de bulunurlardı. İlkın 1532'de SAHİB GİRAY'a destek için KANUNİ'nin gönderdiği bu askerler 60 topçu 300 tüfekçi, 40 müteferrika, 30 çavuş, 60 *şarhlu* (?), 1000 sekbanken zamanla ihtiyaca göre değişen sayılarda tutuldular [42. sf.].

On beş yıllık Osmanlı-Avusturya savaşına, Çerkes ve Tatarlar'dan seçilen tüfekçi sayısı 500 kişi olup ücretlerini han öderdi. *Han kulu* da denen yedi ile on bin kişi arasındaki hafif atlılar hükümdar ailesinden kişilerle bunların maiyetlerindeki atlılardan oluşurdu. Bu savaş öncesinde İstanbul'dan gönderilen mektupta handan 50-60 000 asker istenmiştir [42. sf.]. Fakat gerçekte en çok 20-25.000 asker gönderildi. Savaşın sonlarına doğru 3-5.000 Tatar askeri daha savaşa katılmıştır [176-177. sf.].

Sultanın buyruğu ulaşınca han akına gidileceği duyurusunu yaptırır, gerekirse her on beş yaşını bitirmiş erkek, asker olmaya mecbur tutulurdu. Bir asker için en önemli donanım at olup, azık ve savaş gereçleri üç dört haftada hazırlanırdı. Savaştan önce arpayla (!) şişmanlatılan atlardan her asker, saldırırken, kaçarken gerekükçe değiştirebilmek için, 2-4 hayvanla savaşa gittiğinden, Tatar ordusu olduğundan daha çok ve korkutucu görünürdü. Yiyeceklerini karların altında bile eşleyip bulabilen dayanıklı Tatar atlarının nala ve örtüye ihtiyaçları yoktu. Savaşa giderken düzeni bozmadan ilerlerler, ırmakları yüzerek güvenle geçerlerdi. Su geçişlerinde eşyalarını deri bir torbaya yerleştirilen savaşçı, atının kuyruğuna yapışarak karşı kıyıya kolayca ulaşır. Zenginler, dört ucu, dört ata bağlanmış manda derisinden bir grecin üstünde karşıya ge-

çirilirdi. Amaca uygun, yalın, rahat, eyer ve koşum takımları Tatar yapımı olup zenginlerinki süslenirdi de [49. sf.].

Ok ve yayla silâhli askerin mızrağının ucunda düşmanını atından düşürmek için çengel de bulundururdu. Varlıklılar kösele ya da hafif metal tulga ve zırh da kuşanırlardı. Yiyecekleri en başta güneşte kurutulmuş et, kavrulmuş darı idi. Darıyı el değirmeniyle(!) çekip sulandırarak [boza yaparak] da içerlerdi. Kımız ise üst tabakanın ve varlıklı kesimin içeceğiydi [51. sf.].

Tatar ordusunun yönü genellikle Lehistan ve Rusya içlerine yönelikti. Bozkrda yaya askerleri için, beş tüfekçi oturttukları arabalardan da yararlanarak yaptıkları akınlarda, yedek güç alacaklarsa, Akkirman'daki Osmanlı gemilerinden yararlanarak Özü [=Borysthennes, Dnyeper] ırmağı boyunca taşınırlardı. Macaristan yönüne gidilecekse, Eflak ve Buğdan sınırından geçip Belgrad'da Osmanlı ordusuyla birleştirildi [51. sf.].

On beş yıllık Osmanlı-Avusturya savaşı öncesinde Osmanlı-Tatar ilişkileri daha sıklaşmaya yüz tutmuştur. Çünkü, devlette gerilemenin ilk belirtileri başlamış, artık savaşlarda eskisi gibi çabuk sonuç alınamama baş göstermiştir. On iki yıl süren İran savaşları kazançtan çok kayba yol açmıştır. Daha önceleri yabancı asker gücüne pek bağlı olmadıkları hâlde, on beş yıllık Osmanlı-Avusturya savaşında Kırım ordusu vazgeçilmez bir yedek güç derecesine yükseldi [57. sf.].

16. yüzyılın son dördüne dek, GİRAY hanedanının özel gayreti Türk harbiyesinin isteklerini karşılamaya yetti. 1578'deki İran akınında ise Osmanlı Hükümeti, hanlığın bozkrıldaki görev ve sorumluluklarını göz önünde bulundurmadan, Tatar askerî varlığını yalnız kendi istekleri doğrultusunda kullanmak istedi. Savaş uzayınca Türk askerî yetkilileri, Kırım ordusunu yabancı topraklarda kışlatmayı denediler. Kırım hanı II. MEHMED GİRAY (ŞİŞMAN MEHMED GİRAY) 1579 kışını Şirvan'da geçirdi; ama 1583'te yurduna izinsiz dönünce, ÖZMEMİROĞLU OSMAN PAŞA akının başarısızlığını Tatarlar'a yükledi. Bunun üzerine III. MURAD HAN, MEHMED GİRAY'ın azlini ve yerine kardeşi ALP GİRAY'ın oturtulmasını istedi. Durumu erken öğrenen MEHMED GİRAY, "Adına hutbe okunan, sikke kesilen müstakil hükümdarı kim azledebilir?" diyerek baş kaldırıp Kefe'yi kuşattıysa da Tatarlar'ın kale fethindeki geleneksizlikleri, içerdekilerin direnmesi, OSMAN PAŞA'nın yetişmesi sonucu kaçmak zorunda kaldı, sonra da öldürüldü [54. sf.].

II. MEHMED GİRAY'dan sonra, İstanbul han adına cuma *hutbesi* okunmasını kaldırdı, yalnız sikke kesmesine dokunulmadı. Bundan sonra hanlar Osmanlı isteklerine uymaya daha çok özen gösterdiler. Söz gelişi GAZİ GİRAY bir ay aksama dışında, (1588-1608) arasında on beş yıllık Osmanlı-Avusturya savaşlarında hep bulunmuştur. Kazan'ın kaybedildiği yıllarda doğan DEVLET GİRAY'ın oğlu GAZİ GİRAY Türkçe, Arapça, Farsça bilen, şiir yazar, bilim adamlarıyla (*ulema*) tartışan Çerkesler'den Beslen oymağında askerlik eğitimi görmüş, İran savaşlarında bulunmuş, 1571'de İranlılara tutsak düşüp beş yıl Kahkaha kalesine kapatılmış, buradan bin bir güçlkle de olsa Erzurum'a kaçmış, Kırım hanlık ailesinin oturduğu Yanbolu'ya vardığında da Kırım'da olaylar çabuk gelişmiş, hanlık sırası kendisine gelmiştir. Küçük kardeşi FETH GİRAY'ı Kalgay, İran savaşları sırasında şehit olan kardeşinin oğlu BAHT GİRAY'ı Nureddin seçen GAZİ GİRAY, 1571'de başarısız bir Moskova'yı alma denemesine dahi girişmiştir. Değerini yalnız Türk ve Tatar kaynakları değil, Macarlar da doğrular [55. sf.].

16. yüzyılın sonunda Kırım'ın Hıristiyan komşuları yeni savunma hatları kurdular. Ruslar Tatarlar'ın akın yoluna Ten [=Don] Kozakları'nı yerleştirdiler. 1590'daki Rusya akınından bizzat hanın kendisi dahi yaralı döndü. 1592'de Lehliler'le barış imzalandı. Bir yıl sonra da Ruslarla anlaşarak ülkenin kuzeyi güvene alındı. Yine bu sırada İsveç'le ittifak edildi. Artık sultanın desteğine gidilebilir ve yeni doyumluklar 'ganimetler' elde edilebilirdi [57-58. sf.].

Var GİRAY gâziyân din-i ğazâyâ

Seni ısmarladım hıfz-ı Hudâ'ya

beyünün Macarca çevirisinin de yapıldığı, *Tatarlar Osmanlı Yayılmacılığının Hizmetinde* adı altında, Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin 1574, 1583, 1591 antlaşmalarıyla ulaştığı boyut incelenmektedir. Artık savaş teknikleri gelişmiş, silâhları daha iyi olan Hristiyan orduları karşısında Türklerin zafer kazanmaları güçleşmiş de Osmanlı uç kalelerindeki deneyimli paşalar biraz da merkezden gönderilen yardımlarla kuşatmalara direnebilmektedirler; ama Kırım Hanlığı'nın yedek asker gücüne daha çok gereksinme vardır ve 1594 yılındaki Macaristan akınına sultan mektubuyla GAZİ GİRAY HAN çağrılır [59-62. sf.].

Kırım ordusunun Macaristan'a gideceği öğrenilen Hristiyan topraklarında onların geçişini ölemek için dağlardan yollara kayalar yuvarlamak, ormanlar dolusu ağaçlar kesip döşemek gibi önlemler alınır da Türk yanı Lehlilerle anlaşarak, han ordusunun gecikmesiz olarak o sırada Yanık [=Györ] kalesini kuşatmış olan SİNAN PAŞA'yla buluşmasını sağlar. Daha önceki Macaristan akınlarının hiçbirinde hanın bulunması görenek olmadığından GAZİ GİRAY Macaristan'a giden ilk Kırım hanı olarak özel törenle karşılanır. Kendisine sunulan pek çok armağan arasında sultanın gönderdiği beş bin altın dahi vardır [75. sf.].

SİNAN PAŞA Yanık fethinin şerefi kendisinin olsun diye, GAZİ GİRAY'ı askerinin bir kesimiyle Papa kalesinin kuşatmasına gönderir. Han kaledeki savunmacılara MALKOÇOĞLU'nu gönderip Yanık'ın düştüğünü bildirince, korumalar korkudan bir gecede Papa kalesini bırakıp kaçarlar. Papa'nın fethi Tatarlar'ın kendi savaş güçleriyle elde ettikleri bu tür başarıların seyrek örneklerinden biridir. Daha sonra GAZİ GİRAY bu kaleyi Rumeli beylerbeyi HASAN PAŞA'ya teslim etmiştir [80. sf.].

1594 kışını Macaristan'da geçirmesi için GAZİ GİRAY'a sultandan buyruk ulaştırılırsa da o, bunu tehlikeli bulduğundan askerinin büyük bölümüyle yurduna döner. Kırım ordusunun geliş gibi dönüşü de geçtiği toprakların yağma ve talanı demek olduğundan yine yollarını değiştirmek için engeller çıkarılır. Onlardan yalnız Hristiyanlar değil, bağlı beyliklerdeki Türkler de korkar, buldukları yerin uzagından geçmeleri için rüşvet dahi verirlerdi [82. sf.].

Bu sırada Habsburglar, Osmanlılara bağlı beyliklerden Erdel, Eflak ve Buğdan'ı Türklere karşı bağımsızlık ayaklanmalarına yöneltme denemesine girişti. İstanbul'da III. MURAD ölmüş, III. MEHMED han olmuştur. Yeni han SİNAN PAŞA'nın yerine savaş karşıtı FERHAD PAŞA'yı getirirse de bir süre sonra mührü yine ona geri verir. SİNAN PAŞA hemen yola çıkar. Erdel beyi şahsen uyarılır. Eflak üzerine Osmanlı ordusu, Buğdan'a Tatarlar gönderildi ise de GAZİ GİRAY Yanık dolayısıyla SİNAN PAŞA'ya kırgın olduğundan intikali gecikti ve sultandan Eflak ve Buğdan tahtlarını kardeşlerine istedi. 1596'da SİNAN PAŞA öldüğünden, bu sırada geçici de olsa Estergon [=Esztergom] ve Vişegrád [=Visegrád] kaleleri de yitirildiği için, 1566'dan beri görülmeyen bir olay gerçekleşti ve III. MEHMED HAN ordusunun başında akına çıktı. 1596 Ekim'inde Mezökeresteş [=Mezökeresztés] savaşı giderek şiddetlendi ve Ekim 25-26'daki çarpışmalar Avusturyalılara büyük kayıp Türklere kesin zaferi getirdi. Türkler bu zaferi Çaldıran ve Mohaç [=Mohács] zaferi gibi önemli bulurlar [91. sf.].

Kırım Hanlığı'nda Taht Kavgaları başlığını yine bir beyit izlemektedir:

"Kan ile kanun eyleme

ayan ilehun eyleme"

(Nuruosmaniye Ktp. 4292. sy. 13^b yr.)

Beyit

"Kan eyle kanun eyleme

âyîn ile hun eyleme"

[=Kan dök töre koyma.

Tören ile kan akıtma.]

biçiminde okunmalıydı.

1. Mevlânâcılıkta tarikat töresine yeni bir töre eklemenin aleyhine söylenmiş bir sözdür. Öldüren bile bağışlanır, ancak töreye aykırı bir davranışta bulunan, üstelik bir töre koymaya kalkışan, öldürenen daha suçludur, bağışlanmaz anlamına gelir⁵. Nitekim bunu destekler mahiyette beyitler bulunduğu gibi,

2. Sonraları 'kılıç zoruyla yasayı korumak' anlamına da gelmiş,

3. Hatta kanun'u 'çalgı aleti' olarak anlayıp söz oyunu da yapmışlardır.

Her üç anlamı da içeren kullanışlar tarih sırasıyla şimdilik şunlardır:

Kanımı dök itme nâlân hecr ile kânûn gibi

Çün meseldür didiler kan eyle kânûn eyleme

[=Kanımı dök, kanun gibi ayrılıkla inleme.

Atasözüdür derler, kan dök kanun koyma.]

Karamanlı NİZÂMÎ⁶

Didüm iy dil-ber çü kânûn eyledün kan eyleme

Didi kim 'âdet durur kan ide kânûn eyleyen

[=A güzel, madem yasayı uyguladın bari kan dökme, dedim.

Görenektir, yasayı uygulayan kan döker, dedi.]

SULTÂN CEM⁷

⁵ GÖLPINARLI, Abdülbâki [ö. 1982]: *Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik*: 3. bs. İstanbul 1983, 438. sf.

⁶ Karamanlı NİZÂMÎ [ö. 1473 (?): *Dîvân*: [Hazırlayan:] Halûk İPEKTEN [ö. 1992], *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvanı*, Ankara 1974, 256. sf. D.Ş.X.

⁷ CEM SULTAN [ö. 1495]: *Dîvân*: Hazırlayan: İ[brahim] Halil ERSOYLU, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Ankara 1989, 175. sf. G. CCXXXVII/2.

Can ise maksûduñ al cânâ cefâ resmin götür
Nev-cuvânsın döstüm kan ile kânûn eyleme

[=Ey sevgili, maksadın can ise al da cefa töresini kaldır.
Yeni yetmesin, dostum, kan dökerek kanun uygulama.]

AHMED PÂŞÂ⁸

Niçe AMRÎ niçe anuñ gibiler mağbûn olur
Hây efnedim hay begüm kan eyle kân-un eyleme
[=Pek çok AMRÎ ve onun gibileri şaşkına dönerler, ah beyim
kan eyle kanun eyleme]

AMRÎ⁹

Çeng-i ışkuña düşen cânı halâs eyleyemez
Ne iki kendüñe kan itmegi kânûn itdün

[=Aşk savaşına düşen canı kurtaramaz.
Niye ki kendine kan dökmeği kanun ettin.]

HAYRETÎ¹⁰

Kâmetüm çeng oldı tap yak 'üd-veş ey Zöhre-ruh
Çal öldür kıl kerem kan eyle kânûn eyleme

[=Ey Çolpan yıldızı gibi parlak yanaklı, boyum çeng gibi iki büklüm oldu, öd gibi iyice yak.
Vur öldür, kerem et, kan dök kanun koyma.]

ZÂTÎ¹¹

Alma âhım rahm kıl yazukdur ey şâhım benim
Nev-cuvânsın döstüm kan ile kânûn eyleme

⁸ AHMED PAŞA [ö. 1497]: *Dîvân*: [Hazırlayan:] Ali Nihad TARLAN [ö. 1978], *Ahmed Paşa Dîvanı*, İstanbul 1966, 302. sf. G. 276/4.

⁹ AMRÎ [ö. 1523]: *Dîvân*: Hazırlayan: Mehmed ÇAVUŞOĞLU [Ö. 1987], 31. sf. KAS. VE MUS. 6. V/2.

¹⁰ HAYRETÎ [ö. 1534]: *Dîvân*: Hazırlayanlar: Mehmed ÇAVUŞOĞLU [ö. 1987]-M[ehmet] Ali TANYERİ, *Hayretü Dîvan Tenkidli Basım*, İstanbul 1981, 272. sf. G. 223/4.

¹¹ ZÂTÎ [ö. 1546]: *Dîvân*: III. c. [Hazırlayanlar:] Mehmet ÇAVUŞOĞLU [ö. 1987]-M[ehmet] Ali TANYERİ, İstanbul 1987, 219. sf. G. 1346/2.

Öbür örnekler şu eserdendir: EYÜBOĞLU, E. Kemal: *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler Birinci Kitap*: İstanbul 1973, 146-147. sf.

[=Ey şahım, benim ahımı alma, acı, yazıktır.

Yeni yetmesin, dostum, kan dökerek kanun uygulama.]

ŞÂHÎ [ö. 1559]

Tek rakibe virme yüz 'idiyye kurbân it beni

Ey şeh-i mülk-i vefâ kan eyle kânûn eyleme

[=Beni bayram kurbanı et yalnız rakibe yüz verme.

Ey vefa mülkûnün şahı, kan dök yeni töre getirme.]

GIYÂS

Firkat âdet olmasın kan eyle kânûn eyleme.

ŞEYH GÂLİB¹²

Eyü itdün ser-i küyuñda öldürdün beni

Kan dökmeğ resmini ey şâh kânûn eyledüñ

[=Sizin yolun başında beni öldürdün ne iyi ettin.

Ey şah, kan dökmeğ göreneğini töreleştürdin.]

DÂNİŞ [ö. 1829]

Hakk-ı insâf ile kan itmeden itdin kânûn

Oldı bâtl işi cellâd-ı leimîn battâl

Öyle kânûn-ı müeyyed ki virür ez-ser-i nev

Devlet ü milke bekâ saltanata istüklâl

[=İnsaf ölçüsü ile kan dökmeden kanunu uyguladın

alçak cellâdın sevimsiz işine gerek kalmadı.

Öylesine sağlam kanun ki yeni baştan

devlete ve ülkeye beka, saltanata istüklal verir.]

ŞİNÂSÎ [ö. 1871]

Macarca çevirisi başa yazılan bu şiirin HOCA SADEDDİN'in GAZÎ GİRAY HAN'a gönderdiği mektupta bulunduğu değiniliyor. III. MEHMED HAN savaşa kendisi gelmeyip Kalga kardeşini gönderen GAZÎ GİRAY'ın yerine FETH GİRAY'ı han olarak belirledi. Kırım tahtının mirası geleneğinde, hanı ister ulusları belirlesin isterse sultan önersin ölene dek yerini koruması alışkanlığı yerleşmişti. Bunun tek istisnası II. MEHMED GİRAY'ın sultanın buyruğunu dinleme-

¹² ŞEYH GÂLİB [ö. 1799]: *Dîvân*: Hazırlayan: Abdülbaki GÖLPINARLI [ö. 1982] *Seçmenler*, İstanbul 1971, 42. sf. X/2.

mesinden başka bir de Kefe'yi kuşatmış olması dolayısıyla öldürülmesi olmuştur. GAZİ GİRAY'ın ise böyle bir suçu yoktu. O sultan çağrısına kardeşini gönderirken kendisi de Silistre'de Buğdan voyvodasını itaate ikna etmekle uğraşıyordu. Buna rağmen Osmanlı Hükümeti kendisini gözden çıkarmak istiyordu. GAZİ GİRAY halkı ve ordusu nezdinde duruma hâkim olarak kardeşine yerini bırakmaz. İstanbul'dan gönderilen buyrukların biri kendisini, öbürü kardeşini han olarak belirlerken çıkan anlaşmazlıklardan sonra duruma hâkim olarak kardeşi FETH GİRAY ve yakınlarını öldürtür. Yukarıdaki beyit böyle kanlı olayların olmaması temennisiyle yazılmıştır. [92-100. sf.].

Anadolu'da Celâli Ayaklanmalarıyla da uğraşan Türk ordusunun Kırım askerleriyle takviyesini önlemek isteyen Avusturya çeşitli oyunlar çevirir. Buna Kırım tahtı üzerinde oynanan yanlış oyunlar da eklenince bizzat GAZİ GİRAY, Erdel-Tatar ittifakı için girişimde bulunur. Ancak, Orta Avrupa'da çok çabuk değişen siyaset dengeleri dolayısıyla hem bu girişim hem de Avusturyalıların çabaları istenen sonucu vermez. Ancak, çoğu kez Osmanlıların Kırım hanından bekledikleri yardım geciktirilir. Bunda düşman tarafının hana ödediği gizli rüşvetlerin etkisi büyüktür [115. sf.].

Özellikle 1603'ten sonra gücünü İran cephesinde harcayan Osmanlı Hükümeti, yeterince para ve asker gönderemeyince on beş yıllık Osmanlı-Avusturya savaşının bütün girişimi Temeşvâr [=Temesvár] paşasıyla savaşa gücü düşük Kırım askerinin eline geçti. Bu süreçte Macaristan'da iki kez kışlamış olan GAZİ GİRAY HAN, hem asker hem de devlet adamı olarak şartları kendi lehine kullanmayı iyi bildi. Başlangıçta armağan olarak yararlanmaya başladığı Eflak ve Buğdan gibi Osmanlılara bağlı beylikleri, sonradan düzenli vergiye bağladı. Kırım hanları bu vergiyi 18. yüzyılda bile almışlardır [202. sf.].

Sonuç olarak, Kırım Hanlığı'nın on beş yıllık Osmanlı-Avusturya savaşındaki yeri ve öneminden söz etmek gerekirse: Yazara göre Tatarlar için bu savaş yalnız savaşmak, Türklere yardım etmek, doyum almak için değil, daha çok "Avrupa'ya giriş"le sonuçlandı. Savaş boyunca Osmanlı-Habsburg barış görüşmeleri arasında Macaristan'da kışlayan Tatar Hanı aracılık yaparken Habsburglar'la diplomatik ilişkiler kurdu. Bu ilişkiler 1682'ye değin sürdü. Tatar elçileri 17. yüzyılda İsveç, Danya, Avusturya, Lehistan yoluyla gidip gelirken Avrupa ülkeleriyle sürekli ilişkide bulunurlardı. Böylece, Kırım Hanlarının değeri arttı, gerektiği zaman onlarla ittifak ettiler (sözün gelişi 1657'de Lehistan'ı basan İsveç kralı ile Erdel hakimi aleyhine Avusturya ve Danya ile ittifak eden Tatarlar Lehlerin yanında savaşular). Kırım Hanlığı'nın Avrupa ülkeleriyle kurduğu diplomatik ilişkiler aynı zamanda Osmanlı Hükümeti'ne karşı büsbütün değilse de Kırım'ın bir mertebe bağımsızlığını gösteriyor. 16. yüzyıl sonunda bozkırlardaki rolü, Karlofça Anlaşması'yla (1699) Orta ve Doğu Avrupa'daki önemini yitirip tecrit edilmiş duruma gelen Kırım Hanlığı 18. yüzyılda kendisi de hasta olan Osmanlı Devleti'nden başka hiç kimseden yardım bekleyemediği için ister istemez Rusların eline düştü.

Eserin sonunda *Belgrad Antlaşmasına Değın Tatar Hanları* [207-211. sf.], *Onbeş yıllık savaşta Osmanlı sadrı azamları* [212. sf.], *Onbeş yıllık savaş boyunca Buda'daki Osmanlı paşaları* [213. sf.], *Tatar elçileri* [214-215. sf.], *Tatar tarihleri* [216-217. sf.] listeleri bu el kitabının belki en önemli sayfalarıdır.

Macarca böyle bir kitap yazılmış olduğunu bilmek biz Türkleri sevdirirse de içeriğinden aktarılan bölümlerden anlaşılacağı gibi bunu Türkçe'ye kazandırmanın da yararlı olacağı inancındayız. Resimli, haritalı kitap, alanında önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte titiz ve yansız bir çalışmanın ürünüdür.

SHAİ HAR-EL; *Struggle for Domination in the Middle East The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491*" E.J. Brill, Köln, Leiden New York, 1995.

Yazarı tarafından anne ve babasına ithaf edilen eser "Ortadoğu'da Hâkimiyet Mücadelesi, Osmanlı-Memlûk Savaşı 1485-1491" adını taşımaktadır. Önsözünden anlaşıldığına göre Shai Har-El doktora öğrenimini ve çalışmasını, dünyaca ünlü tarihçimiz, Prof. Dr. Halil İnalçık'ın nezaretinde gerçekleştirmiştir. Basımı Hollanda'da yapılan bu eser normal ebatta ve 20+239 sayfa-dan ibarettir.

Eser, önsöz, giriş ve iki ana bölümden ve her bölüm dörder kısımdan meydana gelmektedir. Girişten önce bir transliterasyon alfabeti, resim ve tablolar listesi ile kısaltmalar yer almaktadır. Girişte Osmanlı-Memlûk ihtilâfının kaynakları ve kavramlar sistemli bir biçimde ele alınmıştır.

Birinci bölüm "Güneydoğu Anadolu'yu Ele Geçirme Mücadelesi" başlığını taşımaktadır. Bu ana başlık altında 1. Anadolu'da Memlûk Uc Politikası, 2. Erken Osmanlı-Memlûk Münasebetlerinde Uzlaşma ve Çatışma, 3. Karaman ve Dulkadir Beyliklerini Ele Geçirme Mücadelesi, 4. Savaşa Mukaddeme konuları ele alınmaktadır.

İkinci bölüme gelince, bu bölüm "Birinci Osmanlı Memlûk Savaşı" başlığını taşımaktadır. Bu genel başlık altında da sırasıyla 1. 1485-1487 tarihlerinde Osmanlılar'ın Çukurova'yı istilâları, 2. 1486-1488 arasında diplomatik sahada mücadele, 3. 1488 tarihli Ağaçayırı Savaşı ve 4. 1489-1491 tarihleri ihtiva eden savaşın sona ermesi konuları işlenmiştir.

Eser, 1491-1516 yılları arasında, çeyrek asırlık bir barış dönemini ele alan, bir değerlendirme ile son verilmektedir. İkinci Osmanlı Memlûk savaşının kaynakları, Osmanlı tarihçisi Tursun Bey'e göre Osmanlı donanmasının tasviri, Osmanlı donanması ile ilgili olarak Venedik istihbarat raporu ve Osmanlı Memlûk savaşı üzerine Datum Rhodi'nin raporu gibi dört tane zeyl ilâve edilmiştir. Birinci ve ikinci elden kaynakların yer aldığı bir bibliyografya ile yer ve şahıs adlarını ihtiva eden dizin ile eser bitirilmektedir.

Türkiye'de gerek Memlûklar, gerekse Osmanlı-Memlûk münasebetlerine dair araştırmaların henüz yeterli sayıda ve seviyede bulunmadığı düşünülecek olursa, tanıttığımız bu eserin söz konusu sahada önemli bir eksikliği gidereceğinde şüphe yoktur. Böyle kıymetli bir eseri ilim dünyasına kazandırdığı için sayın Shai Har-El'e teşekkür ediyor, bundan sonraki çalışmalarında da başarılar diliyorum.

MUSTAFA KESKİN

EVANGELIA BALTA, *Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVè et XVè s.) -un premier inventaire-* (Traduit par Edith Karagiannis), Athènes 1995, 442 s.

İslâmiyet dönemi Türk medeniyetinin eğitim-öğretimden mimariye, sosyal dayanışmadan şehirciliğe kadar her alana damgasını vurmuş olan temel müesseselerinden birisi, hiç şüphesiz vakıf müessesesidir. 1984'te Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Vakıflar Haftası münasebetiyle düzenlemiş olduğu sempozyuma sunmuş olduğum "Vakıf incelemelerinde metod araştırmaları" adlı bildirimde [*I.Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara, 1985, s.16-18] , bu müessesenin asıl mâhiyetini anlayabilmemiz için vakıf araştırmalarında denenebilecek birkaç yaklaşım tarzı ileri sürmüştüm. Bunlardan biri de, Osmanlı coğrafyası üzerinde bu coğrafyanın değişik bölgelerini temsil edebilecek biçimde seçilmiş on onbeş dar mıntukadan her birinde kurulmuş bütün vakıfları o mıntukanın kültür bütünlüğü içinde ve ilk kuruluşlarından günümüze kadar geçirdikleri tarihi süreç çerçevesinde tahlil ederek anlamaya çalışmayı amaç edinen bir yaklaşım tarzıydı. E. Balta'nın yukarıda künyesi verilmiş olan çalışması, benim tasarladığım tarzdaki bir araştırmaya yönelik önemli bir adım sayılabilir. E.Balta'nın Atina'da *İlmi Araştırma Millî Vakfı Neo-Helleniques Araştırmalar Merkezi* (Centre de Recherches Néo-Helleniques Fondation Nationale de la Recherche Scientifique) tarafından yayınlanan eserinin konusu, *XV. ve XVI. yüzyıllarda Siroz ve bölgesinin vakıfları*'dır. Siroz vakıflarının ikiyüz yıllık envanterini veren ve bunların muhtelif açılardan değerlendirmesini yapan bu çalışma kaldığı noktadan günümüze doğru geliştirdiğinde ve tahlil açısından biraz daha derinleştirildiğinde, şüphesiz vakıf olgusunu anlamada çok daha ileri bir seviyeye ulaşılacaktır.

Balta'nın kitabının Önsöz'ünden anlaşıldığı üzere, yazar daha önce "Arkaik toplumdan Bizans-sonrası topluma Siroz ve bölgesi" adlı bir çalışma yapmıştır. Bu araştırması sırasında bölgenin yer adlarının Türk vakıflarıyla alakalı olduğunu, bunların Türk vakıf kurucularının veya bu vakıflarla ilgili müesseselerin adından geldiğini tespit etmiştir. Dolayısıyla bölgenin ve bölge halkının tarihini daha iyi anlamak için bu çalışmayı yapmayı kararlaştırmıştır.

Eserin Birinci Kısım (s.26 vd) , *Siroz vakıflarından hareketle* adını taşıyor. Bu kısım üç bölümden oluşuyor. Birinci Bölüm'de Siroz'un Türkler tarafından fethi ve ilk iskânları anlatılıyor. Burada kaynak olarak kullanılan 1454-55 tarihli *Tahrir Defteri*'nden hareketle Siroz'a yeni gelenler tanıtılıyor. Bunların İstanbul'un fethinden sonra gelmiş olmaları gerektiği vurgulanıyor [Fatih devrine âit olan bu defter (TD 3, 1454-55 Tarihli) 1978 tarihinde A.Stojanovski tarafından yayınlanmıştır].

Siroz Vakıflarının İnşa süreçleri ve kurucular adını taşıyan II.Bölüm'de, yukarıda adı geçen defterden hareketle gösterildiği üzere, Siroz'daki Türk vakıfları buraya ilk gelen gaziler ve Çandarlı Halil Paşa tarafından kurulmuştur. En eskisi Molla Bahaeddin Paşa'nımkidir (1388). Aynı devirde, yani I.Murad devrinde, sınır bölgelerindeki vakıfların tevliyeti ve Evrenos Bey'in silahlı fethedilmiş topraklarının mülkiyeti Çandarlı Kara Halil Paşa'ya verilmiştir . Gazi Turahan Bey'in vakfının kuruluşu II.Murad devrine rastlar (s.35).

Balkanların fethi sırasında gözlenen önemli bir husus, Siroz örneğinde olduğu gibi, büyük toprak mülkiyetlerinin sınır bölgelerinde yer almasıdır. Bu uygulama fethi teşvik gayesi güdüyordu (s.35). Mesele sadece askerî değildi. Fetih öncesinde veya sonrasında bölge, kültürel ve

ideolojik açıdan Osmanlı sistemi ile bütünleşmeye hazır hâle getiriliyordu. Sivil aristokraziye ve mahallî dinî zümrelere de imtiyazlar tanınıyordu. Ve Küçük Asya'dan sürgünle nüfus aktarılıyordu (s.35-36). Bunlar arasında dervişler, şeyhler, babalar, ahiler vardı. Bunlar bölgenin muhtelif yerlerine, özellikle stratejik noktalarına zaviyelerini kuruyorlardı. Siroz'da ilk zaviye Molla Bahaeddin Paşa'nınkidir. Sofu Ali Bey, Derviş Mustafa Çelebi, Mecnun Baba ve diğerlerininkiler birbirini takip etmişlerdir. Bu kuruluşlar, yeni vakıflarla destekleniyordu. Fethin tahkiminde vakfın rolü önde geliyordu (s.36 vd.). Vakıf yerli halkın islamaşmasında da rol oynamıştı (s.37).

Siroz'da Çandarlı Kara Halil Paşa, oğlu Ali Paşa ve torununun oğlu İbrahim Paşa vakıflar kurmuşlardı. Bu vakıflarla gerçekleştirilen kasaba ve şehirler, bölgenin gerçek iktisadî merkezleri hâline geliyordu. Siroz'da Ali Paşa Kervansaray, İbrahim Paşa Bezeften yaptırttı. Bu kuruluşlar vakıf gelirleriyle işletiliyorlardı (s.38). İbrahim Paşa'nın kız kardeşi Eslime Hatun da Siroz'da bir mesjid yaptırttı ve servetinin bir kısmını ataları tarafından yaptırılmış vakıfların bakımına tahsis etti (s.35).

III.Bölüm'de yazar, fetihten sonra Türklerin, daha önce Kilise'nin elinde bulunan malların yine Kilise yararına işletilen vakıflar hâline dönüştürülmesi olgusunu Margarid Manastırı Vakfı ve Siroz metropoliti vakfı örneği çerçevesinde tahlil etmektedir (s.39). Gerçekten, Osmanlı fethi sırasında, fethedilen bölgelerdeki insanlar ve emlak tahrir edilirken, kilise malları mülk, vakıf ve nadiren de timar olarak yazılmıştır. Bu kayıtlar arasında genellikle rastlanan "vakıf" terimidir (s.39). Bazı manastır malları vakfa dönüştürülmüştür. Manastırlar bu vakıf malların mülkiyetine değil, tasarruf hakkına sahip idiler (s.41). Osmanlı kaynaklarında, manastır mallarının kah vakıf kah mülk olarak tavsif edilmiş olması, Osmanlı fâthlerinin, kesinlikle daha fethi sırasında manastırların malları üzerindeki mülkiyet hakkını tanıdıklarını göstermektedir (s.42).

1454-55 Tahririnde Margarid manastırı timar olarak yazılmıştır ama, keşişler Timar beyi olarak görevlendirilmişlerdir. O hâlde manastırın malları miri malı olarak telakkî edilmiş ve hizmetleri karşılığında keşişlere bu malların geliri timar olarak verilmiştir. Demek ki, bu uygulamaya Manastırlara imtiyaz tanınmanın bir formülü olarak kullanılmıştır.

Sonradan bu imtiyaz kaldırılıyor. Bu topraklar başkalarına timar olarak veriliyor. Manastırların elinde sadece öz mülkleri kalıyor. Diğer bir ifadeyle geçimlerini sağlayacak kadar işleyecekleri arazilerin mülkiyeti. Daha geniş alanlar gayri sahih mülk ya da gayri sahih vakıf telakkî edildiğinden ellerinden alınmıştır (s.43). Bu uygulamaya Trabzon'da da rastlanmaktadır. Bu dönüşümler Fatih'in toprak reformu sırasında gerçekleştirilmiştir.

Hıristiyanlara âit asıl vakıflar için, müslüman vakıflarında olduğu gibi vakfiyeler tanzim edilmiş (Müslüman ve Hıristiyan vakfiyelerinde hemen hemen aynı ifadeler kullanılmıştır) ve bu sayede manastır malları vakıf olarak Osmanlı devrinin sonuna kadar dokunulmaz bir biçimde muhafaza edilmiştir. Bu uygulamalar, Osmanlıların farklı dinler ve kültürler karşısındaki toleransını göstermektedir.

Birinci Kısımın II.Bölümü, *Kır ya da şehir vakfı : bir şehir işi* (s.49-88) adını taşıyor. Bu bölümün alt birimlerinde, vakfın mülkiyetin patronajı ve yüce bir formu olduğu belirtildikten sonra, Siroz şehrinde ve çevresinde 46 müslüman vakfının mevcut olduğu, bunların Hayrı ya da asıl vakıflar ve Ehlî ya da adi vakıflar diye iki kategoriye ayrıldığı; hayrı vakıfların dinî dürtüler ya da İslamlaşırma ve fethin sağlamlaştırılması amacıyla ortaya çıktığı; gerçekten kolonizatör gazi ve dervişlerle yüksek devlet adamlarının vakıflarının bu sebeplerle varlık bulduğu ve yaygınlaştığı temaları üzerinde durulmakta ve konu bu açılardan tahlil edildikten sonra şöyle denilmektedir:

Türkler, fetihten hemen sonra, bu siyaseti islâmın şefkat emriyle de birleştirerek, sosyal akşiyon lehine "yüce duyguları" geliştirdiler. Hâkim sınıfın iktisadî durumunu garanti altına almak için Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan şehirlerinin kalkınmasına katkıda bulundular. Hemen fetih sonrasında, mimarî ve fonksiyonel açıdan önemli binaları ele geçirdiler ve onları fethetmiş olan toplumun kültürel mührü olarak bu yapılara islâmî bir veche kazandırdılar (s.50-51).

Siroz'a , fetihden hemen iki yıl sonra (1383), Kara Halil Hayreddin Paşa, bir cami yapıyor (Evlîya Çelebi'nin bahsettiği Eski ya da Büyük Cami). 1388'de de Bahaeddin Paşa bir zaviye kuruyor. Onu vakıflarla donatıyor. Kendisine ait köylerin (meselâ Makeşi) ve şehirdeki bazı dükkanların gelirlerini bu zaviyeye vakfediyor. Bahaeddin Paşa'nın babası ilk fatihlerle birlikte Makedonya'ya Tokat'tan gelmiştir (s.51).

Bu kısmın diğer bir bölümü Siroz'daki toprak vakıflarına ayrılmıştır. Burada Siroz vakıflarına ait köy, mezrea ve çiftliklerin listesi veriliyor. Kimin vakfına ait oldukları da belli : Meselâ Ali Bey, Selçuk Hatun, Kamer Hatun, II.Bayezid, Koca Kadı, Bahaeddin Paşa, Eslime Hatun (s.55-57).

XVI. asır tahrirlerine göre, Siroz'da 133 köyden ellisi vakıf. Bu da Osmanlı arazisinin üçte birinin vakıf olduğu görüşünü doğruluyor (s.57-58).

Bölgede İki büyük vakıf dikkat çekiyor: II. Bayezid ve Çandarlı vakıfları. II.Bayezid'in Siroz'daki arazi vakıfları İstanbul'daki imâretine vakfedilmiş. Çandarlı'nın vakfına 18 köy ve mahalle (varoş) bağlı. Çandarlı vakfının gelirlerinin toplamı, 1334 dirlik ediyor. Geliri: 194.054 akçe. II.Bayezid'inki, on köy ve üç yürük cemaatından müteşekkil. Toplam 1295 hâne, gelir ise, 104 876 akçe. XVI. asır ortalarına ait verilere göre, bu iki vakıf Siroz'un arazi vakıflarının % 50'sini temsil ediyor.

Çandarlı Kara Halil'in vakıfları muhtemelen Makedonya'nın fethi sırasında I.Murad tarafından Çandarlı'ya tahsis edilen yerlerden ibarettir. Kendisine fetihdeki başarılarından dolayı mülk olarak verilmiş ve daha sonra Çandarlı tarafından vakfedilmiştir. II.Bayezid'inkiler ise XV. asır ortasında mülk veya tımar arazilerdi. Buralar verimli topraklardı. II.Bayezid'in kızları Selçuk ve Kamer Hatunların vakıfları orta halli vakıflardı. Siroz ve komşu kazalardan köyler ihtiva ediyorlardı (s.58-59).

Bu kısımda, toprak vakıflarındaki nüfus ve gelir hareketleri üzerinde de duruluyor. Burada dikkat çekici bir tespit mevcut: bir köy vakıf statüsüne geçince nüfusu artıyor (s.60). Bunun sebebi, vakıf köylerdeki halkın Tımar beylerinin keyfî hareketlerinden kurtulmaları; olağanüstü vergi ödememeleri; ayrıca vakıf kurucularının bu köylere başka yerlerden nüfus transfer etmeleridir.

Burada bir diğer bölüm de Şehir Vakıfları (s.71 vd)'na ayrılmıştır: Dükkanlar, atelyeler, evler, arsalar, vs... Osmanlılar, şehirlerin ekonomik açıdan geliştirilmesine önem verdikleri için, Küçük Asya'dan köylüleri değil esnafı getirmişler ve Balkan şehirlerine yerleşürmüşlerdi (s.71). Siroz şehrindeki vergilerin % 55,6'sı vakıflara aitti. Bu durum Osmanlı şehir ekonomisinde vakfın ehemmiyetini gösteriyor (s.76). Yazar şehir vakıfları konusunda şu sonuca varıyor:

Şehirler Osmanlılar için önemli idi. İdarî, iktisadî ve demografik açıdan şehre hâkim olmak zorundalardı. Bu süreçte vakıflar önemli bir rol oynadı. Vakıf fetih mekanizmasıyla gerçekleştirilen kolonizasyonun ve sürgünlerin aleti oldu. Şehrin ve şehir şebekesinin gerektirdiği kamu çalışmaları için müteşebbisi ve restoratörü oldu. Nihayet hâkim toplumun kültür kimliğini tesbit eden ve sembolize eden müessese olarak görev yaptı.

Vakfın genel problemleri ve vakfın Balkanlarda ve özellikle de Siroz'da oynamış olduğu rol konusunda genel değerlendirmelerini tamamlayan yazar, eserinin ikinci kısmında Siroz vakıflarının ilk envanterini yapmayı deniyor . Ve her vakıf hakkında da arşivlerden derleyebildiği bütün bilgileri vermeye çalışıyor. Yazarın yaptığı tasnife göre, bu vakıfların listesini açıklamalara girmeksizin şöylece verebiliriz:

A. Siroz şehrinde hayrât binalarının bakımına tahsis edilmiş Siroz vakıfları (s.92 vd.)

I.Bölüm : Camiler (s.92..)

- 1.Eski Cami (I.Murad'ın camiinin vakıfları)
- 2.Siroz'da İbrahim Paşa Camii Vakıfları (s.94). Bu vakfın Bezesten'i hâlâ şehrin Arkeoloji Müzesi'dir.

II.Bölüm : Mescidler (s.97-112):

- 1.Debbağ Tanrıvermiş Mescidi Vakfı
- 2.Bedreddin Bey Mescidi Vakfı
- 3.Hacı Kurd Mescidi Vakfı
- 4.Hazinedar Hacı Hayreddin Mescidi ve Muallimhâne Vakfı
- 5.Debbağ Murad Mescidi Vakfı
- 6.Bacdâr Hayreddin Mescidi Vakfı
- 7.Çaşniğir İlyas Mescidi Vakfı
- 8.Hacı Ali Mescidi Vakfı
- 9.Küçük Haraccı Muhiddin Mescidi Vakfı
10. Siyah Hamza Mescidi Vakfı
- 11.Süleyman Bey Mescidi Vakfı
- 12.İsmail Bey Mescidi Vakfı
- 13.Tatar Hatun Mescidi Vakfı
- 14.Debbagân Mescidi Vakfı
- 15.Koyun Yusuf Mescidi Vakfı
- 16.Eslime Hatun Mescidi Vakfı
- 17.Ayşe Hatun Mescidi Vakfı
- 18.Bacdâr Hayreddin oğlu Musa Çelebi Mescidi Vakfı
- 19.Salih Fakih Mahallesi Mescidi Vakfı
- 20.Şeyh Kara Hasan Vakfı
- 21.Kullak Kasım Çelebi Mescidi Vakfı
- 22.Emir Hasan Mescidi Vakfı.

III.Bölüm : Zaviyeler (s.113-123)

- 1.Bahaeddin Paşa Zaviyesi Vakfı
- 2.Ali Paşa Zaviyesi Evkafı

- 3.Şeyh Bedreddin Zaviyesi Vakfı
- 4.Koca Kadı Zaviyesi Vakfı
- 5.Ali Bey Zaviyesi ve Hamza Bey Muallimhanesi Vakfı
- 6.Tabbah Mahmud Zaviyesi Vakfı
- 7.Yahşi Bey oğlu Derviş Mustafa Zaviyesi Vakfı
- 8.Siroz'da Mecnun Baba Zaviyesi Vakfı
- 9.Siroz'da Hatibeddin Zaviyesi Vakfı

IV.Bölüm : Medreseler (s.125-134)

- 1.Selçuk Hatun Mülkleri
- 2.Cami-i Kebir civarındaki Medrese Vakfı

V.Bölüm : Muallimhane

- 1.Çakeri Sinan Bey Muallimhanesi Vakfı

VI.Bölüm : İmaret

- 1.Evrenos Bey İmareti Evkâfı

B. Yararlanılan bilinmeyen vakıflar (s.145-148).

- 1.Darphane'nin Köhne Emine Kemâl Vakfı
- 2.Hacı Mehmed Kızı Nuri Hatun Vakfı
- 3.Eyenedil Kızı Hundi Hatun Vakfı
- 4.Hayreddin Paşa Çocukları Vakfı

C. Diğer bölgelerdeki vakıfları desteklemek üzere kurulmuş Siroz vakıfları (s.149-170)

- 1.Saruca Paşa İmareti Vakfı (Gelibolu'da)
- 2.Kamer Hatun Mülkü
- 3.Turhan Bey Vakfı (Malkara'da Medreseye ve Kırk Kavak'da Zâviyeye)
- 4.Turahan Bey oğlu Ömer Bey Camii vakfı (Malkara'da Camiye)
- 5.Sultan Bayezid Han İmareti Evkâfı (İstanbul'da Bayezid Camiine)

IV. Evlatlık vakıflar (s.171-183)

- 1.Hayreddin Paşa Evladı Vakıfları

V.Manastır vakıfları (s.185-211)

- 1.Margarid Manastırı Vakıfları
- 2.Metropolid Manastırı Vakfı
- 3.Kutumus Manastırı Çiftliği

Balta'nın bu araştırması, dokümanların edisyonu ve tıpkıbasımları, Sözlük, Bibliyografya ve Genel İndeks (s.215-435) ile son bulmaktadır.

Sonuç olarak diyebilirim ki, Evangelia Balta'nın bu araştırması, bir Balkan şehrindeki Türk vakıfları üzerine yapılmış, bizzat Osmanlı arşivlerine dayalı son derece ciddi ve bilimsel bir araştırmadır. Siroz Türk kültür tarihinin araştırılmasına önemli bir katkıdır. Tabii bu tarih aynı zaman da Yunanistan'ın tarihidir. Tarih araştırmasında önemli olan, olanı olduğu gibi anlamaya çalışmaktır. Balta'nın yaptığı da budur. Eserin tercüme edilerek Türkçeye kazandırılması yerinde olacaktır. Bir şehir vakıfları üzerinde gerçekleştirilen bu monografi, yukarıda belirttiğim tarzda tamamlanmalı ve seçilecek diğer Balkan ve Anadolu şehirleri vakıfları için de aynı yaklaşım tarzıyla araştırmalar yapılmalıdır. Bu tür araştırmalar sonucunda müslüman Türk dünyasında hâlâ izleri mevcut olan vakıf olgusunun aslı ve bütün insanlığın iyiliği için *eylem* düşüncesine dayanan Türk kültürünün özü, eminim daha iyi anlaşılacaktır.

BHAEDDİN YEDİYILDIZ

ALTAN ÇİLİNGİROĞLU, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1997; 171 sayfa, 100 resim, 37 çizim, 1 harita.

Assur kralı Sargon'un M.Ö. 714 yılında Urartu Krallığı'na karşı düzenlediği ünlü seferini kaleme alan baş katip NABU-ŞALLİM-ŞUNU'ya armağan edilen Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı kitabı 18 bölüm ve kaynaklardan oluşmaktadır. Bölümler sırasıyla Urartu Araştırmaları, Urartu Coğrafyası, Urartu Tarihi, Kaleler ve Sur Duvarları, Tapınaklar, Saraylar, Sütunlu Salonlar: Apadanalar, Kent ve Konut Mimarlığı, Mezar Mimarlığı, Ölü Gömme Gelenekleri, Maden İşçiliği, Mücevher Sanatı, Çanak Çömlek, Heykel ve Kabartma Sanatı, Taş Kaplar, Fildişi Sanatı, Dil ve Yazı ile Din adlarını taşımaktadır.

Urartu araştırmalarında, 1827 yılında Fransız Asya Derneği tarafından Doğu Anadolu'ya gönderilen Friedrich Eduard Schulz ile başlayan gelişmeler anlatılmaktadır. Alman C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck'in 1898 yılında başlattıkları Toprakkale, 1939 yılından sonra başlayan Karmir-Blur ve arkasından da Altuntepe, Aznavurtepe, Giriktepe, Kayalıdere ve Urmiye Gölü bölgesindeki Urartu kazı ve araştırmalarına değinilmektedir. Çilingiroğlu, 1984 yılından sonra T. Tarhan, V. Sevin, O. Belli ve kendisinin önderliğinde başlatılan "Van Projesi" kapsamındaki, bir bölümü halen devam eden Van Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf, Dilkaya, Van Kalesi Höyüğü, Karagündüz Höyüğü ve Ayanis Kalesi gibi çalışmalarını yeni dönem Urartu kazıları olarak tanımlar ve bunların üçüncü kuşak Urartucuların yetişmesini sağladığını belirtir.

Urartu Coğrafyası bölümünde yazar, krallığın gerçekte en önemli başarısının zorlu coğrafi şartları ve doğal çevreyi kendi yararına kullanabilme özelliğinin sonucu ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Devletin egemen olduğu bölgeleri ise Doğu Anadolu, Van bölgesi, Yukarı Murat havzası, Erzurum ve Kars havzası, Urmiye bölgesi, tarım alanları ve yollar gibi alt başlıklarda değerlendirmektedir. Burada ayrıca Urartu'nun güneyde Kelişin Geçidi'ne, doğuda Urmiye Gölü bölgesine, batıda Elaziğ Ovası'na, kuzeyde de Erzurum, Kars ve Sevan Gölü havzasına ulaşmak için kullandığı, genel olarak günümüzde de ana yolların geçtiği hatları denetim altına almak için verdiği çaba ve inşa faaliyetleri tanımlanmıştır.

Urartu tarihi, Van Gölü havzasının Tilkitepe ve Yılandağ Höyüğü'yle temsil edilen Halaf dönemi; Dilkaya, Van Kalesi, Karagündüz, Ernis ve Alacahan gibi merkezlerden tanınan Erken Tunç Çağı kültürü ve daha çok kurganlar ile boyalı çanak çömlekleri aracılığıyla tanınan ikinci bin yılı anlatıldıktan sonra ele alınır. Assur kralı I. Salmanasar (1274) döneminden itibaren yazılarda "Uruadri" ve arkasından da "Nairi" adlarının görülmesi ile başlayan gelişmeler ile M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'da bir devletin ortaya çıkmasını hazırlayan etkenler daha çok Assur yazılı belgeleri ışığında özetlenir. III. Salmanasar'ın yazıtlarında geçen ilk Urartu başkenti Arzaşkun'un Van Gölü'nün batısında olması gerektiği belirtilir. Urartu kralı I. Sarduri ve Van Ovası'nda kurulan başkent Tuşpa'nın anlatıldığı satırlar "yeni bir kral ve yeni bir hanedan" alt başlığı ile verilmiştir. Bilindiği üzere Sarduri oğlu İşpuini'den itibaren Urartu Krallığı'na ilişkin gelişmeler kendi dillerinde tuttukları kayıtlar aracılığı ile izlenebilmektedir. İşpuini döneminde güneşe ve kuzeye yapılan ilk seferler, Meher Kapı yazıtında tanrılar ve kurban edilecek hayvanların listesi biçiminde düzenlenen devlet dininin doğuşu burada ele alınır.

Kral Menua'nın Urartu tahtına geçişi ile birlikte yeni bir dönem başlar. Bu, Menua, Arğişi ve II. Sarduri dönemi boyunca krallığın hem sınırlarının genişlemesi ve hem de inşa faaliyetlerindeki artışta kendini gösterir. Yazar Menua dönemi olaylarını Urmiye Gölü'nün güneyine

Mana ülkesine, kuzeye Aras Vadisi'ne doğru Viteruki, Luşa, Katarza ülkelerine, Erzurum bölgesindeki Diauehi Krallığı'na ve batuya Melitealhe (Malatya) ülkesine karşı yapılan seferler kapsamında ele alır. Bütün bu seferlerin organizasyonunu ise stratejik noktalarda kurulan kaleleri değerlendirerek açıklar. Van Kalesi'ndeki uzun yıllığından anlaşıldığına göre I. Argiştü'nün eylemleri de babasıninkilerle aynı doğrultudadır. Kuzeyde Diauehi Krallığı ağır vergiye bağlanmış, batıda Hate ülkesine tekrar seferler yapılmış, kuzeyde Aras Nehri'nin ötesinde ilk yönetim merkezi olan Erepuhi kurulmuştur. Kuzeybatı İran'da Mana ve Barşua ülkelerine, Assur'un yandaşlarına karşı başarılı savaşlar yapılmıştır. Ancak bu dönemde Medler ve Atlı Kavimler (İskitler) Urartu siyasi tarihi kapsamına problem olarak girmeye başlamışlardır.

Yazarın burada değinmediği, Ali M. Dinçol ve B. Dinçol tarafından Hanak'ta bulunan yeni bir yazıt (bkz. Sedat Alp'a Armağan, Ankara 1992, s. 109 vdd.) ile Urartu izlerinin sınırları, Çıldır'dan daha kuzeye Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar ulaşmıştır.

I. Argiştü'den sonra tahta geçen II. Sarduri dönemi, özellikle krallığın batısındaki gelişmeler açısından dikkat çekicidir. Sarduri Elazığ'daki İzoli yazıtında anlattığı Malatya seferinden sonra, Geç Hitit krallıklarından Kummuh (Kommagene= Adıyaman) üzerine yürümüş ve bölgeyi haraca bağlamıştır. Kuzeyde ise bu kez Qulha adlı bir ülkeye ilk kez seferler düzenlenmiştir.

Genel kabul gören, yazarın da işaret ettiği eşitlemeye göre Qulha, Doğu Karadeniz kıyısındaki Klasik Çağ'ın Kolkhis'i ile aynıdır. Dolayısıyla, gerçekte yalnızca isim benzerliğine dayanan bu öneri kabul edildiğinde, Urartu sınırlarının da Batum'a kadar uzatılması gerekmektedir. Ancak günümüze kadar, Erzurum Ovası'nın kuzeyinde, Ardahan'ın batısında, Kolkhis ülkesinin bir bölümünü oluşturan Orta ve Aşağı Çoruh havzasında herhangi bir Urartu kalıntısına rastlanmıştır. Kanımızca eldeki bulgularla bu eşitlemeyi ve buna dayanarak yapılan değerlendirmeleri ihtiyatla kabul etmek gerekmektedir.

Urartu Krallığı'nın ezeli düşmanı Assur tahtına M.Ö. 745 yılında III. Tiglat-Pileser'in geçişi, önce Kuzey Suriye'de kazanılan avantajların kaybedilmesine, arkasından da 735 yılında başkent Tuşpa'nın kuşatılmasına kadar varan gelişmelere yol açmıştır. Urartu siyasi tarihinde Assur'a karşı ikinci büyük bozgun ise Kuzeybatı İran bölgesinde yaşanır ve M.Ö. 714 yılında II. Sargon'un ünlü sekizinci seferi ile kral I. Rusa dönemi de son bulur. Bu sefer sırasında ünlü Muşşir (Ardini) Tapınağı da yağmalanır. I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına çıkan II. Argiştü, Kimmer akınlarının hem Urartu ve hem de bütün Anadolu'yu etkilediği bir dönemi yaşamıştır.

Çilingiroğlu, Urartu'nun son güçlü kralı olan II. Rusa döneminden biraz daha vurgu ile söz etmektedir. Bu döneme ışık tutan yazılı belgelerin azlığına karşılık, inşaa faaliyetleri ve yönetim merkezi niteliğindeki kalelerin çokluğu bu yaklaşımın kanıtı olarak sunulur. Gerçekten de kuzeyde Karmir-Blur (Teşebaini), Kuzeybatı İran'da Bastam (Rusa-i Uru-Tur), Van-Toprakkale (Qilbani Dağı önündeki Rusahinili), Adilcevaz-Kef Kalesi ve nihayet yazar başkanlığında bir ekip tarafından gün ışığına çıkarılan Ayanus Kalesi (Eiduru Dağı önündeki Rusahinili) gibi önemli merkezler bu dönemde inşa edilmiştir. Ayanus kazılarının sağladığı zengin buluntu topluluğu ve özellikle de dendrokronolojik sonuçlar, Urartu'nun tarihleme açısından biraz daha esnek olan bu dönemine sağlıklı veriler sunmuş ve kalenin M.Ö. 655 ile 651 yılı arasında inşa edildiğini ortaya koymuştur. Ancak bu güçlü dönemi izleyen yıllarda, Yakın Doğu'da dengeler değişmiş, İskit, Med ve Babil güçleri ön plana çıkmıştır. Urartu ise 7. yüzyılın sonlarında henüz tam olarak aydınlatılmayan bir biçimde tarih sahnesinden çekilmiştir.

Kaleler ve Sur Duvarları bölümünde Çilingiroğlu, Urartu mimarlık kalıntılarını genel bir sınıflamaya tabi tutar. Bunların temelde birer askeri üs, savaş zamanlarında halkın sığınma yeri ve yöneticilerin yaşadığı mekanlar olmakla birlikte farklı işlevleri de üstlendiklerini belirtir.

Örneğin Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Bastam, Karmir-Blur ve Ayanıs gibi, içinde idari binalar, depolar ve güçlü duvarları olan kaleler yöresel idari merkez olarak değerlendirilir. Bu bölümde, oldukça tartışmalı olan Urartu'nun Van Gölü ile olan ilişkisini "kesin olmamakla birlikte" notunu da ekleyerek Van Kalesi-Madırbuç, Amik Kalesi ve Erciş yakınlarındaki Argıştihinili'nin birer liman işlevi görmüş olabilecekleri yolundaki değerlendirmesiyle açıklar. Burada ayrıca Urartu kalelerinin yer seçiminde gözetilen özellikler, su kaynaklarının rolü, tarım alanlarının sulanması için oluşturulan göletlere de değinilmiştir. Urartu mimarlığının sağlam yapısının, her zaman ana kaya üzerine oturtulan taş temellerle sağlandığı vurgulanmıştır. Bu bölümde Urartu surları, üzerindeki kuleler, kale kapıları ve taş temel üzerinde yükselen kerpiç bedenler örnekleri ile tanıtılmış ve duvarların 20 m kadar yüksekliğe ulaştıkları belirtilmiştir.

Tapınaklar bölümünde, Urartu Krallığı'na ilişkin önemli kentlerden tanıdığımız kare planlı, kare cellah ve kule tipli 9 yapı ve bunlara benzemeyen iki istisna örnekten söz edilmektedir. Sıralamaya göre kule tipi tapınaklardan Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf M.Ö. 9. yüzyıl sonlarında, Çavuştepe'deki iki örnek ve Kayaludere II. Sarduri döneminde, Altuntepe M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında (olasılıkla II. Argıştı döneminde), Toprakkale ve Ayanıs tapınakları ise II. Rusa döneminde inşa edilmişlerdir. Bastam ve Verachram'da da benzer iki yapının varlığına değinilmiştir. Urartu tapınak mimarisinin köken sorununun da tartışıldığı bölümde, Analıkız, Çavuştepe Yukarı Kale ve Altuntepe örneklerinde olduğu gibi açık hava tapınaklarının da varlığı belirtilmiştir.

Urartu Krallığı'nın hemen bütün önemli kale ve yönetim merkezlerinde karşımıza çıkan saray yapıları iki grup altında incelenmiştir: Erken saraylar ve 7. yüzyıl sarayları. Urartu'da standart plana sahip olmayan yapıların Çavuştepe'deki örneğe dayanarak iki katlı olabileceği belirtilmektedir. Yedinci yüzyıl sarayları ise II. Rusa döneminde yapılmış Adilcevaç-Kef Kalesi, Karmir-Blur, Bastam ve Ayanıs gibi daha gelişmiş ancak plan anlayışı bakımından yine farklı örneklerden oluşur. Urartu döneminde "apadana" denen sütünlü yapıların kullanılıp kullanılmadığı sorununa Çilingiroğlu da değinmiş, Altuntepe ve Argıştihinili (Armavir-Blur) kentlerindeki iki yapı burada değerlendirilmiştir. Yazar bu yapı türünün Urartu'ya İran'dan geçerek uygulandığına inanmaktadır.

Urartu araştırmalarının kale ve saraylarda yoğunlaşması, günümüze kadar sivil mimari konusundaki bilgilerin son derece yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte büyük kalelerin eteklerinde sivil mimari örneklerin bulunduğu da bilinmektedir. Körzüt Kalesi yakınlarında, Yukarı Anzaf Kalesi'nin eteklerinde, Çavuştepe yakınlarındaki Eski Norgüh Kalesi'nde ve Karmir-Blur'daki aşağı kent önemli örnekler olarak sayılmıştır. Ayrıca yazar, başkanlığını yaptığı Ayanıs Kalesi eteklerindeki aşağı kent bulgularını da bu bölümde vermiştir. Yazar burada ayrıca Urartu mimarlığı açısından tartışmalı olan Zernakitepe ve ızgara planlı şehir konusuna da değinmiş ve söz konusu merkezin Urartular tarafından inşa edilmiş olabileceği ihtimalini canlı tutmak gerektiğini vurgulamıştır. Urartu konutlarını ise genel hatlarıyla ön avlulu ev tipi biçiminde tanımlamıştır. İki odalı ön avlulu tip daha çok örneklendirilmiştir. Bunların erken örnekleri ile 7. yüzyılda inşa edilenler arasında gerek boyut ve gerekse oda sayıları açısından farklılık bulunduğu belirtilmiştir.

Urartu mezar mimarlığı ve ölü gömme gelenekleri, hem anıtsal kaya mezarları ve hem de zengin buluntu veren oda mezarları, ayrıca çoğu kaçak kazılar yoluyla dünyadaki hemen bütün önemli müzelere dağılmış zengin mezar buluntuları nedeniyle pek çok araştırmacının dikkatini çekmektedir. Çilingiroğlu da kitabında bu konuyu mezar türleri, küp mezarlar, kaya mezarları, taş oda mezarları, yakma geleneği, Dilkaya ve Karagündüz mezarları, ölü yemeği, yakma mera-

simi, libasyon: sıvı kurban merasimi ve libasyon stellerinin kökeni gibi oldukça ayrıntılı başlıklar altında incelemiştir.

Urartu'da bilindiği üzere yakmadan ve yakarak yapılan iki tür ölü gömme biçimi bulunmaktadır. Yazar bu bölümde bunun ve farklı karakterdeki mezar mimarlığının kökenlerini, hem Urartu toplumunda bir çok etnik grubun ve hem de sosyal sınıfın varlığında aramaktadır. Yani yönetici ve soylu sınıfın başkent Tuşpa'da olduğu gibi anıtsal kaya mezarlarına ve zengin hediye mezarlarına, diğerlerinin ise taş oda, basit toprak veya küp mezarlarına koyulduğuna işaret etmektedir. Urartu mezar mimarlığı ve ölü gömme gelenekleri konusunda oldukça yeni ve gerçekçi bilgiler edinmemizi sağlayan, bu arada soyulmuş kaya mezarlarındaki gömü geleneğini ve odaların fonksiyonlarını da anlamamıza yardımcı olan Dilkaya ve Kargündüz mezarlık kazılarında son yıllarda Van/ Altuntepe kazıları da eklenmiştir. Bu çalışmalar kanımızca Urartu mezar mimarlığının dışarıda aranan kökeni sorununa da yeni çözümler getirecektir.

Maden İşçiliği bölümü, Urartu Krallığı'nın güçlenmesi, mimari alanda ortaya koyduğu anıtsal yapılar konusundaki başarısının da dayanakları olarak ele alınmaktadır. Urartu bu anlamda Doğu Anadolu'daki demir, bakır, gümüş ve altın yataklarını işlemesini bilmiş ve bunlardan azami ölçüde yararlanmışır. Özellikle Assur yazılı belgeleri ve Urartu'nun Diauehi ve Kummu gibi krallıklardan aldığı tributları gösteren Urartu yazıtları bu konuda fikir vermekte; kazılarda ele geçen sayısız buluntu da bunu doğrulamaktadır. Bunlar arasında miğferler, kalkanlar, sadaklar (okdanlıklar) kemerler ve kazanlar ayrı başlıklar altında tanıtılmakta; ayrıca Ayanus Kalesi'nde ele geçen yeni buluntulardan da söz edilmektedir. Bütün bu buluntular arasında özellikle kemerler, üzerlerindeki hayvan, karışık yaratık, tanrı, savaşçı, savaş arabası, süvari, av sahneleri, dinsel motifler, geometrik ve bitkisel bezemeleri ile Urartu sanatı ve mitolojisi konusunda önemli bilgiler verirler. Urartu'daki mücevher sanatı örnekleri de gün geçtikçe artmaktadır. Granülasyon tekniği uygulanmış küpeler, hayvan başlı bilezik ve süs iğneleri, kolye ve boncuklar ile altın rozetler bu bağlamda değerlendirilmektedir.

Çanak Çömlek bölümünde Çilingiroğlu, Urartu'da yalnızca tek renkli örneklerin üretildiğini ve boyalı malların varlığına ilişkin gösterilen buluntuların istisna denecek kadar az olduğunu belirtmektedir. Urartu olarak nitelenebilecek keramiklerin belki de krali atölyelerde üretilen "kırmızı açkılı" türler olduğuna dikkat çeken yazar, bunların dışında farklı renklerde günlük kullanım kapları ve depo küplerinin de yaygın olarak kullanıldığını vurgulamaktadır.

Urartu Krallığı'ndan günümüze kalan çok sayıda buluntu arasında heykel son derece azdır. Gürcistan Müzesi'nde bulunan Van kökenli bir insan heykeli, son yıllarda bulunan Van/ Gevaş aslanı ve Van/ Alaköy'deki üç aslan protomu bu konudaki örnekler olarak tanıtılır. Kabartma sanatı örnekleri arasında ise Aldilcevaz'da bulunmuş olan ve günümüzde Van Müzesi bahçesinde sergilenen boğa üzerindeki tanrı kabartması, Kef Kalesi'nden diğer kabartma örnekleri tanıtılmakta ve bunların 7. yüzyılda II. Rusa döneminde geliştiği öne sürülmektedir. Tek örnekle temsil edilen Van Müzesi'ndeki savaş arabası kabartmasının ise daha erken dönemde, Kuzey Suriye etkili olarak yapılmış olabileceği belirtilmektedir.

Urartu merkezlerinde günümüze kadar yalnızca Karmir-Blur ve Toprakkale'den birkaç parça ile tanınan "taş kaplar" koleksiyonu, Ayanis buluntuları ile oldukça genişlemiştir. Çilingiroğlu, 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlediği, üzerleri Urartu sanatından tanınan motiflerle bezeli bu özel kapların parfüm kutusu ya da süs eşyası olarak hizmet etmiş olduklarına inanmaktadır. Benzer biçimde yalnızca Altuntepe, Toprakkale ve Karmir-Blur'dan tanınan fildişi eserler de Urartu'da fazla yaygınlık kazanmamış bir sanat dalı olarak ele alınır. Bunların en yakın benzerleri ise bilindiği üzere Kuzey Suriye sanataunda bulunmaktadır.

Urartu Dili ve Yazısı bölümünde yazar, Hurrilerle Urartular arasında varlığı bilinen akrabalığın yakınlığı konusundaki önerileri tartışırken Urartu dilinin günümüz Kafkas dilleri ile olan benzerliğine de değinmiştir. Urartuların Assur'dan alarak dillerine adapte ettikleri çivi yazısı dışında hiyeroglif yazısı da kullandıklarını belirten Çilingiroğlu, bunun kökeni konusunda Hitit İmparatorluğu ve özellikle de Geç Hitit Krallığı olduğunu öneren görüşleri değerlendirir.

Kitabın son bölümü Urartu dinine ayrılmıştır. Urartu yazıtlarının genel olarak fetihlerden söz eden tek düze içerikleri yüzünden toplumdaki inanç biçiminin ayrıntıları konusunda fazla bilgi bulunmamaktadır. Krallığın başlangıcında Meher Kapı kaya nişi içine kazdırılan tanrılar listesi ve sunulacak kurbanları gösteren yazıt bu konudaki en önemli belgedir. Burada ve hemen bütün sefer yazıtlarında ilk üç sırayı Tanrı Haldi, Teişeba ve Şiuini paylaşmaktadır. Baş tanrı Haldi, Urartular'ın ulusal tanrısı olarak görülmektedir. Tanrı Teişeba ise Hurri kökenli olan ve ikinci bin yılda Anadolu'da tapınım gören Teşup ile aynı olmalıdır. Şiuini ise güneş tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Bunların dışında Meher Kapı anıtında 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik sıralanmaktadır.

Uzun yıllardan bu yana Doğu Anadolu'daki Urartu merkezlerinde kazı ve araştırma yapılmasına karşılık bu konudaki eserler sayıca fazla değildir. Son yıllarda kaleme alınan Altan Çilingiroğlu'nun *Van (From Ancient Times to the end of the Urartian Times)*; Veli Sevin ve Ersin Kavaklı'nın *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü: Van/ Karagündüz* (İstanbul 1996), Oktay Belli'nin *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, (İstanbul 1998) adlı çalışmaları ve tanıttığımız eser, Urartu Dünyasına ışık tutma yolunda atılmış önemli adımlar olarak değerlendirilebilir. Kitabın ilgili bölümlerinde yer verilen Ayanıs Kalesi'nin son derece de ilginç buluntuları ve bunlara ilişkin değerlendirmeler ise Urartu tarihi ve sanatı konusuna pek çok açıdan katkı yaparken, yeni tartışma alanları da açmaktadır.

KEMALETTİN KÖROĞLU

1999 YILI BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- AKAT, YÜCEL : *Treasure of İncilipınar definesi* / Yücel Akat; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1986. xiv, 29, [84] s.: res.; 23 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Sikke, Madalya ve Mühür Katalogları dizisi; 1=Archeology and Art publications. Series of Catalogues of Coins, Medallions and Seals; 1 (A. VI/438)).
- AKBULUT, YILMAZ : *Ermeniler ve Bingöl'deki Ermeni tehciri* / Yılmaz Akbulut. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xiii, 182 s.: res.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2055. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi; 50) ISBN 975-17-1926-7 (A. VI/314).
- AKÇAM, TANER : *Türk ulusal kimliği ve Ermeni sorunu* / Taner Akçam. — 4. bs. — İstanbul : İletişim, 1995, c 1992. 224 s.; 20 cm. (İletişim yayınları; 153. Araştırma İnceleme dizisi; 23) ISBN 975-470-289-6 (A. VI/384).
- AKIN, ADEM : *Münif Paşa ve Türk kültür tarihindeki yeri* / Adem Akın. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1999. xiii, 163, [46] s.: res. 24 cm. . — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi yay.; sa. 151. Türk Fikir ve Sanat Adamları dizisi; sa. 12) ISBN 975-16-0989-5 (A. VI/302).
- AKKILIÇ, YILMAZ : *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa* / Yılmaz Akkılıç. Ş1. bsk. Bursa: Bursa Kültür Sanat Turizm Vakfı, 1997. 599 s.; 24 cm. (Bursa Kültür Sanat Turizm Vakfı yayınları. Bursa Kitaplığı; 3) ISBN 975-7093-02-5 (A. VI/496).
- AKPINAR, TURGUT : *Türkler'in din ve hukuk tarihi üzerine makaleler* / Turgut Akpınar. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 270 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 528. Tarih-Politika dizisi; 20) ISBN 975-470-729-4 (A. VI/466).
- AKPINARLI, FERİHA : *Şanlıurfa cülha dokumacılığı* / Feriha Akpınarlı. — 1. bs. — Şanlıurfa: ŞURKAV, 1996. 80 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı yayınları; 13. Kültür dizisi; 9) ISBN 975-7394-11-4 (A. VI/423).

- AKSAN, VIRGINIA : *Savaşta ve barışta bir Osmanlı devlet adamı Ahmed Resmi Efendi 1700-1783* / Virginia Aksan; çev. Özden Arıkan; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1997. x, 241 s.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 52) ISBN 975-333-072-3 (A. VI/415).
- AKSULU, N. MELEK : *Mohaç esiri Bartholomaeus Georgievic (1505-1566) ve Türklerle ilgili yazıları* / N. Melek Aksulu. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. vii, 136 s.: res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2051. Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi; 214) Yazarın tezi (Doktora-Ankara Üniversitesi)'ne bağlı olarak. ISBN 975-17-1911-9 (A. VI/308).
- AKURGAL, EKREM : *Anadolu kültür tarihi* / Ekrem Akurgal. — 7. bs. — Ankara: TÜBİTAK, 1998, c 1997. [9], 417 s.: res.; 22 cm. — (TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları; 67) ISBN 975-403-107-X (A. VI/480).
- AKURGAL, EKREM : *Hatti ve Hitit uygarlıkları* / Ekrem Akurgal. — İstanbul: Net, 1995. v, 110, [234] s.: res., lev.; 33 cm. ISBN 975-95024-0-2 (B. I/1589).
- AKURGAL, EKREM : *Türkiye'nin kültür sorunları ve Anadolu uygarlıklarının dünya tarihindeki önemi* / Ekrem Akurgal. — 1. bs. — Ankara: Bilgi, 1998. 223 s.; 24 cm. — (Bilgi yayınları. Özel dizi; 37) ISBN 975-494-729-5 (A. VI/470).
- AKYILDIZ, ALİ : *Mümin ve müsrif bir padişah kızı Refia Sultan* / Ali Akyıldız; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. xii, 215 s.: res.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 58) ISBN 975-333-081-2 (A. VI/400).
- AKYURT, İ. METİN : *M.Ö. 2. binde Anadolu'da ölü gömme adetleri* / İ. Metin Akyurt. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xxvi, 243, [239] s.: tab., hrt., şek., lev.; 28 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VI. Dizi — Sa. 49) ISBN 975-16-0884-8 (B. I/1619).
- ALGAN, ERTUĞRUL : *Kral Midas'ın ülkesi: Frigya* / Ertuğrul Algan, İrfan Ongar. — İstanbul: Esbank, [119?]. xiii, 226 s.: res., hrt.; 28 cm. — (Esbank Kültür yayınları; 4) ISBN 975-95772-3-2 (B. I/1603).
- ALIOTO, ANTHON M. : *A history of western science* / Anthony M. Alioto. — 2nd. ed. — New Jersey: Prentice Hall, 1993. ix, 454 s.; 24 cm. ISBN 0-13-388513-5 (A. VI/262).
- ALTAY, HALİFE : *Anayurttan Anadolu'ya* / Halife Altay. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xxiii, 522 s.: res.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları;

354. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Türk Dünyası Edebiyatı dizisi; 2) ISBN 975-17-1965-8 (A VI/319).

ALTSTADT, AUDREY L. : *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule* / Audrey L. Altstadt. — California: Hoover Institution, 1992. xxvi, 331 s.; 24 cm.Ş(Studies of Nationalities. Hoover Institution Press publication; 410) ISBN 0-8179-9182-4 (A. VI/340).

Ankara İstiklal Mahkemesi zabıtları 1926 / yay. haz. Ahmed Nedim. — 1. bsk.— Ankara: İşaret, 1993. 391, [194] s.; 24 cm. — (İşaret yayınları; 68. Belgelerle İstiklal Mahkemeleri; 1) ISBN 975-350-042-4 (A. VI/478).

APAK, MELEK SEVÜKTEKİN : *Osmanlı dönemi kadın giyimleri* / Melek Sevüktekin Apak, Filiz Onat Gündüz, Fatma Öztürk Eray. — Ankara: Türkiye İş Bankası, 1997. 152 s.: res.; 24cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel yayın no.; 362. Sanat dizisi; 54) ISBN 975-458-093-6 (A. VI/244).

ARIKAN, ZEKİ : *Tarihimiz ve cumhuriyet: Muhittin Birgen (1885-1951)* / Zeki Arıkan; yay. haz. İsmail Hakkı Yükselen. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1997. xii, 262 s.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınlar; 45) ISBN 975-333-065-0 (A. VI/414).

ASLANOĞLU, İNCİ N. : *Ankara Karacabey külliyesi* / İnci N. Aslanoğlu. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. x, 57 s.: res.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 948. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Tanıtma Eserleri dizisi; 10) ISBN 975-17-0169-4 (A. VI/327).

Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet yazmaları alfabetik kataloğu / haz. Nail Bayraktar. — İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998. vi, 162s.: rnk. res.; 28 cm. ISBN 975-8215-36-1 (B. I/1602).

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ BAŞKANLIĞI: *15. yılında Atatürk Kültür Merkezi* / haz. Azize Aktaş-Yasa. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998. xiv, 251 s.: rnk. res.; 24 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 167) ISBN 975-16-1060-5 (A. VI/243).

Atatürk ve eğitim / haz. Ali Güler, Suat Akgül. — Ankara: Kara Harp Okulu, 1999. 274 s.; 24 cm. (A. VI/349).

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin konular indeksi / haz. Mehmet Evsile. — Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999. iv, 127 s.; 24 cm. ISBN 975-16-1049-4 (A. VI/347).

- ATAÜNAL, AYDOĞAN : *Türkiye'de yükseköğretim (1923-1998): Yasal düzenlemeler ve değerlendirme / Aydoğan Ataunal*. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998. viii, 317 s.: tab.; 24 cm. (A. VI/412).
- Attila and the nomad hordes* / ed. Martin Windrow; text by David Nicolle PhD; Colour plates by Angus McBride. — reprinted — London: Osprey Military, 1997, c 1990. 64 s.: res. (kimi rnk.); 25 cm. — (Elite series; 30) ISBN 0-85045-996-6 (A. VI/203).
- AYVERDİ, SAMİHA : *Türk tarihinde Osmanlı asırları / Samiha Ayverdi*. — 4. bsk. — İstanbul: Kubbealtı, 1999. 837 s.; 24 cm. — (Ayverdi Enstitüsü Neşriyatı; 11. Samiha Ayverdi Külliyyatı; 18) ISBN 975-7663-52-2 (A. VI/471).
- BACINOĞLU, TAMER : *The making of Turkish bogeyman: a unique case of misrepresentation in Germany journalism / Tamer Bacinoğlu*; translation from German Michael Brunet. — 1st ed. — İstanbul: Graphis, 1998. 196 s.; 24 cm. — (Graphis yayınları=Graphis publication; 6) ISBN 975-7783-09-9 (A. VI/285).
- BAHŞALİYEV, VELİ : *Nahçıvan arkeolojisi = The archaeology of Nakhichevan / Veli Bahşaliyev*; çev. Chris Lightfoot; düz. Füsun Uluülke; ed. Nezhir Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997. 128, [16] s.: res.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat Yay. Der. Eleştiri ve Tarih dizisi; 18) ISBN 975-7538-89-2 (A. VI/212).
- BAL, MEHMET SUAT : *Türkiye Selçukluları'nda ticari hayat / Mehmet Suat Bal*. — [y.y.: y.y.], 1998. 125 y.; 29 cm. Tez (Yüksek Lisans) — Gazi Üniversitesi. (B. I/1584).
- BALDICK, JULIAN : *Imaginary Muslims: the Uwaisi Sufis in Central Asia / Julian Baldick*. — London; New York: I. B. Tauris, 1993. vi, 266 s.; 22 cm. ISBN 1-85043-497-2 (A. VI/240).
- BARTMAN, ELIZABETH : *Ancient sculptural copies in miniature / Elizabeth Bartman*. — Leiden: Brill, 1992. xiv, 222, [96] s.: res.; 25 cm. — (Columbia Studies in the Classical Tradition, ISSN 0166-1302; 19) ISBN 90-04-09532-2 (A. VI/487).
- BASALLA, GEORGE. : *The evolution of technology / George Basalla*. — reprinted — New York: Cambridge University, 1997, c 1998. viii, 248 s.: res.; 23 cm. — (Cambridge History of Science series) ISBN 0-521-29681-1 (A. VI/260).

- BAŞARAN, CEVAT : *Anadolu kompozit başlıkları* / Cevat Başaran; haz. Fusun Uluülke. — 1. bs. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999. 84 s.: res.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Başvuru ve el kitapları dizisi; 4) ISBN 975-6899-36-0 (A. VI/436).
- BAŞKAN, SEYFİ : *Ankara Hacı Bayram-ı Veli Camii ve Türbesi* / Seyfi Başkan. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. ix, 75 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Yayınları; 2026. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Tanıtma Eserleri dizisi; 74) ISBN 975-17-1906-2 (A. VI/330).
- BAŞKAN, SEYFİ : *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de resim* / Seyfi Başkan. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. xii, 146 s.: rnk. res.; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 1990. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Eserleri dizisi; 150) ISBN 975-17-1789-2 (B. I/1590).
- BAŞTAV, ŞERİF : *Büyük Hun kağanı Attila* / Şerif Baştav — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. vii, 210 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2077. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi; 218) ISBN 975-17-1949-6 (A. VI/311).
- Bektachiyya: études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* / reunies par Alexandre Popovic et Gilles Veinstein. — İstanbul: Isis, 1995. xii, 476 s.; 24 cm. ISBN 975-428-078-9 (A. VI/175).
- BELGE, MURAT : *Boğaziçi'nde yalılar, insanlar* / Murat Belge. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1997. 288 s.: rnk. res.; 30 cm. ISBN 975-470-465-1 (B. I/1626).
- BELLİ, OKTAY : *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları* / Oktay Belli; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — 1. bsk. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1998. 104, xxxii s.: rnk. res., 1 katl. hrt.; 28 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Eski Anadolu Uygarlıkları dizisi; 2) ISBN 975-6899-00-X (B. I/1621).
- BELLİ, OKTAY : *Nahçıvan'da arkeolojik araştırmalar 1998 = Archaeological survey in Nakhichevan, 1998* / Oktay Belli, Veli Sevin; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999. 78, xxiv s.: rnk. res.; 23 cm — (Arkeoloji ve Sanat Yayınları. Araştırma, İnceleme ve Belgeleme dizisi; 8) ISBN 975-6899-40-9 (A. VI/435).
- BENSAUDE-VINCENT, BERNADETTE : *A history of chemistry* / Bernadette Bensaude-Vincent, Isabelle Stengers; translated by Deborah van Dam.

- Cambridge (USA): Harvard University, 1996. 305 s.; 24 cm. ISBN 0-674-39659-6 (A. VI/289).
- BİLİM, CAHİT** : *Türkiye'de çağdaş eğitim tarihi (1734-1876)* / Cahit Bilim. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1998. xv, 316 s.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yay.; 1067. Edebiyat Fakültesi yay.; 2) ISBN 975-492-823-1 (A. VI/247).
- Bilim tarihine giriş* / Sevim Tekeli... [ve başk.]. — Ankara: Nobel, xvii, 451 s.; 20 cm. — (Nobel yayınları; 104) ISBN 975-591-082-4 (A. VI/490).
- BİNGÖL, ENSAR** : *Doğu Anadolu'nun Kafkasların kilidi "Çıldır"* / Ensar Bingöl. — Ankara: [y.y.], 1988. 99 y.; 29 cm. (B. I/1573).
- Biyoloji terimleri sözlüğü* / yay. haz. Sevinç Karol, Zekiye Suludere, Cevat Ayvalı. — Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. viii, 1067 s.; 24 cm. — (AKDYYK Türk Dil Kurumu yayınları; 699) ISBN 975-16-1012-5 (A. VI/268).
- BOPPE, AUGUSTE** : *XVIII. yüzyıl Boğaziçi ressamları* / Auguste Boppe; çev. Nevin Yücel-Celbiş. — 1. bsk. — İstanbul: Pera, 1998. xv, 198 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Alaattin Eser kitaplığı; 13. Çeviri eserler; 8) ISBN 975-8065-14-9 (A. VI/324).
- BORCHHARDT, JÜRGEN** : *Limyra* / Jürgen Borchhardt; çev. Gülay Yümer; yay. ve yöneten Nezih başgelen. — 1. bsk. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999. 160 s.: res.: 5 katl. hrt.; 23 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Antik Kentler dizisi; 2) ISBN 975-7538-88-4 (A. VI/424).
- BOZBORA, NURAY** : *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun gelişimi* / Nuray Bozbora. — 1 bs. — İstanbul: Boyut, 1997. 303 s.; 20 cm. — (Boyut Kitapları/Araştırma dizisi; 3) Yazarın tezi (Doktora-Marmara Üniv.)'ne bağlı olarak. ISBN 975-521-053-9 (A. VI/219).
- BRUNO, LEONARD C.** : *Science&technology firsts* / Leonard C. Bruno; ed. Donna Olendorf. — Detroit: Gale, 1996, c 1997. xv, 636 s.: res.; 24 cm. ISBN 0-7876-0256-6 (A. VI/344).
- Bulgarian Academy of Sciences directory 1999* / Editorial board Naum Yakimoff... [et. al]. — Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1999. 242 s.; 24 cm. ISBN 954-430-612-9 (A. VI/348).
- BURNABY, FRED** : *At sırtında Anadolu* / Fred Burnaby; çev. Fatma Taşkent. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 424 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 550. Tarih-politika dizisi; 23) ISBN 975-470-642-5 (A. VI/464).

- Bursa'da bir başka zaman* / tasarlayan ve yay. haz. Ramis Dara. — 1. bs. — Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 1997. 190 s.; 24 cm. — (Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı yayınları; 2) ISBN 975-7093-01-7 (A. VI/497).
- Byzantium and Islam in Scandinavia: acts of a symposium at Uppsala University* / ed. Elisabeth Piltz. — Jonsered: Paul Aström, 1998. 139 s.: res.; 28 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology; v. 126) ISBN 91-7081-151-2 (B. I/1568).
- The Cambridge history of Egypt* / general ed. M.W. Daly. — Cambridge: Cambridge University, 1998. 2 c.; 24 cm. İçindekiler: c. 1: Islamic Egypt, 640-1517/ed. Carl F. Petry-c. 2: Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century/ed. M.W. Daly. ISBN 0-521-47137-0 (1. c.) ISBN 0-521-47211-3 (2. c.) (A. VI/346).
- CANSEVER, TURGUT : *İslam'da şehir ve mimari* / Turgut Cansever; yay. haz. Mustafa Armağan. — İstanbul: İz, 1997. 248 s.; 20 cm. — (İz yayıncılık; 221. Bütün eserleri; 2) ISBN 975-355-283-1 (A. VI/378).
- CAPORAL, BERNARD : *Kemalizmde ve Kemalizm sonrasında Türk kadını (1919-1970)* / Bernard Caporal; çev. Ercan Eyüboğlu. — İstanbul: Cumhuriyet, 1999. 3 c.: tab.; 18 cm. (A. VI/332).
- CARR, EDWARD HALLETT : *Tarih nedir* / Edward Hallett Carr. — [y.y.: y.y.], 1996. ISBN 975-470-126-1 (A. VI/385).
- CERRAHOĞLU, ZEHRA (YALÇINKAYA) : *Birleşmiş Milletler gözetiminde Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak yapılan toplumlararası görüşmeler (1968-1990)* / Zehra (Yalçinkaya) Cerrahoğlu. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xvii, 283 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2061. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi; 216) ISBN 975-17-1900-3 (A. VI/315).
- Chinese religion: an anthology of sources* / ed. by Deborah Sommer. — New York: Oxford University, [t.y.] xiii, 375 s.; 24 cm. ISBN 0-19-508894-8 (A. VI/488).
- CLOGG, RICHARD : *Modern Yunanistan tarihi* / Richard Clogg; çev. Dilek Şendil. — 1. bs. — İstanbul: İletişim, 1997. 312 s.: res., tab.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 444. Araştırma İnceleme dizisi; 68) ISBN 975-470-624-7 (A. VI/376).

- Companion to the history of modern science* / ed. by R. C. Olby... [et al.]. — London: Routledge, 1996. xxvi, 1081 s.; 24 cm. ISBN 0-415-0 1988-5 (A. VI 345).
- COPEAUX, ETIENNE : *Türk tarih tezinden Türk-İslam sentezine: tarih ders kitaplarında (1931-1993)* / Etienne Copeaux; çev. Ali Berktaş; yay. haz. Tülin Altınova, — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. vii, 341 s.; 20 cm. — (Tarih Vakfı yurt yayınları; 59) (A. VI/402).
- Corpus of Mycenaean inscriptions from Knossos* / J. Chadwick... [et al.]. — Cambridge: Cambridge University; Pisa: Istituto Editoriale e Poligrafico Internazionale, 1986-1998. 4 c.: res.; 28 cm. — (Incunabula Graeco; v. 58) İçindekiler: 1. c.: (1-1063)-2. c.: (1064-4495)-3. c.: (5000-7999)-4. c.: (8000-9947) and index to volumes I-IV. ISBN 0-521-32022-4 (1. c.) ISBN 0-521-32023-2 (2. c.) ISBN 0-521-32024-0 (3. c.) ISBN 0-521-32025-9 (4. c.) (B/9824).
- CRISS, NUR BİLGE : *İstanbul under allied occupation 1918-1923* / Nur Bilge Criss. — Leiden: Brill, 1999. xiii, 178, [4] s.; 25 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, ISSN 1380-6076; 17) ISBN 90-04-11259-6 (A. VI/482).
- Cumhuriyetin 75. yılı dil bayramı* / bilimsel koordinasyon ve yay. haz. İsmail Parlaur, İbrahim Birler. — Ankara: TBMM, 1998. x, 112 s.; 24 cm. — (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları; 85) ISBN 975-7479-70-5 (A. VI/358).
- Cumhuriyetin 75. yılında Van* / M. Niyazi Tanılır... [ve başk.]. — Van: Van Valiliği Kültür Varlıklarını Araştırma, derleme, tanıtma ve Yayınlama Merkezi, 1998. 461 s.: rnk. res., tab.; 28 cm. (B. I/1585).
- Cumhuriyetin 75. yılında yükseköğretim*. — Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998. iv, 586 s.; 24 cm. — (Milli Eğitim Bakanlığı. Yükseköğretim Genel Müdürlüğü) (A. VI/411).
- Cybele, attis and related cults: essays in memory of M.J. Vermaseren* / ed. by Eugene N. Lane. — Leiden: Brill, 1996. ix, 441 s.: res.; 25 cm. — (Religions in the Graeco-Roman World, ISSN 0927-7633; 131) ISBN 90-04-10196-9 (A. VI/484).
- Cypriote archaeology in Göteborg* / ed. by Karin H. Niklasson. — Jonsered: Paul Aströms Förlag, 1999. 109 s.: res.; 22 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book; 157) 20 Mayıs

- 1998'de Göteborg'da yapılan sempozyum tutanaklarını içermektedir (Symposium on Cypriote Archaeology held in Göteborg). ISBN 91-7081-146-6 (A. VI/453).
- ÇAMBEL, HALET : *Çok dilli arkeoloji sözlüğü = Multilingual dictionary of archaeological terms = Dictionnaire multilingue d'archeologie = Mehrsprachiges archacologisches wörterbuch* / Halet Çambel, Güven Arsebük, Sönmez Kantman; yay. haz. Nezih Başgelen, Nuray Mestçi, Aksel Tibet. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1994. 157 s.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Başvuru ve El Kitapları dizisi) ISBN 975-7538-64-7 (A. VI/441).
- ÇEÇEN, ANIL : *Atatürk ve Avrasya / Anıl Çeçen*. — İstanbul: Cumhuriyet, 1999. 352 s.; 20 cm. — (Cumhuriyet kitapları) ISBN 975-7720-75-5 (A. VI/475).
- ÇELİK, MEHMET : *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi meselesi* / Mehmet Çelik. — İzmir: Akademi, 1998. ix, 106 s.; 24 cm. — (Türk Tarihi Araştırmaları; 6) ISBN 975-7395-80-3 (A. VI/294).
- DAIBER, HANS : *Bibliography of Islamic philosophy* / Hans Daiber. — Leiden: Brill, 1999. 2 c.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik: Abt. 1. Der Nahe und Mittlere Osten = Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd. 43) İçindekiler: Alphabetical list of publications (vol. 1) — Index of names, terms and topics (vol. 2) ISBN 90-04-11347-9 (Tk.) (A. VI/449).
- DEMİRİŞ, BEDİA : *Roma'nın yurtsever tarihçisi Titus Livius* / Bedia Demiriş; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — 1. bsk. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1998. viii, 136 s.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Deneme, Eleştiri ve Tarih dizisi; 19) ISBN 975-6899-02-6 (A. VI 425).
- DENİZ, BEKİR : *Ayvacık (Çanakkale) yöresi düz dokuma yaygıları (kilim-cim-zili)* / Bekir Deniz; yay. haz. Erol Kalender. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998. viii, 168s.: res. (kimi rnk.); 24 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; 169) ISBN 975-16-1061-3 (A. VI/304).
- DENNERLEIN, BETTINA. : *Islamisches recht und sozialer wandel in Algerien: zur entwicklung des personalstatuts seit 1962* / Bettina Dennerlein. — Berlin: Klaus Schwarz, 1998. 305 s.; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940; Bd. 221) ISBN 3-87997-273-7 (A. VI/236).

- DEVLET, NADİR. : *İpek Yolu / Nadir Devlet*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. vi, [yak. 280] s.: rnk. res.; 28 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XXI. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0885-6 (B. I/1624).
- Dr. Hadiye Tuncer'e armağan / derl. Hüner Tuncer*. — Ankara: [y.y.], 1999. 215 s.; 23 cm. (A. VI/274).
- DRIJVERS, HAN J.W. : *The old Syriac inscriptions of Edessa and Osrhoene: texts, translations and commentary / Han J.W Drijvers, John F. Healy*. — Leiden; Boston: Brill, 1999. xv, 280, [75] s. lev.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung der Nahe und Mittlere Osten = Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd. 23) ISBN 90-04-11284-7 (A. VI/222).
- DUMBARTON, OAKS : *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection / ed. by Alfred R. Bellinger, Philip Grierson*. — Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1999 c.; 30 cm. İçindekiler: I. c.: Anastasius I to Maurice 491-602/by Alfred R. Bellinger.-II. c.: Phocas to Theodosius III 602-717/by Philip Grierson. Part 2: Heraclius Constantine to Theodosius III 641-717.-III. c.: Leo III to Nicephorus III 717-1081/by Philip Grierson (2 cilt).-IV. c.: Alexius I to Michael VIII 1081-1261/by Michael F. Hendy Part 1: Alexius I to Alexius V (1081-1204).-Part 2: The Emperors of Nicaea and their Contemporaries.-V. c.: Michael VIII to Constantine XI 1258-1453/by Philip Grierson. Part 1: introduction, Appendices and bibliography.-Part 2: catalogue, concordances and indexes. ISBN 0-88402-261-7 (v. 5) (B.I/709).
- EBREY, PATRICIA BUCKLEY : *Confucianism and family rituals in imperial china: a social history of writing about rites / Patricia Buckley Ebrey*. — Princeton: Princeton University, 1991. xi, 272 s.; 24 cm. ISBN 0-691-03150-9 (A. VI/207).
- EBU SEHL NUMAR EFENDİ : *Tedribat-ı Pesendide: begenilmiş tedbirler / yay. haz. Ali İbrahim Savaş*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xii, 262 s.; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XXII. Dizi-Sa. 2) ISBN 975-16-1003-6 (A. VI/396).
- Egyptian religion the last thousand years / studies dedicated to the memory of Jan Quagebeur; ed. Willy Clarysse, Antoon Schoors and Harco Willems*. — Lueven: Peeters, 1998. 2 c.: res.; 24 cm. — (Orientalia Lovaniensia Analecta; 84-85) ISBN 90-429-0669-3 (A. VI/455).

- Encyclopaedia of the history of science, technology and medicine in non-western cultures* / ed. Helaine Selin. — Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997. xxvii, 1117 s.; 29 cm. ISBN 0-7923-4066-3 (HB) (B. I/1597).
- ENVER PAŞA : *Enver Paşa'nın özel mektupları* / Enver Paşa; yay. haz. Arı İnan. — 1. bsk. — Ankara: İmge, 1997. 578 s.; 20 cm. ISBN 975-533-187-5 (A. VI/214).
- Erguvan Bayramı* / yay. haz. Ramis Dara. — 1. bs. — Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 1998. 261 s.; 24 cm. — (Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı yayınları; 4) ISBN 975-7093-03-3 (A. VI/492).
- ERKE, A. ÜLKER. : *Minyatürlerle Anadolu'dan efsaneler* / A. Ülker Erke, Şefika Şafak Gören — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. vii, 84s.: rnk. res.; 33 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 1973. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Kitapları dizisi; 145) ISBN 975-17-1808-2 (B. I/1593).
- ERKE, A. ÜLKER. : *Minyatüleriyle gemiler* / A. Ülker Erke; metin Hasan Ali Göksoy. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. vii, 68 s.: rnk. res.; 33 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 1975. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Kitapları dizisi; 146) ISBN 975-17-1810-4 (B. I/1594).
- ERKE, A. ÜLKER. : *Minyatürlerle Mevlana ve Mevlevilik* / A. Ülker Erke; metin Nezhiz Uzel. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. vii, 68 s.: rnk. res.; 34 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 1976. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Kitapları dizisi; 147) ISBN 975-17-1809-0 (B. I/1592).
- ERTUĞRUL, HALİT : *Azınlık ve yabancı okulları: Türk toplumuna etkisi* / Halit Ertuğrul. — İstanbul: Nesil Basım Yayın, 1998. 335, 6 s.; 19 cm. ISBN 975-7055-35-2 (A. VI/350).
- EVREN, ADİL : *Tire ve çevresinde bulunan pişmiş toprak lahitler = Terra cotta sarcophagi from Tire and it's environs* / Adil Evren; yay. ve yöneten Nezhiz Başgelen — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1985. 31 s.: res.; 23 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Müze, Sergi ve Koleksiyon Katalogları dizisi; 4=Archaeology and Art Publications. Catalogues of Museum, Exhibition and Collection Series; 4) (A. VI/427).
- FESCH, PAUL : *Abdulhamid'in son günlerinde İstanbul* / Paul Fesch; çev. Erol Üyepazarıcı. — 1. bsk. — İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1999. xxv, 697 s.: res.; 24 cm. — (Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. yayın no.; 17. Çeviri Eserler; 9) ISBN 975-8065-17-3 (A. VI/474).

- FLEET, KATE : *European and islamic trade in the early Ottoman State: the merchants of Genoa and Turkey* / Kate Fleet. — Cambridge: Cambridge University, 1999. ISBN 0-521-64221-3 hardback (A. VI/450).
- FLETCHER, JOSEPH F. : *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia* / Joseph F. Fletcher; ed. by Beatrice Forbes Manz. — Hampshire; Vermont: Variorum, 1995. xiv, [266] s.; 22 cm. — (Variorum Collected Studies series; CS480) ISBN 0-86078-469-X (A. VI/204).
- From Istanbul to Madinah, a documentary of history the Hejaz Railway: Album of Photographs = İstanbul'dan Medine'ye bir tarih belgeseli Hicaz Demiryolu: Fotoğraf albümü* / ed. İbrahim Usul. — İstanbul: Albaraka Türk, 1999. 244 s.: rnk. res. 1 katl. hrt.; 32 cm. — (Albaraka Türk yayınları; 12. Kültür Kitapları; 1) (B. I/1611).
- FULLERTON, MARK D. : *The archaistic style in Roman statuary* / Mark D. Fullerton. — Leiden: Brill, 1990. xiv, 215 s.: res.; 25 cm. — (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava, ISSN 0169-8958; 110) ISBN 90-04-09146-7 (A. VI/486).
- Geçmişten günümüze kültür değerleriyle Samsun* / haz. ve redaksiyon komisyonu Ali Osman Baş... [ve başk.]. — Samsun: Samsun İl Kültür Müdürlüğü, [199?]. 240 s.: rnk. res.; 28 cm. — (Samsun Kültür Müdürlüğü yayınları. Tanıtım Eserleri dizisi; 1) ISBN 975-17-1748-5 (B. I/1600).
- GENÇOĞLU, ALİ GALİP : *Kurtuluş savaşı günlüğü* / Ali Galip Gençoğlu; haz. Erhan Palabıyık. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xiv, 174 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yay.; 2114. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet dizisi; 3) ISBN 975-17-1898-8 (A. VI/328).
- GIBBONS, HERBERT ADAMS : *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu* / Herbert Adams Gibbons; yay. haz. Mustafa Everdi; osm. çev. Hüseyin Dağ; ing. çev. Bülent Arı. — 1. bs. — Ankara: 21. Yüzyıl, 1998. 360 s.: res.; 24 cm. — (21. Yüzyıl yayınları; 4. Tarih serisi; 1) (A. VI/220).
- GİRAY, KIYMET : *Türkiye İş Bankası Resim Koleksiyonu* / Kıymet Giray. — Ankara: Türkiye İş Bankası, [1997]. 653 s.: rnk. res.; 32 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları; Genel yayın no. 366. Sanat dizisi; 55) ISBN 975-458-089-8 (B. I/1571).
- Giresun'da Kuva-yi Milliye*. — Giresun: Giresun Valiliği, 1999. yak. 50 s.: res.; 19 cm. (A. VI/498).

- GOPHNA, RAM : *Excavations at En Besor / Ram Gophna; with participation of Dan Gazit.* — Tel Aviv; Ramo: Tel Aviv University, 1996. 276 s.: res.; 24 cm. ISBN 965-274-203-1 (A. VI/230).
- GOPHNA, RAM : *Excavations at Tel Dalit: an early bronze age walled town in central Israel / Ram Gophna; with the participation of Bruce Cresson.* — Tel Aviv; Ramo: Tel Aviv University, 1996. 224 s.: res.; 24 cm. ISBN 965-274-225-2 (A. VI/229).
- GRELOT, JOSEPHUS : *İstanbul seyahatnamesi / Josephus Grelot; çev. Maide Selen.* — 1. bsk. — İstanbul: Pera, 1998. xv, 259 s.+ 1 katl. hrt.: res.; 20 cm. — (Alaattin Eser kitaplığı; 10. Çeviri eserler; 6) ISBN 975-8065-13-0 (A. VI/323).
- GÜLER, ALİ : *Atatürk soyu, ailesi ve öğrenim hayatı / Ali Güler.* — Ankara: Kara Harp okulu, 1999. 164 s.; 20 cm. (A. VI/361).
- GÜNEL, SEVİNÇ : *Panaztepe II / Sevinç Günel.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. iv, 435, [271] s.: res.; 29 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VI. Dizi-Sa. 51) ISBN 975-16-0950-X (B. I/1625).
- GYLLIUS, PETRUS : *İstanbul'un tarihi eserleri / Petrus Gyllius; Latince'den çev. Erendiz Özbayoğlu.* — İstanbul: Eren, 1997. 215 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-7622-42-7 (A. VI/382).
- HABLEMİTOĞLU, ŞENGÜL : *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk kadın hareketi (1893-1920) / Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu.* — Ankara: Ahmet Veli Menger Vakfı, 1998. xv, 672: res.; 24 cm. ISBN 975-94903-3-1 (A. VI/341).
- HACİYEV, İSMAİL : *Tarihte ve günümüzde Nahçıvan / İsmail Hacıyev, Ebülfez Amanoğlu.* — Ankara: [y.y.], 1998. 92 s.; 24 cm. (A. VI/493).
- HAIG, GEOFFREY : *Relative Constructions in Turkish / Geoffrey Haig.* — Wiesbaden: Harrassowitz, 1998. xi, 254 s.; 24 cm. — (Turcologica/Hrsg. Lars Johanson; Bd. 33) Yazarın tezi (Doktora-Christian Albrecht-Universität, Kiel)'ne bağlı olarak. ISBN 3-447-04004-1 (A. VI/193).
- Hakkari 98 / ed. Yılmaz Kurt.* — Hakkari: Hakkari Valiliği, 1998. 231 s.: rnk. res.; 28 cm. ISBN 975-585-033-3 (B. I/1572).
- Halkbilime genel bakış / Düzenleyen Nesrin Baraz.* — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1998. xiv, 181s.: res.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları; 1055. İletişim Bilimleri Fakültesi; 27) ISBN 975-492-810-X (A. VI/237).

- Handbook of Ugaritic Studies* / ed. by Wilfred G. E. Watson, Nicolas Wyatt. — Leiden: Brill, 1999. xiii, 892 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik: abt. 1. Der Nahe und Mittlere Osten=Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd. 39) ISBN 90-04-10988-9 (A. VI/448).
- HARVEY, CHARLES : *Databases in historical research: theory, methods and applications* / Charles Harvey, Jon Press. — London: Macmillan, 1996. xvi, 331 s.: res.; 24 cm. ISBN 0-333-56843-5 (A. VI/290).
- HEKİMGİL, M. EMİN : *The father of modern Turkey Mustafa Kemal Atatürk / M. Emin Hekimgil.* — 2nd. ed. — Ankara: Ministry of Culture, 1998. x, 48 s.: res.; 20 cm. — (Publication on Republic of Turkey Ministry of Culture; 463. Directorate of Publications Atatürk series; 9) ISBN 975-17-1960-7 (A. VI/313).
- HENZE, PAUL B. : *Turkey and Atatürk's legacy* / Paul B. Henze. — Haarlem: SOTA, 1998. 190 s.; 24 cm. — (Publication of Turkestan and Azerbaijan Research Centre Turquoise series=Türkistan e Azerbaycan Araştırma Merkezi yayını Turkuaz dizisi; 2) ISBN 90-804409-1-4 (A. VI/202).
- HEPER, METİN : *Historical dictionary of Turkey* / Metin Hepar. — Metuchen; N.J.: The Scarecrow Press, 1994. xv, 593 s.; 22 cm. — (European Historical Dictionaries; 2) ISBN 0-8108-2817-0 (A. VI/356).
- A history of scientific thought: elements of a history of science* / ed. Michel Serres. — Oxford (USA): Blackwell, 1995. viii, 760 s.; 27 cm. ISBN 0-631-17739-6 (B. I/1569).
- History of technology-volume seventeen, 1995* / ed. by Graham Hollister-Short and Frank A.J.L. James. — London: Mansel, 1996. xi, 235 s.: res.; 24 cm. — (History of Technology, ISSN 0307-5451; v. 17) ISBN 0-7201-2284-8 (A. VI/263).
- HOLT, P.M. : *Haçlılar çağı: 11. yüzyıldan 1517'ye yakınoğu* / P.M. Holt; çev. Özden Arıkan. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1999. 243 s.: res.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 69) ISBN 975-333-088-X (A. VI/380).
- HOWGEGO, CHRISTOPHER : *Sikkelerin ışığında Eskiçağ tarihi* / Christopher Howgego; çev. Oğuz Tekin. — 1. bsk. — İstanbul: Homer Kitabevi, 1998. xvi, 204 s.: res.; 22 cm. ISBN 975-8293-00-1 (A. VI/351).
- HUMPHREY, CAROLINE : *Shamans and elders: experience, knowledge, and power among the daur Mongols* / Caroline Humphrey, Urgunge Onon.

- Oxford: Oxford University Press, 1996. xiv, 396 s.: res.; 24 cm. — (Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology) ISBN 0-19-827941-8 (A. VI/208).
- HÜSEYİN KAZIM KADRI : *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e hatıralarım* / Hüseyin Kazım Kadri; yay. haz. İsmail Kara. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1991. 341, [4] s.: res.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 125. Anı dizisi; 5) ISBN 975-470-105-9 (A. VI/377).
- HÜSEYİN RIFAT : *İzmir 1914: Aydın vilayeti 1330 sene-i maliyesi ticaret rehberi* / Hüseyin Rifat; yay. haz. Erkan Serçe. — 1. bs. — İzmir: Akademi, 1997. x, 193 s.: res.; 24 cm. — (İzmir Kitapları; 6) ISBN 975-7395-70-6 (A. VI/298).
- IACOVELLA, ANGELO : *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk* / Angelo Iacovella; çev. Tülin Altunova; yay. haz. Ali Berktaş. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. ix, 96 s.: res.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 56) ISBN 975-333-077-4 (A. VI/404).
- İBRAHİM, DILORAM : *The islamization of Central Asia: a case study of Uzbekistan* / Diloram Ibrahim. — Leicester: The Islamic Foundation, 1993. 32 s.; 21 cm. ISBN 0-86037-229-4 (A. VI/489).
- İMBER, COLIN : *Studies in Ottoman history and law* / Colin Imber. — 1. bsk. — İstanbul: The Isis Press, 1996. ix, 337 s.; 24 cm. — (Analecta Isisiana; 20) ISBN 975-428-086-X (A. VI/188).
- IŞIK, HÜSEYİN : *Birinci dünya savaşında seyyar jandarma birlikleri* / Hüseyin Işık. — Ankara: [y.y.], 1999. xi, 221 s.; 24 cm. (A. VI/242).
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : *Suriye'de modern Osmanlı sağlık müesseseleri, hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi* / Ekmeleddin İhsanoğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. ix, 150, [48] s.: res.; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları, VII. Dizi-Sa. 183) ISBN 975-16-1104-0 (A. VI/394).
- İlmiyye salnamesi* / yay. haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş. — 1. bsk. — İstanbul: İşaret, 1998. xiv, 823 s.; 24 cm. — (İşaret yayınları/ed. A. Nezih Galitekin; 77) ISBN 975-350-065-3 5A. VI/472).
- İNAN, ALİ MİTHAT : *Atatürk'ün not defterleri* / Ali Mithat İnan -2. bs. — Ankara: Gündoğan, 1998. 214, [9] s.; 20 cm. — (Gündoğan yayınları; 96.12.02. Atatürkçü Düşünce dizisi; 01.07.02) ISBN 975-520-130-0 (A. VI/216).

- İNAN, JALE : *Toroslar'da bir antik kent Lyrbe? — Seleukeia? = Eine antike stadt im taurusgebirge Lyrbe? - Seleukeia?* / Jale İnan; yay. haz. Neşe Atık, Nezih Başgelen. — 1. bsk. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1998. 160 s.: res. (kimisi rnk.), 1 ktl. plan; 27 cm. ISBN 975-7538-93-0 (B. I/1598).
- İşte Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75'inci yılında il il Türkiye.* — [xix], 180 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1574).
- İzmir ve çevresi nüfus istatistiği 1917* / haz. Erkan Serçe. — İzmir: Akademi, 1998. vii, 35, [3] s.; 27 cm. — (İzmir kitapları; 7) ISBN 975-7395-71-4 (B. I/1588).
- İzmir ve çevresi, özel binalar istatistiği 1918* / haz. Erkan Serçe. — İzmir: Akademi, 1998. vii, 54 s.; 27 cm. — (İzmir kitapları; 8) ISBN 975-7395-72-2 (B. I/1587).
- JACOBSON, ESTHER : *The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief* / Esther Jacobson. — Leiden: E.J. Brill, 1993. xxii, 291 s.: res.; 24 cm. — (Studies in the history of Religions, ISSN 0169-8834; 55) Bibliyografya ve indeks var. ISBN 90-04-09628-0 (A. VI/206).
- JONES, DONALD W. : *Peak sanctuaries and sacred caves in minoan crete: comparison of artifacts* / Donald W. Jones. — Jonsered: Paul Aströms Förlag, 1999. 104 s.; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book; 156) ISBN 91-7081-153-9 (A. VI 393).
- KAHYA, ESİN : *Hint'te bilim* / Esin Kahya; giriş İnci Macun. — Ankara: Nobel, 1999. 240 s.; 24 cm. — (Nobel yayınları; 79) ISBN 975-591-057-3 (A. VI 442).
- KÂHYA, MUSTAFA : *Âkil Koyuncu: hayatı, edebi şahsiyeti, eserleri* / Mustafa Kâhya. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xiii, 81 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2023. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi; 206) ISBN 975-17-1927-5 (A. VI/312).
- KANSU, AYKUT : *1908 devrimi* / Aykut Kansu; çev. Ayda Erbal. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1995. xix, 482 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 278. Araştırma-İnceleme dizisi; 52). ISBN 975-470-509-7 (A. VI/375).
- KARAGÖZ, ŞEHRAZAT : *Anadolu'dan Mezar Stelleri: Arkaik-Greko Pers Hellenistik-Roma Bizans Çağları = Anatolian Steles: Archaic-Greek / Persian-Hellenistic-Roman Byzantium Periods* / Şehrazat Karagöz; yay ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat. 1984. 32 s.:

- res.; 23 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Müze, Sergi ve Koleksiyon Katalogları dizisi; 3=Archaeology and Art publications. Catalogues of Museum, Exhibition and Collection series; 3) (A. VI/426).
- KARMI, ILAN : *The Jewish community of Istanbul in the nineteenth century: social, legal and administrative transformations* / Ilan Karmi. — İstanbul: Isis, 1996. xiv, 152 s.; 24 cm. ISBN 975-428-085-1 (A. VI/174).
- KASABA, REŞAT : *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century* / Reşat Kasaba. — New York: State University, 1988. xii, 191 s.; 23 cm. — (SUNY Series in Middle Eastern Studies) ISBN 0-88706-805-7 (A. VI/238).
- KAYALI, HASAN : *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, erken Arap milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)* / Hasan Kayalı; çev. Türkan Yöney; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. xi, 260 s.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 61) ISBN 975-333-080-4 (A. VI/403).
- KAZGAN, HAYDAR : *İstanbul'da suyun tarihi: İstanbul'un su sorununun tarihsel kökenleri ve Osmanlı'da yabancı su şirketleri* / Haydar Kazgan, Sami Önal. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 167, [8] s.: res. tab.; 23 cm. — (İletişim yayınları; 553. İstanbul dizisi; 30) ISBN 975-470-733-2 (A. VI/461).
- KEULS, EVA C. : *Plato and Greek painting* / Eva C. Keuls. — Leiden: Brill, 1978. xv, 154 s.; 25 cm. — (Columbia Studies in the Classical Tradition; 5) ISBN 90-04-05395-6 (A. VI/485).
- KEYDER, ÇAĞLAR : *Dünya ekonomisi içinde Türkiye (1923-1929)* / Çağlar Keyder. — 2. bsk. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1993. xiii, 193 s.: tab.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları. Türkiye araştırmaları; 4) ISBN 975-333-007-3 (A. VI/416).
- KHAN, GEOFFREY : *A grammar of neo-Aramaic: the dialect of the Jews of Arbel* / Geoffrey Khan. — Leiden: Brill, 1999. xx, 586 s.; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik: abt. 1. Der Nahe und Mittlere Osten=Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd. 47) ISBN 90-04-11510-2 (A. VI/445).
- KHOURY, DINA RIZK : *State and provincial society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* / Dina Rizk Khoury. — 1 st published — Cambridge: Cambridge University, 1997. xviii, 253 s.; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0-521-59060-4 (A. VI/342).

- Kongreler takvimi 1999-2006: Calender of meetings 1999-2006* / ed. Rezzan Örsten. — [Ankara]: Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, [1998?]. 190 s.; 20 cm. (A. VI/494).
- KOZAK, NAZMİ : *Türkiye akademik dergiler rehberi* / Nazmi Kozak. — 1. bs. — Ankara: [y.y.], 1999. xi, 510 s.; 25 cm. ISBN 975-6809-03-5 (A. VI/383).
- KÖROĞLU, KEMALETTİN : *Üçtepe I: yeni kazı ve yüzey bulguları ışığında Diyarbakır* / Kemalettin Köroğlu. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998- ...c.: res., lev.; 28 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; V. Dizi-Sa. 45). Yazarın tezi (Doktora-İstanbul Üniversitesi)'ne bağlı olarak ISBN 975-16-0880-5 (Tk.) ISBN 975-16-1019-2 (I. c.) (B. I/1618).
- KRAFFT, HANS ULRICH : *Türklerin elinde bir Alman tacir* / Hans Ulrich Krafft; çev. Turgut Akpınar. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1996. 131 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 377). Tarih-Politika dizisi; 14) ISBN 975-470-571-2 (A. VI/392).
- KREUZER, BETTINA : *Die attisch schwarzfigurige keramik aus dem Heraion von Samos* / Bettina Kreuzer. — Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 1998. xiii, 228, 14, 58 s.: res.; 30 cm. — (Samos; Bd. 22) ISBN 3-7749-2893-2 (B. I/1563).
- KUBAN, DOĞAN : *Sinan's art and Selimiye* / Doğan Kuban. — İstanbul: The Economic and Social History Foundation, 1997. 258 s.: rnk. res.; 28 cm. ISBN 975-7306-30-4 (B. I/1627).
- KUHN, THOMAS S. : *The structure of scientific revolutions* / Thomas S. Kuhn. — 3 rd ed. — Chicago; London: The University of Chicago, 1996. xiv, 212 s.; 21 cm. ISBN 0226-45807-5 (A. VI/287).
- KURDAKUL, NECDET : *Tanzimat dönemi basınında sosyo-ekonomik fikir hareketleri* / Necdet Kurdakul. — 1. bs. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. xiv, 336 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2012. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi; 203) ISBN 975-17-1820-1 (A. VI/317).
- KURŞUN, ZEKERİYA : *Necid ve Ahsa'da Osmanlı hakimiyeti: Vehhabi hareketi ve Suud devletinin ortaya çıkışı* / Zekeriya Kurşun. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. ix, 262 s.: 1 hrt.; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. Dizi-Sa. 79) ISBN 975-16-0979-8 (A. VI/397).

- KUSKE, SILVIA : *Reislamisierung und familienrecht in Algerien: der einfluss des malikitischen rechts auf den "code Algerien de la famille"* / Silvia Kuske. — Berlin: Klaus Schwarz, 1996. ii, 153 s.; 23 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940; Bd. 205) ISBN 3-87997-257-5 (A. VI/233).
- KUTAY, CEMAL : *Laik Cumhuriyet karşısında Derviş Vahdetler cephesi* / Cemal Kutay. — 2. bsk. — İstanbul: Aksoy, 1999. 448 s.: res.; 23 cm. — (Cemal Kutay Kitapları. Tarih dizisi) ISBN 975-312-169-5 (A. VI/374).
- Kültür-Gençlik Dergisi (Gençliğin Sesi) makaleler bibliyografyası / haz. Mehmet Toprak.* — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xi, 148 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2179. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi; 59) ISBN 975-17-2094-X (A. VI/300).
- LANDELS, J.G. : *Eski Yunan ve Roma'da mühendislik* / J.G. Landels; çev. Barış Bıçakçı. — 5. bsk. — Ankara: Tübitak, 1998. ii, 247 s.; 20 cm. — (Tübitak Popüler Bilim Kitapları; 34) ISBN 975-403-056-1 (A. VI/211).
- Law, Christianity and modernism in Islamic society: proceedings of the eighteenth congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants held at the Katholieke Universiteit Leuven (September 3-September 9, 1996)* / ed. by U. Vermeulen and J.M.F. Van Reeth. — Leuven: Peeters, 1998. xviii, 299 s.: res.; 24 cm. — (Orientalia Lovaniensia Analecta; 86) ISBN 90-6831-979-5 (A. VI/456).
- LEE, KI YOUNG : *"Ermeni Sorunu"nun doğuşu* / Ki Young Lee. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. x, 103 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2050. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi; 49) ISBN 975-17-1894-5 (A. VI/329).
- LEMERLE, PAUL : *Bizans tarihi* / Paul Lemerle; çev. Galip Üstün. — İstanbul: İletişim, 1994. 109 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları. Cep Üniversitesi; 147) ISBN 975-470-433-3 (A. VI/391).
- Liberalization and the Turkish economy* / ed. by Tevfik F. Nas, Mehmet Odekon. — New York: Greenwood Press, 1988. x, 221 s.; 24 cm. — (Contributions in Economics and Economic History, ISSN 0084-9235; 86) ISBN 0-313-26031-1 (A. VI/239).
- LLOYD, SETON : *Türkiye'nin tarihi: bir gezginin gözüyle anadolu uygarlıkları* / Seton Lloyd; çev. Ender Varinlioğlu. — 9. bs. — Ankara: Tübitak, 1998. v, 228 s.: res.; 22 cm. — (Tübitak Popüler Bilim Kitapları; 50) ISBN 975-403-084-7 (A. VI/221).

- LOĞOĞLU, FARUK : *İsmet İnönü and the making of modern Turkey* / Faruk Loğoğlu. — Ankara: İnönü Vakfı, [1997]. vii, 248 s.; 21 cm. ISBN 975-7951-01-3 (A. VI/443).
- LUKIANOS : *Aleksandros ya da düzmece yalvaç* / Lukianos; çev. Ender Varinlioğlu. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997. 39 s.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Antik Kaynaklar dizisi; 7) ISBN 975-7538-92-2 (A. VI/433).
- MAIR, VICTOR H. : *T'ang transformation texts: a study of the Buddhist contribution to the rise of vernacular fiction and drama in China* / Victor H. Mair. — Cambridge (USA): Council on East Asian studies; Harvard University, 1988, c 1989. xxi, 286 s.; 24 cm. — (Harvard-Yenching Institute Monograph series; 28) ISBN 0-674-86815-3 (A. VI/209).
- MAKAL, AHMET : *Osmanlı İmparatorluğunda çalışma ilişkileri 1850-1920: Türkiye çalışma ilişkileri tarihi* / Ahmet Makal. — 1. bs. — Ankara: İmge, 1997. 344 s.; 20 cm. ISBN 975-533-192-1 (A. VI/215).
- MALAY, H. : *Antik devirde gladyatörler* / H. Malay, H. Silay; yay. haz. Neziha Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1991, c 1990 36, [22] s.: res.; 24 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Araştırma, İnceleme ve Belgeleme dizisi; 5) ISBN 975-7538-22-1 (A. VI/434).
- DE MALEVILLE, GEORGES : *1915 Osmanlı-rus ermeni trajedisi / Georges de Maleville; çev. Nejdet Bakkaloğlu*. — 1. bsk. — İstanbul: Toplumsal Dönüşüm, 1998. 146, [5] s.; 19 cm. — (Toplumsal Dönüşüm yayınları; 91. İnceleme Araştırma dizisi; 15) ISBN 975-8269-15-1 (A. VI/367).
- MARSHALL, ROBERT : *Doğudan yükselen güç: Moğollar* / Robert Marshall; Türkçesi Füsün Doruker. — 1. bsk. — İstanbul: Gençlik, 1995. 151, 20 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Sabah Kitapları. Olaylar İnsanlar dizisi) ISBN 975-7238-28-7 (A. VI/353).
- Matematik und philosophie=Matematik ve felsefe=Mathematics and philosophy: philosophischer kreis Wien-İstanbul=Viyana-İstanbul felsefe çevresi=Vienna-İstanbul philosophy circle* / hrsg.=haz.=ed. Erwin Lucius, Şafak Ural. — İstanbul: Isis, 1995. xiii, 153 s.; 24 cm. ISBN 975-428-082-7 (A. VI/173).
- MEHMED ÂTİF : *Kaşgar tarihi: bâis-i hayret ahvâl-i garibes* / Mehmed Âtif; haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci. — 1. bsk. — Kırıkkale: Eysi Kitap ve Yayın, 1999. viii, v, 381 s.; 24 cm. ISBN 975-94302-0-7 (A. VI/469).

- MEHMED SÜREYYA : *Sicill-i Osmani* / Mehmed Süreyya; yay. haz. Nuri Akbayar; eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman; dizin Yücel Demirel. — Ankara: Kültür Bakanlığı; İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996. 6 c.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 30. Eski Yazıdan Yeni Yazıya; 1) ISBN 975-333-038-3 (Takım) (A. VI/410).
- MIHAIL, G.N. : *İzmir 1920: Yunanistan rehberinden işgal altındaki bir kentin öyküsü* / G.N. Mihail; çev. ve yay. haz. Engin Berber. — İzmir: Akademi, 1998. vii, 104, [11] s.: res.; 27 cm. — (Türk Tarihi Araştırmaları; 10) ISBN 975-7395-85-4 (B. I/1586).
- MIKES, KELEMEN : *Osmanlı'da bir Macar konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye mektupları* / Kelemen Mikes; çev. Edit Tasnadi; günümüz türkçesine uyarlayan Figen Turna. — 1. bsk. — İstanbul: Aksoy, 1999. 296 s.: res.; 24 cm. — (Show Kitap Tarih dizisi) ISBN 975-312-221-7 (A. VI/473).
- MILLER, ARTHUR I. : *Early quantum electrodynamics: a source book / Arthur I. Miller; translation from the german Walter Grant.* — Cambridge (USA): Cambridge University, 1994. xix, 265 s.; 25 cm. ISBN 0-521-43169-7 (A. VI/265).
- MOUSAIOS : *Hero ile Leandros* / Mousaios; çev. Bilge Umar. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1987. 24 s.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Antik Kaynaklar dizisi; 2) (A. VI/430).
- MUNIS, HARIZMI : *[Firdaws al-iqbal. English] Firdaws al-iqbal: history of Khorezm* / Shir Muhammad Mirab Munis, Muhammad Riza Mirab Agahi; translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. — Leiden: Brill, 1999. ixvii, 718 s.: 5 katl. hrt.; 25 cm. — (Islamic History and Civilization, Studies and texts, ISSN 0929-2403; vol. 28) ISBN 90-04-11365-7 (A. VI/451),
- Münif Paşa ve Türk kültür tarihindeki yeri* / yay. haz. Adem Akın. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. xiii, 163, [46] s.: res.; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını; Sa. 151. Türk Fikir ve Sanat Adamları dizisi; Sa. 12) ISBN 975-16-0989-5 (A. VI/302).
- MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (5: 1994 DİDİM): *5. Müze kurtarma kazıları semineri (25-28 Nisan 1994: Didim)* / Anıt. ve Müz. Gn. Md. — Ankara: Kül. Bak. Anıt. ve Müz. Gn. Md., 1995. 462 s.: res. ; 24 cm. — (Kül. Bak. yay.; 1733. Anıt. ve Müz. Gn. Md. yay. Sempozyum serisi; 41) ISBN 975-17-1531-8 (A. V/9345).

- Neden Avrupa tarihi?* / derl. Huri İslamoğlu; yay. haz. Yıldırım Kırgöz; çev. Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırgöz. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1997. 173 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 418. Tarih-Politika dizisi; 16) ISBN 975-470-621-2 (A. VI/388).
- NEUSNER, JACOB : *The Mishnah: religious perspectives* / Jacob Neusner. — Leiden: Brill, 1999. xii, 249 s.; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik; abt. 1. Der Nahe und Mittlere Osten; Bd. 45=Handbook of oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd. 45) ISBN 90-04-11492-0 (A. VI/447).
- NEUSNER, JACOB : *The Mishnah: social perspectives* / Jacob Neusner. — Leiden: Brill, 1999. xviii, 270 s.; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik; abt. 1. Der Nahe und Mittlere Osten; Bd. 46=Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423; Bd. 46) ISBN 90-04-11491-2 (A. VI/446).
- New trends in the history of science: proceedings of a conference held at the Universty of Utrecht* / ed R.P.W. Visser... [et. all.]. — Amsterdam: Rodopi, 1989. 293 s.; 22cm. — (Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, ISSN 0168-9827; 30) ISBN 90-5183-085-8 (A. VI/261).
- NİZAMÜ'L-MÜLK : *Siyaset-name* / Nizamü'l-Mülk; haz. Mehmet Altay Köymen. — xxii, 190, 273 s.; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XIX. Dizi-Sa. 16) ISBN 975-16-0881-3 (A. VI/398).
- NOMİKU, H.A. : *Haçlı seferleri* / H.A. Nomiku; yunancadan çev. Kriton Dinçmen. — 2. bsk. — İstanbul: İletişim, 1997. 80, [32] s.: res. (kimi rnk.); 20 cm. — (İletişim yayınları; 409. Tarih-Politika dizisi; 15) ISBN 975-470-603-4 (A. VI/389).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Türkiye ve İslam: yaklaşım, yöntem ve yorum denemeleri* / Ahmet Yaşar Ocak. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 190 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 549. Araştırma İnceleme dizisi; 88) ISBN 975-470-732-4 (A. VI/467).
18. *Yüzyıl Kadı sicilleri ışığında Eyüp'te sosyal yaşam* / ed. Tülay Artan. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. v, 102 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 53) ISBN 975-333-071-5 (A. VI/405).

- ONUK, TACİSER : *Osmanlı çadır sanatı (XVII-XIX. Yüzyıl) / Taciser Onuk.* — 1. bs. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xiv, 297 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yay.; 2073. Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Osmanlı dizisi; 2) Eserin İngilizce adı: Ottoman tent art (XVII-XIX, centuries) (A. VI/318).
- OORT, H.A. VAN : *The Iconography of Chinese Buddhism in traditional China / H.A. van Oort.* — Leiden: Brill, 1986. 2 c.: lev.; 26 cm. — (Institute of Religious Iconography State University Groningen. Iconography of Religions. East and Central Asia; XII, 5, 1-2) İçindekiler: 1. c.: H'an to liao-2. c.: Sung to Ch'ing. ISBN 90-04-07821-5 (Tk.) (B. I/1564).
- ORHONLU, CENGİZ : *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretlerin iskânı / Cengiz Orhonlu.* — İstanbul: Eren, 1987. xx, 152 s.: katl. 8 hrt.; 24 cm. (A. VI/352).
- ORTHMANN, EVA : *'Abd or-Rahim Han-e Hanan (964-1036/1556-1627): Staatsmann und mäzen / Eva Orthmann.* — Berlin: Klaus Schwarz, 1996. 161 s.: res.; 23 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940; bd. 206) ISBN 3-87997-258-3 (A. VI/234).
- Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalizm ve milliyetçilik (1876-1923), Türkiye'de sosyalizmin oluşmasında ve gelişmesinde etnik ve dinsel toplulukların (Makedon, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni Anasır'ın) rolü / derl. Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher; çev. Mete Tunçay.* — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1995. xvi, 264, [8] s.: res.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 282. Araştırma-İnceleme dizisi; 38) ISBN 975-470-487-2 (A. VI/371).
- Osmanlı toprak mülkiyeti ve ticari tarım / ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok.* — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. vi, 232 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 63) ISBN 975-333-082-0 (A. VI/408).
- Osmanlı vergi mevzuatı.* — Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999. xxxvii, 2219 s.; 28 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no; 1998/343) (B. I/1599).
- The Oxford encyclopedia of archaeology in the Near East / ed. in chief Eric M. Meyers.* — New York: Oxford University, 1997. 5 c.: res.; 29 cm. ISBN 0-19-506512-3 (tk.) (B. I/1623).

- ÖNCEL, ÖZTAN : *Cerrahide iki harika devrim anestezi, asepsi ve antisepsi: geçmişten, günümüze* / Öztan Öncel, Ayşegül Demirhan Erdemir. — İstanbul: Nobel, 1998. 371 s.: res.; 24 cm. (A. VI/491).
- ÖNEY, GÖNÜL : *Ankara Arslanhane camii* / Gönül Öney. — 2. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. ix, 18, [22] s.: res.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 125. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Tanıtma Eserler dizisi; 32) ISBN 975-17-0583-5 (A. VI/316).
- ÖZDEMİR, ZEKERİYA : *Balıkesir Bölgesi'nde Milli Mücadele hareketleri* / Zekeriya Özdemir. — 1. bs. — [Balıkesir]: Bigadiç Kaymakamlığı Mahalli İdareler Köylere Hizmet Götürme Birliği, 1997. 11, 201 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-95726-2-1 (A. VI/296).
- ÖZDEMİR, ZEKERİYA : *Balıkesir Bölgesi'nde Milli Mücadele önderleri* / Zekeriya Özdemir. — 1. bs. — Balıkesir; [y.y.], 1998. xiv, 281 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-95726-6-4 (A. VI/297).
- ÖZEN, MİNE ESİNER : *Türk cilt sanatı* / Mine Esiner Özen. — Ankara: Türkiye İş Bankası, 1998. 92 s.: rnk. res.; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yay. Genel yayın no; 377. Sanat dizisi; 57) ISBN 975-458-128-2 (A. VI/248).
- ÖZGİRAY, AHMET : *Atatürk'ün dış politikası (1919-1938)* / Ahmet Özgiray. — İzmir: [y.y.], 1999. 71 s.; 24 cm. (A. VI/495).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Kültepe-Kaniş-Neşa sarayları ve mabetleri = The palaces and temples of Kültepe-Kaniş-Neşa* / Tahsin Özgüç. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xxiii, 160, [144] s.+4 katl. pafta: lev., şek.; 30 cm. — (AKDYYK Türk Tarih Kurumu yayınları; V. Dizi-Sa. 46) ISBN 975-16-1066-4 (B. I/1620).
- ÖZTÜRK, MUSTAFA : *Tarih Felsefesi* / Mustafa Öztürk. — 1. bsk. — Elazığ: [y.y.], 1999. xiii, 155 s.; 24 cm. ISBN 975-94262-0-X (A. VI/269).
- Philosophy and arts in the Islamic world: proceedings of the eighteenth congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants held at the Katholieke Universiteit Leuven (September 3-September 9, 1996)* / ed. by U. Vermeulen and D. de Smet. — Leuven: Peeters, 1998. ix, 332 s.; 24 cm. — (Orientalia Lovaniensia Analecta; 87) ISBN 90-6831-977-9 (A. VI/457).
- PRIENNE, HENRI : *Ortaçağ kentleri: kökenleri ve ticaretin canlanması* / Henri Pirenne; çev. Şadan Karadeniz. — 4. bsk. — İstanbul: İletişim,

1994. 181 s.; 19 cm. — (İletişim yayınları; 94. Araştırma-İnceleme dizisi; 21) ISBN 975-470-033-8 (A. VI/387).

POLAT, GÜLDEM : *A group of Phrygian pottery from the Archaeological Museum of Istanbul=İstanbul Arkeoloji Müzelerinden bir Grup Frig keramiği* / Güldem Polat; yay. ve yöneten Nezh Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1993. 55 s.: res. (kimi rnk.); 24 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Müze, Sergi ve Koleksiyon Katalogları dizisi; 5=Archaeology and Art publications. Catalogues of Museum, Exhibition and Collection series; 5) ISBN 975-7538-50-7 (A. VI/428).

POMIANKOWISKI, JOSEF : *Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı* / Josef Pomiankowski; çev. Kemal Turan. — İstanbul: Kayıhan, 1990. 389, [10] s.; 20 cm. — (Kayıhan Yayınevi Umumi Neşriyatı; 31. Siyasi Tarih Araştırmaları serisi; 3) (A. VI/321).

POULTON, HUGH : *Silindir şapka, bozkurt ve hilal = Türk ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti* / Hugh Poulton; Türkçesi Yavuz Alogan. — 1. bsk. — İstanbul: Sarmal, 1999, c 1998. 407 s.; 20 cm. ISBN 975-8304-10-0 (A. VI/372).

PROKOPIOS : *İstanbul'da İustinianus döneminde yapılar: birinci kitap* / Prokopios; giriş ve çev. Erendiz Özbayoğlu; yay. ve yöneten Nezh Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1994. 44 [4] s.: res.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Antik Kaynaklar dizisi; 4) ISBN 975-7538-69-8 (A. VI/432).

PULLEYBLANK, EDWIN G. : *Lexicon of reconstructed pronunciation in early middle Chinese, late middle Chinese, and Early Mandarin* / Edwin G. Pulleyblank. — Vancouver: UBC Press, 1991. vii, 488 s.; 24 cm. ISBN 0-7748-0366-5 (A. VI/210).

QUATAERT, DONALD : *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* / Donald Quataert; çev. Tansel Güney. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 332 s.: res., tab.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 543. Araştırma-İnceleme dizisi; 87) ISBN 975-470-728-6 (A. VI/465).

RADSCHEIT, MATTHIAS : *Die koranische herausforderung: die tahaddi-Verse im Rahmen der polemikpassagen des Korans* / Matthias Radscheit. — Berlin: Klaus Schwarz, 1996. v, 117 s.; 23 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940; bd. 198) ISBN 3-87997-250-8 (A. VI/232).

- RASHED, ROSHDI : *The development of Arabic mathematics: between arithmetic and algebra* / Roshdi Rashed; translated by A.F.W. Armstrong; ed. Robert S. Cohen. — Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994. x, 372 s.; 23 cm. — (Boston Studies in the Philosophy of Science; vol. 156) ISBN 0-7923-2565-6 (A. VI/343).
- Religion and society in T'ang and sung China* / ed. by Patricia Buckley Ebrey and Peter N. Gregory. — Honolulu: University of Hawaii, 1993. xv, 379 s.: res.; 24 cm. ISBN 0-8248-1530-0 (A. VI/205).
- RHIE, MARYLIN MARTIN : *Early buddhist art of China and Central Asia* / Marylin Martin Rhie. — Leiden; Boston: Brill, 1999. ... c.: res. [bazısı rnk.]; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik=Handbook of Oriental/Studies. Vierte abteilung, ISSN 0169-9520; bd. 12) İçindekiler: 1. c.: Later Han, Three Kingdoms and Western Chin in China and Bactria to Shan-shan in Central Asia Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 90-04-11201-4 (A. VI/267).
- RIEKEN, ELISABETH : *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen* / Elisabeth Rieken. — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999. xxix, 608 s.; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten, ISSN 0585-5853; 44) ISBN 3-447-04033-5 (A. VI/454).
- ROSENTHAL, FRANZ : *Science and medicine in Islam: a collection of essay* / Franz Rosenthal. — reprinted. — Hampshire: Variorum, 1998, c 1990. xxviii, 219 s.; 23 cm. — (Collected Studies; cs 330) ISBN 0-86078-282-4 (A. VI/264).
- Sadberk Hanım Müzesi: Yazma eserler kataloğu: Hüseyin Kocabaş koleksiyonu* / haz. İsmail Bakar. — İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 1997. III, 219 s.; 25 cm. ISBN 975-95457-80 (A. VI/354).
- SAKAOĞLU, NECDET : *Anadolu derebeyi ocaklarından köse Paşa hanedanı* / Necdet Sakaoğlu; yay. haz. Ali Berktaş. — 2. bsk. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. xv, 384 s.: res.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 64) ISBN 975-333-085-5 (A. VI/417).
- SARRE, FRIEDRICH : *Küçükasya seyahati 1895 yazı: Selçuklu sanatı ve ülkenin coğrafyası üzerine araştırmalar* / Friedrich Sarre; çev. Dara Çolakoğlu. — 1. bsk. — İstanbul: Pera, 1998. xviii, 240, [91] s.: res.; 24 cm+1 katl. hrt. — (Alaattin Eser Kitaplığı; 9. Çeviri Eserler; 5) ISBN 975-8065-10-6 (A. VI/325).

- SCHLUMBERGER, GUSTAVE : *Prens adaları: Blakerna sarayı ve kilisesi Bizans'ın büyük suru* / Gustave Schlumberger; çev. ve haz. Haluk Çağlayaner. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1996. 216 s.: res.; 23 cm. — (İletişim yayınları; 393. İstanbul dizisi; 22) ISBN 975-470-560-7 (A. VI/365).
- Selanik 1850-1918: Yahudilerin kenti ve Balkanlar'ın uyanışı* / haz. Gilles Veinstein; çev. Cüneyt Akalın; redaksiyon Ahmet İnel. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 296, [16] s.: res.; 23 cm. — (İletişim yayınları; 539. Dünya Şehirleri dizisi; 2) ISBN 975-470-422-8 (A. VI/460).
- SERÇE, ERKAN : *İzmir'de kitapçılık 1839-1928: kitaplar, kitapçılar, matbaalar ve kütüphaneler* / Erkan Serçe. — İzmir: Akademi, 1996. x, 231, [11] s.; 19 cm. ISBN 975-7395-64-1 (A. VI/293).
- SERÇE, ERKAN : *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de belediye (1868-1945)* / Erkan Serçe. — 1. bs. — İzmir: Dokuz Eylül, 1998. 365 s.; 21 cm. — (Dokuz Eylül yayınları, Tarih dizisi; 3) ISBN 975-6981-06-7 (A. VI/368).
- SEVİN, VELİ : *Başlangıçtan Pers'lere kadar Anadolu arkeolojisi* / Veli Sevin. — İstanbul: Der, 1997. 184 s.: res.; 19 cm. — (Der yayınları; 215) ISBN 975-353-138-4 (A. VI/320).
- SEVİN, VELİ : *Van-Karagündüz: bir erken demir çağ nekropolü = an early iron age cemetery* / Veli Sevin; Nezih Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1996. 63 s.; 24 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Kazı Monografileri dizisi; 4) ISBN 975-7538-85-X (A. VI/437).
- SHAPIN, STEVEN : *The scientific revolution* / Steven Shapin. — Chicago; London: The University of Chicago, 1996. xiv, 218 s.: res.; 21 cm. (A. VI/288).
- SHAROUDI, HAMID KHOSRAVI : *Zur problematik des demokratizierungsprozesses in Iran: eine sozio-kulturelle analyse anhand von entstehung und scheitern der konstitutionellen bewegung von 1906* / Hamid Khosravi Sharoudi. — Berlin: Klaus Schwarz, 1998. 266 s.; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940; Bd. 220) ISBN 3-87997-272-9 (A. VI/235).
- SHERRILL, CHARLES N. : *Mustafa Kemal: Bir ABD büyükelçisinin Türkiye hatıraları* / Charles N. Sherrill; çev. Örgen Uğurlu. — Ankara: Cumhuriyet, 1999. 2 c.; 18 cm. (A. VI/271).

- SİNANOĞLU, SUAT : *Türk hümanizmi* / Suat Sinanoğlu. — İstanbul: Cumhuriyet, 1998-1999. 3 c.; 18 cm. (A. VI/272).
- SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI SEMPOZYUMU (İSTANBUL: 1994-1995): *Üç sempozyum sivil toplum kuruluşları*. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. xiii, 306 s.; 23 cm. ISBN 975-7306-33-9 (A. VI/420).
- SÖNMEZ, NESLİHAN : *Osmanlı dönemi yapı ve malzeme terimleri sözlüğü* / Neslihan Sönmez. — 1. bsk. — İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi (YEM), 1997. 124 s.: res.; 21 cm. ISBN 975-7438-47-2 (A. VI/322).
- SPANGENBURG, RAY : *The history of science from 1946 to the 1990 s.* / Ray Spangenburg, Diane K. Moser. — New York: Facts On File, 1994. xvi, 176 s.: res.; 23 cm. — (On the Shoulders of Giants) ISBN 0-8160-2743-9 (A. VI/444).
- STRABON : *Antik Anadolu coğrafyası: geographika: XII-XIII-XIV* / Strabon; çev. Adnan Pekman; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — 3. bsk. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1993. xvi, 304 s.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Antik Kaynaklar dizisi; 1) ISBN 975-7538-20-5 (A. VI/429).
- SÜMER, FARUK : *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri, boy teşkilatı, destanları* / Faruk Sümer. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999. 510 s.; 24 cm. ISBN 975-498-130-2 (A. VI/477).
- SÜMER, FARUK : *Türk devletleri tarihinde şahıs adları* / Faruk Sümer. — İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999. 2 c.; 24 cm. ISBN 975-498-131-0 (1. c.) ISBN 975-498-132-9 (2. c.) (A. VI/479).
- ŞAHİNLER, MENTER : *Atatürkçülüğün kökeni, etkisi ve güncelliği* / Menter Şahinler. — 3. bs. — İstanbul: Çağ, 1998. 381 s.; 20 cm. ISBN 975-7720-09-7 (A. VI/301).
- Şanlıurfa* / koordinatör ve ed. Seyfi Başkan. — 1. bs. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. 191 s.: rnk. fot.; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yay.; 1903. Tanıtma Eserleri dizisi; 73) ISBN 975-17-1739-6 (B. I/1591).
- ŞENİ, NORA : *Marie ve Marie: Konstantiniye'de bir mevsim 1856-1858* / Nora Şeni; çev. Şirin Tekeli. — 1. bsk. — İstanbul: İletişim, 1999. 320 s.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 518. Tarih-Politika dizisi; 19) ISBN 975-470-723-5 (A. VI/468).

- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Bizim diplomatlar* / Bilâl N. Şimşir. — 1. bs. — Ankara: Bilgi, 1996. 571 s.; 20 cm. — (Bilgi yayınları. Bilgi dizisi; 38. Bilâl N. Şimşir; 6) ISBN 975-494-578-0 (A. VI/463).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Doğunun kahramanı Atatürk* / Bilâl N. Şimşir. — 1. bs. — Ankara: Bilgi, 1999. 528 s.: res.; 20 cm. — (Bilgi yayınları. Bilgi dizisi; 38. Bilâl N. Şimşir; 7) ISBN 975-494-817-8 (A. VI/476).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *İngiliz belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)* / Bilâl N. Şimşir; türkçesi Şinasi Orel. — 1. bs. — Ankara: Bilgi, 1986. 508 s.: res.; 20 cm. — (Bilgi yayınları; 38. Bilâl N. Şimşir; 3) (A. VI/462).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Les deportes de Malte et les allegations Armeniennes* / Bilâl N. Şimşir; traduit de l'anglais par Jonathan Gontar, Nathalie Bouyssés. — Ankara: Ministère des Affaires Etrangères, 1998. 69 s.; 28 cm. (B. I/1576).
- TALAT PAŞA (MEHMED) : *Talat paşanın anıları* / Talat paşa (Mehmed); yay. haz. Alpay Kabacalı. — 3. bsk. — İstanbul: İletişim, 1994. 188, [20] s.: res.; 20 cm. — (İletişim yayınları; 114. Anı dizisi; 3) ISBN 975-470-045-1 (A. VI/366).
- TANERİ, AYDIN : *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde vezîr-i a'zamlık (1299-1453)* / Aydın Taneri. — 2. bsk. — İzmir: Akademi, 1997. 157 s.; 24 cm. — (Türk Tarihi Araştırmaları; 4) ISBN 975-7395-76-5 (A. VI/295).
- TAŞ, KENAN ZİYA : *Osmanlılarda lalalık müessesesi* / Kenan Ziya Taş. — Isparta: Kardelen, [1999]. 155 s.; 24 cm. — (Kardelen Kitabevi yayın no; 9) (A. VI/459).
- TAŞTEMİR, MEHMET : *XVI. Yüzyılda Adıyaman* / Mehmet Taştemir. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. xi, 315 s.: tab., hrt.; 24 cm. — (AKDİTK Türk Tarih Kurumu yayınları; XIV. Dizi-Sa. 22) ISBN 975-16-1056-7 (A. VI/452).
- TEKELİ, İLHAN : *Tarih bilinci ve gençlik: karşılaştırmalı Avrupa ve Türkiye araştırması* / İlhan Tekeli; yay. haz. Osman Bahadır, Ali Berktaş. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. xi, 258 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 67) ISBN 975-333-089-8 (A. VI/407).
- TEKİN, OĞUZ : *Bibliography of ancient numismatics for Anatolia = Antik Anadolu nümismatiği bibliyografyası* / Oğuz Tekin; yay. ve yöneten

- Nezih Başgelen. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1993. xxiii, 231 s.; 24 cm. — (Archaeology and Art publications. Series of Catalogues of Coins, Medallions and seals; 2=Arkeoloji ve Sanat yayınları. Sikke, Madalya ve Mühür Katalogları dizisi; 2) ISBN 975-7538-52-2 (A. VI/439).
- TEKİN, OĞUZ : *Eski Yunan tarihi* / Oğuz Tekin. — gözd. gçrl. ve gnşl. bs. — İstanbul: İletişim, 1995. 144 s.: res.; 20 cm. — (İletişim yayınları. Cep Üniversitesi; 151) ISBN 975-470-474-0 (A. VI/390).
- TEMEL, MEHMET : *İşgal yıllarında İstanbul'un sosyal durumu* / Mehmet Temel. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xii, 308 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2035. Yayınlar Dairesi Başk. Kültür Eserleri dizisi; 210) ISBN 975-17-1929-1 (A. VI/310).
- TEZEL, YAHYA SEZAI : *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)* / Yahya Sezai Tezel; yay. haz. Aşen Anadol. — gözd. gçrl. 3. bsk. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1994. [14], 552 s.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları. Türkiye Araştırmaları; 10) ISBN 975-333-018-9 (A. VI/418).
- TINAYRE, MARCELLE : *Bir kadın gezgin Tinayre'nin günlüğü: Osmanlı izlenimleri ve 31 Mart olayı* / Marcelle Tinayre; çev. Engin Sunar. — İstanbul: Aksoy, 1998. 168 s.: res.; 24 cm. — (Show Kitap Tarih dizisi) ISBN 975-312-119-9 (A. VI/369).
- TITUS LIVIUS : *Roma tarihi: şehrin kuruluşundan itibaren = (Ab Urbe Condita)* / Titus Livius; çev. Sabahat Şenbark. — İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1992-1997. 3 c.; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Antik Kaynaklar dizisi; 3, 5-6) ISBN 975-7538-71-X (tk.) (A. VI/431).
- TROÇKİ, LEON : *Balkan savaşları* / Leon Troçki; çev. Tansel Güney. — İstanbul: ARBA, 1995. viii, 522 s.: res.; 20 cm. — (ARBA yayınları; 66. Tarih-Anı; 25) ISBN 975-371-017-7 (A. VI/370).
- TUFAN, OSMAN : *Osman Tufan Paşa'nın Kurtuluş Savaşı hatıraları: Kilikya doğu bölgesinde milli hareketler ve Kozan Sancağı ile mülhakatanın kurtuluş hatıraları* / Osman Tufan. — 2. bsk. — İstanbul: Arma, 1998. 128 s.: res.; 20 cm. — (Arma yayınları; 20. Tarih-Anı dizisi; 8) ISBN 975-7336-05-X (A. VI/386).
- TUNAYA, TARIK ZAFER : *Türkiye'nin siyasi hayatında baulaşma hareketleri* / Tarık Zafer Tunaya. — İstanbul: Cumhuriyet, 1999. 2 c.; 18 cm. (A. VI/270).

- TURAL, SADIK : *Bilgelerin yolunda* / Sadık Tural; ed. Elmas Kılıç. — 1. bsk. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999. x, 126 s.; 20 cm. — (AYK Atatürk Kültür Merkezi yay.; 175. Türk Kültüründen Görünüşler dizisi; 46) ISBN 975-16-1076-1 (A. VI/299).
- TURAN, ŞERAFETTİN : *Kanuni Süleyman dönemi taht kavgaları* / Şerafettin Turan. — gnşl. 2. bs. — Ankara: Bilgi, 1997. 215 s.; 24 cm. — (Bilgi yayınları/Özel dizi; 34) ISBN 975-494-655-8 (A. VI/218).
- Turkey: crossroads of civilization.* — [Ankara]: The Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, [1998]. 32 s.: rnk. res.; 28 cm. (B. I/1575).
- Turkish minority of Western Thrace.* — [y.y.]: Avrupa Batı Trakya Türk Federasyonu=Federation of Western Thrace Turks in Europe, 1998. 31 s.: rnk. res.; 27 cm. (B. I/1557).
- Türk dünyası kültür atlası = A cultural atlas of the Turkish world* / yay. haz. Yavuz Tiryaki; ing. çev. Robert Bragner. — İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı=Turkish Cultural Service Foundation, 1997. .. c.: res., hrt.; 34 cm. İçindekiler: c. 1: İslâm öncesi dönem-c. 2. Selçuklu dönemi. ISBN 975-7522-11-2 (B. I/1604).
- Türk tarihinde Harbiye* / haz. Ali Güler, Suat Akgül. — Ankara: Kara Harp Okulu, 1999. 316 s.: tab.; 24 cm. (A. VI/357).
- T.C. ANAYASA : *[Anayasa 1924]: Türkiye Cumhuriyeti ilk anayasa taslağı: tıpkıbasım* / çeviri yazı Levent Kavas. — İstanbul: Kentbank, 1998. [38] s.; 27 cm.+23 s. Türkçeleştirilmiş metin. (B. I/1605).
- T.C. BAŞBAKANLIK, PERSONEL VE PRENSİPLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ : *Başbakanlık dış genelgeleri (1998).* — Ankara: Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, 1999. vii, 158 s.; 24 cm. (A. VI/306).
- T.C. BAŞBAKANLIK, PERSONEL VE PRENSİPLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ: *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan günümüze hükümetler* / Proje yöneticisi Özgün Ökmen; yay. haz. Mükremin Kocataşkın. — Ankara: Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, 1998. x, 563 s.; 28 cm. (B. I/1606).
- Türkiye Cumhuriyeti'nin yetmişbeş yılı armağanı.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. viii, 211 s.; 24 cm. — (AKD'TYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XVI. Dizi-Sa. 80) ISBN 975-16-1044-3 (A. VI/395).
- Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik* / ed. Stfbel Bozdoğan, Reşat Kasaba; çev. Nurettin Elhüseyni; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul:

- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. vii, 223 s.; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 55) ISBN 975-333-076-6 (A. VI/406).
- UBICINI, JEAN-HENRY ABDOLONYME : *Osmanlı'da modernleşme sancısı /* Jean-Henry Abdolonyme Ubicini; çev. Cemal Aydın. — 1. bsk. — İstanbul: Timaş, 1998. 385, [4] s.: res.; 20 cm. — (Timaş yay.; 382. Tarih Araştırmaları dizisi; 1) ISBN 975-362-282-1) (A. VI/213).
- ULUSLARARASI TARİH KONGRESİ (II: 1995: ANKARA) : *Tarih eğitimi ve tarihte öteki sorunu /* yay. haz. Ali Berktaş, Hamdi Can Tuncer. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. viii, 421 s.: res., tab.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 57) ISBN 975-333-083-9 (A. VI/409).
- ULUSLARARASI TARİH KONGRESİ (I: 1993: ANKARA) : *Osmanlıdan cumhuriyet'e: problemler, araştırmalar, tartışmalar /* yay. haz. Hamdi Can Tuncer. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. viii, 421 s.: res., tab.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 57) ISBN 975-333-068-5 (A. VI/399).
- UYSAL BİRKAN : *Siyaset, yönetim, halkla ilişkiler /* Birkan Uysal. — 1. bs. — Ankara: TODAİ, 1998. vi, 268 s.; 20 cm. — (TODAİE yayını; 287) ISBN 975-7669-67-9 (A. VI/249).
- ÜNAL, MEHMET ALİ : *Osmanlı devri üzerine makaleler-araştırmalar /* Mehmet Ali Ünal. — 1. bs. — Isparta: Kardelen, 1999. 320 s.: res.; 24 cm. — (Kardelen Kitabevi yayın no; 5) ISBN 975-94306-0-6 (A. VI/458).
- Üniversitede cadı kazanı: 1948 DTCF tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın müdafaası /* haz. Mete Çetik; yay. haz. Hamdi Can Tuncer. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. viii, 237 s.; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları; 54) ISBN 975-333-075-8 (A. VI/401).
- ÜSTEL, FÜSUN : *Türk ocakları (1912-1931): İmparatorluktan ulus-devlete Türk milliyetçiliği /* Fusun Üstel. — 1. bsk. — İletişim: [y.y.], 1997. 421 s.; 19 cm. — (İletişim yayınları; 429. Araştırma İnceleme dizisi; 47) ISBN 975-470-612-3 (A. VI/373).
- VİRMİÇA, RAİF : *Kosova hamamları /* Raif Vırmiça. — Prizren: Türk Demokratik Birliği, 1998. 96 s.: res.; 20 cm. — (Türk Demokratik Birliği Kitap yayınları; 3) (A. VI/364).
- VİRMİÇA, RAİF : *Priştine camileri /* Raif Vırmiça. — Prizren : Türk Demokratik Birliği, 1997. 200 s.: res.; 24 cm. — (Türk Demokratik Birliği Kitap yayınları; 2) ISBN 86-82749-02-5 (A. VI/362).

- VİRMİÇA, RAİF : *Prishtine camileri* / Raif Virmişa. — Prizren : Türk Demokratik Birliği, 1996. 200 s.: res.; 24 cm. ISBN 86-82749-01-7 (A. VI/363).
- VOLKAN, VAMİK D. : *Ölümsüz Atatürk: yaşamı ve iç dünyası* / Vamik D. Volkan, Norman Itzkowitz. — 1. bs. — İstanbul: Bağlam, 1998. 480 s.; 20 cm. — (Bağlam yay.; 122. İnceleme-Araştırma; 70) ISBN 975-7696-97-8 (A. VI/217).
- WOOD, SUSAN : *Roman portrait sculpture 217-260 A.D.: the transformation of an artistic tradition* / Susan Wood. — Leiden: Brill, 1986. xiv, 150, Ixiv s.: res.; 25 cm. — (Columbia Studies in the Classical Tradition; 12) ISBN 90-04-07282-9 (A. VI/483).
- YASAMEE, F.A.K. : *Ottoman diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888* / F.A.K. Yasamee. — İstanbul: Isis, 1996. x, 293 s.; 23 cm. — (Studies on Ottoman Diplomatic History; VII) ISBN 975-428-088-6 (A. VI/172).
- Yayın Kataloğu (1968-1998)* / haz. Mehmet Toprak. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xiii, 467 s.; 27 cm. — (Kültür Bakanlığı yay.; 2072. Yayınlar Dai. Bşk. Başvuru Kitapları dizisi; 51) ISBN 975-171931-3 (A. VI/117).
- YAZBAK, MAHMOUD : *Haifa in the late Ottoman period 1864-1914: a muslim town in transition* / Mahmoud Yazbak. — Leiden: Brill, 1998. xiv, 262 s.; 25 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, ISSN 1380-6076; 16) ISBN 90-04-11051-8 (A. VI/481).
- YAZICI, HAKKI : *Orta Sakarya Vadisi'nin coğrafi etüdü: Yenice-Alpagut arası* / Hakkı Yazıcı. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1998. xii, 177 s.: res., şek.; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yay.; 1040) ISBN 975-492-796-0 (A. VI/246).
- YERASIMOS, STEFANOS : *Kostantiniye ve Ayasofya efsaneleri* / Stefanos Yerasimos; çev. Şirin Tekeli. — 3. bsk. — İstanbul: İletişim, 1998, c 1993. 294 s.; 23 cm. — (İletişim yayınları; 199. İstanbul dizisi; 10) ISBN 975-470-302-7 (A. VI/381).
- 75 yılda değişen kent ve mimarlık* / ed. Yıldız Sey. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. 353 s.: res.; 24 cm. — (Bilanço 98 yayın dizisi) ISBN 975-7306-44-4 (A. VI/422).

- 75 yılda kadınlar ve erkekler* / ed. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu. — İstanbul: Tarih Vakfı, 1998. 375 s.: res.; 24 cm. — (Bilanço 98 yayın dizisi) ISBN 975-7306-41-X (A. VI/421).
- YOLALICI, M. EMİN : *XIX. yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın sosyal ve ekonomik yapısı* / M. Emin Yolalıcı. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. xii, 183 s.: hrt., tab.; 28 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XIV. Dizi-Sa. 20) ISBN 975-16-0952-6 (B. I/1617).
- YURDAKUL, YURDAKUL : *Atatürk'ten hiç yayınlanmamış anılar* / Yurdakul Yurdakul; önsöz Cemal Kutay; yay. haz. Zuhâl Dülger. — 1. bsk. — İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1999. 192 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-312-139-3 (A. VI/379).
- YÜCEKÖK, AHMET N. : *Tanzimattan günümüze İstanbul'da sivil toplum kuruluşları* / Ahmet N. Yücekök, İltêr Turan, Mehmet Ö. Alkan; yay. haz. Osman Köker. — İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998. xxi, 227 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-7306-28-2 (A. VI/419).
- ZÜMRÜT, OSMAN : *Atatürk'ün İslam dini anlayışı* / Osman Zümrüt. — 1. bsk. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998. xvi, 214 s.; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları; 2079. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi; 219) ISBN 975-17-1951-8 (A. VI/309).

B. DERGİLER

- Acta Historique Artium* XXXVIII, 1-4 (1996).
- Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae* L, 1-3 (1997).
- Acta Poloniae Historica* LXXVIII (1998).
- Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1 (1998).
- Akkadica* 106-110 (1998).
- Altorientalische Forschungen* XXVI, 1 (1999).
- American Journal of Archaeology* CIII, 1-2 (1999).
- American Schools of Oriental Research. Bulletin* 313 (1999).
- Amme İdarəsi Dergisi* XXXI, 4 (1998); XXXII, 1 (1999).
- Anadolu* 12 (1999).
- Anadolu=Anatolia* XXIII (1984-1997).
- Anadolu Araştırmaları* XI (1989); XII (1990); XIII (1994); XIV (1996).

- Anatolica XXIV (1998);XXV (1999).
- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi I-II, 34 (1999).
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXXVIII, 1-2 (1998).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Cemal Mihçioğlu'na Armağan) LII, 1-4 (1997); LIII, 1-4 (1998).
- Annales: Histoire, Sciences Sociales LIII, 6 (1998); LIV, 1 (1999).
- Annali LVI, 3-4 (1996); suplemento 88-89 (1996).
- Annali della Scuola Normale Superiore di pisa serie IV. I, 1 (1996).
- Antike Kunst XXXVIII, 1-2 (1995); XXXIX, 1-2 (1996); XL, 1-2 (1997); XLI, 1-2 (1998).
- Archaeological Reports for 1997-1998.
- Archäologischer Anzeiger 3 (1998).
- Archaeology International 1997/98.
- Archaeologia Classica XLIX (1997).
- Archeologické Vyskumy a Nálezy na Slovensku v Roku 1995.
- Archiv Orientální LXVI, 4 (1998); LXVII, 1 (1999).
- Archivum Anatolicum=Anadolu Arşivleri 1 (1995); 2 (1996); 3 (1997).
- Archivum Ottomanicum 16 (1998).
- Arheološki Vestnik 49 (1998).
- Arkeoloji Dergisi VI (1999).
- Arkeoloji ve Sanat V, 73-75 (1996); 76-81 (1997); 82-87 (1998); 88-90 (1999).
- Arkhaiologike Ephemeris 135 (1996).
- Asian and African Studies VII, 2 (1998).
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni X, 29-31, (1997).
- Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 1 (1994); 3 (1996); 4 (1998); 5 (1999).
- Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 10 (1998); 11 (1999).
- Atatürk Yolu V, 19 (1997).
- Atatürkçü Düşünce 56 (1998); 57-62 (1999).
- Athenaeum 1 (1999).

- Avrasya Dosyası 110-111 (1998); 112-118 (1999).
- Aynın Tarihi Ekim-Kasım-Aralık 1998.
- Baghdader Mitteilungen XXIX (1998).
- Bay Kültür ve Sanat Dergisi 27-29 (1998).
- Belgeler XVIII, 22 (1997); XIX, 23 (1998).
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın 22-23 (1998); 24-26 (1999).
- Bulleten LXII, 233 (1998).
- Biblica LXXIX, 3-4 (1998); LXXX, 1 (1999).
- Bibliography of the History of Art=Bibliographie d'Histoire de l'Art VIII, 1-2 (1998); English Index VIII, 1-2 (1998); Index Français VIII, 1-2 (1998); Subject Headings/English; Mots-Matière/Français (1999).
- Bibliotheca Orientalis LV, 5-6 (1998); LVI, 1-2 (1999); Cumulative Index 26-50 (1969-1993).
- Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 1 (1999).
- Bilge 19-20 (1999).
- The Bodlean Library Record XVI, 5 (1999).
- Bollettino di Archeologia 25-27 (1994), tavole 25-27 (1994).
- The British School at Athens. Annual Report of Council 1997-1998.
- Bulgarian Historical Review=Revue Bulgare d'Histoire 4 (1997); 1-2 (1998).
- Bulletin (Belçika) LXVII (1996).
- Bulletin (İsviçre) 57-58 (1996); 59-61 (1997); 62-63 (1998).
- Bulletin de Correspondance Hellénique CXXI, 2 (1997).
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Geneve XXV (1995); XXVI-XXVII (1996-1997).
- Bulletin d'Information 24 (1998).
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 312 (1998).
- Bulletin of the National Museum of Ethnology XXIII, 1-2 (1998); XXIII, 3 (1999).
- Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie X, 1-2 (1998).
- Byzantine and Modern Greek Studies XXII (1998).

- Byzantinische Forschungen: Internationale Zeitschrift für Byzantinistik XXV (1999).
- Byzantinische Zeitschrift XCI, 2 (1998).
- Byzantion LXVIII, 2 (1998).
- Cahiers de Civilisation Médiévale XLI, 164 (1998); supplement XLI, 164 (1998); XLII, 165 (1999).
- Les Cahiers de Tunisie: Revue des Sciences Humaines XLIX, 172 (1996).
- Central Asiatic Journal XLII, 2 (1998).
- Cultura Antiqua L, 9-12 (1998).
- Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (1996); 2 (1998).
- Çağdaş Yerel Yönetimler VII, 4 (1998); VIII, 1 (1999).
- II Datini XII, 23 (1999).
- Deniz Kuvvetleri Dergisi 574 (1999); ek.
- Dışişleri Güncesi Ekim-Aralık (1998); Ocak-Mart (1999).
- East European Quarterly XXXII, 3 (1998).
- Emel 227 (1998).
- The Encyclopaedia of Islam X, 168-170 (1999).
- Enformasyon Bülteni 58 (1998); 59-60 (1999).
- Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10 (1998).
- Ethnology XXXVIII, 1 (1999).
- Études Balkaniques 1-2 (1998).
- Eurasian File 108-111 (1998); Special Issue October (1998); 112-116 (1999).
- Excavations and Surveys in Israel XVIII (1998).
- Expedition XL, 3 (1998); XLI, 4 (1999).
- The Florida Anthropologist LI, 4 (1998).
- Germania LXXVI, 2 (1998).
- Gökbayrak V, 25-30 (1998); VI, 31-32 (1999).
- A Greek and Arabic Lexicon 5 (1998).
- Güncel Avrupa 10-12 (1998); 1-3 (1999).
- Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 12 (1982-1998).

- Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi=Hacettepe University Journal of Faculty of Letters XV, 2 (1998).
 Hali 102-103 (1999).
 Hamdard Islamicus XXI, 4 (1998); XXII, 1 (1999).
 Harvard Journal of Asiatic Studies LVIII, 2 (1998).
 Hebrew Union College Annual LXVIII (1997).
 Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens LXVII, 4 (1998); LXVIII, 1 (1999).
 Hindistan'a Bakış Ekim (1998).
 Historical Abstracts Part A (Modern History Abstracts) XLIX, 4 (1998), Part B (Twentieth Century Abstracts, XLIX, 4 (1998).
 L'Homme: Revue Française d'Anthropologie 149-150 (1999).
 International Bibliography of Historical Sciences LXII (1993).
 International Journal of Middle East Studies XXXI, 1-2 (1999).
 Iraq LX (1998).
 Der Islam LXXV, 2 (1998).
 Islamic Studies XXXVII, 4 (1998); XXXVIII, 1 (1999).
 İstanbuler Mitteilungen XLVIII (1998).
 İLAM Araştırma Dergisi I, 1-2 (1996); II, 1-2 (1997); III, 1 (1998).
 İdarecinin Sesi XIII, 73 (1999).
 İlgi 94-96 (1998).
 İstoričeski Pregled LII, 6 (1996); LIV, 1-6 (1998).
 Journal Asiatique 286, 2 (1998).
 Journal of Archaeological Science, XXV, 12 (1998); XXVI, 1 (1999).
 Journal of Asian History XXXII, 2 (1998).
 Journal of Cuneiform Studies XLVIII (1996); XLIX (1997); L (1998).
 The Journal of Hellenic Studies CXVIII (1998).
 Journal of Islamic Studies X, 1 (1999).
 Journal of Near Eastern Studies LVIII, 2 (1999).
 Journal of Palestine Studies XXVIII, (109) 1 (1998).
 Journal of the American Oriental Society CXVIII, 3-4 (1998); CXIX, 1 (1999).

- Journal of the Economic and Social History of the Orient XLII, 1-2 (1999).
- Journal of the History of Biology XXXI, 3 (1998).
- Journal of the Pakistan Historical Society XLVI, 4 (1998); XLVII, 1 (1999).
- Journal of the Royal Asiatic Society IX, 1 (1999).
- Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları XXIII (1999).
- Jusūr: The UCLA Journal of Middle Eastern Studies XI (1995); XII (1996); XIII (1997).
- Kara Harp Okulu Bilim Dergisi VIII, 2 (1998).
- Keesing's Record of World Events XLIV, 11-12 (1998); XLV, 1-4 (1999).
- Kiryat Sefer LXVII, 3 (1997), Index (1997); LXVIII, 1 (1998).
- Kubbealtı Akademi Mecmûası 1-2 (1999).
- Kulturchronik 6 (1998); I (1999).
- Kurgu (Anadolu Üniversitesi İletişim Fakültesi) 15 (1998).
- Kültür ve Sanat 39-40 (1998).
- Levant XXXI (1999).
- Levétári Közlemények LXIX, 1-2 (1998).
- Livres et Revues d'Italie XL, 1-2 (1997).
- Lykia: Anadolu-Akdeniz Arkeolojisi I (1994); II (1995).
- Macedonian Review XXI, 3 (1998).
- Manuscripta Orientalia V, 1 (1999).
- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 55 (1997).
- The Middle East Journal LIII, 1-2 (1999).
- Milliyet Sanat 447-455 (1999).
- Mimarlık 277 (1997); 280-284 (1998); 285 (1999).
- Mitteilungen (Dokümentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 140-141 (1999).
- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXXVIII (1998).
- Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 130 (1998).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung CXI (1996).

- Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung CV (1998).
- Müze 12 (1997).
- Near Eastern Archaeology LXI, 3-4 (1998).
- Newsletter (IRCICA) 47 (1998).
- Numen: International Review for the History of Religions XLIV, 1-3 (1997); XLV, 1-3 (1998); XLVI, 1-2 (1999).
- Orient. Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan XXXIV (1999).
- Orientalia LXVII, 4 (1998); LXVIII, 1 (1999).
- Oriente Moderno XV (LXXVI), 4 (1996); XVI (LXXVII), 1 (1997).
- Origini (Preistoria e Protostoria delle Civiltà Antiche) XXI (1997).
- Orkun 12-16 (1999).
- Owadan 1-12 (1998); 1-2 (1999).
- Österreichische Osthefte XL, 3-4 (1998).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LII, 101, 4 (1998); LIII, 102, 1 (1999).
- Perceptions: Journal of International Affairs II, 1-4 (1997); III, 1-3 (1998); III, 4 (1998-1999); IV, 1 (1999).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland XXVII, 1-2 (1997).
- Pyrenae 28 (1997).
- Quarterly West 47 (1998-99); 48 (1999).
- Rassegna Storica del Risorgimento LXXXV, 4 (1998); LXXXVI, 1 (1999).
- Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1998.
- Review (Fernand Braudel Center) XIX, 2-4 (1996); XX, 1-3/4 (1997); XXI, 1-3 (1998).
- Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale XCI, 2 (1997).
- Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain XXX (1997).
- Revue des Études Byzantines LVI (1998).
- Revue des Études Islamiques LXI-LXII (1993-1994).
- Rivista degli Studi Orientali LXXI, 1-4 (1997), suppl. LXXI, 1-2 (1997).
- Ruperto Carola 1-3 (1998).

- Russia and the Moslem World 10-12 (76-78) (1998).
- Sanat Tarihi Yıllığı XIII (1988); XIV (1997).
- Sayıştay Dergisi 30-32 (1998).
- Silâhlı Kuvvetler Dergisi 352-354 (1997); 355-358 (1998).
- Slovenská Archeológia XLIV, 2 (1996); XLV, 1 (1997).
- Speculum: A Journal of Medieval Studies LXXIV, 1 (1999).
- Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XL, 2 (1998).
- Suomen Museo 1998.
- Südosteuropa Mitteilungen XXXVIII, 4 (1998); XXXIX, 1 (1999).
- Századok CXXXII, 6 (1998); CXXXIII, 1-2 (1999).
- Tarbiz LXVII, 4 (1998).
- Tarih: Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi 145-149 (1999).
- Tarih Araştırmaları Dergisi XIX, 30 (1997).
- Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye Armağan) 15 (1995-1997).
- Tarih ve Medeniyet 58-59 (1999).
- Tarih ve Toplum XXXI, 181-186 (1999).
- Tel Aviv XXV, 2 (1998).
- Toplumsal Tarih XI, 61-65 (1999); Makaleler Dizini I-X, 1-60 (1994-1998).
- T'oung Pao: International Journal of Chinese Studies=Revue Internationale de Sinologie LXXXIII, 1-3, 4-5 (1997); LXXXIV, 1-3, 4-5 (1998); LXXXV, 1-3 (1999).
- Toyo Bunko Nenpo 8.
- Toyo Bunko Sho-ho 29 (1997).
- The Toyo Gakuho LXXIX, 2-4 (1997); LXXX, 1 (1998).
- The Tōyōshi-Kenkyū: The Journal of Oriental Researches LVII, 3 (1998); LVII, 4 (1999).
- Turcica: Revue d'Études Turques XXIX (1997); XXX (1998).
- Turkologischer Anzeiger XXII-XXIII (1998).
- Türk Dili 565-570 (1999).
- Türk Dünyası: Anayurttan Atayurda 17 (1999).

- Türk Dünyası Araştırmaları 117 (1998); 118-119 (1999).
 Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi 35-38 (1998); 39-43 (1999).
 Türk Kültürü 429-434 (1999).
 Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi 22 (1998).
 Türk Yurdu XIX, 137-142 (1999); ek Mayıs 1999.
 Türkiye Coğrafyası Dergisi 2 (1993); 3 (1994); 4 (1995); 5 (1996); 6 (1997).
 Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 60 (1998); 61 (1999).
 Türkiye Günlüğü 52-53 (1998); 54 (1999).
 Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi XV, 2 (1994).
 Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VII, 7 (1998).
 Al-Usur al-Wusta XI, 1 (1999).
 Vakıf ve Kültür I, 3 (1998).
 Vestnik Drevnej İstorii 2-4 (225-227) (1998).
 Voprosi İstorii 11-12 (1998); 1-2 (1999).
 Die Welt des Islams XXXIX, I (1999).
 Die Welt des Orients XXIX (1998).
 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXXVIII (1998).
 Yakamoz 16 (1998); 17 (1999).
 The Yale Review LXXXVII, 1-2 (1999).
 Yapı 206-211 (1999).
 Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları=The New History of Medicine Studies 1 (1995); 2-3 (1996/97).
 Yeni Türkiye 25 (1999).
 Yenises 16-25 (1997); 25, 30-35 (1998); 37, 39-42 (1999).
 Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2 (1995-98).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXLVIII, 2 (1998).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XLVIII, 4 (1998).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 124-125 (1999).
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LV, 2-4 (1998); LVI, 1 (1999).
 Zentralasiatische Studien XXVIII (1998).
 Zion LXIII, 4 (1998); LXIV, 1 (1999).

İngilizce Özetler :

BİNNUR GÜRLER: *Grave Finds from the Village of Eski Oba in the District of Tire* (pp. 721-724)

Ceramic grave finds recovered from the village of Eski Oba in the Tire district of İzmir province, which, today, are preserved in the Tire Museum, comprise three lecythus specimens, two Ephesus-type oil lamps and one lantern. This group bears significance in the context of the chronology of Late Hellenistic ceramics and the evolution of vessel types. It also sheds important light on the site of Tire (Teira) itself, which boasts a number of ancient settlements.

Assignment of the group to the second half of the 1st century B.C. was determined by the formal characteristics of the vessels and their development with dated analogies from similar contexts. The lecythus examples in this grave assemblage conform to parallels from dated contexts at Ephesus, Cyprus and Alexandria. As for the Ephesus-type oil lamps, analogies in terms of form and decoration have been recovered at Ephesus, Sardis, Delos, Pergamum, and Antioch. While the lecythus form is noted for its extended persistence, the fact that the oil lamps are of the Euphesus type, whose occurrence was restricted to a brief time span, is important in view of their two different forms, both from a typological standpoint and in terms of chronology. The chronological data supplied by the group serve to assist in the dating of the lantern form.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ: *An Anonymous Compilation of Financial Record Exemplars from the Il-Khanid Period: "Risâla al-Sahibiyya"* (pp. 725-743)

Persian historical writing exhibited significant advancement in the Il-Khanid period (1256-1353). Besides political history, works in other genres, such as literary composition, expository prose and financial recordkeeping, also shared in this development. Bearing witness to this growth, the contents of a compilation of exemplars will here be introduced, along with a presentation of a selected portion of its contents. Bound with an anonymous work of expository prose and a collection of model letters and compositions deriving from A.D. 14th century/H. 8th century, the compilation was placed bet-

ween Safavid specimens of literary compositions and the second portion of the “Sa‘adat-nama” by Falak ‘Ala-yi Tabrizi. The name of the compilation is inscribed on leaf eleven of the manuscript as “*Risala al-Sahibiyya*.” Due to missing leaves at the beginning and the end of this work, the name of the compiler remains unknown.

To my knowledge, this compilation, which forms part of the manuscript registered as no. 3697 and preserved in the National Library (Kitabhana-yi Milli-yi Malik) at Tehran, is unique. The front and back matter of the manuscript is incomplete. Most of the eight individual works making up the manuscript are missing their opening and concluding portions; in fact, some of them consist in only one or two pages. Occupying leaves 10-72 of the manuscript, the sixth work—itsself a compilation in five parts—is titled “*Risala al-Sahibiyya*..” An excerpt from the text of this compilation, published at the end of this article and accompanied by my translation, represents the last three sections of part five. The textual contents include model document forms for diplomas (*berat*), identification records (*yafta*), transaction records (*harid u furuṣ*), rental contracts (*icara-nama*), manumission papers (*azad-nama*), records of sales, divorce settlements (*talak-nama*) and debt discharge certificates (*bari-nama*). These records serve to throw light on the financial side of Il-Khanid cultural history.

BANU MAHİR: *Turkish Miniature Depictions of the Ceremonial Bestowal of the Imperial Robe of Honor* (pp. 745-754)

This article acquaints the reader with Ottoman miniature paintings documenting the tradition of the presentation by the sultan and the grand vizier of caftans, known as *hil’at*, for the purpose of honoring foreign envoys and state officials and which occupied a prominent place in Ottoman Court protocol until the reign of Sultan Mahmud I (1808-39).

Introduction to the subject comprises a summary of sources and published research on the occasions in Ottoman Court protocol at which the imperial robe of honor was bestowed and the various types of robes of honor. This is followed by a discussion of the miniatures that depict the ceremonial of the awarding of the robe of honor in the 16th-century illuminated albums titled “*Nusretnâme*” [Book of Victory] (Topkapı Palace Museum no. H.1365), “*Şecaatnâme*” [Book of Valor] (İstanbul University Library no. T.6043), “*Şehinşehnâme*” [Book of the King of Kings] (Topkapı Palace Museum no. B.200), “*Tarih-i Feth-i Yemen*” [History of the Conquest of

Yemen] (İstanbul University Library no. T.6045) and "Surnâme-i Hümayun" [Book of the Imperial Circumcision Feast] (Topkapı Palace Museum no. H.1344). In the light of the evidence of the miniatures, recipients of the imperial robes of honor and settings for their presentation included successful Ottoman commanders in their imperial tents in the course of a campaign and also foreign officials, signifying their political submission to Ottoman rule. Moreover, evidence newly extracted from the miniatures discloses that the custom of granting robes of honor at the circumcision feasts of the princes was not the preserve only of state officials and foreign envoys, but that children of the poor and the imperial pages were also included.

In the ceremonial for the conferral of these robes—each enfolded in a cloth wrapper—the person so honored was also invariably bestowed with a sword and a horse with trappings and, from time to time, an aigrette and a turban. Since the caftans as they appear in the paintings are gold in color, they may have been fashioned from the silk fabric *seraser*, woven with gold filament or silk thread wrapped in gold tinsel. In conclusion, it is demonstrated that these miniatures have the capacity to enlighten us in regard to this tradition, which played a conspicuous role in the protocol of the Ottoman Court. By offering evidence to support that furnished by the written record, miniature paintings manifestly possess the authority of a documentary source.

MÛBAHAT S. KÛTÛKOĞLU: *The Profit Tax Rolls of Non-Ottoman Subjects at İzmir* (pp. 755-773)

Due to the changes in the customary taxes following the Tanzimat era of reforms initiated in 1839, a survey was begun in A.D. 1840/H. 1256 to determine the levels of income on which to base the new tax. In A.D. 1845/H. 1261, the survey procedure was revised to comprehend all Ottoman territories. As elsewhere, the survey was commenced at İzmir in the same year, but it proved impossible to complete at this time because of a fire that broke out in the city, with the result that the survey was re-executed two years later. Unfortunately, the tax survey registers for the Ottoman subjects are not available in that portion of the Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry open to researchers. At present, the only profit tax (*temettü*) registers open to examination are for the foreign subjects resident at İzmir. Entries in these registers cover citizens and subjects of England, Austria, France, Russia, Denmark, Prussia, Greece, the Netherlands and the Italian states of Naples,

Tuscany, Genoa and Sardinia. Thus, we may gather data on such aspects as the number of foreign residents and those under their protection (males only), the property they owned, their income, the area of the city in which they resided and their occupation. For instance, we learn that the greatest proportion of non-Ottoman residents were citizens of Greece and that most of them were native to the Aegean islands, but that their income levels were comparatively lower than those citizens of the leading states. In any case, those classified as foreign subjects were, by and large, originally Ottoman citizens subjects by birth, of which the largest group was composed of Greek speakers. The number of Armenians and Jews was very much smaller. Most of the Jews had originated from Tuscany. It appears that, by preference, practitioners of certain occupations became subjects of a particular state. For example, the most common occupation among those who were Greek subjects was shoemaking, while that of the French, the Austrians, the Genoese and the Tuscans was brokerage, that of the Russians was the fruit and nut trade and that of the English was tailoring and the manufacture and sale of caiques.

Though at this time a prohibition against ownership of private land in Ottoman territories was still in force, many of the foreign subjects of İzmir possessed real estate property and the right to engage in tradeguild activity in their own shop. The value of their property, however, was not very great. The rental income of these properties was also entered. Both in terms of the value of the property and the level of rental income, English subjects occupied the first ranks. Those who owned no property other than their own residence—unless they rented out rooms in their house—were not classified as property owners. In the following article, individual figures are given for the different kinds of property owned, such as consular residences, seaside villas, Jewish communal housing, residential housing for Europeans, caravansaries, shops, storehouses, taverns, coffeehouses, bread bakeries, and eating establishments.

OSMAN KÖSE: *The City of Canik and Provisioning during World War One (1914-1918)* (pp. 775-812)

Canik was a leading port town on the Black Sea, with inland communications to centers like Sivas, Çorum, Tokat and Amasya. Its importance in this respect increased, particularly after the 19th century.

The outbreak of the First World War imposed significant economic, political and social hardships on Canik as well as on other parts of the country. The provisioning of Canik was dependent on both the production of nearby fertile areas, like Çarşamba, Terme and Bafra, and, to a greater extent, foodstuffs and grains transported from the interior-Amasya, Tokat, Çorum and Sivas-and basic commodities that arrived by sea. In addition, Canik also supplied the needs of the region lying between Canik and Trabzon.

During the early years of the war, both local production and the basic commodities delivered by ship transport were sufficient. But, with the occupation of Trabzon by the Russians, the uncontrolled influx into Canik of people in the region worked to upset the economic balance in Canik. Canik was now compelled to meet not only the needs of the local residents, but also those of the refugees who had newly settled in Canik and environs. In addition, the transformation of Canik into a transit zone for the emigrants on their way to the interior resulted in a heavy economic burden on the region, particularly after 1917.

In consequence of the defeats at the front, priority was awarded to military over civilian needs, and foodstuffs no longer flowed to Canik from the interior. Because the basic provisioning requirements of the immediate region, which extended as far as occupied Trabzon, were also secured by way of Canik, the coastal towns of the Black Sea were especially hardhit by the scarcity in the food supply.

Though the government made an effort to handle the existing crisis by the establishment of a provisioning organization, the situation continued unchanged until the end of the war.

YÜCEL GÜÇLÜ: *Fascist Italy's 'Mare Nostrum' Policy and Turkey* (pp. 813-845)

Following his seizure of power in 1922, Mussolini began to pursue the policy of 'mare nostrum' of the ancient Romans. He had an eye on the Anatolian lands bordering the Mediterranean. Local symbol of the Italian menace was the Dodecanese Islands which were started to be fortified in 1934. Mussolini's speech of that year showed that Italy did not renounce its earlier designs on Turkish territory.

Atatürk did not take Mussolini's claims seriously, but the danger Italy represented could not be ignored. During the Ethiopian crisis, Turkey sup-

ported the League of Nations' sanctions against Italy and advocated the principle of collective security. Facing Italian expansionism, Turkey requested the holding of an international conference in Montreux and succeeded to obtain the right of bringing back the Straits to full Turkish sovereignty.

Turkey's distrust of Italy deepened in 1937 and 1938. Ankara disliked the policy of Rome-Berlin axis. It did not acquit Italy of designs in the eastern Mediterranean.

Italian occupation of Albania in 1939 soon led to Turkey's signing of mutual assistance agreements with Britain and France. Italy sharply denounced the Turco-Anglo-French rapprochement. For Turkey, as an ally in the eastern Mediterranean, had the strength to tip the balance against Italy.

VELİ SEVİN-AYNUR ÖZFIRAT- ERSİN KAVAKLI: 1997 Report on the Excavation of the Karagündüz Tumulus in Van Province (pp. 847-867)

Information of a more satisfying nature was obtained in 1997 regarding the stratigraphy at Karagündüz, one of the few tumulus-type settlements in the catchment area of Lake Van. Beneath the medieval layer composed of two structural levels (1 and 2), ceramic vessels exhibiting rich, painted decoration in three distinct styles-the most interesting of which is that displaying faunal motifs-were recovered from a Late Iron Age layer (structural level 3). This level is contemporary with Hasanlı III A. Below this level occur layers associated with the Urartu period (4c, 4b and 4a). In one of these (4b), a large structural complex with an enclosed courtyard was identified and finds of note peculiar to the Urartu culture were retrieved. The most remarkable of these were red burnished Urartu pots and an altar slab of bronze with a human visage in relief. This architectural complex is significant in terms of distinguishing the settlements established by the Urartus on tumuli outside the great citadels. One of the most interesting outcomes of the 1997 season was the uncovering of a thin structural level (5) below the Urartu layer, dating to the Early Iron Age.

The sixth structural level in the north area of the excavated tumulus is dated to the Middle and Late Bronze Ages. The traces of these layers are also very slight. Hence, the Lake Van catchment basin, like nearly all of the Transcaucasus and Northwest Persia in this period, is also represented by layers with very scant remains. A few painted shards of vessels in the Urmiye-Van style were discovered. Up to this point, the earliest structural level (7)

belongs to the Early Transcaucasus period. Appearing in this structural level is a rudimentary architecture, whose structures, without stone foundations, are characterized by walls constructed entirely of mud brick.

MUHAMMED DAYFALLAH EL-BATÂYİNE (TRANSLATED BY ABDÛLHALİK BAKIR): *Arab Christians and the Impact of the Islamic Conquest* (pp. 869-934)

The diffusion of Christianity among the Arabs in the Arabian peninsula, Iraq and Syria assumed not only a distinct form but, at the same time, took place under very complex political and economic conditions. In the pre-Islamic period, this diffusion tended to occur not on a communal basis, but rather it exhibited a pattern marked by the conversion of isolated individuals. During the spread of Islam in the Arabian Peninsula, the native Christians in the different regions here displayed no noteworthy reaction in response to this new political formation. For instance, the Nadjran Christians of Yemen either entered into agreement with the Muslims and assumed dhimmi status or they converted to Islam and recognized the political and religious authority of the Islamic state.

The military campaigns conducted by the Muslims in Iraq and Syria, however, occasioned important battles, like those at Mu'ta, Yarmuk, Fihl, Kinnasrin, 'Ayn al-Tamr and Takrit. In this series of engagements in these two countries, the presence of Christians of Arab descent in the ranks of the Byzantines and Sassanians represented a species of attitude and behavior better explained by social psychology than religious faith. Both as groups and individuals, such actions first emerged as an expression of hostile opposition to the Islamic conquest movement, but, in the end, they joined and united with it.

In the wake of the great military victories by the Muslims in Iraq and Syria, the change in circumstances led to a gradual reversal on the part of the Christians, who now began to enter the Islamic armies. The policy implemented in regard to the Taghlib Christians, who adopted a different stance vis-à-vis the Muslims, attained resolution within the framework of certain Islamic principles and Arab tribal customs and traditions.

C O N T E N T S

Articles and Studies:	Page
GÜRLER, BİNNUR: Grave Finds from the Village of Eski Oba in the District of Tire (with 7 figures).....	721
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: An Anonymous Compilation of Financial Record Exemplars from the Il-Khanid Period: "Risâla al-Sahibiyya" (with 9 documents).....	725
MAHIR, BANU: Turkish Miniature Depictions of the Ceremonial Bestowal of the Imperial Robe of Honor (with 12 documents)	745
KÛTÛKOĞLU, MÛBAHAT S.: The Profit Tax Rolls of Non-Ottoman Subjects in İzmir (with 8 figures).....	755
KÖSE, OSMAN: The City of Canik and Provisioning during World War One (1914-1918)	775
GÜÇLÛ, YÜCEL: Fascist Italy's 'Mare Nostrum' Policy and Turkey.....	813
SEVİN, VELİ-ÖZFIRAT, AYNUR-KAVAKLI, ERSİN: 1997 Report on the Excavation of the Karagündüz Tumulus in Van Province (with 27 figures)	847
 Translations:	
EL-BATÂYİNE, MUHAMMED DAYFALLAH: (Translated by Abdülhalik Bakır): Arab Christians and the Impact of the Islamic Conquest	869
 Book Reviews:	
KAÇALIN, MUSTAFA S.: Mária Ivanics : A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban.....	935
KESKİN, MUSTAFA: Shai Har-El: Struggle for Domination in the Middle East The Ottoman-Mamluk War 1485-1491.....	947
YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN: Evangelia Balta: Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVè et XVès) -un premier inventaire.....	949
KÖROĞLU, KEMALETTİN: Altan Çilingiroğlu : Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı	955
The books and periodicals our library received during the first half of 1999	961
English abstracts	1003

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXIII

No. 238

December 1999

ANKARA — TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE

2000